

Prof. Fazil. QARAOĞLU

**ERMƏNİLƏR
VƏ
HƏQİQƏTLƏR**

(RƏSMİ SƏNƏDLƏRLƏ)

I CİLD

BAKI - 2007

Elmi məsləhətçi: T.E.N. L.Məmmədova

Baş redaktor: Ə.Əmirbəyli

Redaktor: B.Abdullayev

Korrektor: K.Eyvazova

Prof. Fazil QARAOĞLU.

ERMƏNİLƏR VƏ HƏQİQƏTLƏR (RƏSMİ SƏNƏDLƏRLƏ)

Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, 400 səh.

Professor F.Qaraoğlunun bu kitabında zəngin arxiv sənədləri və ilkin mənbələr əsasında ermənilərin tarixindən, sosial-iqtisadi həyatından, mədəniyyətindən, dinindən, yaşadıkları bölgələrdə ətrafa olan münasibətlərindən və türklərə qarşı törətdikləri məzalimlərdən bəhs edilir.

Bu kitab xalqımızın bilmək məcburiyyətində olduğu tarixin bəzi qaranlıq səhifələrini oxuculara təqdim edir.

ISBN: 9952 - 426 - 70 - 4

© F.Qaraoğlu, 2007

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	6
Ermənilərin tarixinə qısa bir baxış.....	17
Səlcuqlu dövrünə qədər ermənilər.....	28
Səlcuqlu idarəsində ermənilər.....	35
Osmanlı idarəsində ermənilər.....	43
Ermənilərin dini inamı.....	62
Ermənilərin xristianlığı qəbul etmələri.....	63
Təhsil yuvalarımı, yoxsa...?.....	66
İki yaşından böyük türk uşaqlarının kəsilməsi haqqında qərar.....	77
İxtilal və üsyana təhrik bildiriləri və türk-islam düşmənçiliyi.....	78
Erməni gənclərinə bildiri.....	81
Musa bəy hadisəsi.....	84
Hncak komitəsinin yaranması.....	97
Daşnaksütyun komitəsinin yaranması.....	99
Erməni komitələrinin fəaliyyətləri.....	103
Ermənilərin Van vilayətində törətdikləri hadisələr.....	153
Zevə faciəsi.....	162
Ermənilərin Bitlis və Müş vilayətlərində törətdikləri hadisələr.....	170
Ermənilərin Ərzurum vilayətində törətdikləri hadisələr.....	176
Ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri hadisələr (1918-1920).....	199
Bəzi yazışmalar.....	231
Bəzi sənədlər.....	296
Qaziantepin müdafiəsi.....	311
Mondros sülh müqaviləsi.....	317
Lozanna konfransı.....	323
Erməniləri köçə zorlama məsələsi.....	338
Sevr müqaviləsi.....	344
Soyqırım.....	349
Erməni mənbələrində Lozanna konfransı və sonrası.....	359
Lozannadan sonra ermənilərin vəziyyəti.....	378
Mənbələr.....	382

**Prof. Fazil Qaraoğlu tərəfindən yazılmış
"Ermənilər və həqiqətlər" (rəsmi sənədlərlə) I cild kitabına**

RƏY

XVIII yüzilliyin sonlarından etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemində daha bir uzunömürlü problem də əlavə olundu. Bu, "Şərq məsələsi" idi. Bunu Rusiya, İngiltərə, Fransa və Avstriya dövlətləri yaratmışdılar. Ancaq başlıca maraqlı tərəflər kimi Rusiya və İngiltərə çıxış edirdilər. "Şərq məsələsi" nin əsas hədəfi olaraq isə Osmanlı İmperatorluğu - "orta əsrlərin yeganə əsl hərbi dövləti" seçilmişdir.

XIX yüzillikdə müxtəlif amillər üzündən Osmanlı İmperiyası ilə bağlı çoxsaylı plan və layihələr ortaya çıxdı. "Şərq məsələsi" bir çox qol - budaqlara malik olan beynəlxalq siyasət kimi dəyərləndirilir. Belə ki, Rusiya və qərb dövlətləri öz mənafeələrindən çıxış edərək vaxtaşırı "Kıbrıs problemi"ni, "Erməni məsələsi"ni və s. beynəlxalq münasibətlərin gündəminə gətirmişlər.

"Şərq məsələsi"nin əsas hissəsini təşkil edən "erməni problemi" onun aparıcı qollarından biridir. "Erməni məsələsinin meydana gəlməsini onların Türkiyədə və Azərbaycandakı acınacaqlı durumları, müxtəlif yönlü təzyiqlərə məruz qalmaları ilə "əsaslandırmağa" çalışan baxış və mövqelər kökündən yanlışdır.

Türk - Erməni münasibətlərinə dair dünyada aparılan araşdırmaların ətraflı öyrənilməsi mühüm məsələlərdən biridir.

Fazil Qaraoğlunun "Ermənilər və həqiqətlər" adlı kitabı məhz bu səpkidə yazılmış əsərdir. Kitabda 350 adlı qaynaq və elmi əsərlərdən istifadə olunmuşdur. Bunların sırasında ermənilər tərəfindən yazılan əsərlərin təhlili və onların qeyri-elmi baxışı, mövqələrinin qeyri-obyektiv olması sübuta yetirilir. Eyni zamanda kitabda Türkiyə Cümhuriyyətinin arxiv sənədlərindən geniş istifadə olunmuşdur və bu da Azərbaycan tarixşünaslığı üçün böyük maraq kəsb edir. Bunların sırasında erməni komitələrinin yaranması və fəaliyyəti, Van vilayətində törətdikləri hadisələr, Zərə faciəsi, Bitlis və Muş vilayətlərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər, eyni zamanda 1918-1920-ci illər ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri hadisələr rəsmi sənədlər əsasında açıqlanır.

Hesab edirəm ki, kitabın konsepsiyası düzgün qurulmuşdur. Böyük dövlətlərin "erməni məsələsi"ni ortaya ataraq, erməni faktorundan istifadə edərək Osmanlı dövlətini yıxmaq, Quzey Azərbaycan ərazisində etnik təmizləmə aparıb öz torpaq iddialarını həyata keçirmək olmuşdur. Maraqlı məsələlərdən də biri kitabda araşdırılan "erməni məsələsi"ndə kilsənin roludur. Erməni millətinin

formalaşmasında və ona vətən yarada biləcək güc kimi kilsə həlledici rol oynamışdır. Kitabda sübuta yetirilir ki, kilsə "erməni məsələsi"nin müəlliflərindən biridir.

Fazil Qaraoğlunun "Ermənilər və həqiqətlər" kitabı tarixi hadisələri dürüst təsvir edir. Türk gənclərinin fəal vətəndaşlıq mövqeyinin, geniş dünyagörüşünün yetişməsində bu əsərin böyük rolu ola bilər. Deyilənləri nəzərə alaraq əlyazmanın çapını və başqa müxtəlif dillərə çevrilməsini lazım bilərəm.

*Tarix elmləri doktoru,
BDU-nun professoru
E.Muradəliyeva
10.06.2007*

ÖN SÖZ

Dünyada erməni milləti və ermənilərlə əlaqəli məsələlər haqqında çox sayda əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərin böyük bir qismi, xüsusilə də son illərdə yazılan əsərlərin əksəriyyəti, əsasən türk düşmənçiliyi fikri üzərində qurulmuşdur. Hətta bu mövzuda aparılan "elmi tədqiqatlar" nəticəsində yazılan "elmi əsərlər" və siyasi məqalələr həqiqətlərdən çox uzaqdır. Tarixi hadisələrin tədqiqatı zamanı rəsmi sənədlərə və yazışmalara müraciət etmək qaçılmazdır. Beləcə, tarixi hadisələr olduğu kimi ortaya çıxar.

Türk torpağının çöreyi, suyu ilə yaşayıb var olmuş, sonra isə türk xalqına və bütün Türk dünyasına düşmən kəsilmiş, onlara qarşı tarixdə görülməmiş qətliamlar törətmiş ermənilər barəsində yazmaq o qədər də asan deyildir. Rəsmi sənədlərə və yazışmalara dayanaraq çox ciddi və yorucu araşdırmalar nəticəsində ortaya çıxarılmış bu kitabı oxuduqca, türk insanları ilə böyük-küçük demədən düşmənçəsinə rəftar edən bu şovinist münafıqların törətdiklərini meşədə yirtici heyvanların belə etmədiyini görəcəksiniz. Bu kitabın yazılmasında istifadə olunan rəsmi sənədlərin və yazışmaların dəyəri ermənilərin tarix boyu, eləcə də günümüzdə ortaya atdıqları uydurma problemlərinə qarşı qoyma baxımından əvəzsizdir.

Rəsmi sənədlərə əsaslanan bu əsərin yükləndiyi vəzifənin məsuliyyətini daşıyaraq seçdiyi "Ermənilər və həqiqətlər" mövzusu bu kitabda öz əksini tapmışdır. İnsanlarımızın, xüsusilə də müasir gənclərimizin bu əsərdən faydalanmaları və kimin kim olduğunu öyrənmələri məsləhət görülür.

Cəmiyyətlərin məqsədləri nə olursa olsun, keçmiş hadisələrin, itirilmiş dəyərlərin intiqamını almaq üçün qan davası aparmaq zəifliyinə çağıda dünyada yer yoxdur. Dünyada baş vermiş tarixi həqiqətlərin alt-üst edilməsilə mənafə əldə etməyə çalışan çevrələrin başlatdıqları təbliğatlar uydurma xarakterli olarsa, insanlıq buna ancaq və ancaq acıma hissi ilə baxmalıdır.

Bəzi ölkələrdə təşkilatlanan erməni komitələrinin milli siyasət izləyərək erməni çoxluğuna psixoloji təsir göstərmə çalışmaları dünya ictimaiyyətini Türkiyəyə, Azərbaycana və ümumiyyətlə, türklərə qarşı çıxarma səyləri hər şeydən əvvəl bu böyük çoxluğa zərər verəcəkdir. Bu erməni komitələrinin tarixi qalıntılar içərisində bilinən və sınılanmış modelləri istifadə edərək erməni "problemini" dövlətlərarası səviyyəyə çıxarma səyləri də, hər zaman olduğu kimi, arxasına və ya yanına sığınılan dövlətin xeyrinə xidmət edəcəkdir.

Türklərin səssizliyi heç kəsə cəsarət verməməlidir. Türklər dünya tarixinin hər anında insanlığa, inkişafa, mədəniyyətə göstərdikləri xidmətlərlə və bütün insan haqlarına olan sevgi və hörmətləri ilə hiss etdikləri rahatlığın təsiri içərisində müəyyən olmayan davranışlardan çəkinmiş ola bilərlər, bu da heç kəsə davasının

haqlılığını isbat etmə fürsəti verməz. Türklər istəmədən qarşılaşdıqları və ya qarşılaşacaqları hadisələrə dünyanın bütün gücləri bir araya gəlsə belə, lazım olan dərsləri verə biləcək gücdə və birlik içərisindədirlər.

Biz dünya ictimaiyyətini əmələ gətirən informasiya vasitələrini, gənc nəsiləri, bu mövzularla əlaqəli təşkilatları və ya şəxsiyyətləri tamamilə uydurma, həqiqətlərdən uzaq və müəyyən məqsədlər üçün hazırlanmış əsərlərlə baş-başa buraxmamalıyıq. Həqiqətləri onlara anlatmağa məcburuq. Qoy onlar müzakirə və mübahisə etsinlər, həqiqətləri araşdırsınlar, sonra vicdanla qərar versinlər.

Bu gün bir çox ölkələrdə yaşayan erməni azlıqlarının da həqiqi rəsmi sənədlərə ehtiyacları vardır. Bəlkə də onlar həqiqətləri öyrənmək istəməyəcəklər. Lakin bir gün onlar həqiqətlərlə baş-başa qalacaqlar. Bu zaman kəsimini uzatmanın heç bir faydası yoxdur. Biz onları da xəbərdar etməliyik.

Rəsmi sənədlərə əsaslanaraq bu əsəri ortaya çıxarmaqda məqsədimiz tarix boyu baş vermiş hadisələri canlandırmaq, "qana-qan" deyib intiqam istəmək deyildir. Son 18 ildə şiddətlərini və istəklərini artıran ermənilər qarşısında Azərbaycanda rahat və hüzur içərisində yaşayan erməniləri təşviş salmaq heç deyildir. Mədəniyyət sahibi olan ermənilərin incimələrinə səbəb olmağa niyyətimiz yoxdur. Biz sadəcə ciddi araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyimiz tarixi sənədlərə əsaslanaraq həqiqətləri ortaya qoymaq istədik. Çünki bütün dünyaya yayılmış ermənilər xüsusilə çox inkişaf etmiş və həlledici siyasi gücə sahib olan ölkələrdə "lobbi" yaradıb çox sayda uydurulmuş nəşriyyatlar ortaya qoymuş, türk millətinə qarşı əsasən sevgi hissi duymayan və türkləri yaxından, yaxşı tanımayan millətlərdə nifrət oyandırmağa çalışmışlar və bu çirkin işlərinə davam edirlər. Beləcə, erməni əsilli yazıçılar, parlamentarlar, mediya işçiləri məsələnin əslini gözlərdən uzaq tutmağa, erməniləri haqlı göstərməyə çalışırlar. Onlar sözdə elmi əsərlərdən, teleproqramlardan istifadə edərək türklüyü, xüsusilə də Türkiyəni və Azərbaycanı hədəf alan, bu ölkələrin torpaqları üzərindəki "haqlarını" ortaya qoyan uydurma mövzularla təbliğ edir, ayrı-ayrı cəmiyyətləri öz təsirləri altına almağa və dünyada bir erməni davasının varlığına inandırmağa səy göstərilir. Bu mövzuda bir şey əldə edə bilmədikləri zaman da qəddarca terror hərəkətlərinə başlayırlar. Bunlar insan sevgisi və həqiqi mənada Vətən anlayışından uzaq olan adamlardır. 1973-1985-ci illərdə 200-dən artıq terror aktı törədən bu insanlar çox sayda türk diplomatının canına qıymış, minlərcə türk uşaqlarının, qadınlarının, qızlarının yox edilməsinə səbəbiyyət vermiş, yaxın tarixin ən qəddar qətləmlərini, cinayətlərini törətmişlər.

Xüsusilə Türkiyəni və Azərbaycanı hədəf alan ermənilər bu dövlətlərin nizam-intizamını və rejimini təhlükəyə soxmaq, xaricdə olduğu kimi daxildə də türklük xainləri ilə birlikdə ortaq bir davanın başladılmasını qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Onlar Türkiyənin və Azərbaycanın zəifləməsinə, bu ölkələrin xarici

ölkələrlə düşmən halına gəlmələrini, uydurulmuş "soyqırım" və "Qarabağ" mövzularını ortaya ataraq tərəfsiz və düşmən ölkələrin Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı çıxmalarını istəyirlər. Ermənilər erməni terror aktları açıqlandığı zaman bu aktları bir növ "Milli qurtuluş mübarizəsi" kimi qələmə alır, dünya xalqlarını yardıma çağırırlar. Əslində onlar bu qeyri-adi hərəkətlərlə Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, İran, İraq və Suriya torpaqlarında çaxnaşmalar törədərək faydalanmaq, "Böyük Ermənistan" qurmaq istəyirlər. Biz bu süni olaraq yaradılmış vəziyyət qarşısında başda Türkiyə Cümhuriyyəti olmaqla digər ölkələrin də araşdırmaçı-elm adamları tərəfindən bu mövzunun ciddiyyətlə tədqiq edilməli, dünya ictimaiyyətini aydınlatmaq üçün illərcə qapalı bir görüntü içərisində gizlədilməyə çalışılan erməni məsələsinin iç üzünü bütün açıqlığı ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına təqdim edilməli olduğu, düşüncəsindəyik.

Rəsmi sənədlər və yazışmalardan, hətta bəzi erməni müəlliflərin mənbələrindən əldə etdiyimiz məlumatlar əsasında yazdığımız bu kitab erməni məsələsini əsas xətlərlə oxuculara açıqlayır və tarixi həqiqətlərin ortaya çıxmasına vəsələ olur.

Bu da bir həqiqətdir ki, bəzi dövlətlərin erməni məsələsini bir vasitə olaraq öz maraqları naminə istifadə etdikləri olmuşdur və olmaqda davam edir. Uydurulmuş bu mövzu bir çox dövlətin mənfəətləri, məqsədləri və hədəflərlə əlaqəli hala gətirilməkdə və "sülhsevər" çalışma mövzusu edilməkdədir. Bu mövzu heç də yeni deyildir. Erməni məsələsi tarix boyu süni olaraq yaradılmış, bir çox dövlətin Osmanlı ölkəsinin üzərindəki mənimləmə fikirləri nəticəsində ortaya çıxarılmış, şəkilləndirilmiş, mübarizələrə və müharibələrə səbəb olmuşdur. Zamanın şərtləri altında aparılan siyasətlərdə görünən dəyişmələr dövlətlərin davranışlarına təsir etmiş olsa da, onların məqsədlərini aradan qaldırmamışdır.

Erməni məsələsi üzrə fikir ayrılıqları və bu məsələyə fərqli yaxınlaşmalar erməni terrorunu dumanlar arxasında buraxaraq, onun həqiqi məqsədini və təhdidini dünya ictimaiyyətinin gözlərindən və bilgisindən uzaq tutub gizləməkdə, insanlıq dünyasının göstərəcəyi əks təsirin qarşısını almaqdadır.

Erməni məsələsinin və ya erməni davasının doğru və olduğu kimi tanıdılmamış olmasını erməni terroruna bağlamaq, yaradılan duman pərdəsini bu təşkilatın bir əsəri saymaq doğru deyildir. Əksinə, bu təşkilatlar bu mövzunu canlı tutmaqla meydana gətirdikləri qarışıqlıq şəraitindən faydalanıb mənfəət əldə etməkdə və ancaq qeyri-müəyyən mübahisələrlə, çatışmalarla hazırlanmış bir zəmin üzərində yaşama şanslarını davam etdirirlər. Xüsusilə 1973-1985-ci illər arasında erməni terroru ən böyük mənfəət və dəstəyi əvvəl erməni məsələsini, sonra da terror hadisələrini bir milli qurtuluş davası kimi, iştirakçıları isə milli qəhrəmanlar olaraq qəbul və elan edən yazıçılardan, elm adamlarından, istintaq

orqanlarından, bəzi siyasətçilərdən, türklərə və Türk dünyasına qarşı hələ xaçlı zehniyyət və düşüncəsini buraxa bilməyən kilsə və kilsə birliklərindən görmüşlər.

Son illərdə bəzi erməni tərəfdarı yazıçıların, bəzi dövlətlərin öz davranışlarını qeyri-adi yollarla bildirmələri və erməni mövzusunun, erməni məsələsini beynəlxalq bir güc və rəqabət mübarizəsi olaraq ələ almaları diqqət çəkicidir. Əslində erməni mövzusu tarix boyunca heç bir dövlətin həqiqi məqsədi olmamışdır. Fəqət erməni məsələsi hər zaman rəqabət və güc mübarizəsində bir vasitə rolu oynamışdır və hər zaman dövlətlərarası əlaqələrdə və mübarizələrdə zərər çəkən tərəf yenə də ermənilər olmuşlar.

Biz bu kitabımızda erməni məsələsinin həqiqi tərəfini bilən bir çox xarici yazıçıların ermənilərə qarşı duyduqları kin və nifrətin bir ifadəsi olan alçaldıcı sözlərə mümkün qədər yer verməməyə çalışdıq. Həqiqəti öyrənən xarici yazıçıların da ermənilər barəsində... Nə isə...

Biz bu araşdırmalarımızı əsasən Osmanlı dövlətinin və Türkiyə Cümhuriyyəti arxivinin sənədləri üzərində apardıq və bu rəsmi sənədlərə əsaslanmağa çalışdıq. Hadisələrin xronoloji axışını təsbit etmədə dövrün ümumi mahiyyətdə yazılmış əsərlərindən də faydalandıq.

"Erməni məsələsi" mövzusunda qərb dillərində bir çox əsər yayınlanmışdır. Fəqət bunların əksəriyyəti erməni əsilli müəlliflər tərəfindən uydurma fikirləri təbliğat məqsədilə qələmə alınmışdır. Bununla bərabər tərəfsiz görünməyə çalışan erməni və digər xarici müəlliflər də mövcuddur. Biz belə müəlliflərin də əsərlərindən faydalandıq. Xüsusilə nüfuz statistikalarında Osmanlı mənbələrini geniş ölçüdə istifadə etmiş olan Vital Cuinet "La Turquie Asie" və şəxsən Şərqi Anadolunu gəzib dolaşaraq incələmələr aparan H.F.Livhinexin "Armenia, Travels and Studies" kimi araşdırmalar mövzumuz üçün olduqca əhəmiyyətli və faydalı olmuşdur.

Əsasən arxiv sənədlərinə əsaslanan bu tədqiqatımızın, tariximizin bir çox zamanında olduğu kimi, günümüzdə də yenidən xortladılmaq istənən, daha doğrusu xortladılan erməni məsələsinə işıq tutacağı ümidindəyik.

Bu gün ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalıb yaşamını itirən, ömür boyu şikəst qalan Anadolu türkləri, azərbaycanlılar unudulmuşlar, ermənilər isə müdafiə edilir, günahsız sayılırlar. Onlar dünya ictimaiyyətinin diqqətini uydurulmuş erməni "probleminə" çəkərək, keçmişdə türklərin özlərilə qeyri-insani davranışlarını ortaya atıb işğal etdikləri bölgələrdə çoxluq əldə etmək üçün insanlarımızı qətl etdilər. Onların bütün dünyanın gözü qabağında Xocalıda törətdikləri soyqırımın sadəcə Azərbaycan türklərinə qarşı deyil, bütün insanlığa qarşı işlənmiş bir cinayət olduğu ortadadır: uşaq, qadın, qoca, cavan demədən, meşədə vəhşi heyvanların belə törətmədikləri işgəncələrlə insanları öldürmüş, cəsədləri yandırmış, bütün qəsəbəni yer üzündən silmişlər. Bu erməni şovinistlərin

törətdiklərinin isbatı üçün rəsmi sənədlərə ehtiyac yoxdur. Çünki bu soyqırım günümüzdə bütün dünya ictimaiyyətinin gözü qabağında törədilmişdir. Şuşada, Xankəndində, Laçında, Ağdamda, Füzulidə, Kəlbəcərdə, Qubadlıda, Zəngilanda, Cəbrayılda... tarixi abidələrimizi, qəbristanlıqlarımızı yerlə-yeksan etdiklərini, bir milyondan artıq insanımızın 18 ilə yaxındır ki, çadırlarda və vaqonlarda yaşadıklarını unutturmaqmi istəyirlər?.. Erməni milliyyətçiliyini dünyaya əks etdirib "Böyük Ermənistan" ideyasını həyata keçirməkmi istəyirlər?.. Onsuzda Azərbaycan torpağının yüzdə 79-u işğal altındadır, 41 milyon insanımızın 7,8 milyonu azad, qalanı təzyiqlə altında yaşamaqdadırlar!..

Biz günahı başqalarında deyil, özümüzə axtarmalıyıq! Elmin, xəbərləşmənin bu qədər inkişaf etmiş olduğu günümüzdə belə, səsimizi dünyaya çatdırma bilmirik, həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə anlama bilmirik!.. Ermənilər isə nəinki İrəvana, Göyçə mahalına, Şuşaya sahib çıxırlar, tarixi insanlarımızı belə özlərininki sayırlar və bu yalanları dünyaya yaya bilirlər...

Baxın, XX əsrin başlarında bugünkü Ermənistanın yaradıldığı İrəvan xanlığında yaşayanların yüzdə 12-si erməni olmuşdur. Birinci Dünya müharibəsi zamanı ermənilər ikiüzlülük, xəyanət, satqınlıq, qocalara, qadınlara, qızlara, uşaqlara, dini ibadətqahlara və təbiətə qarşı törətdikləri vəhşiliklər və türk ordusuna qarşı etdikləri silahlı xəyanətlər nəticəsində "kəçə zorlandılar". Mültəci vəziyyətini haqq edən bu ermənilərin əksəriyyəti Qarsda, Sürməlidə, Ərdəhanda, Naxçıvanda, Tiflisdə, Batumda, Axiskada, Axalkələkidə, İrəvan xanlığında... yaşayan ermənilərin yanına yerləşdilər.

Yaranmış vəziyyəti, yəni Gürcüstanın bir çox bölgəsinin ermənilər tərəfindən istilasını görəndə, o zamanlar bolşevik inqilabının başında durarlardan biri olan İ.Stalin Gürcüstanı ermənilərdən təmizləmək qərarına gəlir. Beləcə, Sovet Rusiyası Gürcüstana, Naxçıvana, Qarsa, Sürməliyə, Ərdəhana... doluşan erməni azlıqlarını İrəvan xanlığına - azərbaycanlıların ata-baba yurdu olan torpaqlara sıxışdırıb, sahəsi bir az daha genişləndirilmiş bir Ermənistan Respublikasının yaradılmasına qərar verir. (Daşnaklar 28 may 1918-ci ildə İrəvan xanlığında 9.000 kv. km. ərazidə qondarma bir "Ermənistan Respublikası"nı elan etmişdilər). Fəqət, beynəlxalq qanunları heçə sayan bolşeviklərin 29 noyabr 1920-ci ildə rəsmən elan etdikləri Ermənistan Respublikasının (ermənilərin 2500 illik tarixində hər zaman qurmaq istədikləri Ermənistan ilk dəfə bu tarixdə rəsmən müstəqillik əldə etmişdir) sahəsi ermənilərə azlıq etmiş və A.Mikoyan ilə İ.Stalinin qurduqları planla Azərbaycanı tamamilə Orta Asiyaya köçürmək və Azərbaycanın sahəsini Gürcüstan ilə Ermənistan arasında bölüşdürmək istəmişlər. (Bu fikir Mikoyanın təşəbbüsü ilə 1942-ci ilə qədər davam etdirilmişdir. Lakin Mir Cəfər Bağirovun ciddi tədbirləri nəticəsində Stalin bu fikirdən vaz keçmişdir). Bu ərəfədə toplanan Qafqaz Respublikalarının yığıncığında İ.Stalin və A.Mikoyanın qurduqları

plandan xəbərdar olan N.Nərimanov öz çıxışında o gündən etibarən Zəngəzur ərazisinin Ermənistanı aid olduğunu elan edib İ.Stalini və A.Mikoyanı qurduqları plandan uzaqlaşdırmışdır. Beləcə, Mikoyanın planı baş tutmadıqda torpaqlarımız hissə-hissə kəsilib ermənilərə verilməyə başlanmışdır. Ermənistanın ərazisi əvvəl 26.000 kv. km., sonra 29.000 kv. km., bu gün isə işğal altında olan Qarabağı və digər bölgələri nəzərə alsaq, bu rəqəm 46.200 kv. km. çatdırılmışdır. Halbuki "Ermənistan Respublikası"nın qurulması belə qanunlara uyğun olmamışdır. Çünki o zamanlar Türkiyədən, Gürcüstandan, İrandan, İraqdan və Suriyadan köçürülüb İrəvan xanlığına yerləşdirilən ermənilərin sayı yenə də azlıqda qalmış, yəni yüzdə 50-ni aşmamış, orada yaşayanların yüzdə 42 faizini təşkil etmişdir. Bu isə beynəlxalq qanunlara görə, müstəqil bir dövlətin qurulmasına yol vermir. Bəs onda Lozanna müqaviləsində heç bir yeri olmayan bu dövlət necə qurulmuşdur?..

Lozanna kulislərində Avropa dövlətlərinin təmsilçilərinə Şərqi Anadoluda müstəqil bir Ermənistan dövlətinin qurulması fikrini qəbul etdirməyə çalışsan, bir zaman Türkiyənin Xarici İşlər Naziri olan və ikiüzlülüüyü nəticəsində bu məsul vəzifədən qovulan Norandukyan bir ara utanmadan Türkiyənin Lozanna konfransına göndərdiyi heyətin rəhbəri İsmət paşa ilə də görüşmüşdür. İsmət paşa öz xatirələrində bu anı belə anlatmışdır: "...Paşalyan əfəndinin sözlərini Norandukyan əfəndi kəsdi: "Biz bir erməni yurdu istəyirik,"- dedi. "Necə bir erməni yurdu?"- deyə sorduğumda, o, "Türkiyənin bir yerini ayıracaqsınız" tərzində izah etdikdə mən sordum: "Türkiyənin harasında istəyirsiniz? Şərqi Qərindəmi, cənubundamı, yoxsa qərbindəmi?" Norandukyan: "Harada olursa olsun, erməni yurdu olaraq bizə bir yer verin, biz də orada toplanaq, orada yaşayaq,"- dedi." ("İnönünün xatirələri", "Ulus" qəzeti, 15 sentyabr 1968, s. 4). İsmət paşa ilə Norandukyan arasında keçən bu söhbət Ermənistanın İrəvan xanlığında qurulmasının heç bir qanuni əsasının olmadığını, İ.Stalin və A.Mikoyanın istəyi ilə qurulduğunu sübut edir. Doğrudur, bu gün orada yaşayanların yüzdə 98-i erməni, qalanı isə rus əsgəri və digər millətlərdəndir! Heç şübhəsiz, bu rəqəm ermənilərin necə bir millət olduqlarını ortaya qoyur! Bütün bunlar azmış kimi, ermənilər Qara dənizə, Xəzər dənizinə və Ağ dənizə çıxışı olan "Böyük Ermənistan" iddiasındadırlar?!

Biz bu tədqiqatımızda, ümumiyyətlə, ermənilərin yaranma tarixinin başlarına qədər getdik, onların dünyaya baxışlarını incələməyə və məsələni geniş bir perspektiv içərisində dəyərləndirməyə çalışdıq. Bu dəyərləndirmədə, şübhəsiz ki, milliyyətçilik hisslərimizi bir kənara qoyduq, Vətən və millətimizin varlığını yaxından təhdid edən, münafıqlıq üsulu ilə bəzi super güclərdən istifadə edib İrəvanı, Zəngəzuru, Göyçə mahalını... ələ keçirən, bunlar azmış kimi indi də Qarabağ bölgəsini, yer üzünün ən gözəl nöqtələrindən biri olan Şuşanı işğal edən erməniləri, onların terrorçu komitələrini, dəstələrini, acımasızca törətdikləri

qətiqlərini və erməni məsələsi mövzusunda uydurmalarla deyil, ancaq və ancaq bütün açıqlığı və həqiqətlərlə tarixi hadisələrə və rəsmi sənədlərə əsaslanaraq ortaya qoymağa səy göstərdik. Beləcə, erməni məsələsinin yalnız Anadolu türklərini və azərbaycanlıları təşvişə salan bir azlıq məsələsi olmadığını, Orta Şərqdə olan bəzi dövlətləri də maraqlandıran bir məsələ olduğunu gördük.

Keçmişdə olduğu kimi, günümüzdə də dünyanın bir çox ölkələrinə dağılmış bir neçə milyon erməni kütləsinin hərəkətə keçib böyük lobbilər qurması, bu lobbilərin də "Böyük Ermənistan" iddiasını ortaya atmaları və bu iddianı "soyqırım"la dəstəkləmələri onların sərbəst iradələrinə bağlana bilməz. Bu iddiaların arxasında fəvqəlgüclərin də olduqları və bunu Türkiyə, Azərbaycan, İran, İraq və Suriya üzərindəki əməllərini həyata keçirmək üçün istifadə etdikləri qətidir. Dünən ermənilər Türkiyəyə, Azərbaycana qarşı o zamanın fəvqəlgücləri tərəfindən necə istifadə olunmuşlarsa, bu gün də eyni düşüncələrlə istifadə olunurlar. Beləcə, fəvqəlgüclərin təzyiqi ilə 17 ölkə tarixi sənədləri incələmədən "soyqırım" məsələsini qəbul etmişlər!? Heç şübhəsiz, yaxın zamanda tarix bu qəbulların doğru olub-olmadıqlarını, ümumiyyətlə, soyqırımın olub-olmadığını ortaya qoyacaqdır. Bizim incələmələrimizə görə, yalnız 1915-ci ildə deyil, I Dünya müharibəsinin başından sonunadək ölənlərin sayı 1,5 milyon deyil, 600 min belə aşmır. Belə olduqda bir sual ortaya çıxır: "Əgər müharibə şəraitində 600 min erməninin ölməsi "soyqırım" sayılırsa, onda bəs necə olur ki, öz torpaqlarında, öz evlərində şəhid edilmiş iki milyondan artıq türkün öldürülməsi soyqırım sayılmır?"

Biz belə hesab edirik ki, bizim bu incələmələrimiz ermənilərin əmin-amanlığı üçün də bir ibrət sənədi olacaqdır. Bir insan olaraq onların da yaxşılığını istəmək insanhaq borcumuzdur. Dünən onlar bu və ya digər müstəmləkəçi dövlətlərin oyunlarına alət olaraq istifadə olundular. Olan isə ermənilərə oldu. Onlar yaşadıkları yerləri və yüzminlərcə insanlarını itirdilər, adları ləkələndi... Heç olmasa, bu gün tarixdən dərs alaraq özlərini atəşə atıb məhv etməsənlər, eyni təhrik və oyunlara, saxta vədlərə alət olmasınlar, yaxşıca düşünüb tarixi olduğu kimi araşdırsınlar, vaxtilə peşman olduqlarını, aldadıldıklarını xatırlasınlar...

Yalan-yanlış təbliğatlar nəticəsində Türkiyənin şərqiindəki torpaqların böyük bir hissəsini ermənilərə vermək istəyən ABŞ-ın keçmiş Prezidenti Vilsonun vəziyyəti incələmək üçün Anadoluya göndərdiyi heyətin rəhbəri General Harborda General Kazım Qarabəkirin söylədiyi: "...Çox təəssüflər olsun ki, siz türk millətini tanımırsınız, haqsız və utanmadan həyata keçirilən təbliğatların təsiri altındasınız. Əvvəla siz bizimlə anlaşın, müstəqilliyimizi və şərəfimizi hüzsüz etməyin və bundan sonrasını türkün haqq duyğusuna və sözüünə əmanət edin. Cahanda türkün sözü qədər inanılan bir sığorta yoxdur. Bax, tarix (yəni rəsmi sənədlər)... Alın və

oxuyun..." sözləri türk millətinin xasiyyəti və azlıqlara qarşı münasibəti mövzusunda nə qədər haqlı və yerində bir qarşılıqdır...

Bu da bir həqiqətdir ki, rəsmi sənədlər incələndikdən sonra ermənilərin uydurmaları və onların Anadoluda törətdikləri qeyri-insani hadisələr ortaya çıxmış, Prezident Vilson da öz istəyindən vaz keçmişdir...

Alman alimi Niestzax belə deyir: "...Yanlış və doğru hərəkətlər hafizədə qaldığı və bir iz buraxdığı zaman yanlışlığı davam etdirmək bir alın yazısı olmaqdan çıxar... Buna görədir ki, böyük millətlər tarixi hadisələri unutmayanlardır..."

Arxiv sənədlərinin tədqiqatı nəticəsində ortaya çıxan bu əsər erməni tarixinin bilinməyən səhifələrini geniş oxucu kütləsinə təqdim edir. Heç şübhəsiz, bu kitab torpaqlarımıza qarşı irəli sürülən iddialara tutarlı bir cavab olacaqdır! Biz bundan əminik.

Tarixi rəsmi sənədlərə əsaslanaraq və ürək ağrısı ilə görülən bu iş millətimizin dostunun və düşməninə tanınmasına, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə xidmət edən bir töhfədir...

*Hörmətlə,
Prof. F. QARAOĞLU
Bakı, 2006*

ERMƏNİLƏRİN TARİXİNƏ QISA BİR BAXIŞ

Ermənilərə görə, Ermənistan böyük və kiçik Ermənistan deyə ikiye ayrılır. Böyük Ermənistan şimaldan Qara dəniz və Gürcüstan, qərbdən Qızılıрмаq, şərqdən İran və Xəzər dənizi, cənubdan İran və İraq ilə çevrəli yerlərdir. Kiçik Ermənistan isə Fərat çayının qərbində qalan yerlərdir. Bundan əlavə, ermənilər Tarsus və Toros dağlarının cənubunda və Ağ dənizin şimalında qalan Kilikiya dedikləri yerləri də ermənilərin vətəni sayırlar.

Ermənilərə görə, Nuhun gəmisini tufanda Ağrı (ermənilər Ağrı dağını Ararat deyə adlandırırlar) dağı üzərində durmuş, sular çəkildikdən sonra Nuhun oğulları və nəvələri bu bölgədə yerləşmiş və ətrafa yayılmışlar. Erməni tarixşünaslarının fikrincə ermənilərin kökü Nuhun oğlu Yafəsdən olan nəvəsi Qaykdan gəlir. Onlar erməniləri ilk əjdadlarının adı ilə qayklar adlandırırlar. Nuhun nəvəsinin nəvəsi olaraq qəbul etdikləri Qayk Mesopotamiyaya getmiş, Babil qülləsinin inşasında iştirak etmiş, daha sonra "Böyük Ermənistan" dedikləri Şərqi Anadolunun dağlıq bölgəsində yerləşmiş və burada ermənilər ondan tərəyərk çoxalmışlar. Qaykın nəvələrindən olan Aramın da 300 uşağı olmuşdur. Aram Asur hökmdarı Bel ilə vuruşmuş, ona qalib gəlmiş və bir dövlət qurmuşdur. Beləcə, Aramın adından alınma olaraq erməni milləti və dövləti meydana gəlmişdir.

Erməni tarixşünasların bir çoxu ermənilərin kökünü mənbə olaraq özlərinə daha yaxın olan qövmlərin - asur, yunan və yəhudilərin əsərlərinə bağlayırlar. Onların "Böyük Ermənistan" dedikləri Şərqi Anadolu ilə Kilikiya deyə adlandırdıqları Adana və Tarsus bölgələrinin Asur hökmdarlarından Salmanazar ilə Sardanəpal zamanında Asur dövlətlərinə bağlı olduqları göülür.

Evald Banse belə deyir: "Ermənistan tarixi Asiya dövlətlərinin bu məmləkətin keçid qapılarını ələ keçirmək qayəsilə apardıqları mübarizələrdə asurilərin keçmiş hökmdarlarına, Romanın partlara, Bizansın yeni İrana və nəhayət, türklərin iranlılara və ruslara qarşı apardıqları müharibələrdən ibarətdir." (1).

Bəzi erməni tarixşünasları da Xorenli Movses ilə eyni düşüncədə olanlara qarşı çıxırlar. Dr.Daqavaryan bunlardan biridir. (2). O, bu xüsusda belə deyir: "Milli tarixşünaslarımız Aqatanqelosdan başlayaraq müqəddəs kitabdakı Torqama ailəsini və Asqanaz kəlməsini irqimizə yaraşdırırlar. Halbuki Torqama Ermənistanın cənubi-şərqində ayrı bir ölkədir. Mismarla yazılı kitabələrdə Tilqarima qalası Asuristandan şimalda göstərilmişdir...

...Asqanaz İskuza dediyimiz bir İskit hökuməti idi. Atalarımız müqəddəs kitabda özlərinə bir kök tapmaq üçün qonşuları Asqanaz və Torqamaları irəli

sürmüşlər və ermənilərin də bu iki qonşu millətdən başqa kökləri olmaz deyərək, Qayki Torqomun oğlu saymışlar."

Bu açıqlamalara görə, Xorenli Movses və digər erməni tarixşünasların irəli sürdükləri köklərinin Yafes ilə bağlantılı Qayk əfsanəsinin və xəyali krallıq silsiləsinin heç bir elmi əsası yoxdur.

Bundan əlavə, erməni tarixində ən parlaq dövr olaraq arşaqunilərdən (partlardan) bəhs edilməsidir. (3).

Erməni tarixində Arsak olaraq adı keçən (Arsace) Dahnascyth qəbiləsindəndir. Partlar haqqında Girarde Rial bu məlumatı verir: "Hyrcania Xəzər dənizinin şərqindəki düzənliyin böyük bir hissəsi idi, hətta Oxusun (Ceyhunun) digər tərəfinə qədər davam edərdi. Bəziləri buranı İberiya və Albaniya ilə sərhədli göstərmişlər. Qitənin mərkəzinin Asterabad olduğu şübhəsizdir. Bunların yarı partlar aryaeraniyə bir mədəniyyətə sahib olmaqla bərabər, türklərlə eyni irqdən olduqları isbatlanmışdır. Achemenidələr səltənətindən, yəni miladdan əvvəl altıncı yüzildən etibarən Ari ölkəsində tatar (türk) millətindən qəbilələrin olduğunu Orta Asiyadakı insan irqlərinə aid bir əsərdə görmək mümkündür.

Hyrcanililərlə partlar bir rəhbərlik altında idilər. Dara kitabələrinə görə, orada bəzi tatar qəbilələri də vardı. Bunlar imperatorluğun şimal sərhədlərini qorut etməklə məşğul olar və səltənət iddiasıyla üsyanlara yardım edərtilər. Part imperatorluğunu quran Arsace Daiyə qəbiləsinin rəhbəridir." (4).

Başqa bir əsərdə də: "Partların Şimali İranda bir Seytion (yəni Türk) qəbiləsi olduğu..." bildirilir. (5). Renee Grousset də partlarla sakaların eyni qövmə mənsub olduqlarını deyir. (6). Sakalar, partlar, partların ən soylu xanədanı olan Dailər əsl türkdürlər. (7). Bu gün də Türkiyənin Qaziantep bölgəsində Dai soyadını daşıyan ailələr mövcuddur.

Saint Martin keçmiş yunan tarixşünaslarından gələn "parthe" kəlməsinin iskitcə olduğunu və (xaricə atılmış) mənasına gəldiyini yazır. (8).

"Divani-lüğət-it türk"də də part kəlməsi (qarnı çölə çıxmış) mənasındadır. (9).

Partların başındakı xanədanın adı yunan əsərlərində Dahi, Daeə və Dai, çinlilərdə Thai, yaponlarda Dai, ərəblərdə Dai olaraq keçir. (10).

Belə ki, Xorenli Movses Belh şəhərinin part xanlarının ana yurdu olduğunu bildirir. (11).

Armeniya adı tarixdə ilk dəfə m.ə.518-ci il tarixindən qalma "Bahistun" yazılarında keçir. Fars kralı I Dariusun yazılarında Erqani-Elazığ bölgəsində baş qaldıran bir qövmə deyə "Armina və Arminia" dan bəhs edilir. (12). M.ə. 188-ci il tarixində qurulan Artaksias krallığı zamanında Aramice "Yüksək Yuxarı ölkə" demək olan Armeniya adı Muş və Əhlat bölgələri üçün istifadə edilən coğrafi bir termindir. Sonraları bu ad romalılar tərəfindən orta və yuxarı Murad suyu ilə Kür

və Araz çayları üçün də istifadə edilmiş, bilavasitə avropalılar tərəfindən də qəbul olunmuşdur.

Özlərinə "Qaik" deyən və "Qayk" adlı bir atadan törədikləri əfsanəsini yaşadan və türklərlə bütün xaricilərin "erməni" dedikləri qövmə Armeniya ölkəsi adının bir əlaqəsi yoxdur. (13).

Səlcuqlu türklərin ilk Anadolu fəthi və Səlcuqlu-Bizans münasibətləri haqqında "Byzance et les Turcs Seljoucides dans l'Asie Occidentale jusque 1081, Nancy 1913" adlı mühüm bir əsər yazmış Nancy Universitetinin tarix professorlarından Jean Laurent ermənilərin 1920-ci ildə Parisdə nəşr etməyə başladığı və nəşr edənlərin fransız xalqının dəstəyini istədikləri "Erməni etüdləri" jurnalında Ermənistan ilə əlaqəli olaraq belə deyir: "...Həqiqətən, yazılı tarixin başlanğıcından bəri Armeniya adı verilən bir bölgə vardır... Lakin əsrlərdən bəri bu şəkildə adlanan bir ölkə deyil, bir coğrafiya terminidir. Şübhəsiz, ermənilərin bu bölgədə yaşadığı olmuşdur, fəqət bu bölgəyə sırf Armeniya adını daşdığı üçün nə ermənilərin müqəddəratı, nə də Ermənistan dövləti adını daşıyan bir dövlətin varlığı qətiyyətlə bağlana bilməz." (14).

Ermənilər nə Armeniya coğrafi adını, nə də xaricilərin onlara verdikləri armen / erməni adını mənimsəyib istifadə etməmişlər və məmləkətlərinə "Hayastan" adını vermişlər. (15). İrəvan Universitetinin professorlarından A.Xaçaturyan 1933-cü ildə İrəvanda nəşr etdirdiyi "Ermənistanın mismar yazısı dövrünün mühakiməli tarixi" adlı ermənicə əsərinin sonundakı xəritədə Hayastanı 41-45 dərəcələri arasında, yəni Ərzurumun qərbindən İrəvanın şərqinə qədər uzanan yerlərdə göstərmiş və Hitit kitabələrində yuxarı Ermənistan üçün "Hayasa" adından istifadə etmişdir.(16). Qarabağ-Zəngəzur ermənilərindən olan Prof.N.Adontz ermənilər haqqında ilk dəfə bir tarix yazan və tarixi son zamanlara qədər bütün erməni tarixi üçün əsas tutulan Xorenli Movsesdən bəri (VII əsr) ermənicə mətnlərdə keçən Hayastan (Hayistan = erməni ölkəsi) adı ilə Hitit mətnlərində keçən bu hayasanı birləşdirməkdə və hayasalıları ermənilərin ataları olaraq göstərməkdədir. (17).

Asiya tarixi üzrə incələmə və tədqiqatları ilə tanınan məşhur fransız şərqşünası Renee Qausset yazdığı "Səlcuq hakimiyyətinə qədər Armeniya" / Şərqi Anadolu üçün ən qiymətli və bəzi mənşə məsələləri xaricində - ən çox rəsmi vəsiqəyə, sənədə əsaslanan elmi əsərində N. Adontzun fikirlərini dəstəkləyir. (18).

İngilis alimi C.A.Burney də ermənilərin özlərinə "hay" demələrinə əsaslanaraq, onların hayasalılardan olduqları fikrini müdafiə edir. (19). Ermənilərin bu qövmin idarəsində "hay" adını almış olmaları fikri daha güclü görünür.

Erməni tarixi ilə məşğul olan nə qərb, nə də erməni elm adamı və tarixşünasları arasında bu ilk dövrə aid qəti bir fikir birliyi yoxdur. Ermənilər

barəsində bu günə qədər aparılan tədqiqatlar tam və güvənİLƏn bir incələməyə dayanırmı və bütün bunların arasında müəyyən bir bənzərlik vardır.

M.ə.325-ci ilə qədər ermənilər İrənın kiyaniyan (Akaməniş - Achemenide və ya Ahemeniş) sülaləsi krallarının idarəsi altında olmuş və onlara bağlılıqlarını sürdürmüşlər. Xristianlıqdan əvvəl atəşə sitayiş etmə iranlılar ilə ermənilərin arasında ortağ bir din idi. Beləcə, Ermənistan Makedoniyalı İskəndərin m.ə.325-ci ildə III Dariusu Arbelada (Ərbildə) məğlub etməsinə qədər İrənın hakimiyyəti altında olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndər İrən imperatorunu məğlub etdikdən sonra o torpaqların tək hakimi oldu. Beləcə, Ermənistan da İskəndərin əlinə keçdi. İskəndər əslİ iranlı olub Sardes qalasını ona təslim edən Mithirinesi Ermənistanın valisi vəzifəsinə təyin etdi. Makedoniyalı İskəndər gənc yaşında ikən Babilə xəstələnərək vəfat etmişdir. Bu, m.ə. 323-cü ildə baş vermişdir. Mithirines müstəqilliyini elan etmədi, əvvəlki kimi Ermənistanı idarə etdi.

İpsos (İsos)* müharibəsindən sonra ermənilərin yaşadıkları bölgələr selefkosların əlinə keçdi və bir müddət sonra da bu bölgədə selefkoslar tərəfindən Artanas və Orontes adındakı komandanlar arasında bölüşdürüldü. Makedoniya kralı Antiokhosun m.ə.190-189 illərdə Maqnesia (Manisa) müharibəsində romalılar tərəfindən məğlub edilməsi üzərinə Antiokhos tərəfindən Şərqi Anadolu bölgəsində əvvəlcə vali olaraq təyin edilmiş General Ataxias və Tokat, Divriği, Ərəbkir, Malatya, Maraş, Saimbəyli və Kayseri bölgələrində vəzifələndirilmiş General Zadriades müstəqilliklərini elan etdilər.

Ermənilərin yaşadıkları torpaqlardakı selefkosların gücsüz hakimiyyəti 150 ilə yaxın sürdü və bölgənin partların əlinə keçməsilə sona çatdı.

Partlar m.ə.248-ci ildə Xəzər dənizinin cənub-şərqini ələ keçirərək Part dövlətini qurmuşlar. Daha sonra bu dövlət liderlərinin adıyla Arsaklılar dövləti olaraq tanınmışdır.

Part dövlətinin qurucusu Arsak Saka türklərinin Part boyundandır.

Arsaklılar (partlar) daha sonra Araz çayı bölgəsinə hakim olmuşlar və m.ə. 123-95 illərində geniş bir sahəni ələ keçirmişlər.

Bu zamanlarda ermənilər digər millətlərə tabe olaraq yarı müstəqilliklərini sürdürmüşlər.

Ermənilərə görə, miladdan 150 il əvvəl İbrahim peyğəmbər soyundan gəldiyi iddia edilən və həqiqətdə partlı olan Arşak (Arsace) ermənilərin başına keçəcək Eşkaniyan (Arşaquni) sülaləsini qurmuşdur. m.ə.150-ci ildən m.433-cü ilə qədər sürən bu sülalənin idarəsi bir zaman partlara bağlı olaraq həyata keçirildi. Daha sonra bu sülalənin dördüncü kralı I Ardaşes (m.ə.15-90) Part kralı Arşaqunini tanımadı, üsyan etdi və müstəqilliyini qazandı. Arşaquni krallığının torpaqları m.ə. 64-cü ildə Roma imperatorluğu ilə aparılan müharibədən sonra

Romal Lucullus və daha sonra Pompe tərəfindən ələ keçirildi. Lakin arşaqunilər bəzi torpaqlarını romalılara vermək, vergi ödəmək və Romaya bağlı qalmaq şərtilə varlıqlarını qorumağı sürdürdülər.

Arşaquni sülaləsi zamanında (M.226) ermənilərin yaşadıkları bölgələr təkrar İranlı Sasani sülaləsinin əlinə keçdi. İranlılar bu bölgələrə 26 il hakim oldular. Daha sonra ermənilər yenə yarı müstəqilliklərini qazandılar.

Hakkı Raif Ayyıldız bu mövzuda belə deyir: "Ermənilərin yaşadıkları bölgələr İran və Roma kimi özlərinə düşmən iki böyük rəqib dövlətlər arasında sıxışmış qalmışdı. Ermənilər xristian olduqlarına görə İran hökmdarları bu qonşularını daha çox Romaya yaxın və bağlı sayırdılar. Romalılar isə ermənilərin müstəqilliyini qorumaqdan çox onlara düşmən gözüylə baxır və İrana qarşı uyğun bir qala vəsfindəki bu torpaqları saxlamaq istəyirdilər. Xristian ermənilər Roma kilsəsi ilə ilk zamanlardakı kimi sıx əlaqələrini davam etdirə bilmədilər. Çünki erməni kilsəsi milli və müstəqil bir təşkilat (Qriqoryan) olmuşdu. Romalılar bu müstəqillikdən xoşlanmır və ermənilərlə düşmənçəsinə davranırdılar. M.396-cı ildə ermənilərin yaşadıkları yerlər İran və Roma nüfuz bölgələrinə ayrıldı. O yerlərin şərq qismi İranın, qərb qismi isə Romanın idarəsi altında qaldı. Romalılar özlərinə aid olan qismi erməni və bizanslı prinslərlə idarə etdilər, iranlılar isə erməni krallığına izin verdilər. Əslində bu krallar İranın əlində bir oyuncaq halında idi. Bu vəziyyət 433-cü ildə Arşaquni sülaləsinin dağılmasına qədər sürdü. Krallıqlarını itirdikdən sonra ermənilər Şərqdə İran, Qərbdə Bizans valiləri tərəfindən idarə edildilər." İranlıların bu bölgədəki Marzlan dedikləri valiləri, ümumiyyətlə, erməni əslindən olmayan kəslərdir. Bunların çox azı İran dövlətinə bağlılıqları qəti olaraq təsdiq olunan ermənilərdən seçilmişdi. İran valilərinin çox geniş səlahiyyətləri vardı. Onlar bir səfər zamanı erməni əsgərlərindən istifadə edir, ancaq çox ciddi olan hallarda İrandan əsgər çağırırdılar." (20).

Beşinci əsrin ortalarında Bizans imperatoru Qeraklius ermənilərin işlərinə qarışmış və David Saharhuni adında birini erməni prinsliyinə gətirmişdir. Ancaq üç ilə yaxın idarəni əlində tutan bu prins ermənilər tərəfindən qəbul edilməmiş və geri qaytarılmışdır.

Ermənilər Şərqi Roma idarəsində ikən romalılaştırılmaq istənilmişlər. Onlar Qriqoryan məzhəbində dirənmələri üzündən hər cürə zülm və işgəncəyə məruz qalmışlar. Bizans imperatorları bu məzhəbi ortadan qaldırmaq və heç olmasa ortodoksluqla birləşdirmək üçün müxtəlif təzyiqlər göstərmişlər. Onların inamlarında dirəndiklərini görə İmperator II Justinianos şərqdəkiləri Trakiyaya və zorla İstanbula köçürmüşlər. (21).

582-ci ildə İmperator Marik zamanında minlərcə erməninin ortodoksluğun olduğu yerlərə yerləşdirildiklərini, bunların da bir çoxunun işgəncələrə dözə bilməyib can verdiklərini görürük.

Konstantinin Şərq səfərində ermənilərin "İpək yolu"ndan əldə etdikləri imkanlar əllərindən alınmış və imperatorluğun müxtəlif yerlərinə sürgün edilmişlər.

Bizans İmperatoru Qerakliusun yerinə keçən oğlu Konstantinin zamanında islamı inkişaf etməyə və genişlənməyə başladı. Ərəb orduları Suriyaya gəldilər. Sonra onlar ermənilərin yaşadıkları bölgələri ələ keçirdilər. Onlar Şimalda Anadoluya, Şərqdə İrana və Hindistana, Qərbdə Afrikaya doğru irəlilədilər və yollarının üzərindəki romalıları bağlı olan ölkələri də ələ keçirməyə başladılar. Ermənilərin yaşadıkları bölgələr ərəblərin əlinə keçdi və ermənilər ərəblərə vergi verməyi qəbul etdilər.

Ərəblərin ermənilərə qarşı həyata keçirdiyi idarə üsulu iranlıların onlara tətbiq etdiyi idarə üsulundan fərqli olmuşdur. İranlılar erməniləri dinlərini dəyişdirməyə, xristianlıqdan ayıraraq atəşpərəst olmağa zorlamışlarsa, ərəblər onları öz din və inamlarında tamamilə sərbəst buraxmışlar.

Ermənilərin yaşadıkları yerlər Şərq ilə Qərb arasında bir keçid yeri olduğuna görə buralardan bir çox qövmələr gəlib-keçmişlər. Onların bəziləri buralarda yerləşmişlər. Bu gəlib-keçən qövmələrin törətdikləri müharibə və təcavüzlər nəticəsində bölgə çox dəyişmişdir: bəzən genişləmiş, bəzən də dağılmışdır. Bu yüksək və geniş sahələr keçmiş çağlarda qurulan dövlətlərdə hərbi və ticarətin əhəmiyyəti böyük olduğuna görə qonşu dövlət və imperatorluqlar arasında rəqabətə səbəb olmuş və hər zaman hücumlara məruz qalmışdır. Buralarda bir-birinə düşmən dövlətlər qurulmuş, buna görə də onlar xaricdən gələn təcavüzlərə dayana bilməmiş və çox zaman krallıqlarını itirmişlər.

Geoloji incələmələr bu sahələrdə ilk mədəniyyət və dövlət quranların Orta Asiyadan gəldiklərini göstərir. Aparılan qazıntılar nəticəsində ortaya çıxan həqiqətlərə görə, bölgənin bilinən ən keçmiş xalqı Asur yazılarında adları keçən nairilər, sonra da urartular olmuşlar.

J.Deniker: "Ermənilər maddi bir çox ünsürlərdən əmələ gəlmiş qarışıq bir irq kütləsidir. Bunlar Hindu, Əfqan, Asuri və Türk irqlərindən əmələ gəlmişlər,"- deyir. (22).

Robert de Qais də belə deyir: "Ermənilər Orta Asiyanın Pamir yaylalarından gələn Aryen bəylərinə, Mesopotamiyadan Şərqə çıxan sami irqinə mənsub tayfaların qarışığıdır." (23).

W.S.Monroe də: "Ermənilər irq baxımından iranlı, Beluç və çingənələrlə (qaraçı) əqrəbadırlar: rəngləri ağdan zeytun rənginə qədər müxtəlifdir. Saqqalları şabalıd rəngində, gözləri iri, qara və mavi, burunları yəhudilərininki kimi müəyyən bir şəkildə çıxıntılıdır. Yəhudilərlə fiziki və ruhi bir çox ortaq yönələri vardır. Onlara "xristian yəhudi" və ya "vaftiz edilmiş yəhudi" deyilməsinin səbəbi də budur,"- deyir. (24).

Dr.Hanrich Pudor, Londonda nəşr edilən "Times" qəzetinin 13 iyun 1917-ci il tarixli sayında, "Erməni günü" münasibətilə yazdığı yazıda belə deyir: "Ermənilər xristian olmaqla bərabər Sami irqindəndirlər. Onların gözə çarpan ən böyük xüsusiyyətləri burunlarının qalın və qaba olmasıdır." (25).

İrqi mütəxəssisi Vyanaalı L.Sufereyə görə, ermənilər yəhudilərlə birlikdə hititlərdən gəlmədirlər. Dr.S.Valsinberq "Ermənilər və yəhudilər" başlıqlı məqaləsində ermənilərlə yəhudilər arasında nəzərə çarpan bir bənzərlik olduğunu, bu bənzərliyin yalnız fiziki olmayıb ruhi sahəyə də keçdiyini söyləmişdir.

Qafqaz və Gürcüstanda ermənilər üçün verilən hökm "ermənilər xasiyyət baxımından diqqət çəkicidirlər" hökmüdür. "Gürcüstan və ümumi hərbi" kitabının yazıçısı bu kitabın xüsusi nəşrinin 61-ci səhifəsində belə deyir: "Tacir və alverçi olan ermənilər Qafqaz xalqını soymaqda, onlara vergi kəsməkdə və məmləkət üçün bir fəlakətdirlər. Ermənilərin Qafqazda sevilməmələrinin səbəbi də budur. Onların müxtəlif şəhərlərdə, xüsusilə də Tiflisdə oynadıqları rollar Varşavadakı yəhudilərin rollarına bənzəyir." Eyni yazıçı ermənilərin Qafqazın mədəniyyət ünsuru olduqlarıyla bağlı bütün Avropaya yayılan düşüncələrə də qarşı çıxmışdır. (26).

M.Brossetin "Arxeoloji raportlar" və "Ani xarabalıqları" adlı əsərlərində "Anidəki Qoluzun oğullarının ana dillərinin türkcə olduğu yazılıdır. Demək, Anili Qriqoryan erməniləri sayılan bu insanlar da Orta Asiyalıdırlar,"- deyir. (27).

Tarixdə insan axınlarının davamlı keçid yerləri olan bu bölgələrdə yeni-yeni xalqların və mədəniyyətlərin əmələ gəldiyi, mövcud mədəniyyətlərin də davamlı dəyişikliklərə uğradıqları bilinən bir həqiqətdir. Şərqi Anadolunun bir qisminə yerləşmiş ermənilər M. III əsrdə Saint Greqoire tərəfindən xristianlaşdırılmış və xristianlıqla birlikdə camaat olma haqqını qazanmağa başlamışlar. Ermənilərin istər yeni doğmaqda olan bir qrup olmaları, istər nüfuz baxımından eyni bölgəni paylaşan digər xalqlara nisbətə çoxluqda olmamaları və istərsə də bir cəmiyyəti cəmiyyət edən digər xüsusiyyətlərlə birlikdə orta mədəniyyət dəyərlərinin bir çoxundan məhrum olmaları səbəbilə camaat olma haqqını qazandıqdan sonra belə, uzun müddət öz başlarına bir varlıq göstərə bilməmələri bir faktdır. Fəqət onlar bölgədə hakimiyyət qurmaq və ya hakimiyyətlərini sürdürmək istəyən Bizans, Pers, Əməvi, Abbasi və Səlcuqlular kimi böyük güclərin və daha sonralar xaçlılar və monqolların öz siyasətləri istiqamətində istifadə edə biləcəkləri mühüm ünsürlərdən biri olma istedadını göstərmişlər. Daha sonralar davamlı istifadə edilən və istifadə edildikcə inkişaf edən bu istedad erməni cəmiyyətinin tale cizgisini, milli və siyasi mədəniyyətinin təşəkkül və yönəlməsinə təsir edən faktların ən əhəmiyyətliələrindən biri halına gəlmişdir.

Düşmən güclər erməni cəmiyyətlərini bir-birlərinə qarşı istifadə edərkən bəzən çətinliyə düşmüşlər, fəqət çox vaxt cəmiyyətin tamamına və ya yarısına

müxtəlif vədlər etmə yolunu seçmişlər. Bu siyasətlər içərisində erməni xalqının tamamı deyil, sadəcə ortaya çıxan erməni bəyləri və ya kilsə liderləri öz mənfəətlərinə uyğun gələn tərəflərlə ortaq hərəkət etmə və ya tez-tez tərəf dəyişdirmə qabiliyyəti göstərmişlər. Bunun da normal qarşılınması lazımdır. Çünki hər bir cəmiyyətdə olduğu kimi, erməni cəmiyyətində də şərtlərə görə bəzi qabiliyyətlərin inkişaf etməsi və müxtəlif mənfəət və mədəniyyət çevrələrinin və ya alt qruplarının əmələ gəlməsi olduqca təbii idi. Daha açıq bir ifadə ilə desək, xarici güclərin müxtəlif siyasətləri ermənilərin ictimai quruluşunu və mədəniyyətini böyük ölçüdə təyin edirdi.

Sonrakı hadisələrdə daha açıq görüləcəyi kimi, bir tərəfdən rəqib olan xarici güclərin özlərinə xas "müşəri," yəni istifadə edə biləcəkləri şəxs və alt qruplar tapma və ya əmələ gətirmə siyasətləri, digər tərəfdən də ermənilərin istər cəmiyyət olaraq varlıqlarını sürdürə bilmələri və ya sahib olduqlarını qoruya bilmələri üçün xarici güclərə möhtac idilər. Bu da ermənilər arasında bölünməyə yol açırdı. Beləliklə, m. V əsrdən etibarən bölgə üzərində mənfəətləri və ya epidemik işğalçı əməlləri olan xarici güclərin hamısı ermənilər arasında "müşəri," istifadə edə biləcəkləri şəxs və qrupları eyni anda tapmaqda və ya əmələ gətirməkdə çətinlik çəkməməyə başlamışlar.

Qeyri-adi və xaricə bağlı olaraq ortaya çıxıb inkişaf edən, yəni doğarkən uşağını da yanında gətirən erməni cəmiyyətinin ilk mühüm siyasi qərarı İran təhlükəsinə qarşı Nice (İznik) şurasına qatılması olmuşdur. Bilindiyi kimi, m.325-ci ildə İmperator I Konstantin tərəfindən toplanan şura din və dünya işlərinin imperatorun şəxsində toplandığını elan edərək, Qərbin tarixində xristianlıqla birlikdə açılan "düalizm" (din və dünya işlərinin bir-birindən ayrılması) dövrünə son verməkdə idi. Bu qərarla ermənilər İran və qonşuluqda olan kiçik bəyliklərə qarşı varlıqlarını sürdürə bilmək üçün özlərinə daha yaxın gördükləri Bizans imperatorluğunun və kilsəsinin himayə və qəyyumluğuna girmişdilər.

Bu tarixdən sonra Bizans idarəsinin ermənilərə qarşı təqib etdiyi siyasətin əsasını onları xarici düşmənlərə qarşı istifadə etmək və bizanslaşdırmaq şəklində yekunlaşdırmaq mümkündür. Bizans öz siyasətinə tərs gələn erməni bəy və katolikoslarını qovaraq yerlərinə təzələrini gətirib yerləşdirərkən Bizans ermənilər arasında yeni dostlar və düşmənlər qazanmaqda, erməni cəmiyyəti isə yeni qarışıqlıqların və daxili düşmənçiliklərin içərisinə sürüklənməkdə idi. Bizans idarəsi tərəfindən təltif edilən erməni liderləri siyasi səbəblərlə Bizansa qarşı olan və ya Bizans idarəsi tərəfindən mövqə və digər mənfəətləri əllərindən alınanlara tərs düşməklə həm özlərinə, həm də Bizans idarəsinə qarşı olanların kin, düşmənçilik və qısqançılıqlarını öz üzərlərinə çəkməkdə idilər.

Sayları getdikcə artan qeyri-məmnunlar zümrəsi isə Bizans və onun yerli iş birlikçilərinə qarşı başqa xarici güclərin yardımını axtarmağı və onların

əməkdaşlığını qəbul etməyi ən təbii çıxış yolu olaraq gören vəziyyətə düşmüşlər. Buna görə islamıyyətin ilk yayılma illərinə qədər keçən zaman içərisində erməni cəmiyyətinin zəif ictimai quruluşu parçalanmış və bu parçalardan hər biri birdən artıq xarici gücün təsiri altına girmişdir.

Ermənilər çox sayda krallıqlarının olduğunu iddia edirlərsə də, bunlar heç bir zaman müstəqil, azad bir quruluş olmamışlar. Erməni krallıqları Roma imperatorluğunun və onun yerinə keçən Bizansın və İran dövlətinin hakimiyyətini qəbul etmiş, kralları Roma, Bizans və ya İran imperatorlarının idarəsilə iş başında qalmışlar. Ermənilər bu imperatorluqların bəzən birinə, bəzən digərinə, bəzən də ikisinə birdən vergi ödəmişlər. Erməni millətinin bütün tarix boyunca azad və müstəqil olmadığı, hətta seçdikləri kralların bəzilərinin İran əsilli olduqları nəzərə alındıqda, bu millətin boyundurq altında yaşamış olduğu həqiqəti ortaya çıxır.

476-cı ildən sonra Ermənistan İran və Bizans arasında paylaşılmış, Şərqi Ermənistan İranın, qərbi də Bizansın idarəsində olmuşdur.

SƏLCUQLU DÖVRÜNƏ QƏDƏR ERMƏNİLƏR

Ermənilər bütün tarix boyunca Şərqi Anadoluda və ya dünyanın hər hansı bir yerində azad və müstəqil bir dövlət qura bilmədikləri kimi, mədəniyyət baxımından da ciddi bir iz buraxmamışlar. Şərqi Anadolu miladdan əvvəl və daha sonra islam dininin yayılmasına qədər iranlılar ilə bizanslılar arasında döyüş sahəsi olmuş, bəzən birinin, bəzən də digərinin əlinə keçmişdir. Bu bölgədə yaşayan ermənilər də İranın və Bizansın təzyiqi altında əsir və qul həyatı sürdürmüş, müsəlmanlar buraya hakim oluncaya qədər həm İran, həm də Bizansdan böyük zülmələr görmüşlər. Onlar dini inamlarına görə toplu halda qətl və ya sürgün edilmişlər. Bu gün belə onların məzhəbi olan Qriqoryan məzhəbində həm İran, həm də Bizans dinlərinin izləri görünməkdədir.

Müqəddəs İslam dini Ərəbistan yarımadasında güclənib yerləşdikdən sonra Şərqdə bütpərəst İran, Qərbdə xristian dininə mənsub Bizans kimi iki böyük düşmən qüvvələrlə qarşılaşmışdır. İslam hüququnda Uca Allahın birliyini və Məhəmməd əleyhissəlamın peyğəmbərliyini, yəni islam dinini təbliğ etmək müsəlmanların üzərinə düşən bir vəzifədir. Bunu qəbul edənlər özlərini təhlükəsizlikdə hiss edəcəkləri kimi, din qardaşlığına da qəbul olunurlar. Qəsbkarlığın, qarətin və digər mənfi ətlər üçün savaşımanın islamda yeri yoxdur. (28).

Az bir zamanda İranın tamamı islam dinini qəbul etdi. Beləcə, islam ordusu bizanslılarla qarşı-qarşıya qaldı. Müharibə başladı. Bizanslılar Suriya, Fələstin və Misiri müzəffər islam ordusuna təhvil verib şimala çəkildilər. Bu müharibələrdə müsəlmanlar daima bizanslılar ilə vuruşdular, qarşılarına nə bir

erməni dövləti, nə də bir erməni ordusu çıxdı. Belə olduqda müsəlmanlar Anadolunu ermənilərdən deyil, bizanslılardan almış oldular.

Kilikiya bölgəsinə gəlinçə: Adana ilk dəfə Hz.Ömər zamanında fəth edilmişdir. Daha sonra Xəlifə Əbdülməlik Adana və ətrafını ta Sivasa qədər fəth edib islam ölkələri arasına qatmışdır.

Səlcuqluların axınından əvvəl Kilikiyada heç bir erməni varlığı görülməmişdir. Böyük türk axınının önündən qaçan ermənilər Kilikiyanın dağlıq bölgəsinə yerləşib buranı özləri üçün mərkəz etmişlər. Ancaq onlar burada da heç bir zaman azad və müstəqil bir dövlət qura bilməmişlər. Onlar zaman-zaman Səlcuqlulara, misirlilərə və xaçlılara vergi verən kiçik prinsliklər qurmuşlar.

Bu torpaqlar dörd xəlifə zamanından sonra Əməvi, Abbasi, Səlcuqlu, Məngüçəkli, Artuk oğulları, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Ramazan oğulları və nəhayət, Osmanlı dövlətinin hakimiyyətində rahat və xoşbəxt bir həyat sürdürmüşlər. Bu saydığımız dövlətlərin hamısı da islam dövləti nizamı içərisində idarə olunmuşlar.

Abbasilər zamanında İslam-Bizans mübarizəsi davam etmiş, ermənilər islam hakimiyyəti altında yaşamışlar. Bizanslılar erməniləri ortodoks etmək üçün onlara müxtəlif təzyiqlər göstərmişlər. Müsəlmanlar ermənilərin din və vicdan hüriyyətlərinə toxunmadıqlarına görə ermənilər islam idarəsini milli varlıqlarını qorumaq üçün əlverişli hesab etmişlər.

Xəlifə Mehdi zamanında Abbasi dövləti içərisində çıxan qarışıqlıqdan faydalanmaq istəyən bizanslılar 777-ci ildə Maraş və Amiq ovasına qədər irəlilədilər. 778-ci ildə Həsən B. Kahtaba (29) komandanlığındakı islam ordusu bizanslılara qalib gəldi. Daha sonra Xəlifə Mehdi oğlu Harun Rəşid komandanlığındakı ordunu Bizansın üzərinə göndərdi. İslam ordusu Anadolunu başdan-başa fəth etdi. Bizans imperatoru ildə 70 min qızıl vermək şərtilə sülh bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Abbasilər Çukurovadan Ərzincana qədər çəkilən cizginin şərqindəki bölgəni Avasim adıyla yeni bir sərhəd vilayəti halına gətirdilər. Beləcə, Fərat çayının qərbindəki ermənilər də Abbasi hakimiyyətinə keçmiş oldular.

Aradan uzun bir zaman keçmədən Xəlifə Məmun zamanında bizanslılar yenə abbasilərin torpaqlarına hücum etdilər. Xəlifə Məmun 830-cu ildə Bizansın üzərinə bir ordu göndərdi. Onların hücumunun qarşısını alan bu ordu 831 və 832-ci illərdə Bizansa qarşı hərəkətini davam etdirərək Antakiya və Tarsusu yenidən fəth edib bir çox Bizans qalasını da ələ keçirmişdir. Sonralar Abbasi dövlətinin daxilində çıxan səltənət və məzhəb davalarından faydalanmaq istəyən Bizans imperatorluğu abbasilərin hakimiyyətində olan torpaqlara yenidən hücum etdi. Onlar Malatyaya qədər irəlilədilər. Belə olduqda islam ordusu türk əsilli Afşinin komandanlığında Bizans ordusunu Ankarada qarşıladı. Aparılan döyüş nəticəsində

Afşinin ordusu qalib gəldi. Bizanslılar çox itki verdilər. Bundan sonra bizanslılar uzun müddət abbasilərə qarşı müharibə etmək cəsarətini göstərə bilmədilər.

Bir xeyli zamandan sonra Abbasi dövləti içərisində məzhəb, taxt və səltənət davaları yenə ciddi bir vəziyyət yaratmışdı. Yaranmış vəziyyətdən faydalanmaq istəyən Bizans ordusu islam ölkələrinə təcavüz etməyə başladı. Bir tərəfdən gündən-günə çoxalan daxili davalar, digər tərəfdən də Bizansın təzyiği Abbasi dövlətini aradan qaldıracaq qədər böyük bir təhlükə halına gəlmişdi. Bizans ordusu 948-ci ildə Maraş işğal etdikdən sonra 953-cü ildə Suruçu işğal etmiş, İraq torpaqlarını sarsıtmağa başlamışdı. Bizanslılar işğal etdikləri Maraş və Suruç çevrəsindəki müsəlmanları qılıncdan keçirərək hər tərəfdə dəhşətverici qorxu yaratmışdılar.

Abbasilər bu yaxın təhlükə qarşısında toplanıb güc birliyi ilə 956-cı ildə Bizansın üzərinə hücum etdilər və Bizansı məğlubiyyətə uğratdılar. Bir neçə il sonra Bizans yenidən hücumla keçmiş, Çukurovanı və ətrafındakı bir çox qala və şəhərləri yenidən işğal etmişdir. Bu dəfə bizanslılar Şərqi Anadolunun, yəni ermənilərin Böyük Ermənistan dedikləri yerlərin bir çoxunu ələ keçirmiş və kiçik erməni prinsliklərini təkrar özlərinə bağlamışdırlarsa da, buraları uzun zaman əllərində tuta bilməmiş və geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışlar.

Bundan sonra Abbasi dövləti daxili davalar nəticəsində elə zəifləmişdir ki, valilər və komandanlar özlərini ayrı-ayrı quruluşlar elan edərək öz aralarında vuruşmağa başlamışlar. Artıq Abbasi dövlətinin Bizansla döyüşəcək gücü qalmamışdı. Yaranmış vəziyyətdən faydalanan bizanslılar kiçik erməni prinsliklərini ələ keçirib, onları özlərinə bağlamışlar. Bizans İmperatoru Vasil II 1023-cü ildə Ani prinsini Ohannes Sempatı cəzalandırmaq istəyirdi ki, Ohannes Sempat müsəlman türklərə arxa çevirib Bizans idarəsinə üstünlük vermişdir. Beləcə, bütün Şərqi Anadolu Bizansın hakimiyyəti altına girmişdir.

Bizanslılar müstəqil olmayan erməni prinsliklərini zəbt etdikdən sonra ermənilərə etmədikləri zülm qalmadı. Onlara qarşı çox ağır vergi tətbiq etdilər. Ani, Muş, Bitlis, Van, Bəyazit, Ərdəhan, Malazgird Bizans əsgərlərilə dolub-daşdı. Erməni kilsələri hücumla məruz qaldı. Katolikos və papazları tutub Bizansa göndərdilər. Ümumiyyətlə, ermənilərlə bizanslılar arasında məzhəb düşmənçiliyi vardı. Buna görə bizanslılar erməniləri tamamilə yox etməyə çalışdılar. Din və vicdan hürriyətinə riayət etməyərək, onları öz məzhəblərinə keçməyə zorladılar. Beləcə erməni prinsləri bizanslılar üçün kölə halına gəldilər. Yaranmış vəziyyəti dəyərləndirən erməni tarixşünası Mathieu: "İqtidarsız və qadınlaşmış rum milləti erməni prinsliklərinin ən cəsur övladlarını yurdlarından qoparıb atdılar, millətimizi təhqir etdilər, türklərin istilasını asanlaşdırdılar," - demişdir.

İranlılar da erməni prinsliklərinə hakim olduqları zaman erməniləri xristianlıqdan ayırmaq, öz dinləri olan Zərdüştdininə, atəşə və bützlərə ibadət

etməyə məcbur etmiş, bir çox işgəncə və təzyiqlərə baş vurmaqdan çəkinməmişdilər. Müqəddəs İslam dininin endirildiyi ilk illərdə isə, Hz. Ömər in xəlifəliyi dövründə erməni prinslikləri fəth edilmiş, müsəlmanlar erməni prinsliklərinə hakim olmuşdular. Fəqət onlar ermənilərin din, hüriyyət və vicdanlarına toxunmamışdılar, sadəcə can və mal əmniyyətlərini təmin etmək üçün və onların dini ayinlərini sərbəstcə yerinə yetirə bilmələrinin qarşılığında cizyə deyilən vergi ödəmələri lazım gəlmişdi. Halbuki bizanslılar erməni prinsliklərini işğal etdikləri zaman onları öz məzhəblərinə dönməyə zorlamışdılar. Bizans imperatoru Konstantin müstəqil olmayan erməni prinsliklərini işğal etdikdə hər tərəfi yandırır-yaxmış, erməni xalqını yox etməyə başlamış, ermənilərin ruhani lideri Nerses onu çətinliklə yumşaltmışdı. Bu vəhşiliklər erməniləri bizanslıların məzhəbinə zorlamaq məqsədi güdüdü.

O zaman hər yerdə olduğu kimi, müstəqil olmayan erməni prinsliklərində də dərəcəlik idarəsi var idi. Müsəlmanlar ermənilərin idarə şəklini dəyişdirmədilər. Onlar idarəni tamamilə erməni prinslərinə həvalə etdilər. Onlara fərmanlar və xalətlər verdilər, mal, can, din və vicdan hüriyyətlərinə toxunmadılar. Bu kiçik erməni prinsliklərinin islam dövlətinin valisinə vergi ödəməkdən başqa heç bir məcburiyyətləri yox idi. Öz işlərində tamamilə müstəqil hərəkət edər, qanun və adətlərinə görə yaşayardılar.

Ermənilər müsəlmanlardan bu qədər yaxşılıq gördükləri halda, Sasundakı ermənilər üsyan edib valini öldürdülər. Xəlifə bu azgün erməniləri cəzalandırmaq üçün Böyük Buğa (30) komandanlığında bir ordu göndərdi. Böyük Buğa ordusu ilə əvvəl Muş bölgəsinə gəldi, üsyanı yatızdırdı. Sonra Van üzərinə basqın etdi. Van bölgəsində Aşot adlı bir erməni adamlarını başına toplayıb üsyan etməyə hazırlaşdı. Fəqət o, Böyük Buğanın gəldiyini eşitdikdə bunu bacara bilməmiş, onu hədiyyələrlə qarşılamaşdır. Böyük Buğa Aşotu Bağdada göndərdi. Beləcə, Böyük Buğa bütün Ermənistanı Ağrıya (Ararata) qədər öz itaəti altına aldı.

Əməvi xəlifəsi Mərvan II Ermənistanın idarəsini Baqratuni (31) ailəsinə vermişdi. Abbasi xəlifəsi Mütəvəkil bu ailədən olan Aşotu Ermənistan valisi təyin etdi. Ermənilər çox məmnun oldular. Aşot xəlifədən özünə prinslik verilmasını istədi. Xəlifə də bunu qəbul etdi. Aşotun prinsliyi ermənilər arasında etirazlar, qışqanclıqlar əmələ gətirdi, asayiş pozuldu.

Aşotun oğlu Sempat Abbasilərin Azərbaycan valisi Afşin tərəfindən prins olaraq qəbul edildi. Aşota tac və xalət göndərdi. Aşot isə müsəlmanlara nankorluq etdi. O, bizanslılarla gizli əlaqələr qurdu. Azərbaycan valisi Afşin Aşotun oğlu Sempatın nankorluğuna çox hirsələndi. Bir ordu ilə onun üzərinə hücum etmək istədi. Lakin Afşinin ordusu gəlmədən Sempatın ordusu İraq valisi tərəfindən darmadağın edildi. Belə olduqda Sempat təkrar xəlifəyə itaətini ərz edərək vergisini ödəməyə davam etdi.

Ermənilər müsəlmanlardan bu qədər yaxşılıq gördüklərinə baxmayaraq, tarix boyu xainlikdən geri durmamışlar, günümüzdə də durmurlar, gələcəkdə də durmayacaqları şübhəsizdir. Prins Sempat müsəlman valiyə qarşı sui-qəsd hazırlığı gördü. Fəqət bu hazırlıq planı ortaya çıxınca sui-qəsdçilər və Sempat edam edildilər. Ermənilərin bu xainliyinə qarşılıq Xəlifə Mutesi böyük bir əfv hissi və duyğusu ilə Sempatın yaxınlarından birini vali təyin etdi.

Bilindiyi kimi, Konstantin IX (1045) Aniyi zəbt edib Bağdad hakimiyyətinə son verərək yepiskopxanaları, monastırları qarət etdirməsi ermənilərin Səlcuqlu idarəsinə asanlıqla boyun əymələrinə səbəb olmuşdur. (32).

Bu qarətdən sonra özlərindən "sədaqət andı" istəyən Konstantinə ermənilərin verdikləri cavab hər halda müsəlmanlar üçün qürurvericidir: "Sizə sədaqət andı içmək özümüzü ölümə və yox olmağa məruz buraxmaq deməkdir. Bizi himayə edən büküncü sahiblərimizə (müsəlmanlara) buraxın." (33).

"Bizansdan əvvəl ərəb hakimiyyətində keçən ilk əsr ermənilər üçün milli və ədəbi bir inkişaf dövrü olaraq qəbul edilir." (34).

Abbasilər zamanında Malatiya, Kayseri Avasim adında bir vilayət halına gətirilmişdir. Şərqi Anadolu və Kilikiya dörd xəlifə zamanından sonra da əməvilər və abbasilərin əlinə keçmişdir. Zaman-zaman bu bölgə müsəlmanlar ilə bizanslılar arasında döyüş yeri olmuşsa da, istər Şərqi Anadolu, istərsə də Kilikiya onuncu əsrin sonuna qədər müsəlmanların hakimiyyəti altında qalmışdır. Onuncu əsrin sonunda Şərqi Anadolunun bəzi yerlərinə bizanslılar hakim olmuşlarsa da, İran üzərindən gələn türkmən axınlarının nəticəsində burada Böyük Səlcuqlu dövləti qurulmuş, Anadoluya digər bölgələrdən də müsəlman türklərinin axını başlamışdır. 1071-ci ildə isə Malazgird zəfərilə Bizans sadəcə Şərqi Anadolunu deyil, bütün Anadolunu Türk hakimiyyətinə tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Beləcə, Anadolu türk-islam diyarı halına gəlmişdir. Bundan sonra xaçlı səfərləri başlamışdır. Müsəlman türklər də Anadolunun hər qarış torpağını öz qanlarıyla sulayaraq buraları həqiqi bir Türk Vətəni və islam diyarı halına gətirmişlər.

Bu açıqlamalardan sonra istər ərəblər, istərsə də türklərin ermənilərin Ermənistan dedikləri Şərqi Anadolunu onlardan almadıqları, Bizans orduları ilə savaşıb qan tökərək bizanslılardan aldıkları bir daha aydın olur. Bu bölgədə yaşayan ermənilər də Bizansın zalım boyunduruğundan qurtulub islam dövlətinin adil hakimiyyəti altına girmişlər. Onlar Bizansdan gördükləri zülmərə qarşılıq müsəlmanlardan gördükləri ədalət sayəsində bu günə qədər milli varlıqlarını qoruya bilməmişlər.

SƏLCUQLU İDARƏSİNDƏ ERMƏNİLƏR

Səlcuqlu türklərinin Andoluya hakim olmaları dünya tarixinin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biridir. Bu hadisə islam dünyasını xristianlıq təhdidindən qorumuş, yeni bir ruh, yeni bir iman qüdrətilə xristianlığa qarşı islamı müdafiə edən bir millətin tarix sahəsinə çıxmasıdır.

Anadoluda qurulan Səlcuqlu Türk hakimiyyəti xaçlı səfərlərin qırılmasını təmin etmiş, müsəlmanlar tərəfindən müqəddəs bir şəhər sayılan və Peyğəmbər əfəndimizin fəth ediləcəyini müjdələdiyi İstanbulun fəthindən sonra üç qitədə əsrlərcə müsəlman türkün bayrağını dalğalandıran Osmanlı dövlətinin quruluşunu hazırlamışdır.

Bilindiyi kimi, Anadolu torpaqları üzərində ən mühüm rolü türklər oynamışlar. Böyük köçlərlə 50 ildən artıq bir zaman kəsimi içərisində Anadolunun türkləşməsi gerçəkləşmişdir. Anadolunun türkləşməsi Malazgird zəfərindən daha əvvəl başlamış, bu böyük zəfərlə də Anadolunun qapıları müsəlman türk köçlərinə ardına qədər açılmışdı. Ana yurdlarından qopub gələn türklərin islam dinini qəbul etməsilə islam dünyasının bir çox böhranları ona çatmışdır. Bu böyük köçün gətirdiyi yeni güc Anadoluda yeni bir mədəniyyət vücudə gətirmiş, müsəlmanlar arasındakı ideoloji məzhəb davalarının qarşısını almış, bütün islam ölkələrində yeni bir dövrün başlanğıcı olmuşdur.

Anadolunun türk yurdu halına gəlməsi avropalılar tərəfindən qavranılmayacaq, qəbul və həzm edilməyəcək bir hal olaraq görülmüşdür. (35). Görəsən, Səlcuqlulardan əvvəlki dövrlərdə Anadoluda türk qövmü varmı? Aparılan tədqiqatlar Oğuzlardan çox-çox əvvəllər əsaslı türk tayfaları olan Kimmerlərin (36), Sakaların (İskitlərin) (37), İdil (Volqa) Bolqarlarının (38), Hunların (39), Sabirlərin (40), Xəzərlərin (41), Şərqi Andoluya yerləşdiklərini, yenə Qars və Van tərəfində görülən Bolqar kütlələri ilə Peçenek (42) türklərinin bu torpaqlara gələrək bölgəni bir türk yurdu halına gətirdiklərini göstərir.

Xüsusilə yunan və erməni tarixşünasları tərəfindən qəsdən irəli sürülən fikirlər türklərin 1071-ci il tarixindən sonra Andoluya gəldikləri istiqamətindədir. Halbuki türklərin Anadolunu 1071-ci il Malazgird müharibəsindən sonra böyük köçlərlə gələrək, yurd olaraq tutmaları xüsusən müsəlman türklərə, Səlcuqlulara (Oğuzlar) aiddir. Professor Afif Erzenin (43) əsərilə əlaqəli olaraq "Armenia" jurnalının 46-cı sayı (iyul-avqust 1979) nüsxəsində çıxan "Eski Tarih Konusundakı Türk Bilimsel Araştırmaları (Keçmiş tarix mövzusunda türk elmi tədqiqatları)" başlıqlı yazıda "Çox şükür ki, tarixdə ermənilərin türklərdən çox-çox əvvəl bu torpaqlar üzərində olduqlarını bilirik" (s. 30) deyilir. Bu ifadə ermənilərin öz tarixlərini yaxşı bilmədiklərini göstərməsi baxımından diqqətçəkicidir. (44).

Səlcuqlu - Bizans mübarizəsində ermənilərin Anadoludakı yeri və onların vətən olaraq xəyal etdikləri, Ermənistan deyər adlandırdıqları Şərqi Anadoludakı vəziyyətləri necə idi? Əslində ermənilərin bu torpaqlarda heç bir zaman müstəqil bir dövlət qura bilmədiklərini, İran, Roma, Bizans və islam dövlətlərinin himayəsində yaşadıklarını daha əvvəlki bölümdə bildirmişdik. Burada biz Səlcuqlu türklərinin və onların yerini alan osmanlıların buraları ermənilərdən almadıqlarını açıqlayarkən, çox vaxt ermənilərin Bizans zülmündən qaçıb müsəlmanlara, daha sonra Səlcuqlulara sığınub, onların himayədarlıqlarını istədiklərini və böyük türk köçləri nəticəsində çox kiçik azlıq halına gəldiklərini bildirmək istəyirik.

Səlcuqlular Toğrul bəyin icazəsilə qardaşı Çağrı (Çakır) bəy idarəsində 1018-ci ildə Azərbaycana, Anadolu qapılarına gəldikləri zaman orada özlərindən əvvəl gəlmiş bəzi türkmən qruplarına rast gəldilər. Səlcuqlular onlarla birlikdə Anadolu hüdudlarını aşaraq kiçik bir erməni prinsliyi olan Vaspurakana, yəni Van gölü bölgəsinə girdilər. (45).

Onuncu yüzildə müdafiyyə keçmiş və daxili böhranlarla sarsılmış islam dünyası Səlcuqlular sayəsində yeni bir güdrət qazanaraq hücumə keçmiş, islamın əzəli düşməni və rəqibi olan Bizans ilə hesablaşmağa başlamışdır. Bax, Anadolunun fəthi bu zərurətlərlə ilk Böyük Səlcuqlu Toğrul bəy, Alparslan və Məlik şahın təqib etdikləri dövlət siyasəti və ilk islam xəlifələrindən özlərinə miras qalan Anadolunun fəthi kimi ənənəvi bir islam siyasətinin təcəllisi olaraq gerçəkləşmişdir. (46).

Yazılan və ya yazdırılan təbliğət mahiyyətindəki erməni tarixlərində irəli sürülən iddiaların əksinə (47), Səlcuqlu türkləri Şərqi Anadolunu ermənilərdən deyil, bizanslılardan fəth etmişlər, özlərini də qətləmə və sürgünə tabe tutanlar olmuşlar. Hələ 1064-cü ildə ermənilərin Qars Bağratlı kralı Qagik-Abbas krallığını Bizans imperatoru X Konstantin Dukasa ötürmüş, qarşılığında Kapadokiyada (Kayseri-Niğdə) Zamantı şəhərini almışdı. Vaspurakan kralı Senekerim 1021-ci ildə və Ani kralı II Qagik-Hacik də 1045-ci ildə torpaqlarını İmperator Konstantin Monamaka hədiyyə etmişdi. (48).

XII əsrdə yaşamış və ən böyük erməni tarixçisi sayılan Urfalı Mathieu Ermənistanın Bizansa dövr edilməsindən şikayətlənib belə bəhs edir: "... Bax, erməni milləti bu surətlə əsarət altına alındı. Məmləkət qana bulandı və bir ucundan digər ucuna qədər çalxalanan bir qan dəryası halına gəldi. Erməni millətinin yunan milləti üzündən çəkdiyi izzətləri kim təsvir edəcəkdir? Çünki yunanlar erməni millətinin komandanlarını öz ev və əyalətlərindən çıxarıb aparmış, ermənilərin krallıq taxtını devirmişdilər."

Türk ordusu Bizans ordusu ilə Həsənqalada böyük bir döyüşə girmişdi. Onlar Bizans ordusunu məğlub etdilər. Bizanslılar öz xristianlıq anlayışlarını,

məzhəblərini ermənilərə zorla qəbul etdirmək üçün onlara zülm edir, işgəncələr veriridilər. Buna görə ermənilər bizanslılara nifrət edirdilər, onları müdafiə etmirdilər. Bizanslılar isə kilsələrdə belə qarışıqlıq çıxarırdılar. Onlar bu hərəkətləri ilə bütün erməni prins və komandanlarını Şərqdən çıxarıb öz məmləkətlərində yaşamağa məcbur edirdilər. (49).

Ştutqart Universitetinin professorlarından W.Heyd də "Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age, Paris 1936" adlı əsərində belə deyir: "...İlk xaçlılar Asiyaya gəldikdən az əvvəlki bir dövəmdə Fərat çayının yuxarı hissəsilə sulanan ölkələrdə rum irqinin gətdikcə artmaqda olan üstünlüyü ilə təhdid olunan bir çox erməni milliyətlərini itirməmək üçün oradan köçmüşdürlər." (50).

Türklər Malazgird müharibəsindən əvvəl Anadoluda bir çox yerləri fəth etmişdilər. Anadoluda güclü bir Bizans ordusu varkən bu qələbələr türklərin Anadoluda yerləşmələrinə kifayət qədər təhlükəsizlik təmin edə bilməzdi. Sultan Alparslan 1070-ci ildə Əhlət, Diyarbəkir və Malazgirdi fəth etdikdən sonra Halebi mühasirəyə aldı. Bu vaxt Bizans imperatoru Romanos Diogenes böyük bir ordu ilə Anadoluda irəliləyərək Ərzuruma gəldi. Ordusunun böyüklüyünə güvənən imperator zəfərdən əmin idi. İmperatorun ordusunda çox sayda erməni vardı. Bizanslılar daha əvvəl erməniləri bu bölgədən çıxarıb Sivasa sürgün etmişdilər. Ancaq indi Sivasa sürgün edilən erməniləri imperator köhnə yerlərinə yerləşdirməyə söz verib onları ordusuna qatmışdı. Erməni komandan Vasil imperatorun əmrinə girmişdi. İmperator Romanos Diogenes Malazgirdə toplanan Alparslanın ordusunun üzərinə hücum etmədən əvvəl bir erməni birliyini öncü olaraq göndərdi. Bizans öncüləri uduzmaq üzrə ikən dağılıraq Malatiya bölgəsinə qaçdılar.

200 min nəfərlik ordusuna güvənən Romanos Diogenes Al-parslanın sülh təklifini rədd etdi. O, 40 min nəfərlik bir türk gücünü əzib keçəcəyini zənn edirdi. Fəqət onun qarşısında duran Alparslandı...

İki ordu 1071-ci il 26 avqust, cümə günü Malazgird ovasında qarşılaşdılar. Bu zaman Bizans ordusunda qalan ermənilər ordunu tərk etdilər. Çünki onlar türklərin sayəsində öz dinlərini qoruya bilmişdilər. Mathieunun dediyi kimi, "Türklər Anadolunu Bizansdan aldıqdan sonra ermənilər, həqiqətən, qurtulmuşdular." İndi ermənilər türklərə Malazgird qələbəsində yardım edirdilər. Buna görədir ki, o dövrün xristian yazıçıları erməniləri xristianlığa xəyanətdə ittiham etmişlər. Erməni tarixşünası ermənilərin qorxaqlığını gizlətmək məqsədilə imperatorun "Erməni əsgərlərinə və millətinə səbəbsiz yerə öfkələndiyini" söyləyərək, erməniləri müdafiə etməyə çalışarkən Süryani tarixşünası Mixail: "Ermənilər döyüşdən qorxaraq arxalarına dönüb qaçdılar", - deyərək ermənilərin can qayğısıyla qaçdıqlarını bildirir.

Ermənilər Malazgird zəfərindən sonra da türk idarəsi, ədaləti və inam hüriyyətidən kifayət qədər istifadə etmişlər.(51). Bu gün İstanbulda Qriqoryan-erməni patriarxhanası ilə bir erməni camaatının varlığı bunu sübut edir.

Malazgird döyüşü türklüyün üz ağı, qələbələrinin ən əhəmiyyətli idi. Bizans imperatoru Romanos Diogenes Alparslana əsir düşmüşdü. Alparslan məğrur düşməninə qarşı yaxşı davranmış, türklərin yüksək xarakterə sahib olduğunu isbat edərək Bizans ordusunun baş komandanı imperator Romanos Diogenesin həyatını bağışlamış, onu məmləkətinə geri göndərmişdi. Bu arada, Bizansda Mixail Dukas imperatorluq məqamını ələ keçirmiş, Romanos Diogenesi taxtından endirmiş, Tokatda zindana atdırıb Kilikiyaya sürgün etmişdir. Kilikiya erməni prinsini Senaharid yeni rəhbəri Mixail Dukasın əmrilə keçmiş rəhbəri Romanos Diogenesin gözlərini oydurub kor etdirmişdir.

Malazgird zəfərindən sonra türklərin keçmiş Vətəni (Oğuzlardan çox-çox əvvəl əsaslı türk tayfaları olan Kimmerlərin, Sakaların, İdil Bolqarların, Hunların, Sabirlərin, Xəzərlərin Şərqi Anadolunu məskən etdiklərini, Qars və Van tərəflərində görülən bolqar kütlələri ilə peçenək türklərinin bu torpaqları bir türk yurdu halına gətirdiklərini mənbələrə əsaslanaraq qeyd etmişdik) qapılarını yenidən türklərə açmışdı. Türklük Qərbbə yönəldi. Türk köçəriləri Anadoluya yerləşməyə başladılar. Bizansın təzyiqi və Səlcuqlu türklərin axınları nəticəsində ermənilər Orta Anadolu və Fəratın dağlıq bölgəsilə Toroslar, Kilikiya, Malatiya, Maraş və Urfa bölgələrində cəmləşdilər. Bu bölgələrdə cəmləşən ermənilər kiçik prinsliklər qurdular. Erməni Flaret (Philaretos) Fərat bölgəsindəki erməni prinsini - Sasunlu Toniki məğlub etdikdən sonra Franklar ilə ittifaq quraraq Fərat bölgəsində 1075-ci ildə meydana çıxan Vasağı da 1075-ci ildə öldürmüş, Antakiyaya qədər irəliləmişdi. Getdikcə güclənən Flaret rumları qətl edərək Xarput, Malatiya, Maraş, Göksun, Tarsus, Urfa və Antakiya şəhərlərini də içinə alan böyük bir prinslik qurdu. Hakimiyyətini sürdürmək üçün ikiüzlü siyasət izlədi. Girdiyi yerlərdəki xristianları qətl etməkdən çəkinmədi. Süleyman şahın hakimiyyətini qəbul etdirmək üçün Məlik şahla görüşdü. Zahirən özünü bir müsəlman kimi göstərdi. Bundan sonra müsəlmanlığının yalan olduğu ortaya çıxmasın deyərək, xristianlara qarşı zülmünü bir qat daha artırdı. Flaretin davranışları Süleyman şahı şübhələndirmiş, torpaqlarının öz hakimiyyətinə keçməsinə istəmişdi. Süleyman şah ordusu ilə xəlvətə hərəkət etdi və 1084-cü ildə Antakiyanı yenidən fəth etdi. O, xalqla çox yaxşı davrandığına görə Halep və ətrafı təslim oldular. İki Səlcuqlu sultanı Süleyman şah ilə Məlik şah bir-birilə döyüşdülər. Süleyman şah şəhid oldu. Məlik şah bu bölgəni Urfaya qədər istila etdi.

1095-1096-cı illərdə Suriya üzərindən irəliləyən xaçlı orduları Elbistan və Maraşı işğal edərək ermənilərə çox acı zülmələr etdilər. Xaçlıların zülmələrindən qurtulmaq istəyən ermənilər Səlcuqlu sultanı I Kılıçaslandan yardım istədilər. I

Kılıçaslan da ordusu ilə Elbistan və Maraşa hücum edib xaçlıları məğlub etmiş, erməniləri qurtarmışdı. Erməni tarixçisi Mateos Kılıçaslanın ədalətini və ermənilərlə çox yaxşı davrandığını, din fərqi nəzərə almadığını, hər kəsi bərabər tutduğunu bildirdikdən sonra onun vəfatı haqqında: "Kılıçaslanın ölümü xristianlar üçün yas oldu," deyir. I Kılıçaslanın bu yüksək və ədalətli idarəsini nəzərə alan Elbistan erməniləri dindaşları olan xaçlıları deyil, Səlcuqlu islam idarəsini istəmişdilər. Malatiya süryaniləri də erməni Qabrielin idarəsi yerinə Səlcuqlu idarəsini istəmişdilər.

Türklərin insani və ədalətli idarəsinə baxmayaraq ermənilər zaman-zaman türklərə qarşı savaşımaqdan geri durmamışlar. "Danışmətnamə," Niksarı mühasirəyə alan türk əsgərlərinə qarşı çıxan xristianlar arasında çox sayda ermənilərin də olduğunu yazır. Romanos Diogenos Malazgirdə girərkən Sivası başdan-baş a yandırmış, buradakı erməni prinsliyinə son vermiş, çox sayda erməni öldürmüş olmasına baxmayaraq, ermənilər əvvəl Bizans ordusu ilə birlikdə Alparslana qarşı savaşımaqdan geri durmamışdılar, ancaq qorxaqlıqlarından geri dönməyə başlamışdılar.

Ermənilərin ikiüzlülüüyü və arxadan vurma siyasətləri hətta monqol istilasının bütün ağırlığı ilə Anadolunun üzərinə çökdüyü zamanlarda da davam etmişdir.

1242-ci ildə monqollar Anadolunun işğalına girişdikləri zaman monqol ordusunda erməni əsgərləri də vardı. Monqol təhlükəsi qarşısında Səlcuqlu dövləti özünə bağlı olan prinsliklərdən yardım istədi. 1243-cü ildə Kilikiya erməni prinsliyinin kiçik bir ordusu Sivas a qədər gəldisə də, döyüşə girmədən geri dönməyə başladılar. Monqollar Sivası işğal etdikdən sonra Kayserini mühasirəyə aldılar. Şəhər təslim olmadı, çətin döyüşlər getdi. Monqollar geri çəkilmək istərkən erməni Hayk oğlu Hasan gizlicə monqol komandanı ilə anlaşdı. Bu erməninin xainliyi nəticəsində Kayseri monqollar tərəfindən işğal edildi. Monqollar hər yerdə etdikləri kimi, şəhər xalqını və Səlcuqlu əsgərləri qılıncdan keçirdilər.

Monqol istilasının dəhşətindən qorxan sultan anasını, qızını və cariyələrini yanına alaraq erməni prinsini Konstantinə sığdı. Oradan Halebə getmək istəyirdi. Erməni prinsini monqollara yaxınlıq üçün sultanı və yanındakıları monqollara təslim etdi. Monqol istilasını önündə yenidən köçlər başlamışdı. Tək dayanacaq yer Kilikiya erməni prinsliyi idi. Ermənilər isə özlərinə sığınan türkləri monqollara təslim edirdilər. Beləcə, ermənilər həm türklərdən intiqam alır, həm də monqolları qazanmağa çalışırdılar. Səlcuqlu dövlətinin keçirdiyi bu böyük sarsıntıdan faydalanmaq istəyən ermənilər Səlcuqlu ölkəsinin hər tərəfində təzyiqlər, dəhşətlər səçməyə davam edirdilər.

Ermənilər Səlcuqlu dövlətindən üz döndərib monqollara bağlandılar. Səlcuqlulara ödədikləri vergini monqollara ödəməyə başladılar. Erməni prinsini

Kösə dağı döyüşü zamanı anlaşması olmasına baxmayaraq bu döyüşə əsgər göndərmədi. Bir sözlə, ermənilər monqol istilasına zamanında səlcuqlulara qarşı hər cür pisliliyi və xəyanəti etməkdən geri durmadılar.

1245-ci ildə Səlcuqlular monqol xanı Batı xan ilə sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra ermənilərdən onlara sığınan türkmənlərin geri verilməsini istədi. Erməni prinsini türk sultanının bu istəyini rədd etdi. Onda Səlcuqlu sultanı ordusunu Çukurovaya endirdi. Qarşı dura bilməyəcəklərini anlayan ermənilər dağlara qaçdılar.

Monqol istilasını təsirini azaltdıqda Bizans və ermənilər öz qabıqlarına çəkilmək məcburiyyətində qalmış, Səlcuqlu torpaqlarına təcavüz etmək cəsarətlərini göstərə bilməmişlər.

Monqolların Anadolunu istila etmələri türk-islam mədəniyyətini böyük ölçüdə təxrib etmiş olmasına baxmayaraq, Anadolunun ikinci dəfə türkləşməsinə təmin etmək baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. Çünki monqol istilasından qaçan türkmənlər kütlələr halında Anadolunun fəthini və türkləşməsinə təmin etmişlər. Malazgird zəfərindən sonra türklər Anadoluya necə axışdırlarsa, monqol istilasından sonra yenə eyni şəkildə axışmağa başlamışlar. Beləcə, yeni türk axını Anadolunu türkləşdirmişdir. Ermənilər və rumlar bu türk axını qarşısında varlıqlarını ortaya qoya bilməmişlər.

Monqol istilasını zamanı ermənilər səlcuqlulara verdikləri vergini monqollara vermişlər. Buralara Misir məmlukları hakim olduqdan sonra isə ermənilər vergini onlara verməyə başlamışlar. Xülasə, Anadoluya hansı dövlət hakim olmuşsa, ermənilər o dövlətə vergi vermişlər.

Erməni prinsini Hetum Bularqunun islami idarəsindən məmnun olmamışdır. Buna görə də o, Olçaytu xanın yanında Bularqunun məmluklara meyilli olduğunu və ilk fürsətdə Kilikiyanı onlara təslim edəcəyini nəsihət ilə fitnə-fəsad toxumları əkməmişdir. Prins Hetumun bu fitnə-fəsadını öyrənən Bularqu prinsini və adamlarını öldürmüşdür.

Hetumun yerinə keçən Prins Osin ta Təbrizə qədər gedib İlhana Bularqu barəsində şikayət etmişdir. Aparılan mühakimədə Bularqu günahkar görülüb 1307-ci ildə edam edilmişdir. Bu hadisələrdən sonra Olçaytu xan Oşini erməni prinsliyinə təyin etmişdir.

Monqol valisi Timurtaş 1321-ci ildə üsyan edən erməniləri cəzalandıraraq Çukurovadakı şəhərləri işğal etdikdən sonra qarət etdirmiş və yandırtmışdır.

Bax bu zamanlarda Osman oğulları Mərmərə bölgəsini türkləşdirir, Osmanlı dövlətini qururdular. Məmluk və Karaman oğullarının orduları tərəfindən aparılan fəthlər və türkmən köçlərinin axınları nəticəsində Kilikiya erməni prinsliyi ortadan qarxmışdır.

OSMANLI İDARƏSİNDƏ ERMƏNİLƏR

Kilikiya erməni prinsliyinin sona çatması ilə ermənilər Karaman oğullarının torpaqlarına dağıldılar. Onlar Konya, Əskişəhər, Kütahya ətrafına yerləşdilər.

1324-cü ildə Bursa osmanlılara mərkəz olunca Kütahya və Əskişəhər ətrafında yerləşmiş ermənilər Bursaya köçdülər. Onlarla birlikdə erməni ruhani rəisi (patriarx) də Bursaya köçdü. Fatih Sultan Məhməd İstanbulu fəth etdikdən (29 may 1453) sonra özünü Roma imperatorluğunun yeganə qanuni varisi saymışdı. Yunanlı Georgios Trapezuntios da Fatihə belə xitab etmişdi: "Heç kim şübhə etməz ki, sən Roma imperatorusan. İmperatorluq mərkəzini hüquqən əlində tutan kəs kimdirsə, imperatoru da odur. Roma imperatorluğunun mərkəzi İstanbuldur." (52). Beləcə, Fatih Sultan Məhmədin fəthdən əvvəl Ədirnə sarayında topladığı yüksək bir məclisdə söylədiyi tarixi və uzun nitqində dediyi kimi (53): "Türklər tarixi vəzifələrini yerinə yetirib atalarına xeyirli bir xəlifə olduqlarını ortaya qoyacaqlar..." Həqiqətən də, türklər Bizansın varisi olmağı haqq edəcəkdirlər.

Fatih Sultan Məhməd İstanbulu fəth edib iyələnmiş Bizansa son verdikdən sonra ruhlara lütf və ehsan etdiyi din və vicdan hüriyyətinə ermənilərdən də əsirgəməmişdir. Ermənilərin Osmanlı idarəsinin altına girmədən əvvəl nə siyasi, nə də iqtisadi bir təşkilatlanmaları vardı. O bölgələrdəki güclü dövlətlər onları yüzillər boyunca bir qul kimi çalışdırmış, onlara bir haqq verməyi heç düşünməmiş, din və iqtisadi mövzularda özlərilə birləşmələri üçün onları təzyiq altında tutmuşdular. Erməniləri bu vəziyyətdən qurtaran, onlara hər cür haqqı verən və erməniləri himayəsi altına alan Fatih Sultan Məhməd İstanbulu fəth etdikdən sonra erməniləri dini inamlarında sərbəst buraxmış, Bursadakı erməni ruhani rəisi Hovakimi İstanbula gətirərək erməni patriarxlığını qurdurmuş, ona "Bütün Türkiyə ermənilərinin patriarxı" adını vermişdir. Bu patriarxa Rum ortodoksları xaric, bütün digər xristian məzhəblərinin din işlərini idarə etmək vəzifəsi də verilmişdir. İstər erməni, istərsə də rum patriarxları öz camaatlarının dini və sosial işlərilə maraqlanırlar, camaatlarına aid əmlakı idarə edir və bu əmlakın gəlirlərini toplayardılar. Osmanlı idarəsindəki ermənilər nə siyasi, nə də ictimai bir təşkilat qura bilməmişlər, ancaq islamın xoşgörüsündən faydalanaraq din və vicdan hüriyyətlərilə birlikdə milli mədəniyyət və varlıqlarını qoruya bilməmişlər. Osmanlı idarəsi altında türklərin adətlərini mənimsəmişlər. Dövlətin güclü zamanlarında əllərində hər hansı bir pislik etmə imkanı olmadığı üçün sadıq bir varlıq olaraq düşünmüşlər. Onlar əsgərliyə alınmadıqlarına görə sayıları çox tez artdı. Türk-islam dövlətinin bağışladığı hüriyyətlərdən geniş ölçüdə istifadə edərək sənət, ticarət və ziraətdə irəlilədilər. Türkiyənin ticarət və sənətini əllərinə aldıkları kimi, Anadolunun ən məhsuldar torpaqlarının da sahibi oldular. Ermənilər Osmanlı

imperatorluğun çökmə dövründə özlərinə hami deyə qəbul etdikləri Rusiyaya Türkiyədə çox azad və xoşbəxt yaşadıklarını anlatmışlar. Erməni tarixşünası Vartanyan belə deyir: "Türkiyə ermənisini rus ermənisinə görə erməni mədəniyyəti, dili, tarixi və ədəbiyyatı baxımından çox güclü və sərbəst idi. XIX əsrin əvvəllərində ermənilik bir millət olaraq hələ Avropada bilinmirdi. Erməniləri yer üzünə dağılmış tacirlər, öz mənfəətlərindən başqa bir şeylə əlaqəsi olmayan şəxslər, yəhudilər kimi vətənsiz, milliyyətsiz, sərsəri olaraq tanıyırdılar."

Ermənilər bu dövrdə o zamana qədər heç bir məmləkətdə və bir başqa dövlətin idarəsində çata bilmədikləri din, dil, düşüncə sərbəstliyi ilə siyasi və sosial haqlara Osmanlı dövlətinin hər hansı bir vətəndaşı kimi sahib olmuş və beləcə yaşamışlar. (54). Əslində ermənilərin Bizansın zülmündən qorunmaları üçün Anadoluda ayrı bir camaat olaraq təşkilatlanmalarına icazə verənlərin ilki Osmanlı padşahı Orxan (1326-1362) olmuşdur. Məzhəb yönündən birlik göstərmələri səbəbilə milli ehtiraslarını qoruya bilməmiş, türkləşmiş, hətta dil olaraq belə türkcəni mənimsəmiş bir cəmiyyət olan ermənilər (55) XIX əsrin əvvəllərində "Milli Sadıka" adı ilə adlandırıldılar. Onlar 1856-cı il islahat fərmanından sonra valilik, baş müfəttişlik, elçilik, hətta nazirlik mövqelərinə belə gətirildilər. (56).

Başlanğıcda siyasi mövzularla maraqlanmayan erməni din adamları zaman keçdikcə siyasətdə çox əhəmiyyətli rollar oynamağa başladılar. İrəlində bütün ayrıntılarıyla açıqlayacağımız erməni "probleminin" ortaya çıxmasında XIX əsrin sonlarında Osmanlı torpaqlarında müxtəlif əməlləri olan xarici dövlətlərin təhrikləri nəticəsində müxtəlif məqsədlərlə fəaliyyət göstərən erməni komitələri ilə birlikdə erməni din adamlarının da böyük payı vardır.

Osmanlı idarəsi ermənilərə o qədər geniş haqlar vermişdi ki, erməni patriarxı öz ixtiyarı ilə ruhani rəislərini tutduqları vəzifələrdən azad edir, keşişləri ruhanilikdəh ayırır, dini ayinlər haqqında qərar verir, nigah işlərini idarə edirdi. Xülasə, ermənilər Türkiyədə çox xoşbəxt bir həyat sürürdülər. Ermənilərin Osmanlı idarəsində bu qədər sakit və xoşbəxt həyatlarını pozan tək bir məsələ onların öz aralarındakı məzhəb davaları idi. Bəzi ermənilər 1701-ci ildə papalığa, yəni katolik məzhəbinə qarşı meyl hiss etməyə başladılar. Bu hadisə ermənilər arasında çəkişmələrə, hətta vuruşmalara yol açdı. Günlər keçdikcə ermənilərin öz aralarındakı dini çəkişmələri xaricilərin Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə müdaxiləsi şəklini almağa səbəb oldu. Osmanlı dövlətinin güclü zamanlarında onun sadıq varlıqları olan ermənilər öz aralarındakı dini çəkişmələri dövlətin daxili işlərinə qarışmaları vəziyyətinə salma istəyinə düşdülər.

1830-cu ildə Osmanlı dövlətinin çox çətin daxili və xarici məsələlərə başı qarışdığı zaman fransızlar katolik erməniləri himayə etməyə və beləliklə, dövlətin daxili işlərinə burunlarını soxmağa başladılar. Fransızların bu hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün Osmanlı dövləti erməni məsələsini qaydaya salmaq

lüzumunu hiss etdi. Beləcə, ermənilər ilk dəfə dövlətin daxili işlərinə xaricilərin qarışması yolunu açmış oldular.

Osmanlı dövləti bütün Avropa dövlətlərinin əvvəldən bəri izlədikləri xaçlı siyasətinin təzyiqi altında yeni-yeni hadisələrlə qarşılaşmağa başlamışdı. Dövlətin bu çətin, qarışıq vəziyyətindən faydalanmaq istəyən ermənilərin də qorxaq və çəkingən addımlarla digər azlıqların izlədikləri siyasəti təqib etdiklərini erməni tarixşünası Vartanyan belə açıqlayır: "Türk idarəsi pozulmuşdu. Açıqgöz və təhsilli ermənilər millətlərinin yüksəlməsinə qeydsiz qala bilməzlər. Qafqazdakı katolikos Nerses və digər din adamları iranlılara qarşı çarpışarkən, ermənilər "xəstə" Türkiyənin mirasından faydalanmaq istədilər. Onların gözləri qabağında əsrlik qonşuları olan rumlar türk boyunduruğundan qurtulmağa çalışırdılar. Bunlar da qorxaq addımlarla işə başladılar..." Vartanyan bu sətirlərə bir məsəl olan ermənilərin "Tebai-Sadıka" sözünün necə uydurulmuş və türkləri unudmaq üçün çıxarılmış olduğunu, imperatorluq üzərinə çökən qara buludlardan necə faydalanmaq istədiklərini çox yaxşı açıqlamışdır.

Osmanlı imperatorluğunun sadıq bir varlığı olan ermənilərin birdən-birə asi bir hala gəlmələri və müəyyən bir dönmə içərisində bu hallarını qətiyyətlə sürdürmələri tarixçi və siyasət adamlarını düşündürməlidir. Çünki Rusiyanın Osmanlı imperatorluğundakı digər cəmiyyətləri üsyan etdirdiyi zaman millətlərarası münasibətlər tərəfindən bir erməni məsələsi mövcud deyildi. XVIII əsrin sonlarına doğru polşalı səyyah Mikoşa (57) Osmanlı imperatorluğunda yaşayan ermənilərin vəziyyətlərini belə təsvir edirdi: "Ermənilərə tüklər tərəfindən hər hansı bir millətdən daha çox hörmət göstərilməkdədir. Onlar rumlardan daha geniş bir hüriyyətə malikdirlər." Mikoşa ermənilərin "keçmiş ədalətlərini" tamamilə unutmuş olduqlarını izah etdikdən sonra belə davam edir: "Keçmişdə özlərinin nə olduqları üzərində qətiyyətli düşünmürdülər... Fikir baxımından bir ixtilal planını qavraya biləcək qabiliyyətdə deyildilər. Hətta Osmanlı dövlətinin çökəcəyi günün yaxınlaşmaqda olduğu özlərinə söyləndiyi zaman bundan məmnun olmadıqları belə görülmüşdür." Bir erməni lideri olan Mıqırdıç Dadyan da 1867-ci ildə qələmə aldığı bir tədqiqat əsərində Osmanlı rejiminə təşəkkür etməkdə idi. XIX əsrin ilk yarısındakı erməni cəmiyyətini anladan bu yazısında Mıqırdıç Dadyan, Osmanlı ermənilərinin tam bir hüriyyət içərisində sosial inkişalları türklər tərəfindən əngəllənmədən dini təşkilatlarını necə inkişaf etdirdiklərini şübhəyə yer buraxmayan bir şəkildə göstərməkdədir. (58). Elə isə ermənilərin Osmanlı imperatorluğunda yüzillər boyunca zülm gördüyü, əzildiyi və himayəsiz buraxıldığı yolundakı iddiaların tarixi həqiqətlə bir əlaqəsi yoxdur. Bunların sənədləşdirilməsinə də imkan olmadığı üçün təbliğat məhsulu iftira və isnadlar olaraq qəbul edilmələrindən başqa görüləcək bir iş yoxdur.

Erməniləri müstəqillik xam xəyalına sürükləyənlərin başında erməni patriarxı və din adamları ilə fransız ixtilalının və o günün modası sayılan hüriyyət aşıqlığının olduğuna şübhə yoxdur. Osmanlı dövləti başda Rusiya olmaqla, Avropa dövlətlərinin təzyiqlərindən qurtulmaq üçün 1839-cu ildə reform fərmanını elan etdi. Reform fərmanının gətirdiyi yaxşılıqı öyənlərin yanında onun Osmanlı dövlətinin çökməsini hazırlayan səbəblərin başında gəldiyini iddia edənlər də çoxdur. Buna görə izahlı Osmanlı tarixi xronologiyası yazıçısı İsmail Hami Danişməndin düşüncələrini əks etdirən şərtlərin aşağıya alınmasını mövzumıza uyğun görürük: "Gülhanə fərmanının yenilik və demokratiya baxımından böyük dəyərinə qarşılıq dövlət daxilindəki təhlükəli təsirini də inkar etmək qəbul deyildir. Bütün imperatorluqlarda bir hakim millət vardır. Avstriya imperatorluğunda alman irqi, Moskva çarlığında rus, İngilis cəmiyyətində ingilis, Amerika Birləşmiş Ştatlarında anqlo-saksonlar hakim vəziyyətdədirlər. Bu dövlətlərin varlıqları o hakimiyyətlərə bağlıdır. Bu baxımdan Osmanlı imperatorluğu bir istisna sayılır. Osman qazinin istiqlal tarixi 1299-cu ildən islahatın elanına qədər (1839) keçən 540 illik dövrdə hakim bir millət yoxdur. Hakim bir ümmət vardır. Dövlətdə "müsavətə islamiyyə" - islam bərabərliyinin hakim olması qılınc altında baş vermişdir. Bu dövr məğlub millətlərdən bosnakların, romanların, çıtaqların və bir çox millətlərin dövlətin sahibi olan türk irqilə hüquqi bərabərliyə sahib olduqları və ortaq bir hüquqi kütlə təşkil etdikləri dövrdür. Bu dövlətdə qurucusu və sahibi olan türk millətinin xanədanlığından və rəsmi dilin türkcə olmasından başqa bir türklük işarəti olmamışdır. Belə bir vəziyyətdə ümmət hakimiyyətinin yığılması o zaman belə xalq arasında narazılığa səbəb olmuş, oyandırmış, müsəlmanlar kədərlənmiş, qeyri-müslümlər isə sevinmişlər..."

Tanınmış tarixşünas Əbdürrəhman Şərəf bəy də: "Bütün rütbə və dövlət məqamları qeyri-müslümlərə açıldı. Müsəlmanların şahidlikləri dinlənməzəkən, müsəlmanlara hökm etmək üzrə məhkəmə üzvlükləri qeyri-müslümlərə verildi. Müsəlmanların nail olduqları nemətlərə ortaq olmaqdan əlavə, ticarət və sərraflıq işlərilə pul qazanıb tərəqqilərə və rifaha qovuşdular. Bu da onlarda artıq dərəcədə ehtiras və istəklər əmələ gətirdi..."- deyir.

Xarici məmləkətlərdə, xüsusilə də Rusiyada təqib, işgəncə və zülmə uğrayan ermənilər Osmanlı dövlətinin himayəsinə sığmaraq canlarını qurtarmış, Anadoluya yerləşərək mal, sərvət sahibi olmuşlar. Beləcə, Osmanlı dövlətində ermənilərə təhlükəsizlik və etimad on doqquzuncu əsrin yarısından sonrasına qədər davam etmişdir. Bu tarixdən sonra Osmanlı dövlətinin siyasi vəziyyətindən faydalanmaq istəyən xarici dövlətlərin əlində alət olan erməni komitəçilərlə azadlıq ideyaları ilə beyinləri yuyulmuş ermənilərin istəyilə ortaya bir "erməni məsələsi" çıxarılmış və dövlətin ermənilərə olan keçmiş etimadı və təhlükəsizliyi sarsılmışdır.

Osmanlı dövlətinin daxili və xarici problemlərlə məşğul olduğu, dövlətin təhlükəli bir zamanında avropalılara şirin görünmək üçün elan edilən siyasi islahatlar fərmanı Türkiyədəki bütün xristian millətləri ərköyünləşdirdiyi kimi, erməniləri də ərköyünləşdirmişdir.

Rusiya öz erməni vətəndaşlarına Osmanlı fəthlərindən sonra Türkiyə ermənilərinin əldə etdikləri hüriyyətin onda birini belə verməmişdir. (59). Rahib Y.G.Çark 1953-cü ildə nəşr edilən əsərində: "Fatih Sultan Məhməd xanın İstanbulu fəth etməsilə ermənilərin istiqbalı üçün yeni bir ulduzun parlamasına başladığını..."- söyləyir. (60). Rahib Çarkın öz ifadəsilə: "Əgər türklər İstanbulu gəlməmiş və ya gəlmələri gecikmiş olsaydı, ermənilərin İstanbulu yerləşmələri və inkişafı çox şübhəli olacaq, hətta bəlkə də izləri belə qalmayacaqdı."

Sonra gələn sultanlar da Fatihın cızdığı yolda erməni varlığının irəliləməsini istəmiş, hətta buna imkan yaratmışlar. Ermənilərin türklərdən gördükləri bu yaxınlıq onların da "böyük imperatorluq" üçün qüsuruz xidmət etmələrinə səbəb olmuşdur.

Vartanyan o tarixdəki ermənilərin vəziyyətini belə anladır: "Türkiyə ermənisi rus ermənisinə görə mədəniyyətində, dilində, tarixində, ədəbiyyatında güclü və azad olmuşdur. Yer üzünə dağılan tacir ermənilər də öz xeyirlərindən başqa bir şey düşünməyən və yəhudilər kimi vətənsiz, milli hissiyatsız...kimi tanınmışlar." (61).

Rusiyadakı erməni filosof və yazıçıları keçmişdən bəri nəşr etdirdikləri kitab və məqalələrilə rus və osmanlı ermənilərini türklər əleyhində təşviq etmişlər. Hətta onlar: "Ya Rəbbi, Sən erməni millətinə mərhəmət et. Düşməni türkü qəhr et" kimi mahnılarla türkləri təhqir etmişlər.

Təbii ki, Rusiyadakı bu cərəyan Türkiyədəki ermənilərə də bulaşdı. Müstəqillik ideali ilə dolmuş beyinlərdə, xarici məmləkətlərdə təhsil görmüş və yaşamış insanlar arasında bu cərəyan uyğun bir zaman tapdı. Belə ki, patriarx və katoqikos olan Mıgırdic Xrımyan Varaqda (62) bir mətbəə qurdu. Erməni müstəqilliyi fikrini yaymaq üçün "Vasporaqan = Van qartalı" adlı bir qəzet nəşr etməyə başladı. Runa digər vilayətlərdəki müstəqil Ermənistan şeirlərini tərənnüm edənlər də qatıldılar.

Mıgırdic Xrımyan erməni patriarxlığına seçildikdən sonra hərəratlə fəaliyyətə başladı. Erməni qruplaşmalarının törətdikləri zülmərin üstünü örtmək üçün o, vilayətlərdə ermənilərə zülm və həqarətlər edildiyinə dair uydurma hesabatlar yayınlamağa başlamış, erməniləri "qorumağa çalışmışdır."

Reform fərmanı ilə bütün vətəndaşlar arasında hüquqi bərabərlik, can, mal, namus toxunulmazlığı təmin edilmişdi. Reform fərmanı ən çox avropalıların xeyrinə olmuşdur. Bunu solçu bir yazıçının bu sətirlərindən oxuyuruq: "Həqiqətən, İngilis səfirinin pərdə arxasından idarə etdiyi reformlardan faydalananlar Qərb

kapitalizminin yerli komissiyonçu rolunu öz üzərlərinə götürən rum və erməni aracılı olmuşlar." (63).

Avropa dövlətləri bütün bunlar azmış kimi, 18 fevral 1856-cı ildə Osmanlı dövlətini yeni bir islahat fərmanı çıxarmağa məcbur etdilər. Bu fərmana görə, qeyri-müslümlərə yeni bir çox haqlar tanınırdı. Bu fərmanın çıxmasından sonra 1862-ci ildə "Erməni millətinin nizamnaməsi" adlı bir nizamnamə hazırlandı. Bu nizamnamə ermənilərin siyasi və ictimai varlıqları baxımından çox əhəmiyyətli əsasları əhatə edirdi.

Erməni yazıçısı K.Ozanyan 1919-cu ildə "Ermənilərin tarixi vəzifələri" adlı əsərində bu nizamnamənin ermənilərə təmin etdiyi faydaları belə sıralamışdır:

1. Qərb mədəniyyəti və təhsilinə doğru bir addım olmuşdur.
2. Bütün şəhərlərdə bir çox mədəni təşkilatlar açılmışdır.
3. Erməni dili və mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır.
4. Daha çox qəzet və jurnal yayınlanmışdır.
5. Ermənilər seçki üsul və mücadələlərinə alışıdırılmışdır.
6. Kilsə mənsublarının hüququ məhdudlaşdırılmışdır.
7. Ermənilərə cəm halında şikayət etmək və uyqulamağa keçmək haqqı

vermişdir.

8. Katolik protestant Lusavorçağan ermənilərin böhranlı günlərdə birləşmələrini təmin etmişdir.

9. Ermənilərdə ixtilal ruhu oyandırılmış, milli erməni məsələsi masaya yatırılmışdır.

10. Ermənilərə çox geniş haqlar tanıyan, adətən dövlət içərisində bir dövlət deyilə biləcək qədər bir vəziyyət yaradan bu nizamnamə 6 bənd, 95 maddədən ibarət idi. Bugünkü deyimlə "Ermənilərin konstitusiyası"nın beşinci bəndində "ermənilərin millət vəkilləri" anlamına gələn "ermənilərin deputatları" deyilməkdədir. Bu iki deyim ermənilərin öz müstəqillikləri üçün necə hazırlandıqlarını göstərir.

19 mart 1863-cü ildə Osmanlı hökuməti tərəfindən təsdiq edilən bu nizamnamə erməni vətəndaşların siyasi və sosial varlıqları üzərində böyük faydalar təmin etmişdir. Osmanlı hökumətinin ermənilərlə nə qədər yaxşı davrandığını göstərən bu nizamnamənin giriş qismisi qısaca belədir:

"Osmanlı dövlətinin müsəlman olmayan uyuqlar üçün vermiş olduğu ayrıcalıqlar əsasən hamısı haqqında bərabərdirsə də, hər bir azlığın bunu həyata keçirməsində öz adət və üsullarına görə, xüsusi bir qayda vardır.

Erməni patriarxı erməni cəmiyyətinin başı və xüsusi hallarda Osmanlı dövləti qanunlarının icraçısıdır. Patriarxanada ruhani işlər üçün bir məclis və dünya işləri üçün də ayrı bir məclis vardır. Lazım olan hallarda bu iki məclis qarışıq olaraq toplanır.

İstər patriarx, istərsə də bu məclislərin üzvləri xalqdan əmələ gələn mərkəzi təşkilatda seçilir. Din və dünya işləri məclislərinin vəzifələri və əmələ gələn şakilləri haqqında kifayət qədər qaydaları olmadığına görə müxtəlif anlaşmazlıqlar meydana çıxmaqda, xüsusi hallarda mərkəzi məclisin təşkilində də bir çox çətinliklər görünməkdədir.

İslahat fərmanı hökmlərinə bu kimi hallarda hər bir camaatın müəyyən bir zaman içərisində ayrıcalıqlarının və bağışlıqlarının incələnməsi, zamanın mədəniyyətinə görə alınmış məlumatların uyğun gördüyü reformun müzakirə edilərək hökumətə ərz edilməsi, ruhani rəislərə verilmiş izin və ixtiyarını, bu camaatlara verilən haqların həlli və yeni hala uyması lazımdır.

Bu nizamnamə qaydaları ermənilər üçün yuxarıda bildirilən vəzifələri yerinə yetirmək üzrə erməni liderlərindən əmələ gələn bir komissiya qurulması üçün hazırlanmışdır...

Ermənilərə çox geniş haqlar verən bu nizamnamənin üçüncü bəndi erməni məclisinin ümumi vəzifələrini belə açıqlayır: millətin ədəbi ehtiyaclarının həllinə çalışmaq, erməni kilsəsinin inamlarına ləkə sürməmək, sözlərini, qərarlarını axsatmamaq; qız və oğlan uşaqlarının təhsillərini yüksək səviyyədə keçirmək; kilsə, xəstəxana və məktəb kimi milli təşkilatları yaxşı hala gətirib inkişaf etdirmək; bunların gəlirlərini artırmaq, xərclərini ödəmək; milli işlərdə çalışanların ümumi vəziyyətlərini düzəltmək və gələcəklərini təhlükəsizlik altına almaq; yoxsullara yardım etmək; millətin irəliləməsinə canla-başla çalışmaq...

Nizamnamənin dördüncü bəndində isə: millət tərəfindən seçilmiş namizədlərə, millət heyəti yerində olanlara, nəzarətçi və idarəçi olaraq vəzifələndirilən hökumətə "milli idarəçi" adı verilir. Bunlar Osmanlı torpaqlarındakı ermənilərin daxili işlərinə baxarlar. Milli idarə Osmanlı dövləti tərəfindən özünə verilən xüsusi nizamnamə və ayrıcalıqlarla vəzifələndirilmiş olub cəmiyyətini uyğun önləmlərlə idarə etmək idi...

Nizamnamənin ümumi məclisin xalqdan seçiləcək üzvlərinin seçim şərtlərini müəyyən edən 65-ci maddəsində namizədlərin milli dəstək verə biləcək gücdə olanlardan, dövlət məmurlarından, doktor, faydalı kitab yazıcılarından, müəllimlərdən və millətə faydalı işlər görmüş olanlardan seçilməsini istər...

Nizamnamənin patriarxa verdiyi ixtiyara gəldikdə isə bunları oxuyuruq: 8-ci maddə patriarxın nizamnamə hökmlərini yerinə yetirməyə diqqət və nəzarət edəcəyi, özünə gələn işləri müzakirə üçün məclislərə göndərəcəyi, məclisin verdiyi qərarların patriarx tərəfindən imzalanmadıqca məqbul olmayacağı, təcili işlərdə patriarxın məsuliyyəti öz üzərinə almaq şərtilə qərar verə biləcəyi və qərarını məclisin rəyinə təslim edəcəyi yazılıdır. 10-cu maddə: rahiblər, müəllimlər, kilsə, xəstəxana, məktəb məmurlarının nizamnaməyə qarşı davrandıqları təqdirdə, onları tutduqları vəzifədən azad etmək səlahiyyətini də patriarxa vermiş, ancaq bunları

ümumi məclisin təsdiqinə təslim etməyi də şərt qoşmuşdur...

Yuxarıda qısaca ərz etdiyimiz "Nizamnameyi Milleti-Ermeniya"dan ermənilərin Osmanlı idarəsində son dərəcə sərbəst bir idarəyə qovuşduqları aydın olur. Rusiyanın İstanbul səfirinin baş tərcüməçisi Mandelstanın bu nizamnamə haqqında: "Erməni milləti 1863-cü ildə həqiqi bir qanuni əsasa, konstitusiyaya sahib oldu. Bu konstitusiyaya görə, ermənilər İstanbul patriarxanasında toplanmaq üzrə bir ümumi məclisə sahib olmuş kimidirlər," - demişdir.

Tarix boyunca imperialist dövlətlər sərhədləri içərisində yaşayan digər millətləri öz təzyiqləri altına alaraq "assimile" edərək, Osmanlı türklərinin ermənilərə tanıdıqları geniş imkanlarla özlərindən daha rahat bir yaşama haqqı verdiklərini görürük.

Romalı Prof. Yurqa XVIII əsrin sonlarında polşalı səyyah Mickoschanın: "Türklər tərəfindən ermənilərə başqa millətlərə göstərilməyən hörmət və izzət göstərilməkdədir. Ermənilər türklər tərəfindən verilmiş məzhəb hüriyyətinə rumlardan artıq sahibdirlər,"- dediyini yazmışdır. (64)

Əgər türklər istəseydilər, o möhtəşəm imperatorluğun hüdudları içərisində yaşayan macarlar, serblər, Balkan və Makedoniya qövmüləri v.s. dil, din və sosial baxımdan türkləşdirilib əridilər və bu gün onların heç birindən ən kiçik bir iz belə qalmazdı. Amma xeyr! Türk dövlətinin vətəndaşlar arasında din, məzhəb və irq ayırımı etmədən hamısını bağrına basdığı, hətta bunların arasından erməniləri hər zaman hədsiz dərəcədə himayə etdiyi inkar edilməsi mümkün olmayan tarixi bir həqiqətdir.

Osmanlı ölkəsində türklərlə ermənilər arasındakı birlik XIX yüzilin ikinci yarısına qədər davam etdi. Bu tarixdən sonra Osmanlı dövlətində yaranmış siyasi vəziyyətdən faydalanmaq istəyən xarici dövlətlər, xüsusilə də Rusiya erməni komitəçilərdən istifadə etmək məqsədilə bir erməni məsələsi uydurub ortaya atmışlar. Bu da Osmanlıların ermənilərə olan etimadını sarsıtmışdır.

İstanbul erməni patriarxlığı türk dövlətinə sadıq görünürdü. Rusiyadakı erməni kilsəsi isə rus siyasətinə alət olaraq Nersis Aştarakis adındakı katolikos "Vətən mühafizləri" adı ilə təşkil etdiyi 60 min nəfərlik bir qüvvənin başında Rusiya - İran müharibəsinə qatılmışdı. Rusların əməllərinə alət olan katogikoslar Türkiyə ermənilərini öz nüfuzları altına almaq üçün görünüşdə sadəcə dini baxımdan özlərinə bağlı saydılar. Türkiyə erməniləri isə öz talelərini istədikləri kimi idarə edə bilmək üçün çalışmalarına başladılar. Lakin Rusiyanın Türkiyədəki səfərəti siyasi məmurlarının yardımıyla patriarxların bəzilərini ələ alaraq, onları yavaş-yavaş Osmanlı əleyhində çalışmalara başlatdirdılar.

Osmanlı dövlətinin ermənilər haqqındakı yaxşı niyyətlə yazıb sənədləşdirdikləri "Nizamnameyi-Milleti-Ermeniya" nizamnaməsi heç bir işə yaramadı. Çünki artıq ermənilər Osmanlı dövlətindən ayrılmaq, türkün minillik

ana Vətəni olan Şərqi Anadoluda müstəqil bir Ermənistan dövləti qurmaq niyyətində olub bütün çalışmaları bu hədəfə yönəlmişdilər.

Osmanlı dövlətinin bu xoş niyyətinə qarşı ermənilər Zeytunda bir üsyan çıxarıb müstəqil bir erməni dövləti qurmaq istədiklərini bütün dünyaya elan etdilər.

1865-ci ildə bu fitnə-fəsad İstanbula sıçradı. Zeytunda üsyan edən ermənilərin liderləri İstanbula gəldilər. Erməni ocağı üzvləri və erməni ziyalıları bu azğın caniləri qurtarıcı olaraq böyük coşğunluqla qarşıladılar. Ermənilər qanunların sərhəddini aşaraq məmləkətin iç işlərinə və siyasətə qarışmağa başladılar.

Rusiya Türkiyədəki müsəlman olmayan azlıqları himayə edər kimi görünməklə kifayətlənməyir, onları Osmanlı dövləti nə qarşı təhrik edirdi. 1867-ci ildə Rusiya verdiyi bildirişdə xristianlar haqqında Avropa hökumətlərinin nəzarətləri altında olmaq qeyd ilə aşağıdakı xüsusların yerinə yetirilməsini istəyirdi:

1. Osmanlı Avropasında torpaq paylaşımı əsaslarına görə olmalı.
2. İdarənin təyini.
3. Məhkəmə təşkilatlarının islahı.
4. Əsgəri islahat.
5. Mali islahat.
6. Təhsildə islahat.
7. Ümumi islahat.

Prins Korçakov Türkiyədə xaricilərə mülkiyyət haqqı verildiyi zaman (64) Rusiyanın Osmanlı dövləti ilə əlaqəli Şərq siyasətini "xristianlara müstəqillik" şəklində açıqlamaqdan çəkinmirdi.

XIX əsrin başından bəri Rusiya Türkiyədəki xristianların qoruyucusu rolunu oynayırdı. Rusiyanın Krım müharibəsində aldığı məğlubiyətin nəticəsində səsi qısılmışdısa da, 1870 Fransa - Almaniya müharibəsi nəticəsində dünya siyasətinin pozulan müvazinəti onların səsinin açılmasına səbəb oldu. Osmanlı dövlətinin qəddar düşməni olan Prins Korçakov Rusiyanın Şərq siyasətini açıqlayarkən: "Ya xristianlara muxtariyyət verilməli, ya da Osmanlı imperatorluğunun analizi olunmalı və ya o imperatorluğun torpaqları parçalanıb bölünməlidir," - deyirdi.

Rusiya öz torpaqlarında ermənilərə ən ağır təzyiqləri edərək ermənisiz Ermənistan siyasəti izləyir, erməni yazıçıları Türkiyə əleyhindəki yazılara təşviq edirdi. Bu ölkə Eçmiadzin katolikosunun Türkiyə əleyhindəki çalışmaları əlindən gəldiyi qədər asanlaşdırmaq istəyirdi. Ermənilərin Türkiyədə çıxardığı üsyanları da müdafiə etməkdən geri durmurdu. Belə ki, İngiltərənin İstanbul səfiri Eliot öz hökumətinə verdiyi raportda: "...Onunla görüşən və hökumət işləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan yüksək məqam sahibi bir erməninin "Bütün bu hadisələrin rusun

təşviqi nəticəsində baş verdiyini" söylədiyini və bu xəbər digər mənbələrin verdikləri xəbərlərə uyduğunu" yazmışdır.

İngiltərənin İstanbul səfəri Eliot öz hökumətinə yazdığı başqa bir raportda belə yazır: "Məni ziyarət edən erməni patriarxi: "Əgər avropalıların bu hadisələrə qarışmaları və ya onların diqqətlərini bu işə cəlb etmək üçün bir ixtilal və ya bir üsyan çıxarmaq lazımdırsa, bunu etməyin heç də çətin olmadığını," - dedi.

Tarixi sənədlər incələndiyi zaman Anadoluda süni olaraq yaradılan erməni məsələsi Rusiyanın təşviqi və erməni millətinin liderlərinin, xüsusilə erməni din adamlarının uydurduqları hadisələrin nəticəsində ortaya çıxmışdır. Belə ki, 1877-1878 Türk - Rus müharibəsindən əvvəl Vandakı Varak kilsəsi papazlığından İstanbul erməni patriarxlığına təyin olunan Mığırdic Xrımyanın xaricilərin diqqətini cəlb etmək, xüsusilə Avropa dövlətlərinin müdaxiləsini həyata keçirmək məqsədilə Türkiyədəki ermənilərin yalnız xristian olduqlarına görə təzyiqlərdən istifadə etməklə, erməni qadınlarının zorla müsəlmanlaşdırıldığını, onlara qarşı cinayətlər törədildiyini, din və vicdan hürriyətinə hörmət edilmədiyini, buna görə üsyan çıxardıqlarını, üsyan çıxardıqlarına görə də qətl edildiklərini uyduraraq Avropaya yaymağa çalışırdı.

Ermənilər öz başlarına müstəqillik və ya muxtariyyət qazana bilməyəcəklərini anladıqlarına görə daima xarici böyük dövlətlərin yardımını və uydurma erməni məsələsinin həllinə əyilmələrini ön planda tutmuşlar. Buna görə də türklərin ermənilərə xristian olduqlarına görə zülm etdiklərini və hətta kütləvi öldürdüklerini hər tərəfə yayırdılar. Bu minvalla da özlərinin törətdikləri qətləmləri asanlıqla maskalaya bilirdilər. Doğrusu, bir çox xristian yazıçıların da şahidlik və qəbul etdikləri kimi, din inam və düşüncə azadlığına ən çox əhəmiyyət verən dövlət bəlkə də Osmanlı dövləti idi. Bu mövzuda Edqar Granville belə deyir: "Erməni məsələsi Avropada müsəlmanlığa qarşı hiss edilən fanatizm səbəbilə Qərbbə yaxınlaşmaq üçün çırpınan ermənilərlə müsəlmanlar arasında yüzillik bir çatışma şəklində tanınılmışdır. Həqiqətdə isə bu, Osmanlıya düşmən dövlətlərin yaratdıqları oyunların süni bir məhsuludur. Keçmişdəki türk-erməni əlaqələrinə baxıldıqda, onların yüzillər boyunca ən kiçik bir anlaşmazlığa düşmədən dostca yaşadıkları görünür. Osmanlı tarixinin bir az dərinliklərinə enən bilənlər imperatorluqdakı bütün irq çatışmalarının xaricilər tərəfindən çıxarıldığını görəcəklər..." (66).

Ermənilərin Osmanlı imperatorluğuna üsyan etmələrində və onların ixtilalçı vəziyyətlərə girmələrindəki xarici təsir və təhriklər belə sıralana bilər:

1. Rusiyanın 1877-ci ildə Qafqazı istila etdikdən sonra Çarın xidmətində liderlik edən erməni zabidlərin Osmanlı imperatorluğundakı ermənilərin bir çoxu ilə təmas qurmaları və bunların Osmanlı ermənilərini dövlətə qarşı təhrik etmələri. (67).

2. XIX yüzildən etibarən Osmanlı imperatorluğuna gəlməyə başlayan Amerikalı misyonerlərin istər məktəblər vasitəsilə, istərsə də danışıqlar apararaq təsir etdikləri ermənilərin mənşələrini araşdırıb milli duyğularını inkişaf etdirmələri. (68).

3. Amerikadan Osmanlı imperatorluğuna gələn ermənilərin fəsadçı hərəkatlərə girişmələri. (69).

4. Avropa dövlətlərinin təhrikləri; böyük dövlətlərin erməni məsələsini yaratmaları və erməniləri sistemli bir şəkildə təhrik etmələri.

Yuxarıda göstərilən səbəblərlə Osmanlı imperatorluğunda müstəqil Ermənistan üçün başlanılan üsyanlar bir nəticə verməmişdir.

1877-1878 Osmanlı - Rusiya müharibəsindən sonra Patriarx Nerses Varjapetyan və doqquz yepiskop rus çarına və Prins Korçakova müraciət edərək bir erməni muxtariyyətinin qurulmasını tələb etdilər. 1878-ci ildə ruslar ermənilərin məskun olduğu Şərqi Anadolunu işğal etmişdilər. Onlar Qarsı əsgəri bir mərkəz, Batumu isə bir ticarət mərkəzi etmək istəyirdilər. O zaman ruslar ermənilərin yaşadıkları bütün Şərqi Anadolu vilayətini öz idarələri altında ermənilərin yaşadıkları bölgələrlə birləşdirməyi düşünürdülər. Lakin avropalı böyük dövlətlər buna razı olmazdılar. Ermənilərin Osmanlı torpaqları üzərində müstəqil bir dövlət qurmaları da rusların işinə yaramırdı. Çünki belə bir vəziyyət yaradılsa idi, Rusiya vətəndaşı olan ermənilər həmcinslərilə birləşmək istəyəcəkdilər. Bu da rusları qane etmirdi. Əslində ruslar Türkiyədə müstəqil bir Ermənistanın qurulmasını istəmirdilər. Onların hesabı ermənilərin ağızlarına bal sürtüb onlardan istifadə etmək və Osmanlı imperatorluğunu yıxmaq idi.

Ermənilər Osmanlı imperatorluğu içərisində müvəffəqiyyət əldə edə bilmirdilər. Meydan xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərə qalmışdı. Xaricdəki erməni hərəkatına iki qrup hakim olmuşdu. Bunların biri Fransa və İsveçrədəki erməni tələbələrin 1887-ci ildə qurduqları Hncak komitəsi, digəri isə Rusiyada çarın ölkəsindəki radikalizmi yox etmək üçün həyata keçirdiyi təzyiqlər nəticəsində dağılan erməniləri birləşdirmək məqsədilə 1890-cı ildə qurulan İxtilal Federasiyası, başqa adıyla Daşnaksutyun komitəsi idi. Bu komitələr haqqında sonrakı səhifələrdə geniş məlumat verəcəyik. Qısacası, bunların proqramlarındakı ortaq xüsusiyyətlər belə müəyyənləşdirilə bilər:

1. Osmanlı torpaqlarına girərək dövlət məmurları ilə ermənilərə qarşı fərq qoymadan hücum etmək.

2. Tədhiş və qətləmlər törədəcək qruplar (partizan qrupları) qurmaq.

3. Böyük dövlətlərin müdaxiləsini təmin etmək və müsəlmanların qovulacaqları və ya öldürüləcəkləri altı Anadolu vilayətində müstəqil bir Ermənistan Respublikası qurmaq. (70).

Bu komitələr tərəfindən törədilən bütün hadisələrdə xarici güclərin böyük

rolları olmuşdur. Xüsusilə Rusiya Osmanlı imperatorluğunun daxili işlərinə qarışa bilmək üçün ermənilərdən artıqlaması ilə istifadə etmişdir. Şərqi Anadoludakı kürd türklərini təhrik edərək ermənilərə hücum etdirmək, onları davamlı olaraq Osmanlı hökumətinin acizliyi qarşısında xarici güclərə müraciət etdirmək Rusiyanın əsas siyasəti olmuşdur. (71). Onsuzda ermənilər dünyanın böyük dövlətlərinin, xüsusilə Rusiyanın Osmanlı dövlətinə müdaxilə etməsini hazırlamaq məqsədilə yalan-yanlış, uydurma hadisələri ortaya ataraq bütün dünyaya yayırdılar. Onlar qətliam təbliğatını yüzildən artıq bir zamandan bəri sürdürməkdədirlər. Bu gün belə Amerikada, Rusiyada, İngiltərədə, Fransada və digər böyük ölkələrdə 1,5 milyon erməninin türklər tərəfindən öldürüldüyünü təbliğ etməklə yanaşı, abidələr qurdurur, haqlarının yeyildiyini söyləyir, özlərini yazıq yerinə qoyurlar.

Uzun bir zamandan bəri sürdürülən bu məqsədyönlü təbliğatı açıqlamaq üçün uzun illər Van və Bitlis vilayətlərində Rusiya konsulu olaraq çalışmış Mayevskinin "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikasını" adlı kitabından bizim mövzu ilə əlaqəli bəzi bölümləri oxucularımıza çatdırmaqda fayda vardır:

"...Müsəlmanlara gəlinəcə, türklər xristianları kəsərlər, kəsdiklərinin orqanlarını ayırırlar, qadınlara zorla təcavüz edərlər və s. Əgər Avropa qorxusu olmasaydı, Şərqi xristianlardan yer üzündə əsər qalmazdı... Qətliam kəlməsi Qərbin dilinin balzamu halındadır..."

Buna bənzər çirkin iftiralar qətiyyətlə rədd edilməlidir. Əgər Avropa Şərqi xristianlarıyla daha az məşğul olarsa, çox təşəkkür alarlar. Çünki Trabzon vilayətində yaşayan bütün xristianlar hallarından son dərəcə məmnundurlar. Burada erməni də var, rum da... Lakin Avropa barmağı yoxdur... Ona görə də buradakı xristianlar məsuddurlar.

Müsəlmanlar və türklərə yaraşdırılan vəhşiliyi təkrar-təkrar və qəti olaraq rədd etmək lazımdır. Çünki türklər xristianlara qarşı böyük bir üstünlüyə sahibdirlər.

Müsəlmanları və xüsusilə türkləri yaxşıca tanıyıb bilənlər bunların bəzi gözəl əxlaq və xasiyyətlərini keçmiş qəhrəmanların həyatına bənzətməkdən özünü tuta bilməz. Bu, bir çox hadisə ilə sənədləşdirilmişdir. Aşağıda təqdim etdiyimiz hadisə bunlardan biridir:

Son əsrdə türklər torpaqlarının yarısından çoxunu itirmişdilər. Türklərin ruslardan gördükləri zərərlər fransızların almanlardan gördükləri zərərin on qatıdır. Buna baxmayaraq, türklər arasında ruslara qarşı hörmət vardır. Bu hörmətin türklərin ruslardan qorxduqlarına görə olduğunu saymaq yanlış olardı. Çünki aşağıdakı nümunə göstərir ki, türklər xain və kin saxlayan deyildirlər. Türklər istər onlara qalib gələnlərə, istərsə də onlara məğlub olanlara qarşı sülh hissi keçirərlər.

Yunan müharibəsindən sonra türklərin ilk zamanlarda rumlara qarşı bir düşmənçilik hissi bəsləmələri lazım idi. Lakin həqiqətdə buna bənzər hissləri açığa

çıxaran bir türk, hətta yunan müharibəsi zamanında Anadoluda rum kəndlərinə qarşı pis bir davranış görülmədi. Bu, heç bir türkün ağına belə gəlməmişdir.

Müharibədən sonra hər cür düşmənçilik unudulmuş və adətən aralarında heç bir şey olmamış kimi bir vəziyyət ortaya çıxmışdır. Bu vəziyyət erməni hadisələri ilə qarşılaşdırılırsa, görəsən yunan müharibəsi zamanı niyə Anadoluda bir rum kəndinin qətliam hekayəsi yada düşmədi? Bu sual istər-istəməz ağıla gəlir. Əgər türklər Qərbin dediyi kimi, həqiqətən, qana susamış barbardılarsa, bundan daha yaxşı bir fürsət ələ düşərdimi? Madam ki, rumlar Osmanlı dövlətinə müharibə elan ediblər, "harda bir rum gördün, vur-öldür!"- türklər üçün bundan daha asan bir iş olardımı? Bəlkə böyük şəhərlərdə Avropa müdaxiləsi ağıla gələ bilərdi. Lakin kənarda, bir küncdə qalmış bir neçə evlik rum kəndləri türklərin qarşısında Yunanıstana yardım toplayarkən bunların heç birində qətliam etmək "barbar"(!) türklərin ağına belə gəlməmişdir. Elə isə, bəs ermənilərlə türklər arasında o qanlı döyüşlər, qırğınlar, qətliamlar niyə baş verdi? Bəli, türk-yunan müharibəsi namuslu bir müharibə idi. Fəqət erməni-türk boğazlaşmasının xarici görünüşü başqa, daxili görünüşü başqa olmuşdur. Burada satqınlıq, ikiüzlülük, xəyanət və bir çox gizli məqsədlər güdən bir komediya oynanmışdır. Bu məsələdə müsəlmanların ermənilərə qarşı düşmənçiliyini göstərəcək heç bir iz görülməmişdir. Rum və başqa xristian xalqı bu məsələdə tərəfsiz qalmış və heç bir zərər görməmişlər.

Xarici mətbuatın alçaq iftiralarını oxuduqca gözlərinə inana bilmirsən. Bir də yazılıb-söyləndiyi kimi xristianlar arasında islam dinini yayma məsələsi son əsrdə heç bir yerdə görülməmişdir. Bu xəbərlər qəti olaraq yalan və iftiradır. Məsələn, Van və Bitlis vilayətlərində heç kəsin ağına din və məzhəb çatışması gəlməmişdir. Xristianlardan tək-tük müsəlman olan varsa da, bunda zərrə qədər məcburiyyət, aldatma və qorxutma olmamışdır. Bu, tamamilə yalan və iftiradır. Xüsusilə Avropa müdaxiləsi olacağı səbəbilə ermənilərin yoxsulluq üzündən islam dinini qəbul etməyə məcbur edildiklərinə dair çıxan xəbərlər başdan-başa yalan və uydurmadır. Məsələn, bir gün 1891-ci ildə Trabzonda müsəlman olmaq üçün valiyyə müraciət edən bir rum məsələni valiyyə açıqladığı zaman valinin ona verdiyi suallara cavab verdikdən sonra vali polis rəhbərini çağırtdırıb haqqında qanuni işləm aparılmasını əmr etmiş, sonra da bir fincan kofe içirdikdən sonra (bu kofe qonaqlığı Trabzonda çox məşhurdur) biçərə ruma əlli dəyənək vurdurmuş, sonra da sərbəst buraxdırmışdır. Bax, Osmanlı hökumətinin xristianları müsəlman olmağa məcbur etməsi dedi-qodusuna gözəl bir misal..."

General Mayevskinin kitabının başqa bir bölümündə də: "Erməni kəndləri davamlı bir oğurluq və banditizm altında qalmamışdır. Əgər həqiqət belə olsaydı, indiyə qədər bu bölgədə heç bir erməni kəndi qalmazdı. Halbuki erməni kəndliləri türk kəndlilərindən daha zəngin və gəlirlidirlər,"- deyilir.

Yüz ildən artıq bir zamandan bəri, tarixin ən keçmiş zamanlarından günümüzə qədər imperatorluqlar qurmuş, tarixin axışına istiqamət vermiş, cığırlar açmış Böyük Türk millətinin şərəf və şanla dolu tarixinin sona çatmaq üzrə olduğuna inanan erməni kilsəsi və onun din adamları erməniləri türklərə qarşı qatı düşmən etmək üçün əllərindən gələn hər cür pisliyi etmişlər. Onlar öz millətinin fəlakətini hazırlamaqla yetinməyib bir çox məsum türkün də qanının axıdılmasına səbəb olmuşlar. Bu həqiqəti rus generalı, "Bitlis və Van vilayətləri əsgəri statistikas" kitabının müəllifi General Mayevski belə açıqlayır: "...Erməni ruhani rəislərinə gəlincə, bunların din haqqında heç bir çalışmaları yoxdur. Buna qarşılıq, onların milli fikirlərin inkişafında "böyük xidmətləri"(!) olmuşdur. Yüz illərdən bəri onların düşüncələri monastırın səssiz divarları arasında inkişaf etdirilmişdir. Bu düşüncələrdə ruhani ayın yerinə xristian-müsəlman düşmənçiliyi yerləşdirilmişdir. Məktəblər və kilsə məktəbləri bu xüsusda ruhanilərə çox kömək etmişlər. Beləcə, din yerinə milli hislər keçmişdir. Ermənilərin qəlbində din duyğusu yox deyiləcək qədər az yer tutur. Buna görə erməni komitəçiləri papazları çox tez öz aralarına aldılar. Onlar türklərə son dərəcə nifrətlə baxmağa başladılar. Şərq xristianları və kilsələri xristianlığın əsas inam və əməllərini bir tərəfə buraxıb din yerinə millət təbliğatını özlərinə məşalə etmişlər.

Qərbli diplomatlar da öz tərəflərindən bu millət qasırgasından zalım bir tərzdə faydalanmağa çalışmışlar. Onlar ermənilərin milli hislərini qıcıqlandıraraq, heç sıxılmadan Türkiyədə uydurulmuş bir erməni məsələsini ortaya çıxarmışlar..."

Yazıçı rus ordusu üçün erməni məsələsini rusun xeyri baxımından göstərmiş və erməni-türk münaqişəsinin həqiqi cavabdehinin öz millətindən çox qərbli diplomatların olduğunu isbat etməyə çalışmışdır.

Osmanlı dövləti tərəfindən bir lütf olaraq verilən "Nizamnameyi Milleti-Ermeniyan"ı erməni patriarxları öz millətinin rifah və inkişafı üçün istifadə etmələrinin əvəzinə onu tərs bir yöndə, bir çox hadisələrin çıxmasıyla nəticələnən siyasi çəkişmələrdə istifadə etdilər.

Bura qədər verdiyimiz açıqlamalar bu həqiqəti ortaya qoyur: ermənilər yunanlıların Avropa dövlətlərinin müdaxiləsi sayəsində əldə etdikləri müstəqilliyi nümunə olaraq Anadoluda müstəqil bir Ermənistan qurma siyasətinə sarılmışlar. Bu siyasətin çıxılmaz bir yol olduğunu və erməni millətinin fəlakəti ilə nəticələnəcəyini söyləyən ağılı başındakı erməniləri xainlik və qorxaqlıqla günahlandırmış, bir çox günahsız insanın qanını boş yerə axıtmışlar. Aradan bu qədər zaman keçdikdən sonra eyni boş düşüncələrə batmış ermənilərin mövqeyi, həqiqətən, üzüləcək bir mövqedir.

ERMƏNİLƏRİN DİNİ İNAMI

Qədim zamanlarda ermənilər iranlıların təsiri altında Günəşə, Aya, atəşə Nəmrud kimi alov saçan yanar dağlara, ulduzlara sitayiş edirdilər. Onlar yaxşı və pis ruhlara, dünyanın bir öküzü buynuzu üzərində durduğuna, zəlzələnin də bu öküzü buynuzunu tərpətməsilə baş verdiyinə inanırdılar. O zaman onların məbədləri yox idi, dini ibadətlərini açıq havada yerinə yetirər, Ayı təbiətin anası, ağac və bitkilərin bəsləyicisi olaraq qəbul edirdilər. Ermənilər ruhların pisləklərinə uğramamaq üçün sehr və ofsuna da əhəmiyyət verirdilər. Günəşə atı, öküzü, keçini və qoyunu qurban edirdilər. Erməni məbudlarının bir qismi Hindistan və İran dinlərindən gəlmişdir.

Ermənilərin inamına görə, Armazad bütün bütələrin atası, yerin, göyün yaradıcısı, feyz və bərəkət bütü idi. Armazadın Kemahda (səcdəgah) tapınağı vardı. Anabit millətin qızı, müqəddəs bakirə və ən böyük ilahə sayılırdı. Onlar müqəddəs bakirə saydıqları Anabitə keçini qurban edirdilər. Ermənilər bu ayın gününü xristianlığı qəbul etdikdən sonra da yaşatmışlar. Bu ayın "İsanın təcəllisi" bayramı demişlər. Bu bayrama gül bayramı da deyərmişlər. Anabitin heykəlini güllərlə örtərmişlər.

Bütün bunlardan başqa ermənilər Yunan, Roma, Hind və İran dinlərindən alınmış bir çox bütələrə də sitayiş etmişlər. Ermənilərin Roma ilə əlaqələri çoxaldıqca, miladdan əvvəlki yüzdə, yəni romalıların ermənilərə hakim olduqlarından sonra Roma və yunan inancları və məbudları yayqınlaşmışdır.

Ermənilər xristianlığı qəbul etdikdən sonra İranın təzyiqi ilə öz dinlərini dəyişdirməyə zorlanmışlar. Buna görə də bugünkü ermənilərin xristianlıq anlayışları digər millətlərin xristianlıq anlayışından fərqli olmuş, İranın zərdüştlük və bütələrindən bir çox izlər görülməkdədir. Erməniləri digər xristianlardan ayıran xüsusiyyətlərdən biri də onların nəzir qurbanı kəsmələridir.

ERMƏNİLƏRİN XRİSTİANLIĞI QƏBUL ETMƏLƏRİ

Xristianlıq Ermənistanı aşağı Ermənistanın kralı Apkarın (Ukama) cüzam dərdinə şəfa dilmək üçün Hz.İsaya bir məktub yazıb, ondan yardım və rəsmi istəməsilə girmişdir. Hz.İsa da bezi üzünə sürmüş, rəsmi bu bezə çıxdıqdan sonra havarilərindən Tatyos Karanı Apkarın yanına göndərmişdir. Xəstə Hz.İsa adından sağaldıqdan sonra Tatyos Apkarı vaftiz etmişdir. Beləcə, xristianlıq Ermənistanı daxil olmuş və ermənilər dünyada ilk olaraq xristian olmuşlar. Bu sözlərin tarixi həqiqətlərlə bir əlaqəsinin olmadığını yenə erməni tarixçiləri özləri bildirmişlər. (72).

Erməni tarixçilərinə görə, xristian dini ilk dəfə 4-cü əsrdə Kirkor Lusaroviç tərəfindən Ermənistanda yayılmışdır. Erməni tarixçisi Novres Xorenli Kirkor Lusaroviç barəsində belə deyir: "Tiridad çoxdan itirdiyi hökuməti əlinə alınca bu müvəffəqiyyəti ilahə Anabitin lütf və himayəsindən bilərək ilahə adına məbəddə qurban kəsdi. Yanındakılara və Kirkor Lusaroviçə bu ilahəyə təşəkkür üçün mehrabına çiçəklərdən və budaqlardan bir çələng təqdim etməsini əmr etdi. Kirkor Lusaroviç xristian olduğu üçün kralın əmrini rədd etdi. Kirkorun xristian dinindən dönməsi üçün ona çox işgəncələr edildi. Onu zəncirə vurub Ağrı (Ararat) dağına göndərdilər və orada onu bir quyuya atdılar. Kirkor orada on beş il yaşadı. Erməni kralı Tiridad rahibələrlə evlənmək istədi. Rahibələr razı olmadılar. Tiridad o rahibələri öldürdü. Bu hadisədən sonra Tiridadın vücuduna şeytan girdi. Krala onu ancaq Kirkor Lusaroviçin sağalda biləcəyini söylədilər. Bu səbəblə Kirkor quyudan çıxarıldı və o, kralı sağaldı. Bu hadisədən sonra Kirkor Lusaroviç etibar görrür. Köhnə ibadətqahlar sökdürülür. Beləcə xristian dini Ermənistanı girmiş olur. Sonra Kirkor Lusaroviç Ermənistanın ruhani başı olur. Kirkorun nəsləi tükəncəyə qədər ermənilərin ruhani başları hey Kirkorun soyundan gəlir. Bunun ermənicesi katogikosdur ki, bu, "millətin təmsilçisi" deməkdir. Onun siyasi işlərdə də çox əhəmiyyətli vəzifəsi vardır. İlk katogikoslar Eçmiadzində yerləşdilər. Halbuki Kirkor Lusaroviç Muşdakı Ardişatda yerləşmişdi. Eçmiadzin VII əsrdə əhəmiyyət qazanmışdır. Katogikos Komidas (619-623) da Eçmiadzin kilsəsini təmir etdirdi və ora yerləşdi.

Erməni kilsəsi Latın və Ortodoks kilsələrindən ayrı inamlara sahibdir. Ermənilər ilk üç məclisin inamlarını qəbul, digərlərini rədd edərlər. Beləcə onlar həm Latın katolik, həm də Rum ortodoks kilsələrindən ayrılırlar. Bunlara Qriqoryanlar deyilir. Ermənilər arasında katolik və protestant olanlar da vardır. Bunlar Qriqoryanlara uymazlar.

İran hökmdarı II Yezdicerd erməniləri xristianlıqdan döndərmək üçün onlara çox böyük təzyiqlər etmişdir. Ermənilər dinləri üçün Yezdicerdə qarşı çıxmış, Yezdicerdin ağırlığı qarşısında Bizans imperatoru Marciəndən yardım istəmişlər. İmperator ermənilərə yardım etməmişdir. Bu hadisə ermənilərin rum kilsəsinə qarşı olmalarına səbəb olmuşdur. İran qüvvələrinin Ermənistanı istilə etməsilə ermənilər rum kilsəsindən daha çox uzaqlaşmışlar.

Tarixçilərə görə, ermənilərin ilk ruhani mərkəzləri Kütahyadır. Bu mərkəz Osman bəyin Bursanı işğal və paytaxt elan etməsi nəticəsində bura daşınmışdır.

Erməni kilsəsini Roma kilsəsindən ayıran xüsüsələr bunlardır:

1. Ermənilər Romanın üstünlük və hakimiyyətini qəbul etməzlər.
2. Chalcedoince ruhani məclisininin qərarlarını qəbul etməzlər.
3. İsadakı baba ilə eyni təbiət və cövherdə bir uluhiyyət olduğuna inanırlar.

4. Arafa (təmizlənmə) inanmırlar.
5. Papanın günah bağışlamasını rədd edirlər.
6. Heyvanları qurban edər, keçmiş zamandakı ayinləri sürdürürlər.
7. Roma kilsəsinin "İnci"lə olan yozumlarını qəbul etməzlər.
8. Eçmiadzin... (Allahın biricik övladının endiyi yer deməkdir).

Ermənilərə görə, Hz.İsa bura enmiş və ilk kilsəni qurmuşdur. Roma kilsəsi isə Saint Pierre tərəfindən qurulmuşdur. Saint Pierrenin Hz.İsanın xələfi olduğunu qəbul edən Roma kilsəsinə qarşılıq Papanın üstünlüyünü qəbul etməzlər. Buna görə Papanın təfsirlərinə qiymət verməzlər.

Bu gün ermənilər arasında ən çox yayılmış olan kilsə Qriqoryan erməni kilsəsidir. Ermənilər arasında katolik və protestantlar da vardır. Lakin onlar azlıqdadırlar və bir-birlərini sevməzlər, aralarında düşmənçilik vardır.

TƏHSİL YUVALARIMI, YOXSAX...?

Osmanlı dövlətinin "Erməni millətinin nizamnaməsi" ilə erməni protestant kilsəsinə tanınması Amerika missionerlərinin qayələrinə çatmaq üçün rahat "çalışmalarına" imkan hazırlamışdı. Müsəlmanları və yəhudiləri xristianlaşdırmaq üçün Türkiyəyə gələn Amerikalı missionerlər yerli xristianlar arasına girərək türkə qarşı fəaliyyətlərə başladılar.

İstanbuldakı Robert kolleci xristian papazı Dr.Syrus Hamlin tərəfindən qurulmuşdu. Məqsəd türklüyü yox etmək, xristianlığı yaymaq idi! Kollec ilk olaraq "Erməni keşiş məktəbi"nin bir dairəsində ixtilalçı təhsilə başlamışdı.(73). Məktəbin bütün xərcini Fransız yəhudilərinin çəkdiklərini söyləməkdə fayda vardır. Onu da qeyd etməliyik ki, bolqar ixtilalını təmin edən bir çox erməni komitəçiləri bu kollecə məzunları idi.

Amerikalı misyonerlərin erməniləri türklərə qarşı təhrik etdiklərini anlatmaq üçün tipik bir nümunə olaraq onların Qaziantepdə göstərdikləri fəaliyyətlərini anlatmaq kifayət edər.

1817-ci ilə qədər Qaziantepdə misyoner olmamışdır. Türkiyə erməniləri ilə məşğul olan Amerikan Bord ajanı 1818-ci ildə bu şəhərə yerləşərək çalışmalarına başlamışdır. (74).

Ali Nadi Ünler "Qaziantepin müdafiəsi" adlı əsərində Amerikalı misyonerlərin Qaziantepə gəlişlərindən əvvəl Qaziantep şivəsi ilə türkçə danışdıqları və ermənicəni Amerika kollecində öyrəndiklərini qeyd edir. (75).

Amerikalı misyonerlər Qaziantepdə yaşayan erməniləri təhrik etmədən əvvəl onlar ibadətlərini belə türkçə yerinə yetirirdilər.

İstanbulda qurulan ilk kilsələr birliyindən sonra ikincisinin 1848-ci ildə Qaziantepdə qurulması diqqət çəkicidir. Amerikalı misyonerlər Qaziantepdə bir tibb fakültəsi, bir də Amerika kolleci qurdular. (76). Bu fakültədən məzun olanlar Amerika təqaüdü ilə Bəbəkdə ali təhsil görüb təkrar Qaziantepə döndürüldülər. Qayacıq protestant məktəbinin 58 tələbəsindən 52-si Türkiyə əleyhdarı bir təşkilat olan "Kiliya itidhade"nin təqaüdü ilə oxuyurdular. (77)

Erməni mənbələri 1860-cı ildə İstanbulda 42 erməni məktəbinin olduğuna işarət edir. 1871-ci ildə isə İstanbuldakı erməni məktəblərinin sayı 51 olmuşdur. O zamanlar belə bütün erməni məktəblərinin idarəsində əsas olan nizamnaməyə görə:

"Maddə 3. Tələbə hər sabah dərslərə başlamadan əvvəl kilsəyə getməli və dini ayinlərdə iştirak etməlidir. Dərslərin sonunda isə kilsədə dua etmədən evinə dönməməlidir..."

Maddə 7. Dini tədrisə son dərəcə yüksək əhəmiyyət verilməlidir.

Maddə 8. Tələbənin ermənicə dənşməsinə və xarici kəlmələrdən istifadə etməməsinə ciddi əhəmiyyət verilməlidir."

Osmanlı dövlətində "Maarifi-Umumiye Nezareti"nin quruluşu 1847-ci ildə olmuşdur. Bundan 6 il sonra 22 oktyabr 1853-cü ildə də "Erməni maarif komissiyası" qurulmuşdur. Reforma fərmanında "Dövlətin müsəlmanların dövləti" olmadığı qəbul edilməsilə, Dr.Serviçen, Kaspar Sinapyan, Dr.Panarok Feruhan kimi erməni liderlərindən əmələ gələn "Erməni maarif komissiyası"nın milli bir erməni təşkilatı olması son dərəcə yadırganacaq bir hadisədir. Göründüyü kimi, ermənilərin imperatorluq hüduqları içərisində ayrı məktəbləri, müəllimləri, maarif komissiyası olmuş və istedadlı erməni tələbələrinə dövlət tərəfindən yardım edilmişdir. (78).

Bu maarif komissiyasının milli erməni ideologiyası istiqamətində işləyən və qısa bir zamanda yüzlərcə məktəb açan bir quruluş olduğu görülür. Bu məktəblər erməni ixtilalçılarla əməkdaşlıq halında olmuş, hətta xarici ölkələrdən gələn ajanlara bu məktəblərdə dərslər verdirilmişdir. Bu məktəblər sayəsində erməni cəmiyyətinin "təhsili" yetərsiz qaldıqda, erməni cəmiyyətinin "təhsilində" patriarxanaya bağlı bəzi təşkilatlar erməni cəmiyyətinə kömək etmişlər.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsi yaxınlaşarkən erməni azlığı milli təşkilatlanmasını tamamlamış olurdu. Xüsusilə ermənilərin haqq iddia etdikləri bölgələrdə açılan və müharibə zamanı erməni güclərinin döyüş sursatlarının ambarı olaraq istifadə edilən məktəblərin sayı mini aşmışdı. Öldə edilən məlumatlara görə, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Asiya Türkiyəsində 1.145 erməni Qriqoryan məktəbi vardı. Bu rəqəmə katolik erməni məktəbləri, protestant erməni məktəbləri və xüsusi erməni məktəblərini də əlavə etdikdə "məktəblərin" sayı xeyli artır.

Erməni gənclərini coşdurmaq üçün tablolar hazırlayıb, erməni döyüşçülərini öyən və erməni uşaqlarını hələ beşikdə ikən türk düşmənciliyi ilə

tərbiyə edən laylalar, şeirlər yazan erməni şairləri və tablolar cızan erməni rəssamlarını da unutmamaq lazımdır. (79).

Bu arada, 1877-1878 türk - rus müharibəsində rus ordusuna qoşulan iki erməni generalı Arşak Derqosyan ilə Loris Melikovun adları da milli erməni fəxrləri arasında dolaşır, onların rəsmləri hər bir erməni məktəbinə paylanıb, uşaqların qoyunlarında gəzdirilirdi.

"Artıq çatlayan imperatorluqdan sağlam bir Ermənistan çıxarmağın hər cür şərtləri hazır idi. Türkün tütününü bükdükləri siqaret kağızlarında belə Ermənistan xəritələri vardı. Osmanlı erməniləri hər bir qırmızı içkini türk qanı deyə hopmağı adət halına gətirmişdilər." (80).

Türkün qanını içmək üçün qurulan məktəblər silah anbarı kimi istifadə olunurdu. Uzun illər müsəlman türkün diqqətindən qaçan bu həqiqət Ərzurum hadisələri ilə ortaya çıxacaqdı. (81)

Türkiyə sərhədləri içərisində bir məsələ çıxarmaq üçün bəhanə axtaran komitəçilər Rusiyadan bol miqdarda gətirdikləri silahları, bombaları Ərzurumda Sanasaryan məktəbilə kilsələrə doldururdular. Ərzurum valisi Səmih paşa vəziyyətdən xəbər tutunca buraların axtarışını əmr etdi. Komitəçilər əmri əvvəlcədən öyrənmiş və ehtiyat işləri görmüşdülər.

Axtarış üçün gələn zabitlərin üzərinə atəş açıldı. Üç türk əsgəri və bir türk polisi şəhid edildi. Buna baxmayaraq silah üçün ambar halına gətirilən məktəb və kilsələr arandı, çox sayda tapança, mərmə, qılınc düzəltməyə yarayan mexanizmlər tapıldı." (82).

Erməni komitəçilərinin zərərli fəaliyyətləri Osmanlının daxili vəkaləti tərəfindən təsbit edilmiş və əsgəri mətbəədə nəşr edilmişdi. Erməni məsələsinin ən əhəmiyyətli mənbələrindən biri olan bu kitabda komitəçilərin məktəblərdəki fəaliyyətləri haqqında bu qeydlərə rast gilirik:

"...Komitəçilər məktəblərə də girdilər. Müəllimlər, xüsusilə fanatik daşnak, hincak və ramqavar mənsublarından seçildi. Uşaqların fikirlərini pozacaq ixtilal, millət və istiqlal üzərinə kitablar yazılmağa, türklüyə və türklərə qarşı nifrət və kinləri artıracaq əsərlər hazırlanmağa başlandı." (83).

İndi də ermənilərin 1-ci sinifdən başlayaraq orta məktəblərdə oxudulan kitablardan nümunələr verək:

"Hamiyeti Yervant" başlıqlı yazı belədir: "Yervant dostumuzdur. Onu çox istəyirəm, çünki patriot bir uşaqdır. Çox gözəl ermənicə danışır. Dilimizə, milli tariximizə aid dərsləri bütün diqqətilə təqib edir. Ana dilini bilməyən, danışdıqda xarici kəlmələrdən istifadə edən və daima Avropa kitablarını oxuyan uşaqlara oxşamır. O, sizə erməni məsələlərini, erməni krallarının qəhrəmanlıqlarını və uğradıqları fəlakətləri izah edə bilər. Harda möhtərəm bir erməni yazıçının rəsmini görsə, tanıyar və sizə onun ismini söyləyə bilər." (84).

Eyni kitabda "Erməni uşağı" adlı bu şeirə rast gəlirik:

"Mən erməni nəslindən bir erməni uşağıyam,
Haykın, Aramın dilini danışırım,
Tacım, qızılıım, almazım yoxdur,
Lakin könlüm zəngindir.
Namusluyam.
Millətimin həsrət və sevgisi ilə yanırım.
İçimdə qəhrəmanların ruhu yaşayır.
Əcdadımın ruhundakı müqəddəs atəşini xəzinələrə dəyişmərəm.
Hər nə qədər bədbəxt olsa, zülm və işgəncəyə uğrasa,
Erməni heç bir zaman heç kəsdən çörək dilənməz..."(85)

Eyni yazıçılar orta məktəblər üçün bir oxuma kitabı da yazmışlar. Bu kitabda "Erməni uşağı" adlı bir başqa şeirdə də belə deyilir:

"Ey erməni uşağı,
Qəhrəman uşaq.
Sən qəhrəman Vartanın nəslindənsən.
Namuslu ol,
Millətin səninlə öyünsün,
Böyük bir alim ol.
Vətəninə rəhbərlik et,
Böyük bir lider ol.
Millətinin ruhunu ucalt.
Hər erməni uşağı
Qəhrəman əcdadının əsərini təqib etməyə
Və Vətənə hörmətli olmağa
Məcburdur." (86).

Eyni kitabdakı "İttihad" adlı bir şeirdə belə deyilir:

"Ermənilər!
Hansı məzhəbdə olursunuz olun,
Daima yan-yana çalışın,
Eyni tarixə, eyni dilə sahibsiniz,
Bir-birinizə bağlı qalın.
Ermənilər!
Hansı komitəyə mənsub olursunuz olun,
Daima əl-ələ yeriyin,
Bir dilimiz, bir vətənimiz var.

O halda bir qayəyə, bir ruha sahib olun.
Ermənilər!
Hansı mövqə və sinifdə olursunuzsa olun,
Daima könül-könülə bağlı qalın,
Həyatınızı daima eyni fırtına dağıtdı.
Ayrılmaz və axirətdə bir dostlar olun.
Ermənilər!
Hansı ulduz altında yaşayırsanız, yaşayın,
Çalışırsanız, çalışın,
Sizə qardaşlıq sevgisi lazımdır,
Babalarınız
Məzarlarından
Sizə ittihad tövsiyə edirlər..." (87).

Başqa bir dərs kitabında (88):

Birinci dərs Ermənistandır. Atalarımızın yaşadıkları qitəyə, millətimizin adına nisbətə Ermənistan deyilir ki, indiki vəziyyətdə üç dövlət arasında bölüşülmüşdür. Ermənistan əvvəlcə çox izdihamlı məsud bir qitə idi.

Ermənistan Şimalda Pontus (Qara dəniz) və Rasdan (Gürcüstan), Şərqdə Xəzər dənizi və İran, Cənubda Assuristan və Əlcəzair, Qərbdə Alus çayı (Qızılçay) ilə çevrəlidir."

Eyni kitabda (89) belə deyilir:

"Türkiyədə ermənilər. Ermənistanın böyük bir qismi türklərin əlinə keçdikdən sonra tatarların zülmü təkrar başladı. Ermənilər və digər millətlər konstitusiyanın elanına qədər uzun zaman iztirab çəkдилər, Rusiya hökuməti xristianları himayə məqsədilə Osmanlı hökumətinə müharibə elan etdi..."

Və erməni məsələsi belə anladılır (90):

"Ermənistanda meydana gələn zorakı ihtidalar, qəsb və qarətlər, qətlialmlar və s. kimi hunqarlıqlar ermənilərin imhası üçün Sultan Həmid hökumətinin icraatı, ermənilərin vəziyyəti türkləri Avropaya şikayətə səbəb oldu. Beləcə, erməni məsələsi ortaya çıxmış oldu.

1878-ci ildə türk - rus müharibəsi bitdi, Ayestefonasda xarici səfirlərin hüzurunda anlaşma imzalanarkən ermənilərin möhtərəm patriarxı Nerses Varjapetyan səfirlərə ermənilərin çəkдилələri ələm və iztirabları anladaraq buna bir çarə tapmalarını xahiş etdi. Erməni məsələsi 16-cı maddə şəklində qəbul olundu. Lakin həmin ildə Berlində keçirilən konfrans bunu pozaraq istəklərinizi 61-ci maddə ilə sağlamaşdırdı..."

Eyni kitabda erməni komitələri və erməni qətliaamları adı altında özlərini haqlı göstərən, körpə beyinləri zəhərləyən bir qisim yazılara yer verilmişdir. (91).

Orta məktəbin coğrafiya kitablarında Vanın adı - Vasporaqan, Ərzurumun adı - Qarin, Diyarbəkirin adı Dikranagerd olaraq keçir.

"...Coğrafiya kitablarında ən çox təfsilat Şərq vilayətlərinə ayrılmışdır. (92). Komitəçi müəllimlər Osmanlı dövlətindən bəhs etdikləri zaman türklərin Anadolu vilayətlərini ermənilərdən zəbt etdiklərini, hər bir erməni üçün atalarının məmləkətlərini türklərin boyunduruğundan qurtarmağa çalışmanın milli bir vəzifə olduğunu anladılar. Komitəçilərin əməllərinə görə tərtib edilən və patriarxxana tərəfindən seçilən kitabların məktəblərdə oxutulması məcburi idi. Ədəbiyyat kitablarına daxil edilən çox həyəcanlı, qədim və yeni şeirlərin tələbələr tərəfindən əzbərlənməsi məcburi idi. Tələbələrə verilən dəftərlərdə, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, riyaziyyat və başqa dərslər kitablarında uydurulmuş Ermənistanın xəritəsi və gerbi var idi. Məktəb rəhbərliklərinə və müəllimliklərinə patriarxxana tərəfindən komitə rəhbərləri və Rusiyadan gəlmə komitəçilər tərcihli olaraq təyin edilirdilər. Qalataadakı böyük erməni məktəbi (Getronaqan) bu adamların əlində bir fürsət ocağına çevrilmişdi. Komitəyə aid ən mühüm müzakirələr və münaqişələr bu məktəblə Sanazaryan məktəbində cərəyan edirdi.

Məktəblər və kitablardan sonra erməni yazıçıları tərəfindən hər il nəşr edilən səlnamələr də diqqətəlayiqdir. Bunlardan Teotik adında birinin hər il İstanbulda çıxardığı "Armenon Daresevisi" adlı səlnaməsi sadəcə erməni komitəçilərin rəsmlərini, bunların şeir və məqalələrini erməni məsələsilə uğraşan xaricilərin rəsmlərini ehtiva edirdi. Yuxarıda illik səlnamələr adlandırılan 1914-cü il tarixli nüsxəsində rus ordusunda işləyən erməni əsgər və generalların rəsmləri qoyulmuş və tərcümeyi-halları yazılmışdır. Ayrıca, bunların xatirələri və qəhrəmanlıqları təqdirlə anladılmış, bilavasitə erməni məsələsinin tarixi təfsilatı ilə qələmə alınmışdır."

Gənclərin oxuduqları şeirlərin, məktəblərdə yeni nəslə oxudulan parçaların üsyan və ixtilal mövzularından başqa bir mövzunu ehtiva etməməsinə çalışılırdı. "Sakar-Mesrop," "Erməni sülaləsi," "Taşra salnaməsi" kimi bir çox nəşriyyatlar bu yıxıcı təbliğatlardan geri durmurdu. Komitə marşları ilə məktəblərdə və digər yerlərdə söylənən mənzumələrin aşağıdakı nümunələri komitələrin ruh hallarını və erməniləri nə cür yollara sövq etdiklərini göstərir:

DAŞNAKSAĞAN MARŞI

Daşnaksığan çətəsi, Sason gedəyin.
İgid dostlarımız bizi gözləyirlər.
Qəhrəman Andranik cəsür yoldaşlarıyla
Müharibə istəyir, baharı gözləyirlər.
Çətə başçıları can və könüldən and içərək,
Fədailərilə irəliləyirlər.
Ən qabaqda qəhrəman Andranik
Nərə çəkərək hərb istəyir.
Yetişin artıq, qardaşlar, çox yatdıq,
Bu qədər səbr və təhəmmül kafi deyilmi?
İndi güclüyük, təkrar alağın.

İSTİQLALA DƏVƏT

Ermənilər, silah başına, qılınc belə, tufəng çiyinə.
Türk Ermənistanından bizi bir səs çağırır.
Dağdan dağa dəhşətli bir fəryad cınlayır,
Vətənə qaçın, ermənilər, Ermənistana qaçın.
Ermənistanda ermənilər yenə qiyam etdilər,
Aslanlar kimi intiqam deyə bağırırlar.
Bütün obalar qana bəyandı,
Bütün dərələrdən qan axır.
Düşmən qorxusundan, dəhşətindən qaçdı,
Ermənilərə bir çox qənimət buraxdı,
Bir ağızdan zəfər deyə bağıraç,
Düşmən məğlub oldu, yaşasın Ermənistan!

XANIN MAHNISI

Ay yoxdu, qaranlıq bir gecə idi,
Bir çətə tez-tez gedirdi,
Bu çətə qəhrəman xanın çətəsi idi,
Hamısı da silahlı idi.
Qəhrəman xan Pasinə çıxdığı zaman
Top səsləri eşidildi.
Erməni qəhrəmanlarının silahlarından

Çıxan mərmilər guruldayırdı.
Ermənistan torpağında
O qəhrəman qanını tökdü,
Ağlama, onu xatırla,
Qəhrəman xanın adını heç unutma.

HNCAKYAN MARŞI

Sən uzaq illərdə qərib-qərib oturduğun halda,
Vətənin fəlakətini yaxından bilirsən.
Yeni əməllərin uca və cəsür vaizi,
İxtilalın cımlayan hncağı (cınqırağı).
Sənin saçdığın, əkdiyin yeni böyük idealımın,
Gözəl meyvələri tez yetişsin.
Ərzurumda, İstanbulda əsən şimşəyin,
İlk hərəkətin zəngini tez çal.
Ermənilər hər tərəfdə ayaqlansın,
Əsarət zinciri qırılsın, yeni günəş doğsun,
Hürüz, hncaq komitəsi cımla...

ERMƏNİSTAN FƏĞANI

Əməlinə çatım de,
İstəyirsən, məni dar ağacına çıxarsınlar,
Dar ağacından boğuş səslə
"Ah Ermənistan" deyə bağıracağam.
Ah Ermənistan, qəlbimi, ruhumu
Sənə ithaf edirəm, qəbul et.
Mümkünsə, mən ölüm, yalnız,
Biçarə Ermənistan həyat tapsın.
Mənim də bəzədilmiş tacım,
Bir kralım olsun,
Ermənistan bayrağı dalğalansın.

ANA VƏTƏN ERMƏNİSTAN

Məzarımın yanına, daşımın üstünə,
Bu zəfər abidəsini tikin.
Ermənistanı görsün, erməni qəhrəmanları oxusun,
Şəhid olan dostlar ana Ermənistanı xatırlasın.
Qəhrəmanların önündə durduğum zaman
"Haydı irəli" deyə bağırdım,
Qəhrəman ermənilər, düşmənimizə qarşı vuruşağın...
Cəsarətimizi, erməniliyi onlara göstəreyin,
Sümüklərimiz qəbir içində rahat olsun,
Hür bayraqlarıyla məzarımızı erməni qəhrəmanları örtsün.

Komitəçilərin, ixtilalçıların bu mahnıları məktəblərdən başqa teatr səhnələrində, erməni çayxanalarında, klublarında, küçələrdə açıq-açıqına söylənirdi. Məsələn, heç bir məmləkətdə oynanmasına icazə verilməyəcək dərəcədə, daşqınca yazılmış olan "Vartan Mamikonyan" pyesi Bəyoğlundə, Üsküdə oynandıqı zaman ermənilərin ən həyəcanlı ixtilal havalərindən olan "Pamp Orodan" hey bir ağızdan söylənir, erməniliyi təmsil edən qoca "Hür Ermənistan, hür ermənilər" kəlmələrini söylədiyi zaman xalq həyəcanının son dərəcəsinə gəlirdi, "Yaşasın Ermənistan!" deyə bağırənlər belə olurdu. Bu qədər də bitmirdi. Bu mahnılar vallara oxunub hər tərəfə göndərilirdi. Görəsən, bu qədər azğınlığa harada təhəmmül oluna bilərdi? Təbliğətin komitələrə özəl bir əhəmiyyəti olduğuna görə pulla tutulmuş xatiblər məhəllə-məhəllə gəzərək xalqı təhrik edirdilər. Erməni yazıçısına gəlincə, onsuzda bunların hamısı "Hürriyyətin elanı"ndan sonra tək bir ədəbi, ciddi bir əsər yazmamış və qələmlərini tamamən komitəçiliyə, ermənilərin əməllərinin dirildilməsinə, ixtilala və pozğunluğa paylamışdılar.

"Bilavasitə tarix kitabları diqqətçəkicidir. Məşrutiyətdən sonra hər kəs bir tarix yazdı. Tarixşünaslardan biri Bizans imperatorlarından 14 və ya 18-nin erməni irqinə mənsub olduğunu söyləyəcək qədər çox qəribə iddialar irəli sürmüşdür."

Patriarxxana bütün varlığı ilə tam bir komitəçi yatağı olmuşdu. Məktəblərdə Ermənistan tabloları ən qiymətli yeri işğal etmişdi. Psikoposluqlardan Osmanlı tuğrasını qaldıraraq yerinə Ermənistan gerbi, Ermənistan xəritəsi asdılar. Bombalar təmin edildi. Bomba istehsalını öyrənmək üçün Ərzurum, Kayseri, Diyarbəkir və Vandan Rusiyaya, Amerikaya və Avropaya adamlar göndərildi. Komitə qəzetləri ən kiçik kəndlərə qədər soxuldu, pozğunçuluq hər tərəfə yayıldı.

Bu qəzetlər hökumət adamları və türklüyün əleyhində ağıza alınmayacaq söyüşlər yağdırdılar.

Ədəbi və digər qəzetlər mövzularını tamamən tərk edərək keçmiş erməni həyatını dirildəcək mövzularla məşğul olmağa başladılar. Bütün kitablar, mahnılar hökumətin və türklərin dini hissələrinə təzyiq və təhqir edəcək nə varsa, hamısından istifadə etdilər.

Təəssüf hissilə söyləmək lazımdır ki, Osmanlı hökuməti ruslarla müharibəyə başladığı zaman Türkiyənin suyu, çörəyi ilə böyüyüb bəya-bəşa çatmış ermənilər sərhədlərdə və daxildə arxadan vurma, yıxıcı, vəhşi fəaliyyətlərə başlamışlar.

İKİ YAŞINDAN BÖYÜK TÜRK UŞAQLARININ KƏSİLMƏSİ HAQQINDA QƏRAR

Eyni zamanda erməni məktəblərində müəllimlik edən komitəçilər bu qeyri-insani cinayəti çox-çox əvvəllər qərara almışdılar. Komitəçilər əvvəl 5 yaşından böyük olan türklərin qətlə yetirilmələrini qərarlaşdırmış, sonra 5 yaşından kiçik olan uşaqların da erməni milləti üçün təhlükəli olacaqlarına hökm verərək, iki yaşından böyük olan bütün türklərin "kəsilmələrinə" qərar vermişlər. Bu qərarların mətni belə idi:

"Qərar No: 1

Türk milləti vəhşiliyinin ortadan qaldırılması Avropa ölkələrinin əsgəri güclərinin qərarı olmuş və bu əməlin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı şəkildə icrasına qərar verilmişdir:

"İlk öncə rus dövləti ordusunun qarşı tərəfdən Ərzuruma doğru hərəkəti ilə hücum keçəcək orduya qarşı türklərin mücadələyə məcbur olacaqları təbii olduğuna görə bu fürsətdən istifadə etmək üçün geridə hazırlıq görmüş qəhrəman erməni çətləri (partizan dəstələri) Türk ordusunu arxa tərəfdən vurmaqla iki tərəf arasında qalan düşmənin hamısının beş yaşından böyük olanları ilə birlikdə yox və qətl edilmələri qərara alınmışdır."

İmzalar: Rəis: Hanzarlı Murat

Artilleriya komandiri: Bünyamin (93).

Qərar No: 2

"Öncəki qərarla hər nə qədər 5 yaşından böyük olanların kəsilməsinə qərar verilmişsə də, bu beş yaşındakı uşaqların nüfuz etibarilə əhəmiyyəti

qabaqcadan görmək və irəlidə mənsub olduqları milləti yada salaraq gələcəkdə erməni milləti üçün bir təhlükə təşkil edəcəklərinə görə iki yaşından böyük olanların kəsilmələrinə birlikdə qərar verilmişdir."

İmzalar: Rəis: Hanzarlı Murat

Artilleriya komandiri: Bünyamin (94).

Erməni azlığını sövq və idarə edən erməni komitəçilərinin 2 yaşından böyük olan bütün türklərin kəsilməsini qərarlaşdırdıqları zaman ermənilərin Türkiyədə iki mindən artıq məktəbi vardı: Ərzurumda 16, Quruçayda 8, Kemahda 8, Bayburtda 8, Amasyada 301, Yozqatda 31, Sivasda 15, Divrikdə 19, Zarada 15, Diyarbəkirdə 95, Muşda 9, Hafıkdə 12, Maraşda 19, Harputda 13, Erqanidə 41, Sürtədə 26, Vanda 11, Şəbinqarahi-sarda 500-dən artıq erməni məktəbi vardı.

Ermənilərin Paris konfransında Amasya, Giresun, Trabzon, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Sivas, Adana, Maraş, Malatiya, Muş, Diyarbəkir, Bitlis, Van, Mardin və Hakkari şəhərlərindən bir Ermənistan qurulmasını istədikləri düşünülürsə, erməni təhsil təşkilatının siyasi məqsədə yönəltdiyi bir daha anlaşılacaqdır.

İXTİLAL VƏ ÜSYANA TƏHRİK BİLDİRİLƏRİ VƏ TÜRK-İSLAM DÜŞMƏNCİLİYİ

Ermənilər türk milləti, hökuməti və türkün minillik Vətəni olan Anadolu haqqında ixtilalçı düşüncələrini, müxtəlif tarixlərdə irəli sürdükləri bildirilərlə yayınlamışlar. İxtilal və üsyan düşüncələrini Anadoludakı ən kiçik erməni kəndinə papazlar, müəllimlər, misyonerlər çatdırmışlar.

Bu həqiqətin qavranma bilməsi üçün ermənilərin müxtəlif tarixlərdə yayınladıqları bildirilərin bir neçəsini vəsiqələrə əsaslanaraq, aşağıda vermənin yerində olacağına inanırıq.

"Ey ermənilər! Beş ildən bəri Ali dövlət vətənimizdə islahat aparmağı vəd etmişdir. Vətənimiz beş əsrdən bəri insanlıq düşməni Ali dövlət boyunduruğu altında səfil və pərişan halda qalmışdır. Berlin sülh müqaviləsinin bütün maddələri həyata keçirildi. Ancaq anlaşmanın 61-ci maddəsilə vəd edilən islahat yerinə yetirilmədi.

Avropanın bizim işlərimizlə məşğul olmağa vaxtı yoxdur. Avropa öz çıxışları ilə məşğuldur. Biz bunu açıq-aydın gördüyümüz halda, boş yerə gözləyirik. Bizim bu gözlədiyimiz göydən qüdrət halvasının enməsinə gözləməyə bənzər. Biz öz işlərimizlə özümüz məşğul olmasaq, türk hökumətindən vəziyyətimizin islahını gözləmək Avropanın müdaxiləsinə güvənmək və inanmaq qədər əbəsdir. Dünyada qurban vermədən, zülm və cəfa çəkmədən hüriyyəyə

qovuşmuş bir millət vardırımı? Avropa öz mənfəətlərini buraxarmı? Özümüz istəməsək, öz mənfəətini buraxıb bizim üçün qan tökərmi? Unutmayın ki, biz öz-özümüzü idarə etmək gücündə olduğumuzu isbat etmək və Avropanın diqqətini cəlb etmək üçün indiyə qədər heç bir şey etmədik. Bu, bizim ən böyük günahımızdır. Avropa bunu hər zaman başımıza vurmaqdadır. Arzumuz Ermənistanın barbarların boyunduruğundan qurtulmuş olduğunu görməkdir. Fəqət bu məqsədə çatmaq üçün dilənçi və məbuslar kimi hərəkət edirik. Heyf! Erməni milləti boyunduruğundan qurtulmaq üçün sevimli övladlarını fədaya hazır olduğunu mədəni dünyaya isbat etməlidir.

Müstəqilliyini əldə etmək üçün kiçicik Yunanistanın verdiyi qurbanların sayını kim unuda bilər ki? Mədəni dünyanın sevgisini qazanmaq, hüriyyətlərini əldə etmək üçün slavların torpaqlarını qana buladıqları inkar edilə bilərmi? İndi Türkiyədə dövlət idarəsi yoxdur. Anarxiya hökm sürməkdədir. Dövləti meydana gətirən millətlər bir-birlərinə düşməndirlər. Çünki can çəkişən bir hökumətdə idarə və siyasətin qaydasını qoruyacaq güc qalmamışdır.

Hökumət xalqı alçaldır, malını əlindən alır, zülm edir. Məhkəmələrində ədalət yoxdur. Çünki bu zülmələri edənlər idarəyə məmur olanlardır. Hökumət budurmu? Bizə görə, müxtəlif millətlərdən əmələ gələn bir hökumət bu millətlərin hamısını bir-birindən ayırmadan haqq və mənfəətləri istiqamətində çalışmaq məcburiyyətindədir. Hökumət əhalisinin möhtac olduğu şeylərin təmini, çalışanların himayəsi, sənətin inkişafı haqqında çalışmaq məcburiyyətindədir. Qıscası, hökumətin vəzifəsi xalqın irəliləməsinə yardımçı olmaqdır. Halbuki, Türkiyədə bunlara bənzər bir şey görə bilmirik. Buna görə gec-tez, nə vaxt olursa olsun, belə bir hökumət yıxılacaqdır. Hökumət ilə xalq arasındakı bağlar qopmuşdur. Türkiyədəki millətlər üçün heç bir xoşbəxtlik qalmamışdır. Dövləti-aliyyə gündən-günə zəifləyərək məhv olur.

Balkan yarımadasındakı bolqarlar və rumlar heç haqları yoxkən, yaşadıkları torpaqları türklərin əlindən zorla almışlar. Türkiyə buralardan başqa yerlərdəki müsəlmanlar arasında da etibarını itirmişdir. İndi Arnavtuludakı müsəlmanlar Babi Alinin idarəsində deyillər. Misir də Osmanlı təbiyyətini tanımır. Ey gənc ermənilər!

Biz ortaya çıxan fürsətlərin qeyb olmaması üçün daima hazırlıqlı olmağa məcburuq. İndi bizim vəzifəmiz millətimizə haqq və hüquq düşüncələrini aşılamaqla haqsızlığa qarşı dayanmağı anlatmaq, sonra canlarımızı fəda etməyə hazır olmağa çalışmaqdır.

Ey erməni gəncləri!

Vətənin müstəqilliyi sizinlə olacaqdır. İstiqlal bayraqlarını açmaq sizin vəzifənizdir. Kədər, yoxsulluq, zülm görmüş bir millət özbaşına hərəkətə keçə

bilməz. Canlılıq verəcək bir ünsurun yardımına ehtiyacı vardır. Bax, siz bu vəzifəni millətə aşılamaqla vəzifəlisiniz. Bildiriyə əlavə:

Bu bildirin yayınlaması sırasında Ərzurumdan fəryadlarla dolu bir teleqraf gəldi. Bu teleqrafta nankor ermənilərin türklər əleyhində üsyana başladıklarını bildirilir.

Bəli, bu bir üsyandır, zülm və haqsızlığa qarşı olan üsyandır. İnsanlıq aləminə haqqını təslim edən dinamik bir millətin arzusudur. Avropada şimşək kimi parıldamış bu hadisənin əhəmiyyətini kiçiltmək üçün Ali dövlət elçilərinin bir neçəsinin həbs olunduğunu, bunların da fəsadçılar olduğunu iddia etməklə hadisənin çox şişirdilmiş olduğuna Avropanı inandıрмаğa çalışırlar. Halbuki müxtəlif mənbələrdən alınan xəbərlərə görə, 400 adamdan artıq erməninin tutulduğu bildirilməkdədir.

Ermənistandakı sənətkarlar nə haldadırlar? Tutulanların çoxunun işçi olduğu öyrənilmişdir. Bunlar zindanda olduqları zaman ailələri açıqdan, soyuqdan və xəstəlikdən pərişan olacaqlar.

Ey ermənilər!

Sizin ən müqəddəs vəzifəniz tutulanların ailələrindən ac qalan, yardıma möhtac olanlara maddi və mənəvi yardımlarınızı tez çatdırmaqdır. Onlar özlərini vətənlərinin hürriyyəti üçün fəda etmişlər. Onların uşaqlarını din qardaşları qorumasızlarsa, kim qoruyar? Bütün ermənilər Ermənistanı qurtarmaq üçün canlarını fəda etmiş qəhrəmanları qorumaq məqsədilə kömək, dəstək dəftəri açmalıdırlar.

İMZA: VƏTƏN İTTİFAQI" (95).

ERMƏNİ GƏNCLƏRİNƏ BİLDİRİ

"Hər yerdə ölüm birdir.

İnsan bir kərə ölür.

Millətinin uğrunda ölənlər bəxtiyadırlar.

Ali dövlətinin əsasları çoxdan sarsılmışdır. Türkiyə xəstə adam vəziyyətindədir. Ölüm saati yaxınlaşır. Halbuki bu qədər çalışqan varlığı zəif əllərilə əsarət zəncirinə zülmkar tutmaq istəyir.

Onun zülmkarlığına yunanlılar, bolqarlar, Balkan yarımadasındakı müsəlmanlar tərəfindən təhlükəli yaralar açılmışdır. Türkiyə oralardakı torpaqların böyük bir bölümünü itirdikdən sonra kiçik Asiyada Avropanın gözündən uzaq Ermənistanda zülmünü artırır. Guya bunun sayəsində ölüm saatlarını gecikdirəcəkmış kimi zalım idarəsini orada daha çox duyurmaqdadır.

Bu idarə altında Ermənistan haydutluq və cinayət mənzərəsi göstərməkdədir. Türkiyənin zalım məmurları Babi Alinin təşviq etdiyi vəhşi şeyzlərlə birlikdə çalışqan əhaliyə əzab və cəfa çəkdirir. Erməni kəndçisi nə canından, nə də malından əmin deyildir. Atasından miras qalmış torpaqlar (Ermənilərin Anadoluda özlərinə aid olduğunu iddia etdikləri torpaqlar) saysız vergilərlə kəndlinin malı deyildir. Kəndli çalışdığıın qarşılığını rahatca əldə edə bilmir. Bu məhsul hökumətin zalım oğruları tərəfindən biçilir. Erməni kəndliləri çalışdıqları halda hissə-hissə atalarının torpağından köçməyə məcbur olurlar. Vətənlərini tərk edir və qurbətdə çəkdikləri sıxıntıdan ölürlər. Ermənilər mallarına görə çəkdikləri bu sıxıntıdan başqa başlarına təhdid qılıncı asılı durmaqda, dinləri təhqir edilməkdə, kilsələri ilə müqəddəs yerləri kirlədilməkdə, qızlarının gəncliyi və bəkarətləri zorbaların iştahlarına fəda edilməkdədir. Türkiyənin qanunları bu zülmətlərə zəifliklə baxır, diqqət etmir. Lakin ermənilər həyatlarını qorumaq üçün qeyrətənlənib namuslarını qorumaq məqsədilə üsyan edincə, unudulmuş qanunlar oyandırılır. Bu cəsur adamların əlləri, ayaqları bağlanır, diri-diri basdırılmaq üzrə qaranlıq, rütubətli zindanların qapıları açılır.

Ermənilər "Berlin sülh müqaviləsi"nin 61-ci maddəsilə vəd edilən islahatı gözləyirlər, fəqət bir şey görə bilmirlər. Avropa Dövləti Aliyyənin işlərilə məşğul olmur, müxtəlif daxili və xarici işlərlə məşğul olur. Yalnız İngiltərə islahat üçün ara-sıra səsini yüksəldir. Heç bir şey eşitmirmiş kimi görünən türklər onun səsinə qulaq vermirlər.

Türk milləti tülkü hiylələrilə bu məsələnin həllini gündən-günə gecikdirir. Bizi əsl zorlayan hökumətin Ermənistan haqlarını yox etməyə çalışmasıdır. Biz insan haqlarının elanı üçün qanımızı tökməyə məcburuq. Hürriyyəti sevən, maddi cəhətdən və mənən yüksəlmək istəyən hər kəs hürriyyət uğrunda qanını tökməlidir. Ermənilər bu inamdadırlar. Ermənilərin hürriyyət adına hamısı birdən Ermənistan dağlarını, ovalarını sarmalarının zamanı gəlmişdir.

Ey ermənilər!

Vətənimizin bizdən istədiyi maddi fədakarlıq və mənəvi gücümüzlə əhalinin hürriyyəti yolunda canımızı fəda etməyin zamanı gəlib çatmışdır. Hamımız Vətən sevgisi ilə duyğulanmalıyıq. Zehinlərimizdə yalnız vətəndaşın yüksək haqq və hürriyyəti düşüncəsi yerləşməlidir. Bu duyğular bizi müzəffər bir ittifaqa yönəldər... Lazım olan bilgiləri öyrənək. Beləcə, böyük və yüksək bir vəzifəni məmləkətdə yerləşdirməyə çalışaq.

Gənc qardaşlar!

Vətəndaşlarının qurtuluşu üçün müharibədən əvvəl xatirələri əbədi olan yunan, italyan və müsəlman gənclərinin qəhrəmanlıq əsərlərini xatırlayaq. Biz də Ermənistanda tarixin yüklədiyi vəzifələri yerinə yetirməyə hazır olaq.

Gənc ermənilər!

Millətimizin səfalətindən təəssüflənməyib, bu səfalətə ortaq olmayıb biganəmi qalacaqsınız? Üzgün və kədərli əli, tər içərisində çöhrəsi solmuş və qana bulanmış kəndlinin həyatı Ermənistanın qəlbinə təsir etməyəcəkmiz? Millətimizin çəkdiklərindən qəlbimiz sızlamayacaqmı? Əkinçi zülm boyunduruğunu atmadıqca, can və malını əmniyyət altına almağa müvəffəq olmadıqca, Ermənistan xalqının qurtuluşuna çalışmaqdan başqa bir məqsəd və istəyi olmamalıdır.

Elə isə, gənc ermənilər! Güclərinizi birləşdirin! Hamımız eyni duyğu və düşüncələrlə dolu olaq. Komitələr quraq. Ermənilər yaşadıkları yerlərdə üzv olduqları komitələrə yardım etməyə qaçmalıdırlar! Hər gün hər cür yardımı əsirgəməyə! Aramızdan hər birimiz bu müqəddəs məqsəd üçün bir hədiyyə qoşaq.

Gənc ermənilər!

Şərqdə hürriyyət bayrağını ilk dəfə ermənilər qaldırır. Bu hürriyyət bayrağı şərqin məzlum millətlərinin qurtuluşu üçün bir rəhbər, bir ulduz olmalıdır. Asiya əsarəti adından şiddətli bir müharibənin işarəti olsun.

Gənc ermənilər!

Biricik arzu və məqsədləri uğrunda savaşımaq, çalışqan bir xalqa xoşbəxtlik, vətəndaşlıq hürriyyəti vermək niyyətində olan adamlara şərqdən qərbə, şimaldan cənuba qədər əl uzadaq! Vətən uğrunda fəda olanlar tərəfindən vaxtilə gedilmiş yoldan gedək, bizi mənfəətlərimizdən uzaqlaşma şərafinə və xalqı xoşbəxtliyə götürəcək yola yönələk. Müxtəlif şəxsi mənfəətlərdən uzaq duraq! Rahatlığımızdan vaz keçək! Biz zövq içərisində yaşamaq üçün doğulmadıq. Bizim dinimiz xalqın xoşbəxtliyidir. Vəzifəmiz əsla şəxsi mənfəətlərimizi aramadan xidmət etməkdir." (96).

MUSA BƏY HADİSƏSİ

1877-1878 türk-rus müharibəsi rumın, serb və bolqarların müstəqil bir dövlət olaraq ortaya çıxmalarından başqa türklüyün təməl varlığı olan Anadoluda bir erməni dövləti xəyalının canlanmasına səbəb olmuşdu. Erməni patriarxanasının və rusların təzyiqi nəticəsində "Ayastafonos sülh müqaviləsi"nin 16-cı maddəsi, "Berlin sülh müqaviləsi"ndə islahat mövzusunun 61-ci maddədə yer alması erməniləri türk millətinin min illik ana yurdu olan Anadoluda bir Ermənistan qurma xəyalına sürükləmişdi.

"Berlin sülh müqaviləsi"nin 61-ci maddəsi türkləri Avropa və Anadoludan sürüb çıxarmaq istəyən xristianların xaçlı zehniyyətinə yeni bir pillə olmuşdu. Avropalılar 620 il üç qitədə böyük və güclü bir imperatorluq sürdürmüş

Osmanlı türklərini Balkanlardan və kiçik Asiyadan sürüb çıxarmaq, imperatorluğu yırmaq üçün bu maddəni çiban başı etmişdilər. Onlar ermənilərin xam xəyalı olan Böyük Ermənistan məsələsini ortaya atmış, öz mənfəətləri üçün Osmanlı dövlətinin başına yeni-yeni sıxıntılar açmışdılar. Ermənilər türkün ana yurdu olan Anadoluda bir müstəqil Ermənistan qurmaq məqsədilə xristianların təəssübünü qamçılaraq uydurma hadisələr törətmiş və törədilmiş hadisələri tərs göstərərək özlərini məsum, türkləri isə zalım və barbar kimi təqdim etməyə çalışmışlar.

İngilislər kiçik Balkan dövlətini böyütdükdən sonra Rusiyanı Hindistan yolundan uzaq tutmaq məqsədilə Şərqi Anadoluda tampon, müstəqil Ermənistan quraraq Türkiyəni iki tərəfdən maşa içərisinə almaq üçün xaçlı zehniyyətini canlandırmış, Fransa və digər Avropa dövlətlərini öz tərəfinə çəkmişdi. Rusiya isə bolşevik prins Lobanovun ermənisiz Ermənistan siyasətini izləməklə bərabər, Osmanlı imperatorluğunun zəifləməsində Rusiyanın saysız-hesabsız mənfəətlərinin olduğuna görə ingilislərin Türkiyə əleyhində yürütdükləri siyasəti dəstəkləmişdi. İngilislər bütün bu siyasi oyunlarının nəticəsində ermənilərin məzlum, türklərin zalım və barbar olduqlarını media diplomatiyası vasitəsilə xristianlıq dünyasına eşitdirmiş, Avropada geniş ölçüdə türk düşmənçiliyi yaymışdı.

Ermənilər Avropadan, xüsusilə də İngiltərədən gördükləri himayə və təşviqlərlə quzu dərisinə bürünmüş qurd kimi yox yerdən işgəncə və zülm hekayələri uydurub Avropanı Türkiyə əleyhində hazırlamağa çalışmışdılar. Bunun ilk aşkar nümunəsi Musa bəy hadisəsində görünür:

23 iyun 1889-cu il tarixində, cümə salamlaşmasında, 15 nəfər erməni göstərişli olaraq padşaha bir ərizə verib təbliğat işlərinə girişmişdilər.

24 iyun 1889-cu il tarixli yazıdan, "Dünən salamlaşma rəsmində on beş erməni tərəfindən Muş erməniləri adından padşahımıza Musa bəy əleyhində bir ərizə ilə bir layihə təqdim olundu. Sorğu zamanı onların Musa bəyə qarşı şəxsi davalarının olmadığını, lakin İstanbulda şikayətçi və davaçıların olduğunu, Musa bəydən haqq iddiası üçün beş min erməninin Muşdan gəlmək üzrə olduqları anlaşılmışdır.

Ermənilərin təqdim etdikləri ərizələrində Musa bəyin Muşda ermənilərə verdiyi zülm və işgəncələrdən bəhs edilir və Musa bəyin təkrar Muşa dönməsinə izin verilməməsi istənilir.

Bu ərizədə Muşdan buraya Musa bəy haqqında beş min davaçının gəlməkdə olduğundan bəhs edilir, halbuki beş min deyil, beş yüz adamın belə bura gəlmələrinin ehtimalı yoxdur.

Ermənilərin şikayətçi olduqları Musa bəy barəsində dövlət arxivindən əldə etdiyimiz sənədlərə əsaslanaraq aşağıdakı məlumatlarla mövzumuzu aydınlatmış olacağıq:

Musa bəy Muşda beş-altı bağ sahibi xanədan, qonaqsevər, zəngin bir bəydir. Onun atası Mirzə bəy Mutki Ahlatda rəhbərlik etmiş, qayda-qanunu sevən, tanınmış bir şəxs idi. Banditizmə qarşı dövlətə böyük xeyri dəymiş, gözəl xidmətlər etmiş, banditlərlə aparılan vuruşmaların birində şəhid olmuşdur.

Musa bəy müsəlman və qeyri-müsəlman əhalinin etibarını qazanmış bir şəxs olduğuna görə xalq tərəfindən (o vaxt bölgə müdirilərini xalq seçərdi) bölgə müdiri seçilmişdi. Muşlu Saleh paşanın zamanında bölgə müdiri vəzifəsində işləmişdi. Musa bəy xalq arasında atası kimi intizamla davranmış, oğruları cəzalandırmış, öz vəzifəsini ədalətlə yerinə yetirmişdi. Buna görə Musa bəy yalnız müsəlmanlar tərəfindən deyil, ermənilər tərəfindən də sevilən və hörmət görən bir şəxs idi.

Bir ara Muşda Boqos Natyan adında bir erməni papazı ermənilərə dövlət əleyhində ixtilal və üsyana təşviqedicilərdən biri kimi bildirilər yaymış, onları dövlətə qarşı təhrik etmişdi. Müsa bəy bu dövlət xaini erməni papazını cinayət dəlillərilə yaxaladı. Muşun qanun keşiyində duranların ixtiyarına verdi. Beləcə, Papaz Natyan məhkəmə qarşısına çıxması oldu. Onun törətdiyi cinayətlər arasında özünün yazdığı bir broşür də vardı. Papaz Boqos Natyan İstanbulda məhkəməyə çıxarıldı və sürgün cəzasına məhkum edildi.

Bu hadisə ermənilər və onların komitələrinin xoşuna gəlmədi. Onlar Musa bəyin əleyhində dedi-qodular çıxardıb olmayan iftiralər yaydılar. Xarici ölkələrdə çıxan erməni qəzetləri və komitələr Musa bəyi ermənilərə zülm və işgəncə verməklə günahlandırdılar. Hadisə siyasi bir rəng aldı. Ermənilərin Musa bəy barəsindəki iftiraları aylarca Avropa qəzetlərini doldurdu. Babi-Ali ermənilərinin açdığı, Avropanın da dəstəklədiyi bu geniş təbliğatı susdurmaq üçün Musa bəyi 1886-cı ildən etibarən iki il Muşda, bir il də Bitlisdə nəzarət altında tutdu.

Fəqət hökumətin erməniləri və Avropa mediasını susdurmaq üçün aldığı bu tədbir fayda vermədi. Ermənilər və Avropa mediası qaralamalarına aralıqsız davam etdilər. Bu vəziyyət qarşısında hökumət Musa bəyi başqa bir vilayətdə nəzarət altında saxlamağa qərar verdi.

Musa bəy məhkəmə qərarı olmadan özünə istinad edilən günahlardan heç biri haqqında bir hökm yoxkən hökumətin aldığı bu yeni, qeyri-qanuni qərarla razılaşmayaraq qaçmağa qərar verdi. Hökumət onun yaxalanması üçün əmr verdikdə isə o, Muş bölgəsinin ədliyyə işlərini təftiş etməyə çıxan ədliyyə müfəttişi İbrahim bəylə görüşdü və əleyhindəki dəlillərin toplanaraq məhkəməyə verilməsi şərtilə İstanbula gedib təslim olacağına söz verdi. Müfəttiş İbrahim bəy vəziyyəti Ədliyyə Nazirliyinə bildirdi. Musa bəyə istədiyi təminat verildi. Musa bəy də hökumətə təslim oldu. Beləcə o, xüsusi bir məmurla İstanbula göndərildi...

Ermənilər ingilislərin himayəsində olmaqdan elə ərköyünlənmiş, elə qudurmuşdular ki, Bitlisdən gələcək şikayətçilərin yol xərcilərlə məhkəmə

prosesinin davamı sürəsinə olacaq məsrəflərinin də hökumət tərəfindən təmin edilməsini istəmişdilər. İngilis səfərinin Babi Aliyə verdiyi memorandumda erməniləri dəstəkləməkdən utanmadığı Ədliyyə Nazirliyinin aşağıdakı yazısında belə açıqlanmışdır: "Davaçıların bu memorandumda çəkəcəkləri sıxıntıları və onların haqlarının təcəllisinə əngəl olacağı düşüncəsilə yol xərclərinin hökumət tərəfindən qarşılınması halında, şikayətçilərin gūzarının təmin edilməsi heç bir üsul və qaydaya uymaz." Ermənilərin verdikləri şikayətlərin baxılması sürəsinə bu məsrəflərin ödənməsi qəbul edilsəydi, məhkəmə gəlirlərinin tamamının buna yetməyəcəyi aydın idi.

Musa bəyə istinad edilən şikayətlər: adam öldürmə, qəsb, oğurluq, zorlama olduqca qorxunc şikayətlər idi. Onun əleyhində verilən şikayətlərin bir neçəsi təqibsizlik qərarı ilə nəticələnmişdir. Bu şikayətlərin nə qədər yersiz və əsassız olduğunu, ermənilərin abırsızlıq, sırtıqlıq və utanmazlıqda nə qədər irəli getdiklərini bildirmək üçün bu qərarların bir neçəsini qıscaca açıqlamaq yerində olar:

1 - Şikayətçilərdən biri Bəyoğlunda yaşayan, Ahlatın Tatvan kəndindən olan Asador adında bir ermənidir. Asador qardaşları Serop ilə Gevorkun on öküzlərini on doqquz ay əvvəl Musa bəyin qəsb etdiyini, qardaşı Seropu öz adamlarına döydürərək ölümünə səbəb olduğunu iddia etmişdir. Fəqət bu iddiasını isbat edəcək nə bir şahidinin, nə də bir dəlilinin olmadığını bildirmişdir. Musa bəy Asadorun bu iddiasına qarşılıq o günlərdə Bitlisdə hökumətin nəzarəti altında olduğunu, Bitlisdən heç bir tərəfə ayrılmadığını və bu dediklərini rəsmi sənədlərlə isbat edə bilmədiyini nəzərə alan sorğu hakimi Musa bəy haqqında təqibsizlik qərarı vermişdir.

2 - Şikayətçilərdən biri də böyük Vəzirhanda yaşadığını söyləyən Yervant Ula adındakı qızını Musa bəyin zorladığını və öz işlərini kəndlilərinə pulsuz gördürdüyünü iddia etmişdir. Sorğu hakiminin iddialarını isbat etməsini istəməsi üzərinə Musa bəyin qızı Ulanı zorlamasına Allahdan başqa bir şahidinin olmadığını, ikinci şikayətinin isbatının da özünə düşmədiyini söyləmişdir. Musa bəy də ona istinad edilən cinayətləri əsla törətmədiyini, şikayətçinin bu günahlandırma 23 lirəlik borcunu ödəməmək məqsədilə irəli sürdüyünü bildirmişdir. Sorğu hakimi isbatsız, şahidsiz və dəlili olmayan bu iddialar qarşısında Musa bəy haqqında təqibsizlik qərarı vermişdir.

3 - Dolabdərə Baxçaxanda yaşayan Ahlatlı Ovanes oğlu Qazzasın dörd il əvvəl iki qoyunu ilə iki inəyini çobandan başqa görə və bilən olmadığını, onun davaçı da olmadığını söyləməsi üzərinə sorğu hakimi Musa bəy haqqında təqibsizlik qərarı vermişdir.

Burada Musa bəy əleyhində verilən şikayətlərin hamısı haqqında danışmanın mümkün olmadığını oxucularımız, əlbəttə, təqdir edərlər. Ancaq

məhkəməyə verilən Əskidəng kəndi papazının qardaşı qızı Gülüzarı Musa bəyin zorladığının və onu müsəlman olmağa məcbur etdiyinin də uydurma bir şikayət olduğu, bunun kimi Qatırçı Əlinin mallarının Musa bəy tərəfindən qəsb edildiyi şikayətinin də ermənilər tərəfindən uydurulduğunun açığa çıxmağa başlamasının İngilis səfəratəti tərəfindən verilən şikayətə səbəb olduğunu qeyd etmək istərdik. Çünki ingilislər irəli sürdükləri bu şikayət ilə haqq aramaq deyil, Osmanlı dövlətini qarışdırmaq istəyirdilər və bu məqsədlə ermənilərdən istifadə edirdilər. Bu, ermənilərin də işinə yarayırdı. Çünki onlar həm dürüst bir türkü yox etməyə, həm də bundan istifadə edərək, ingilislər kimi Osmanlı dövlətini qarışdırmaq istəyirdilər...

O zaman Musa bəy nəzarət müdiri olub, asayiş xüsusunda yaxşı xidmətlərinə görə müsəlman və (ermənilərdən başqa) qeyri-müsəlman əhali ona minnətdar ikən bir hadisə bu işin tərsinə dönməsinə səbəb olmuşdu... Bir erməni papazının erməniləri üsyana dəvət yolunda zərərli uydurma bildirişlər dağıtdığını Musa bəy tədqiq edib anladığıda papazı yaxalayıb yanındakı risalə və zərərli sənədlərlə birlikdə Muş ədalətinə təslim etmişdi. Bax, o zamandan bəri erməni fəsadçıları Musa bəy əleyhində üsyan etmişdilər.

Papazın vəziyyətinə gəlincə, o, haqqında lazımi tədqiqat işləri aparıldıqdan sonra cinayət məhkəməsinə həvalə olundu və sürgün edilmə qərarı ilə cəzalandırıldı. Məhkəmənin almış olduğu bu qərara bildirilən etirazlar papazın cəzasının çox yüngül olduğuna görə baş vermişdir. Çünki papazın yanında tapılan o zərərli sənədlərə görə o, edam cəzası ilə cəzalandırılmalıydı. Məsələn, bu cinayət İngiltərədə törədilsə idi, papaz dərhal asılırdı. Sənədlər bir üst məhkəmədə incələndikdə, cəzanın çox yüngül olduğu görülmüş, lakin məhkəmənin tədqiqinə bir şey deyilməmişdir.

Bilinməlidir ki, ədalət günahkarların cəzalandırılması ilə günahsızların cəzalandırılmaması arasında olan bir işdir, lakin bunun iki ucu eyni ağırlıqda deyildir. Hüquq günahsız birinin cəzalandırılmasını yüz günahkarın cəzasız qalmasından daha ağır sayar. İngiltərədə jüriilər çox vaxt canilərin onda səkkizini qurtarırlar. Məhkəmələr daima günahsızlıq tərəfinə meyl edərlər. Hüquqşünaslara görə, müttəhimin bəraət etməsini istəmək ayıb deyildir, lakin günahkar olmayanın cəzalandırılmasını arzulamaq çox ayıbdır.

Siyasi düşüncələr və dövlətin varlığını qorumaq üçün çox işlər görülebilir. Biz buna qarşı deyilik. Fəqət məhkəmələrin siyasətə alət edilməsi alçaqlığını qəbul edə bilmirik.

O zaman Babi Ali idari bir tədbir ala bilərdi. Lakin almamış və Musa bəyin əleyhindəki davaları məhkəməyə həvalə etmişdi. Sonralar o, Avropa qəzetlərində çıxan xəbərlərə qarşılıq belə deyirdi: "Mən istər məhkəmə rəhbərinə, istərsə də məhkəmə üzvlərinə təsir edər, nüfuzumu göstərə bilərdim. Lakin nazirlik

vəzifəm qeyri-qanuni bir işləmə yol verilməməsinə diqqət etməyə məni məcbur edirdi. Məhkəmənin görəcəyi işlərə heç kəsin deyəcəyi bir şey olmamalıdır. Apelyasiya məhkəməsi prokuroru haqqında bir neçə sözlərin qulağıma gəlməsilə dərhal sənədləri aldım, incələdim, amma məhkəmə üsullarına qarşı bir işləmə görmədim, görsəydim, haqqından gələrdim.

Mənim bu sözlərimə qarşılıq Mr.Sandison: "Prokurorlar hər yerdə müttəhimin əleyhinə olurlar. Onların vəzifələri budur. Xalid bəy vəzifəsinə təcavüz etmiş deyildir,"- dedi.

Bu söz bir-iki mütərcimin ağızından eşidilmişdir. Halbuki bizim ticarət məhkəmələrinə gəlib-gedən tərçüməçilər ancaq ticarət mövzularını bilirlər. Onlar digər qanunları bilməzlər. Hələ cəza üsulu məhkəmələrin qanununu heç bilməzlər. Buna görə prokurorların vəzifələrini də bilməzlər. Prokuror bir günahkarı günahlandırır, məhkəməyə təslim edər, onun əleyhində fikir irəli sürər. Ancaq birinin yalan yerə şahidlik etdiyini gördükdə dərhal onun əleyhində cinayət işi qaldırır. Siz ədliyyə qanunlarıyla məşğul deyilsiniz, lakin bunları bilən adamlarınız vardır. Musa bəy barəsində aparılan istintaq işləmləri və digər işləmlər məhkəmə sənədlərində yazılıdır. Alın, qanundan anlayan birinə verin oxusun, əgər prokurorun istintaq üsullarına qarşı bir işləmi varsa, gəlsin, mənə göstərsin. Lazım olanı yerinə yetirmək borcumdur. Lakin erməni yayğıkeşlərindən bir neçə adamın sözlərinə əhəmiyyət vermək yerində olmaz. Belə dedikdə Mr.Sandison: "Bizdə deyil, amma Avropa qəzetlərində bu işə çox əhəmiyyət verildi. Biz də yaxşılığımız üçün sizə xəbər verməyə məcbur olduq," - dedi."

Bəli! Avropada bir-iki komitə var. Burada da onları idarə edən zəngin ermənilər var. Bu yalanlar, uydurmalar onların qaralamalarından başqa bir şey deyildir. Mən də İngilis səfərdi bizim məhkəmələrə söz keçirmək istəyir deyər London qəzetlərinə xəbər çatdırsam, görəsən, necə olar?" Babi Ali yaxın zamana qədər İngilis səfərdinin yaxşı niyyətli təşkilatları ilə iş görürdü. "Əlli ildən bəri bu səfərdin öyüdlərilə qulaqlarımız doldu. İngilis səfərdi "Məhkəmələrinizi islah edin, məhkəmələrinizin işlərinə qarışmayın" deyər öyüdlər verdilər. Biz indi sizin yaxşı niyyətli öyüdlərinizin üzərində irəliləyirik. Məhkəmələrimiz İngilis məhkəmələri qədər düzgündür demirik, lakin bir çox dövlətlərin məhkəmələrindən çox daha yaxşı olduğunu iddia edə bilərəm,"- dedim.

"Hər bir dövlətin qanunları ədalət üçündür. İndi sizin qanunların keşiyində duran hakimə bu işi həvalə etsəniz, Musa bəy əleyhində bir cinayət işi açə bilərmə? Xətir-hörmət üçün çox şey olar, amma məhkəmələrə müdaxilə edilməz. Çünki dövlətin təməli sarsılsın,"- dedim.

Mr.Sandison susdu. Az sonra qalxıb getdi. Lakin bizim bu danışıqlarımızdan razı qalmadığını anladım." (97).

Avropa mətbuatı İngiltərənin təzyiqi və siyasi oyunları ilə Türk ədalətini çaşdırma bilmədi, Musa bəy əleyhində açılan bütün cinayət işləri bəraətlə nəticələndi.

Avropa mətbuatı çox qəzəbləndi. Londonda Musa bəy əleyhində tam 130 səhifəlik böyük bəy "Condition of the populations in Asiatic Turkey and the trial of Mouza bey" adlı bir kitab nəşr edildi. (Bu kitab Türkiyə Cümhuriyyəti, Başbakanlıq arxivi, ulduz sənədlərinin 18-ci qismində mövcuddur).

Qərb mediasının bu məsələdəki azğınlığı haqqında bir fikir bildirmək məqsədilə iki qəzetdən nümunə alaraq aşağıda verdiyimiz yazılar xaçlı zehniyyətinin nə dərəcədə olduğunu göstərməkdədir.

Macarıstanın mərkəsi Budapeştdə çıxan peştertoid qəzetinin 9 dekabr 1889-cu il tarixli sayından:

"...Musa bəyin cinayət məhkəməsi tərəfindən bəraət etdirilməsi Ermənistan məsələsini bir qat daha ağırlaşdırmışdır. Musa bəy ən ağır cinayətlərlə günahlandırılmış, şahidlərlə isbatlanmışdır. Musa bəyin qanunun pəncəsindən qurtulması ilə Türkiyədə ədalət və hüququn necə idarə olunduğunu hər kəs görmüşdür.

London və Afinadakı komitələr bundan faydalanaraq Türkiyədəki idarə və ədalətin yetərsizliyindən haqlı olaraq şikayət edəcəklər. Mr. Qladistonun erməni məsələsində izlədiyi siyasət hər kəs tərəfindən bilinir." (98).

"Pel-met-qəzet" adlı qəzetin bir yazıçısından:

"Ermənistanda asayiş və təhlükəsizliyi qoruyacaq bir dövlət varsa, o da Rusiyadır. Əgər kürdlər altı aya qədər itaət altına alınmazlarsa, böyük dövlətlər Rusiyaya Ermənistanı işğal etməyə izin verəcəklər...

...Avropa Osmanlı ölkələrini bölüşmək istəyir. Onların müdaxiləsi erməniləri sevdikləri üçün deyil, öz mənfəətləri üçündür. Türkiyə müsəlman bir ölkədir. Əsrlərdən bəri Avropa xaçlı zehniyyətilə hərəkət etməktə türkləri Avropa və kiçik Asiyadan çıxarmaq əzmindədir. Avropanın ermənilər lehinə Türkiyəyə müdaxiləsinin həqiqi səbəbi bax, budur." (99).

Müxtəlif mənbələr XIX əsrin sonunda bütün dünyadakı ermənilərin sayının təxminən üç milyon olduğunu, bunun 1.300.000 Osmanlı ölkələrində və ümumi əhalinin ancaq 7%-ni təşkil etdiyini, bir milyon qədərini Rusiyada, 300 mininin İranda və geri qalanının da Avropa və Amerikada yaşadıklarını bildirirlər. Ermənilərin müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün çalışdıqları altı Osmanlı vilayətindəki (Şərqi Anadolu) saylarının Britanika Ensiklopediyasına görə 633 min olduğu, buradakı ümumi əhalinin ancaq 25%-ni təşkil etdiyini, geri qalanlarının isə türk və digər müsəlmanların olduğu yazılıdır.

Bu həqiqəti avropalı diplomatlar açıq bir ifadə ilə bildirməkdə, müstəqil və ya muxtar bir Ermənistanın qurulmasına imkan olmadığını, hətta islahatın belə

mümkün olmayacağını bildirdikləri halda, hər fürsətdə erməniləri Türkiyə əleyhində təhrik etməkdən də çəkinməmişlər.

Ərzurumdakı İngilis konsulu M.Gravers New York Heraldın müxbiri Sidney Whitmanın sualına belə cavab vermişdir: "Erməni komitəçiləri olmasaydı və onlar erməniləri üsyana təşviq etməsəydilər, tək bir erməni öldürülməzdi."(100). Sonra eyni yazıçı öz əsərində bir yəhudinin: "Əgər bu hərəkatların biri Rusiyada olsaydı, tək bir erməni qalmazdı..." - dediyini bildirdikdən sonra - "Rusiyada ermənilər əsgərə alınırlar. Onlar məmləkətlərindən çox uzaqlarda xidmət edirlər. Onların məktubları nəzarətdən keçər. Türkiyədə isə ermənilər məsud və rifah içərisində bir həyat sürər, sərvət toplayar, əsgərə getməzlər. Onların məktəbləri sərbəstdir. Milli tarixlərini oxudurlar. Düşmənçilik təlqin edirlər..." - demişdir. Yazıçı əsərinin başqa bir yerində: "Avropanın yarısı qədər bir sahəyə dağılmış ermənilərin bir millət halında toplanmasına imkan varmı?"-yazır. (101).

"Ermənilər Türkiyənin hər tərəfinə dağılmışlar. Ermənistan dedikləri yerlərdə müsəlmanlarla qarışıq yaşayırlar. Buna Ermənistanın Türkiyə, İran və Rusiya arasında parçalanmış olduğunu əlavə edin. Bir müharibə nəticəsində bir Ermənistanın qurulmasını önə sürən yeni hökumətin yerini müəyyən etmək mümkün deyildir. Eyni çətinlik müstəqil və muxtar bir erməni vilayətinin qurulmasında da ortaya çıxır. Ermənistan harada başlayıb, harada bitir? Erməni məsələsi üçün bir çözümlər, bir nəticə əldə etmək mümkün deyildir,"- deyir Fransanın erməni sevən İstanbul səfiri M.Cambon (20 fevral 1894 il).

Ermənilərin Türkiyə torpaqları üzərində tarixi bir haqq iddia etmələri doğru deyildir. Çünki min illər əvvəl bu torpaqlar üzərində türklər yaşamış, daha sonra itirilmiş torpaqlarımızı bundan doqquz əsr əvvəl Səlcuqlu türkləri İran, Roma və bizanslılardan fəth edib Ana Vətəndə yaşamağa başlamışlar. Doğrudur, ermənilər də buralarda yaşamışlar, amma onlar hər zaman azlıqda olmuşlar və heç bir zaman müstəqil bir dövlət ola bilməmişlər. Onlar İran, Roma, Bizans və islam dövlətlərinin idarəsində kiçik bəyliklər halında yaşamışlar. Xristianlar buna nə deyə bilirlər? Bu ki tarixi bir həqiqətdir! Əslində xristianlar üçün nə çoxluğun, nə də sərhədlərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Onlar genişlənmək, dünya millətlərini istila etmək, onları özləri üçün qul halına gətirməkdən başqa bir şey düşünməzlər.

Onlar çoxluğu azlıq halına gətirməyi çox yaxşı bilirlər. Əvvəl iqtisadi, idari təzyiqlər, hər cür bəhanələrlə köçə zorlama, qarşı çıxanları həbs etmə, sürgün və nəhayət, qətlamlar!..

Çoxluğu ələ keçirmək çox "asandır". Endülüs, Kırım, Balkanları və Fələstini belə etmədilərmi? Endülüs müsəlmanlarını qılıncdan keçirmədilərmi? Bu gün İspaniyada bir müsəlman cəmiyyəti varmı?..

Məgər ruslar Krımı aldıqdan sonra müxtəlif təzyiqlərlə türkləri azlığa düşürmədilərmi? Daha sonra sürgün və qətləmlərə yol vermədilərmi?..

Məgər XX əsrin başlarında Azərbaycanın İrəvan xanlığında yaşayan ermənilərin yüzdəsi 12% deyildimi? Sonra ordan-burdan qovulan bu milləti İrəvan xanlığına soxaraq orada yaşayan ermənilərin yüzdəsini 42% çıxarıb, Beynəlxalq qanunlar yol verməsə də, "Müstəqil bir Ermənistan" quran ermənilərdimi?..

Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdu olan İrəvan xanlığının 9.000 kv. kilometrlik ərazisində daşnakların elan etdikləri qondarma "Ermənistan Respublikasının ərazisini 26.000 kv. kilometrə, daha sonra bu torpaq sahəsini 29.000 kv. kilometrə çıxaran ermənilərdimi?..

Bütün bunlar azmış kimi bugün bu işğal edilmiş sahəni 29.000 kv. kilometrədən 46.000 kv. kilometrə üzərinə çıxaran ermənilərdimi? Bu gün bu 46.000 kv. km. torpaq sahəsində, azərbaycanlıların ata-baba yurdunda, ermənilərin "Türksüz bir Ermənistan" (bu gün oralarda yaşayanların yüzdə 98 faizi ermənilərdir) şüarını həyata keçirən ermənilərdimi? Xeyr, "insan sevrəlikləri" yüksək olsa da, az sayda olan ermənilər bütün bunları edə bilməzdilər.

Baxın, əgər Anadoluda ermənilərin "Ermənistan" adlandırdıqları bölgələrdə bir Ermənistan qurulsaydı, çox güman ki, bu gün oralarda tək bir türk qalmış olmazdı. Necə bilirsiniz, qalmış olardımı? Biz bu sualın cavabını bilirik və qətiyyətlə: "Xeyr, qalmazdı!"- deyirik. Çünki ermənilər Birinci Dünya müharibəsində rusların, ingilislərin, fransızların himayəsi altında bu "işə," yəni Anadolu türkünə qılınca keçirərək soyqırma başlamışdılar... Amma türklər də elə-belə bir millət deyillər, istədikdə hər şeyə nail ola bilirlər. Onlar Alp ər Tunqadan (Əfrasiyab), Mətə xandan (Oğuz xan), Atilladan törəmiş bir millət olaraq erməniləri ruslarla birlikdə Anadoludan sürüb çıxartdılar. Uzun mübarizə dövründə verilən şəhidlərin al qanı ilə boyanan bu mübarək torpaqlarda türkün azadlıq müharibəsi yoxluqlar içərisində zirvəyə çıxdı...

Mən bu son 2-3 cümlədən sonra çox duyğulandım. Amma bu duyğularım daha əvvəlki bölümləri yazarkən keçirdiyim duyğulardan fərqlənirdi... Bir az əvvəl Ələvsət adlı bir dostum mənə zəng etmişdi. Salamlaşmadan sonra "Nə var, nə yox?"-deyə hal-əhvalımı sordu. Mən də çox bəkef və məyus olduğumu söylədim və yazımdakı son cümlələrimi ona anladım. Təbii ki, o da məyus oldu, çünki o da millətini və vətəni sevən bir insandır...

Bu son duyğularım qürurverici idi, çünki atalarımız Alp ər Tunqa, Mətə xan, Atilla adları mənə çox şey deyirdi...

...Atamız Atilla 452-ci ilin baharında birləşmiş Avropa ordusunu dağıtdı və Romanın qapısına dayandı. Romanı böyük bir narahatlıq bürüdü. Tanrının qırmancı Romanın üzərində səslənəcəkdə! Bundan qurtulmanın bir yolu olmalıydı. Romalılar Atillanın şəxsiyyətini təhlil etməyə başladılar. Atilla qorxusuz, yaman

bir döyüşçü idi. Amma bir o qədər də sənətə və dinə qarşı hörməti vardı. Bəli! Çarə tapılmışdı. Atillaya ancaq bir din böyüyü təsir edə bilərdi. Ancaq Papa Birinci Leo Romanı yerlə bir olmaqdan xilas edər, Atillanın hirsinə qarşı bir sipər ola bilərdi. Haqsızlıq, ədalətsizlik qarşısında poladlaşan Türkün ürəyinə ancaq bir din adamı girə bilərdi...

Tarixşünaslar Papa Birinci Leonun Atillanı Romanın qapısında qarşıladığını və ona yalvarıb-yaxardığını yazırlar. Papanın sözləri Atillanın türk ürəyini hədəf almışdı:

- Ey yoxsulların qoruyucusu! Ey zalımların qorxusu! Ey böyük Atilla! Mən - bütün xristianların təmsilçisi Papa Birinci Leo sənə qarşıda diz çökərək yalvarıram: Romaya girməyin.

Dünya xristianları adından deyirəm, bizə yazığınız gəlsin!...

- Papa həzrətləri, qalxın! Bir din böyüyünün qarşısında diz çökməsinə ürəyim razı olmaz. Lütfən qalxın. Romanı və sizi bağışlayıram. Sülh və qardaşlıq içərisində yaşadığınız müddətə məndən zərər gəlməyəcəyini bilin. İmperatorunuz romalılara ədalətlə rəhbərlik etdiyi müddətə mən uzaqdayam, əks halda, mən çox yaxındayam! Salam söyləyin sizi buraya göndərən imperatorunuza!..

Düşmən düşməndir deyib keçməyək. Çünki düşmənin də mərdi vardır - atamız Atilla kimi! Lakin düşmənin namərdi, xaini də vardır. Münafiq düşmənlərdən Allah qorusun...

Bu mövzuda bir neçə misal çəkək: 1890-cı ildə Ərzurumda ermənilər üsyan etdikləri zaman Rusiyanın konsulu Vali Samih paşaya: "Belə asi bir xalq Rusiyada mütləq qırarlar," - demişdir. Fəqət eyni konsul ermənilərə: "Türkiyə kimi vəhşi bir hökumətin idarəsi altında yaşamağa dəyməz", - deyərək bir tərəfdən erməniləri qanlı üsyana təhrik etmiş, digər tərəfdən də Babi Alini nota yağmuruna tutmuşdu.

Baş katib Tahsin paşa "Xatirələr" kitabının 237-ci səhifəsində belə deyir: "Ermənilərin Bitlis üsyanında ən böyük cinayətlərə imza atmış və məhkəmə prosesinin nəticəsində edama məhkum olmuş bir erməni qadınının bağışlanmasını ingilis səfiri Edvard Okonor bir cümə günü salamlama mərasimindən sonra hökmdardan şəxsən rica etdi. Sultan Əbdülhəmid xan ermənilərə qarşı şəfqətli və mərhəmətli olmanın heç bir faydasının olmayacağını söyləyərək ingilis səfirinin bu istəyini geri çevirmiş, elçi təkrar rica etdiyi zaman o, qadını bağışlamış və: "Bir bax gör dünyada nələr olur. İngilis səfiri maskasını ataraq siyasi məqsədlərinə alət etdikləri ermənilərin bağışlanmalarına şəfaətlə yanaşmaqdadır. Erməni üsyanının mahiyyətini bundan anlamalıyıq. Bu ermənilər bəzi dövlətlərin əllərində bir cinayət atəşindən başqa bir şey deyillər."

Bir başqa misal: "Ermənilər İstanbulda üsyan çıxarmış, bir neçə məsum türkü şəhəd etmişdilər. Sultan Əbdülhəmid xan bu üsyanı əsgərlə yatırırsa, iş böyüyə

bilər, xaçlılar hamısı birdən sultanın qarşısına çıxardılar. Buna görə də Sultan gömrükdə işləyən hambalları dəyənəklərlə silahlandırıb bir neçə saat içərisində ermənilərin üsyanını yatırdı. Xaçlılar dururlarmı? Elçilər saraya gəlirlər və padşaha öz etirazlarını bildirərək erməni qətləməsindən söz açırlar. Sultan sarayın bir salonunda ermənilərdən toplanmış atəşli silahları elçilərə göstərərək: "Rus yanlısı ermənilər müsəlmanlara bu silahlarla hücum etmişlər. Belə silahları istehsal etmək üçün ermənilərin zavodu yoxdur." Sonra padşah elçiləri ikinci bir salona alaraq buraya yığılmış dəyənəkləri onlara göstərmiş və: "Mənim adamlarım özlərini bu dəyənəklərlə müdafiə etmişlər. Bu dəyənəklər bizim meşələrdən tədarük edilmişdir."

Möhtərəm Sultan bu jestlə onların nə böyük fəsadçı olduqlarını anlatmış olurdu. Amma onlarda qızaracaq üz varmı?

Türkiyədə çıxan üsyanlar xristian Avropa dövlətlərinin müdaxiləsi nəticəsində baş vermişdir. Bu dövlətlərin yönləndirməsilə ermənicə çıxan qəzetlər bəzən üstüörtülü, bəzən də açıqdan-açığa erməni müstəqilliyi fikrini yayılmağa başlamışdılar. Bu yazılara bir nümunə olaraq Dəmirçibaşyanın "Punc" jurnalında çıxan "Vəzifə və hərbi" başlıqlı yazısından bir parçası aşağıdadır:

"İyirminci əsr bir çox millətlərə hüriyyət verəcəkdir. Erməni hüriyyətini də o əsr gətirəcəkdir. Yenə bu əsrdə istehza olunan milli prinsiplər öz hökmünü verəcəkdir. Himayə altında yaşayan millətlər rühdünü isbat edərək, talelərini öz əllərinə alacaqlar. Yenə bu əsrdə boyunduruq altında inləyən millətlər zəncirlərini qıracaqlar. Şübhə etməyin! Hüriyyət günəşi yenə bu müqəddəs əsrdə doğaraq Ermənistanı hüriyyət şüalarını göndərəcəkdir..." (102).

HNCAK KOMİTƏSİNİN YARANMASI

Hncak (can səsi) komitəsi ilk erməni komitəsi olaraq Rusiya vətəndaşı, Qafqazlı erməni tələbələr tərəfindən 1887-ci ildə İsveçrədə qurulmuşdur. Bu komitə ilk olaraq bir qəzet nəşr etməyə başlamış və öz düşüncələrini yaymağa üz tutmuşdur. Osmanlı ermənilərinin "qurtarılmasını" hədəf alan bu komitə bəzi erməni ixtilal cəmiyyətlərinin iştirakıyla xeyli böyümüşdür. Bu komitə ingilislərdən gördüyü maraqları və yardımları nəticəsində mərkəzi idarəsini Londona köçürmüşdür.

Daha sonra İstanbulda bir şüba açmağa qərar verdilər. İstanbul təşkilatını qurmaq üçün Tiflisli Şamavon, Trabzonlu Ruben Hanazad, Batumlu Vezavayan və İran ermənilərindən S.Damoilyan İstanbulda toplandılar. Beləcə, Türkiyədə rahatca yaşayan ermənilərin taleyi ordan-burdan gəlmiş bir neçə rus ermənisinin əlinə

keçdi. Hncak komitəsi çalışmalarına İzmirdə, Halepdə başlamış, sonra Türkiyənin bir çox böyük şəhərlərində davam etdirmişdir. Bu çalışmalar nəticəsində Türkiyədə qanlı hərəkatlar, sui-qəsdlər, üsyanlar baş vermişdir. İngiltərənin Trabzondakı konsulu 28 oktyabr 1895-ci il tarixli ingilis səfirinə yazdığı yazısında belə deyir: "Hncaklar planladıkları hərəkatları uzaqdan idarə edirlər. Onlar özləri tamamilə təhlükəsizlikdə olduqları halda, Türkiyədəki irqdaşlarının həyatlarını dayanılmaz bir hala gətirirlər. Onların məqsədləri müsəlmanları xristianlara qarşı təhrik etmək, qətliaamlar törətmək, məmləkəti dəhşətlər içərisində buraxmaqdır. Bütün dünya bilməlidir ki, bu komitənin anarxiya yaradacaq bir xüsusiyyəti vardır. Onlar terrorçu hərəkatlarla Ermənistanın yalnız islahını deyil, müstəqilliyini də təmin etməyə çalışırlar." (103).

Hncak komitəsinin qayəsi Şərqi Anadolunu erməni yurdu etdikdən sonra İran, Azərbaycan və Rusiyanın Xəzər dənizinə qədər olan Qafqaz torpaqlarını əldə etmək və "Böyük Ermənistan" dövləti qurmaqdır. Hncak komitəsinin proqramı marksist, sosialist və mərkəziyyətçi idi. Bu komitə ilk siyasi proqramındakı qayəsini belə açıqlayır: "...Türkiyə Ermənistanı haqqında bu dərin qənaəti daşıyıq: Onların tərəqqilərinə əngəl olan zəncirlər mütləq qırılmalı, bura siyasi müstəqilliyə sahib olmalıdır."

Hncak komitəsi üç boyunduruq (Türkiyə, Rusiya, İran) altında əzilən erməni milləti üçün ideal bir fikri - bütün mədəni məmləkətlərdə işçi və kəndli sinifi birləşməli, siyasi bir nüfuz yaratmaq, kommunist ixtilalını həyata keçirməlidir - irəli sürmüşdür. İqtisadi sərbəstlik bütün ermənilərin qurtuluşu deməkdir. İstehsalat vasitələri cəmiyyətin malı olmalıdır. Yabancı idarə, vergi, maliyyə erməniləri əzir. Köhnə idarə üsullarının erməniləri əzməməsi üçün bütün ermənilər sosializm sistemini qəbul etməli və bu sistemə nail olmalıdırlar. Beləliklə, ermənilər ixtilal, üsyan çıxarmaq, kapitalist hakim siniflərini yox etmək, əsarət vəziyyətindən qurtulmalıdırlar. Ermənilərin ən çox yaşadıkları yerlər Türkiyənin əlindədir. Ermənilərin davası "Berlin müqaviləsi"nin 61-ci maddəsi ilə Avropa dövlətləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Belə olduqda ermənilər türk hökumətinin təzyiqi altında qalmamalı, Avropa dövlətlərini Türkiyəyə qarşı təhrik etməli və Anadoluda Ermənistan dövlətini qurmalıdırlar. Ermənilər asurları və kürdləri də ixtilal quruluşlarında əməkdaşlığa qatmalı və onların da türk hökumətinə qarşı çıxmalarını təmin etməlidirlər.

Qısa bir zamandan sonra Hncak komitəsində ikitirəlik yarandı. Komitənin bir bölümü Avetisin, digər bölümü isə yeni lider Aspiar Arpiaryanın arxasınca getməyə başladılar. Yaranmış tərəflərin proqramlarında elə ciddi bir ayrılıq yox idi. Fəqət erməniyə xas olan xüsusiyyət budur: onlar idarəçilərin hesabına bir-birilərlə boğazlaşmağa başladılar. Qahirə, London, Peterburq, Sofia, Tehran və digər bir çox şəhərlərin küçələri cəsədlərlə sərgiləndi. Ermənilər bu daxili

çəkişməni xoş görmədilər. Hncak komitəsi əvvəlki əhəmiyyətini itirdi. Onun yerini Daşnaksütyun komitəsi aldı.

DAŞNAKSÜTYUN KOMİTƏSİNİN YARANMASI

Hncak komitəsinin daxilindəki liderlik mübarizəsi davam edərkən bu vəziyyətdən xoşlanmayanlar 1890-cı ildə "Truşak" (ermənicə bayraq deməkdir) adında bir qəzet yayınlayaraq öz düşüncələrini və tənqidlərini açıqlamağa başladılar. Sonra bir dərnək qurdular. Daha sonra bu dərnək federasiya mənasına gələn Daşnaksütyun, tam ifadəsilə (Erməni İxtilal Cəmiyyəti İttifaqı) komitəsi olaraq birləşdilər.

Daşnaksütyun komitəsinin qurulmasındakı məqsəd Tiflisdə qurulan "Gənc Ermənistan," mərkəzi Vanda olan "Erməni cəmiyyəti – Armeneqanlar"ı, "Hncak komitəsi"ni birləşdirmək və Rusiyadan Türkiyəyə keçəcək çətələrə yardımçı olmaq idi.

Bu komitənin əvvəllər müəyyən bir proqramı yox idi. Onlar hər cür yollarla Türkiyədəki ermənilər üçün siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular. Bu məqsəd isə Rusiyaya dost olan rus erməniləri tərəfindən Rusiyaya Ağ dəniz yolunu bağlayacaqlarını düşünərək uyğun görülürdü. Buna görə də komitəçilər bu düşüncələrini açıq-aydın söyləyə bilmir, "siyasi və iqtisadi yollardan müstəqillik" istəyirdilər. Əslində Türkiyənin ermənilərin bu istəklərini yerinə yetirməsi erməni müstəqilliyini qəbul etməsi deməkdi. Daşnaksütyun komitəsinin ilk istəyi Türkiyəyə çətələr soxmaq, erməniləri silahlandırmaq, öyrətmək, çətələr qurmaq, çətə rəhbərləri yetişdirmək, üsyanları başlatmaq idi. Erməni yazıçısı M.Vartanyan "Daşnaksütyun tarixi" adlı kitabında belə yazır: "Daşnaksütyun komitəsinin parolu budur: türkü hər yerdə və hər cür şərtlər altında vur-öldür, sözümdən dönənləri, erməni agentlərini, xainləri yox et, intiqam al."

Daşnaksütyun komitəsinin ilk məqsədi üsyan çıxarmaqdı. Bu üsyan nəticəsində Bolqarıstanda olduğu kimi müstəqillik və tam azadlıq əldə etmək idi. Komitə, əsasən, gənclik kütlələrinə güvənir, hüriyyət və müstəqillik düşüncələrini yayırdı.

Daşnaksütyun komitəsi bu düşüncələrlə yanaşı, demokratiya prinsiplərini də müdafiə edirdi. Buna görə də erməni zənginləri bu yeni qurulan Daşnaksütyun komitəsinə yaxınlaşmaq istəmirdilər. Amma kəndlilər, ziraət sahibləri, papazlar, əsnaflar, müəllimlər, həkimlər, məmurlar, universitet əməkdaşları, sənətkarlar bu komitəyə girmişdilər. Daşnaklar hncak komitəsi ilə də birləşmək istəyirdilər, ancaq

hncaklar Karl Marksın prinsiplərinə görə və erməni işçi sinfi üçün çatışmaq istəyirdilər..."

Daşnaksütyun komitəsi bir terror quruluşu olaraq 1896-cı ildə Osmanlı bankasına basqını, 1904-cü ildə ikinci Sason üsyanını, 1905-ci ildə Yıldız sui-qəsdini həyata keçirmişdir.

Hncak və Daşnaksütyun komitələrinin quruluşundan dərhal sonra bu təzyiqlər, basqın, üsyan və sui-qəsdlərin baş verməsi ermənilərin, həqiqətən, hazırlıqlı olduqlarını ortaya qoyur. Belə ki, 1876-cı ildə II Əbdülhəmid padşah olmuş, məşrutə elan etmiş və o gün Avropa dövlətlərinin İstanbuldakı səfirləri Topxanada toplanaraq basdırılmış olan Hersek və Bolqarıstan üsyanlarını müzakirə edirdilər. Erməni patriarxı Nerses onlara müraciət edərək konfransda erməni mövzusunun da müzakirə edilməsini təklif edir. Mənfi cavab aldıqda: "Sizlərin marağı və simpatiyalarınızı çəkmək üçün bizim də üsyan etməyimiz lazımdırsa, belə bir hərəkətə başlatmaqda bizim üçün bir çətinlik yoxdur," - demiş, hazır olduqlarını etiraf etmişdir...

Həqiqətən də, 1876-cı ildən başlayaraq sürəcək 35-40 il, Osmanlı dövlətinin əhəmiyyətli bir baş ağrısı erməni terror hadisələri, üsyanları, onları himayə edirmiş kimi görünən, əslində onları təhrik edən və hər şeyi ilə müdafiə edən Qərb ölkələrinin təzyiqləridir.

Daşnaksütyun komitəsi ilk dəfə 1890-cı ildə bu bildiri yayınlamışdır:

"Bu gün Avropa insan haqlarını müdafiə etməyə başlamış olan bir xalq, bütün bir millətə görünür. Belə tarixi bir böhran zamanında vətənpərvərləri maraqlandıracaq olan məsələ bütün ixtilal qüvvələrini birləşdirmək, ortaq bir cəbhə qurmaqdır. Buna görə erməni ixtilal cəmiyyətləri ittifaqı bütün ermənilərə müraciət edərək onları bir bayraq altında birləşməyə çağırır. Türkiyə Ermənistanının siyasi və iqtisadi hüriyyətini əsas alan ittifaq əslində xalqın hökumətə qarşı başlatmış olduğu savaşa girmiş və vətəndaş hüriyyəti üçün qanının son damlasını axıtmağı öz üzərinə götürmüşdür.

Belə olduqda, ey dostlar, müqəddəs bir məqsəd uğrunda ümumi düşmənlərə qarşı birləşək! Ey gənclər, hər yerdə uca məfkurənin müdafiəçisi olan sizlər, xalqla birləşin!

Ey zənginlər! Siz də xalqın düşmənlərinə, tayfa bəylərinə qarşı sinələrini qoruya bilmələri üçün silah almalarını təmin edin!

Ey erməni qadını! Sən də bu müqəddəs işə ruh ver!

Din rəhbərləri, hüriyyət əsgərlərini uca tutun!

Gözlənəcək zaman deyil... Toplanın, Vətəni, qurtulması üçün qəhrəmanca irəli götürək!" (104).

1890-cı ildə Ərzurum hadisəsi kimi bir çox qanlı döyüşlər olur. Aradan bir il keçir, 1891-ci ildə Daşnaksütyun komitəsi aşağıdakı ikinci bildiri yayınlayır:

"...Müqəddəs döyüş indidən zəif insanlara ümidsizlik verir. Bunlar nə edə bilərlər, nə topu, nə əsgəri, nə də qoruyucusu var? - deyər soruşurlar. Artıq güvən zəifliyi, eyni duyğu, eyni ruh halı ilə hazırlanmış olaraq ermənilər birləşər və döyüşə hazır olarlarsa, buna qarşı heç bir şeyin dəyəri qalmaz. Nə düşmənin orduları, nə topları, nə də yabançı yardım..." (105).

Daşnaksütyun komitəsi bunun ardından da üçüncü bir bildiri yayınlayır:

"...Bizə ermənilərin olduqları yerlərdən bu qədər həyəcan verici xəbərlər gəlir. Daşnakların etibarlı sədaqətliləri bizdən həyəcanlı xalqa nə qarşılıq verəcəklərini, mənəviyyatlarını, duyğularını necə təmin edəcəklərini soruşurlar. Əslində ermənilər hədsiz fədakarlıqlar göstərirlər. Lakin bu böyük və müqəddəs iş üçün bu fədakarlıq kifayət etməz. Ehtiyatlı və uzaqgörən olmaq lazımdır. Zəfəri ancaq güclərimizi bir bayraq altında birləşdirib ordularımızı bəlli bir qaydada tutsaq, əldə edə bilərik. Bunu hər bir vətənsəvər ermənidən ürəyinə yazmasını xahiş edirik. Erməni yaşadığı hər yerdə hazırlansın və ümumi hərəkata keçmək üçün dəvəti gözləsin. Daşnaksütyun komitəsi Türkiyə Ermənistanında çıxarılacaq üsyanı göstərəcək və hər kəsi əməli işə çağıracaqdır.

Ey erməni dostlar! Ümidlə, inamla, sönməz bir eşq və arzu ilə gecə-gündüz hazırlanın ki, biz də hər cür zülm və qanunsuzluqla qarşılaşan Türkiyə Ermənistanındakı qardaşlarımıza ümumi üsyan işarəti verə bilək..." (106).

Bu, daşnaksütyun komitəsi idi: erməniçilik fəaliyyətini bütün dünyaya yayan daşnaksütyun komitəsi, ortada heç bir şey yoxkən, təhriklər nəticəsində türklərlə erməniləri bir-birlərinə qırdıraraq dəhşətverici hadisələr çıxaran, Avropa və Rusiyanın müdaxiləsini Osmanlı dövlətinin üzərinə çəkib "Müstəqil Ermənistan" qurmağı planlayan daşnaksütyun komitəsi.

ERMƏNİ KOMİTƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTLƏRİ

Robert kollecinin qurucusu Dr.Hamlin 23 dekabr 1893-cü ildə "Boston Congregationalist Journal" qəzetində yayınlanan məktubunda bir komitəçinin dilindən erməni ixtilalçıların metodunu belə açıqlamışdır: "Osmanlı imperatorluğunun hər yerində təşkilatlanan daşnak çətaləri türkləri və kürdləri öldürmək, kəndləri yıxıb-yandırtmaq üçün onların üzərinə hücum edəcək, bəzi vəhşiliklər törədib dağlara qaçacaqlar. Bu vəhşi hərəmətlərdən quduran müsəlmanlar müdafiəsiz ermənilərin üzərinə hücum edəcək, eyni vəhşiliyi günahsız ermənilərə qarşı törədəcəklər, komitə üzvləri də Rusiya başda olmaqla bütün Avropa ölkələrini yardıma çağıracaq, Rusiya da insanlıq və xristianlıq adına Türkiyənin üzərinə atılacaqdır." Dr. Hamlin bu planı "ən insafsız və ən şeytani bir

plan" olaraq adlandırdıqda onun yanında olan bir komitəçi belə demişdir: "Şübhəsiz ki, bu sizə belə görünür. Biz ermənilər nəyin bahasına olursa olsun, müstəqilliyimizi qazanmağa qəti qərar vermişik. Belə hadisələrdən sonra Avropa Bolqarıstanı qurtardı. Milyonlarca qadın və uşaqların qanları ilə yüksələcək səsimizə, şübhəsiz ki, həm Rusiya, həm də Avropa qulaq asacaqdır." (107).

Ermənilər Şərqi Anadoluda üsyanlar çıxararaq Avropa dövlətlərinin diqqətlərini çəkmək, "Berlin müqaviləsi"nin 61-ci maddəsini irəli sürərək ermənilərlə məskun yerlərdə islahat istəmək fikrində idilər. Bu islahatlar ermənilərin vəziyyətini müsəlmanlara nisbətən daha da gücləndirəcək, muxtariyyət və ya müstəqil bir erməni dövlətinə yol açacaqdı. Bax bu hədəfləri ələ keçirmək üçün erməni milli komitələri qolları çırmamışdılar.

Şərqi Anadoluda ermənilərlə məskun yerlərdə erməni milli komitələri fəaliyyətə başlamadan əvvəl heç bir hadisə baş vermirdi, ermənilərlə müsəlmanlar bir arada yaxşı əlaqələr içərisində yaşayırdılar. Bu iki cəmiyyət arasında heç bir düşmənçilik yox idi. Belə ki, Qərbdə yaşayan bir erməni yazıçısı Sarkis Atamyan belə deyir: "Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərin çoxunu erməni kəndliləri təşkil edir. Bunlar o bölgədə yaşayan müsəlman kəndlilərindən zəngindirilər. Bu şərtlər altında iqtisadi olaraq öz-özünə kifayət edən bir ailə mühafizəninə və çalışmanın hər cür sərbəstliyinə malikdir. (108).

Qərbdə yaşayan başqa bir yazıçı A.J.Arberyanın hazırladığı kitabda bunlar yer alır: "Həqiqətən, həm İstanbulda, həm də Osmanlı imperatorluğunun şərq vilayətində yaşayan və bu dövlətin vətəndaşlarının bir parçası olan ermənilər çox xoşbəxt, irəli dərəcədə rahat həyatlarından məmnundurlar." (109).

Başqa bir erməni yazıçısı Avendis K.Kajyan da bunlardan bəhs edir: "Bu xalqa (ermənilər və bütün qeyri-müslümlər) ədalət prinsipləri çərçivəsində davranılır, zülm edilməz və onlar rəsmi himayə altında öz ənənəvi hüquq qaydalarını, adətlərini sərbəstcə yaşadaraq həyatlarını rahatlıqla sürdürürdülər." (110).

Richard Davey də kitabında Şərqi Anadoludakı ermənilərin müsəlmanlara nisbətən çox daha zəngin olduqlarını, bunların müsəlmanlara ağır şərtlər altında faizlə pul verdiklərini, bu borcların ödənməməsi halında da Rusiyada yəhudilərin rus kəndlisini sıxışdırdıqları kimi, ermənilərin də Anadoluda müsəlman kəndlilərini sıxışdırdıqlarını, borclarını məhkəmələrə iş açaraq geri aldıqlarını yazır. (111).

Şərqi Anadoluda xüsusilə ermənilərin vəziyyətini incələmək üçün gəzməyə çıxan Amerikalı Papaz George H.Hep-worth da yazdığı xatirələrində ermənilərlə müsəlmanların 1893-cü ildə qanlı hadisələrin başlamasından əvvəl hüquqda bərabər olduqlarını bir erməni alimin dilindən belə anladır: "Hepwordun "Hüquq sahəsində bərabərsinizmi?" sualına erməni alimi bu cavabı verir: "Bir

neçə il əvvəl sülh və sakitlik içərisində yaşadığımız zaman ermənilər yaxşı bir vəziyyət şərtlərinə malikdilər. Hər hansı bir erməninin bir başqası tərəfindən qəsb edilən malı məhkəmə tərəfindən geri alınıb sahibinə qaytarırdı. Lakin bu komitəçilər gəldikdən sonra vəziyyət dəyişdi, rahatlığımız pozuldu." (112).

O zamanlar ermənilərin iqtisadi və sosial vəziyyətləri müsəlmanların iqtisadi və sosial vəziyyətlərindən çox-çox yaxşı idi. Elə ki buralara üsyan çıxarmaq üçün xaricdən erməni komitəçiləri gəlməyə başladılar və iki cəmiyyət arasında kin və düşmənçilik toxumları əkilməsi nəticəsində çox kədərli hadisələr baş verdi. Bu acı hadisələr baş verdiyi zaman Van və Bitlisdə Rusiyanın konsulu olan General Mayevskinin təsbitlərini oxuculara çatdırsaq, heç də pis olmaz. General öz əsərinin bir yerində Avropada bir ingilis-erməni ittifaqının varlığından bəhs etdikdən sonra bunları yazır: "...Türkiyədəki xristianların müsəlman türklərin zülm və təzyiqinə məruz qaldıqlarını Avropaya göstərmək lazım idi. Bu fikir çox doğru idi. Serbiya və Bolqarıstan belə əmələ gəlmişdi. Ermənilər də bu üsuldən istifadə etmək istəyirdilər... Təbliğ bu şəkildə aparıldı:

Ancaq qan tökmək lazımdır ki, ermənilər sərbəstlik qazansınlar!.. Qan tökün!.. Erməni komitəçiləri parıltı çıxaraq müsəlmanları ermənilərin əleyhinə sövq edərək fədakar görüdüklərini zənn edirdilər. Nə olursa olsun, millətin qanı mütləq tökülməliydi?.. Erməni qanı töküldükdə Avropanın gəlib Ermənistanı qısa bir zamanda muxtar bir vilayət və ya Ermənistan dövləti kimi ortaya çıxacağına inanırdılar. Yoxsa bu cür vəhşətə yol verilməzdi. Muxtariyyət idarəsinin əməlləri güclü olmasaydı, Londonun əmrilə minlərcə həyat tələf edilərdimi? Bütün bu dəhşətverici hadisələrə səbəb nə idi? Bu sualın cavabı sonradan: "Erməniləri kəsirlər,"- deyə bağıra bilmək, "Gəlin bizi xilas edin,"- deyə fəryad etmək idi! Doğrusu, erməni məsələsinə bənzər tarixdə başqa bir ixtilal görülməmişdir." (113).

"...İxtilal cəmiyyəti daşnak, hncak, Ermənistan naminə komitələrə ayrılmışdı. Bunlar kəndlini təşviq etmək üçün Sivasdan başlayaraq İrana və Rusiyaya qədər dağılmışdılar. Onlar məktəb müəllimlərinin vasitəsilə erməni gənclərini müsəlmanların əleyhində kin və qərəzlik hissələri ilə doldurmuş, üç-dörd il ərzində bir çox gənci məhkəməsiz ölümə hazırlamışdılar." (114).

"...Harada erməni komitəçilər görünmüşsə, orada mütləq qətlam olmuş və bunun ən bariz dəlili Sason hadisələridir. Erməni komitəçilərin olmadığı məhəllələrdə ermənilər çox rahat həyat sürmüşlər." (115).

"...1892-ci ildə Merzifonda baş verən erməni hadisələri möhür yerinə martini fişəyi basılmış komitə bildirilərinin camii həyatına buraxılmasıyla başlamışdır. (116).

Bunu Malatiyada bombalarla yaxalanan Rusiya ermənilərindən "Şihat"ın Merzifon ilə Havza arasındakı Çeltik boğazında 18 erməni çətəsi tərəfindən jandarmaların əlindən alınaraq qaçırılması və təkrar yaxalanması təqib etmişdir.

Ermənilər dövlətə bağlı olan erməniləri öldürüdülər. Onların fədailəri Vartsis ilə Kirkor bombaları və Qaradağ tapançalarıyla yaxalandılar.

Rusiya ermənişi Leon Perih qorumalarla vuruşmuşdur. Nəticədə, onun çətəsindən beşi ölü, dördü sağ olaraq ələ keçirilmişdir. Bu hadisədə əsgər və mühafizəçilərdən iki şəhid verilmişdir.

Ermənilər Merzifonda yanğın və qətl hadisələri hazırlamışdılar. 3 noyabr 1895-ci il cümə günü 40 nəfər erməni fədaisi namazdan əvvəl ermənilərə dükanlarını bağlatdırıb, onları öz kilsələrində toplayıb təhrik etmiş və kilsə zənglərini çaldıraraq türklərin üzərinə hücum etmiş, 20 nəfəri öldürmüş, bir çoxunu yaralamışdılar. Bu hadisələrdə təxminən 80 erməni öldürülmüşdür.

Merzifondakı erməni fəaliyyətləri haqqında Ser Clare Ford tərəfindən Lord Rosenberqə göndərilən hesabat baş verən hadisələrin işıqlandırılması baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır. (117).

Ser Clare Ford hesabatında belə deyir:

"Dr.Fransworth və Mr.Dodd üsyan və fəsad hərəkətlərinin yalnız Qriqoryan erməniləri arasında qalaraq protestantlar arasında da yayıldığını, yayda komitə üzvlərinin dağlara çıxıb orada banditlik edəcəklərini, qoruyucuların canlarını burunlarından gətirəcəklərini, erməni məsələsi mövzusunda xarici dövlətlərin diqqətini çəkmək üçün ciddi məşğul olacaqlarını, bu qorxunc fikirlərini açıqdan-açığa söyləməkdə olduqlarını, nəticədə, müsəlman xalqının həyəcan içərisində olduğunu və müsəlmanlarla xristianlar arasında ciddi bir gərginlik yarandığını mənə söylədilər.

Doktor Smith, aldığı məlumatlara görə, Merzifon, Amasiya və digər yerlərdə adlarını unuttuğum bəzi rus ajanlarının bu hərəkətləri təşviq və himayə etdiklərini mənə bildirmişdir.

Mister Smith ixtilal cəmiyyətinin İngiltərə və digər məmləkətlərdə yaratdıqları əlaqə və dostluqdan cəsarət aldıklarını və son zamanlarda onların hərəkətlərinin daha inamlı olduğunu da əlavə etmişdir. Onların ən sakit vətəndaşları belə qorxutmaları və özlərinə qarşı çıxan vətəndaşları vəhşicəsinə öldürmələri sakit və öz halında yaşayanlar arasındakı qorxunu daha da dərinləşdirmişdir. Bu sakit və öz halında yaşayan vətəndaşlar çox vaxt gizlicə pul və mal verməyə zorlanmışlar. Əgər onlar istənilən pulu və malı verməmiş olsalar, pis aqibətlərə uğrayacaqdılar, yox, əgər boyun əysələr, onda da hökumət tərəfindən bir üsyançı kimi günahlandırılacaqdılar. Beləcə, bərbad və çıxılmaz bir vəziyyət yaranmışdır.

Dr.Fransworth ermənilərin çoxunun hərəkət şəklinə deyilsə də, onların üsyan hərəkətlərinin mövzusunə və qayəsinə maraq göstərməkdə olduqları düşüncəsindədir. İstər özü, istər Mr.Dodd ermənilərin rum xalqından daha pis bir

vəziyyətdə olmadıqlarını, əksinə, onların müsəlmanlarla bərabər, eyni dərəcədə olduqları fikrindədirlər.

Pozuq və adil olmayan bir idarənin pis nəticələri bərabər şəkildə müsəlman və xristianlar üzərinə yüklənməkdədir. Bu da bir həqiqətdir ki, müsəlmanların mənfəətlərini müdafiə edəcək heç bir xarici dövlət yoxdur. Fəqət burada qanun qarşısında bərabərlik mövcud deyildir. Bir xristianın şahidliyi bəlkə çox az yerdə bir müsəlmanın şahidliyi qədər dəyərlidir. Lakin bunlar daima bir çatışmamazlıq olaraq qəbul edilib düzəldilə biləcək şeylərdir. Son on il ərzində xristianların vəziyyətində bir düzəlmə vardır. Dr.Fransworth və Mr.Dodd bütün hal və vəziyyətin ermənilər arasında çox güclü olan və çox güman ki, yaxın gələcəkdə çox təhlükəli bir şəkil alacaq üsyan hərəkətlərini haqlı göstərməyəcəyi və bu vəziyyətin çox açıq bir şəkildə görülməkdə olduğu fikrindədirlər. Hər ikisi də bu yaxında Ankarada Tomanyanı görmüş və onun sağlam olduğuna və onunla yaxşı rəftar edildiyinə şahid olmuşlar.

Bu insanlarla apardığımız görüşmələr məndə belə bir iz buraxdı: məmləkət haqqında yaxşı məlumat və təcrübə sahibi olan bütün insanlar, xüsusilə ermənilər üsyan hərəkətlərinin bizim zənn etdiyimizdən daha artıq genişləndiyinə, daha qorxunc olduğuna, ixtilal fırqəsi liderlərinin sanıldığından daha güclü şəxsiyyətlər olub bunları başqa bir sahədə və başqa bir ölçüdə, hər halda müharibədən əvvəl Bolqarıstandakı vəziyyətə bənzər bir idarə sisteminin qurulmasını arzuladıqlarına inanmışlar."

Sənədlərdə türk tarixi jurnalında bu hadisələrin həqiqi tərəfilə əlaqəli bu maraqlı çəkici incələməyə rast gəlirik (118): Üsyan 1893-cü il yanvar ayının 5-də başlayacaqdı. Merzifon, Amasya, Sivas, Yozgat, Kayseri və Çorumda çox basırıq meydan və prosppektlərin divarlarına asılan elan, lövhə, plakatlarla ixtilal erməni xalqına eşitdiriləcək və böyük bir şiddətlə türklərə qarşı hücumu keçiləcəkdi. Amma belə olmadı. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi hökumət hər şeyi bildirdi. Çünki bəyannamələri divara asmaqla vəzifələndirilənlərdən otuz nəfər adam "iş başında" bəyannamələrlə birlikdə polis və jandarmanın mərifətilə yaxalanıb həbs edilmişdilər. Onları məhkəmədə hakim qarşısına çıxarmaq üçün Ankaraya yollamışdılar. Digərlərinin də məsələnin böyüməməsi üçün qaçmalarına izin verilmişdi.

Bu arada elanların çap olunduğu Merzifondakı Amerikalı misyonerlər məktəbinin bitiyindəki binalardan biri xristian aləmini hərəkətə gətirmək məqsədilə yandırıldı. Osmanlı sənədlərinə görə, yanan binanın həm Amerikan məktəbində müəllimlik, həm də Merzifonda hökumət təbibliyi edən Osmanlı vətəndaşı bir erməninin malı olduğu məlum olmuşdur. Bu ev inşa halında olduğuna görə içərisində qarovulçudan başqa heç kəsin olmadığı, yanğını gören qarovulçunun imdad istəməyə başlamasında məktəb işçiləri tərəfindən

susdurulduğu və yangın nasosu olduğu halda, istifadə olunmadığı qeyd edildisə də, qərb mənbələri Merzifondakı qız məktəbinin yerlə bir edildiyindən bəhs etdilər. Qıscacası, üsyançıların təbliğat üçün yangın çıxarmaları özləri baxımından faydalı oldu. Bütün Avropanın gözü mühakimə üçün tutulub Ankaraya gətirilən cinayətkarların (Avropa ictimaiyyətinə görə "məsumların") üzərinə çevrildi.

Merzifon üsyanından bəhs edilərkən, Merzifondakı qız məktəbinin tamamilən yandırılıb yox edildiyindən ciddiyyətlə bəhs edilir və yazının sonunda hadisə zamanı nəşr edilmiş "əsərlərdən" toplanmış bir bibliografiya verildi. Xristian azlıqlar mövzusunda Qərbin çox romantik olan duyğularının həssas tərəflərinə toxunmaq məqsədilə məktəbin tamamının qız məktəbi olaraq tanındılması komitəçilərin məqsədlərinə uyğun idi. Bitişikdə olan binanın tamamilə yanması şəklinə dünyaya duyurulması təbliğat işlərinin çox yaxşı idarə edildiyini göstərir. Məhkəmənin başlaması üçün iştirakı məcburi olan konsulun Ankaraya gəlməməkdə dirənməsi, bu işi qəsdən uzadanın Türkiyə olduğunu, "məsum erməniləri mühakimə etmədən sorgusuz-sualsız zindanlarda çürüdürlər" mənasında bütün dünyaya duyuruldu.

Avropa mediası məsələni çox ciddi qarşıladı. Başda İngiltərə hökuməti olmaqla, Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə məhkəmənin tezlaşdırılması üçün müxtəlif təzyiqlər edildi. Nəhayət, İstanbuldakı səfirdən ciddi bir təlimat alan konsul məktəbdə axtarış aparılmasına hazır olmaq üçün təkrar Merzifona gəldi. Lakin arama işi ilə vəzifələndirilən Amasiya prokuroru aradan üç ay keçdiyini və bu müddət ərzində cinayətkarların lazım olan tədbirləri aldıklarını bilndiyini, araşdırma aparılsa belə, bir şey tapmaq ehtimalının qalmadığını, bu qədər hazırlıqdan sonra əliboş dönmənin, hökumət əleyhində yeni "faktlar" ortaya qoymanın mümkün olduğunu Sadrazama bildirdi. Sadrazam da verdiyi cavabda ümumi prinsipin mühafizəsi üçün axtarışın və bu işin mümkün olduğu qədər gurultusuz aparılmasını 20.03.1893 tarixli yazılı əmrilə bildirdi. Nəticədə, üsyan bəyannamələrinin elanından tam dörd ay sonra məktəb səssizcə arandı və heç bir şey tapılmadı.

İngiltərənin Trabzon və Ərzurumdakı konsulları Ankaraya gələrək oradakı məsləkdaşları ilə görüşdülər. Və üçü birlikdə Valinin yanına gələrək Tonmanyanın bir isim bənzərliyi nəticəsində yanlışlıqla tutulduğunu, əsl cinayətkarın eyni adla başqa birinin olduğunu və həbsdəki "zavallı" Tomyanın Avropada, xüsusilə də Almaniyada çox tanındığını, alman və ingilis hökumətinin bu mövzuda həmrəy olduqlarını bildirdilər. İngilis konsullarının bəyanatları cinayətkarın arvadının Londondakı Osmanlı səfirinə verdiyi bəyanatın eynisi idi. (119).

İngiltərə cinayətkarın sərbəst buraxılması üçün İstanbula təzyiqini artırdı. İngilislərlə bərabər fransızlar da eyni mövzuda, yəni cinayətkarın isim bənzərliyi üzündən həbs edildiyini və sərbəst buraxılmasını istədilər. (120).

New York və Filadelfiyada hüzsuzluq o qədər artmışdı ki, Birləşmiş Ştatlar keçmiş İstanbul səfirini Xarici İşlər Nazirliyinə yollayaraq bu işin daha çox yayılmasının qarşısını almaq üçün məhkəmə işinin bitirilməsini tələb etmişdi. (121).

Almanlar imperatorun yaxınlarından və protestant kilsəsinin ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan rahib Hofmanı Berlindən Ankaraya yollayaraq cinayətkarlarla görüşmələrini təmin etdilər.

Digər tərəfdən bütün təhdidlərə baxmayaraq, Osmanlı Türkiyəsinin erməni vətəndaşları məhkəmədə öz həyatları bahasına olsa belə, komitəçilər əleyhində şahidlik edirdilər. (122).

Hökumət iki atəş arasında qalmışdı. Ya həqiqi günahkarları cəzalandıraraq erməni çoxluğunun razılığını təmin edəcək, ya da günahkarları azad edib Avropanı məmnun edəcəkdi. Osmanlı dövləti təzyiqlərin qarşısında daha artıq dayanma bilmədi və cinayətkarları azad edib padşahın əmrilə onları Türkiyə ərazisindən xaricə çıxartdı.

Yaranmış vəziyyətin yaxşılaşmasını istəyən dövlət işi ört bas etmək üçün əlindən gələni etdisə də, istədiyinə nail ola bilmədi. Məhkəmə bitdikdən sonra da ixtilalçılar hər fürsətdən istifadə edərək dövlətin güclərinə, müsəlman əhaliyə və özlərindən olmayan irqdaşlarına qarşı silahlı hücumlara başladılar. Şərqi və Cənubi Anadolu da dövlətin avtoriteti getdikcə azalırdı. Ortaqlıqda bir panika havası əsirdi. Canlarını qurtarmaq istəyən ermənilər qorxularından anarxistlərin tərəfinə keçir, digərləri isə köçə məcbur edilirdilər. Dövlət adamları başlanğıcda işi lazımı qaydada ciddiyyə almadıqlarına görə ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı kin getdikcə böyüdü. İki tərəf arasında keçmiş günlər bir daha geri gəlməyəcək dərəcədə pozuldu. Beləliklə, hər iki cəmiyyət 1915-ci ilinə qədər bir-birlərinə nifrət edərək yaşadılar.

Sasondakı ermənilər və kürdlər əsrlər boyu dostcasına ömür sürmüşdülər. Erməni komitəçiləri bu bölgənin xüsusi vəziyyətinə görə, ixtilal təbliğatı üçün gözəl bir məhəllə tapmışdılar. 1893-cü ildə burada bir Damatyan ortaya çıxdı. Bir il sonra bunun yerinə Bəyaçıyan gəldi. Bunların təhriklərilə çox az bir zaman içərisində bu iki millət arasında bir çox hadisələr baş verdi. 1894-cü ilin avqust ayında düşmənçilik artıq o dərəcəyə çatmışdı ki, oradakı münafişlər adətən müharibə şəklində olub qalibyyət ermənilər tərəfində görünməyə başlayırdı. Vəziyyət bu halda ikən hadisə yerinə Osmanlı əsgəri yetişirdi... Ancaq Sason hadisələri Avropanın qulağını doldurmaq üçün kifayət deyildi. Ona görə bütün Anadolu da Sason hadisələrinə bənzər hadisələr meydana gətirmək lazım idi. Belə

hadisələrin sayı artdıqdan sonra Avropa rəsmən müdaxiləyə başladı. Avropa mediası da bu qarışıqlığı geniş ölçüdə yaymağa davam etdi." (123).

General Mayevski kimi Şərqi Anadoluda ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı qanlı hadisələri başlayanların erməni komitəçilərin və onları təhrik edən imperialist dövlətlərin səbəb olduqlarına dair məlumat verən bir çox şahid və xarici yazıçılar vardır. Biz bunların bir neçəsinin etiraflarını yazmağa çalışacağıq.

Şərqi Anadoluda erməni üsyanlarının sürətlə baş verdiyi zamanlarda (1893-1896) bölgəni gəzən ingilislərin Ərzurumun konsulu Robert Graves burada yaşayan yerli ermənilərdə Osmanlı dövlətinə qarşı fitnə-fəsad ruhunun heç olmadığını, əsl üsyan müəlliflərinin Qafqazda, İsveçrədə və Afınada məskunlaşan gizli erməni cəmiyyətlərin olduğunu yazdıqdan sonra belə davam edir: "Bütün bunların içərisində sakitliyi pozan hadisələrə səbəb olanın ən təhlükəlisi xaricdə fəaliyyət göstərən gizli erməni cəmiyyətləriydi. Bunlar xalq arasında fəaliyyətdə olaraq üsyan və fitnə toxumlarını yayır, halından razı olmayan bəzi qəzəbli gəncləri məhəllənin üsyan cəmiyyətləri halında təşkilatlandırirdılar. Üsyana hazır olan bu təşkilatlara veriləcək bir işarətlə üsyan başladılacaq, türklərin bunlara müdaxiləsi qaçılmaz hala gələcək, nəticədə üsyançıların ümid etdikləri xarici müdaxilə şəraiti yaranacaqdı. (124).

Xatirə kitabında erməni komitəçilərinin Bitlisin şimalında yer alan Sason dağlarında gizlənilib oranı təhrik və təbliğat mərkəzi seçdiklərindən bəhs edən Graves komitəçilərin buradan hərəkət edərək Osmanlı poçt dəstələrinə, jandarma təşkilatına, teleqraf xətlərinə və hökumətin qonaqlarına hücum edərək "əxlaqsız hadisələrə" yol verdiklərini yazır. (125).

İndi də başqa bir şahid, yuxarıda əsərindən bəhs etdiyimiz George H.Hepworthun şahidliyini qeyd edəcəyik. Edvin Pears Hepworthun "New York Herald" qəzeti tərəfindən Şərqi Anadoluya erməni iddialarını incələmək üçün göndərilmiş heyətə daxil edilən Amerikalı bir papaz olduğuna görə Sultan II Əbdülhəmidin bu heyətə yardımçı olmaq üçün rəfaqətlərinə bir əsgər ilə bir katib verdiyindən bəhs edir. (126).

Təhsin paşa öz xatirələrində: "Şərqi Anadoluda bitərəf və heç bir təzyiq altında qalmadan incələmələr aparən bu heyətin verdiyi məlumatlar və raportlarla ortaya çıxan həqiqətlərin nəticəsində, Amerikanın ümumi fikrinin özlərini "səhv yola sövq edən erməni təbliğatçılarına çox hirsələndiklərini,"- yazır. (127).

Şərqi Anadoludakı qanlı hadisələrə xaricdən gələn erməni komitəçilərin və xarici dövlətlərin səbəb olduqlarından bəhs edən Hepworth xatirələrinin nəticə bölümündə bunları yazır: "İndi mən erməni qətliaamlarına erməni komitəçilərin səbəb olduqlarını qısaca söyləyəm, bir həqiqəti, həm də çox əhəmiyyətli bir həqiqəti söyləmiş olaram... Bu arada erməni komitəçilərinin təcavüzlərini yeniləmələri mümkündür. Onlar məqsədlərini açıq-aydın söyləyirdilər: Özləri

hadisələrin gerisində türklərlə erməniləri bir-birlərini öldürməyə təşviq etsələr, Avropanın qüvvəyə baş vuraraq müdaxilə edəcəyinə və bunun nəticəsində erməni krallığını yenidən quracaqlarına inanırdılar. Bu irəlini görə bilməyən, İngiltərə və Rusiya tərəfindən təhrik edilən ermənilər yanlış qərarlar alırdılar. İngiltərə onları yeni səyləri üçün öyür, təşviq edirdi. İngilislər gecə qaranlığı düşüncə şəhərin küçələrində gizlicə dolaşaraq öz dinləyicilərinə üsyana söz vermələri təqdirdə hökumətlərinin onlara kömək edəcəklərinə dair vəd verirdilər. Rusiya isə... Anadoluya gizlicə əl uzatmağa hazır idi. O, Ağ dənizə doğru yavaş-yavaş irəliləməyə çalışırdı. Qətlialmlara gizlicə gülən Rusiya komitəçiləri təhrik edərək bir başqa üsyana səbəb olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, bir ana tək ermənilərə sahib çıxan Rusiya onların simpatiyasını qazanmaq və hami sifətini almaq istəyirdi." (128).

Erməniləri Osmanlı dövləti əleyhinə qaldırma fikri Türkiyədəki ermənilərdən deyil, Avropadan və Rusiyanın hakimiyyətində olan Qafqazdan gələn ermənilərdən irəli gəlirdi. Təbii ki, Qafqaz ermənilərinin belə hərəkət etmələri ağıla gəlməzdi. Onların arxasında Rusiya vardı. Rusiya Bolqarıstan hadisələrindən sonra indi də Türkiyəni ermənilərlə təhdid etməyə başlamışdı. II Əbdülhəmidən bunları oxuyuruq: "Ermənilərin bizdən heç bir şikayətləri yox idi. Fəqət ruslar Bolqarıstan üzərindəki əməllərinə nail olduqda Osmanlı imperatorluğundan yeni bir parça daha qoparmaq üçün erməniləri barmaqlarına doladılar. Göndərdikləri ajanlarla əvvəl papazları və müəllimləri ələ aldılar, sonra da tapdıqları macərəçi erməniləri bizim əleyhimizə döndərdilər." (129). II Əbdülhəmidin adı keçən xatirələrində erməni komitəçilərinin metodunu və erməniləri türklərə qarşı necə düşmən etdiklərini də belə anladır: "Ermənilərin metodu müsəlmanları təhrik etmək, onlar arasında münaqişə yaratmaq, sonra da dünyanı ayağa qaldırmaqdı. Bundan sonra Avropa dövlətləri işə qarışacaqlar, bu iki ünsurun bir arada yaşaya bilməyəcəklərini irəli sürərək muxtariyyət istəyəcəkdilər.

Papazlar, müəllimlər və ajanlarla aparılan bu təhriklər əvvəl o qədər də etibar görmədi. Bir çox Osmanlı ermənisi bu qışqırtmaları xoş qarşılamadı. Belə olduqda, qurulan çətələr əvvəl bu namuslu erməni vətəndaşlarımızı "yola" gətirmək üçün bunları kəsib-doğrayıb öldürməyə başladılar. Bu vicdanlı ermənilər bir tərəfdən hökumətdən, digər tərəfdən də çətələrdən çəkinirdilər. Sonralar bunlar da çətələri dəstəkləməyə başladılar. Onlar çətələrə hər cür köməyi göstərir, onlarla bərabər türklərə qarşı olmazın hərəkətləri edirdilər.

Birinci səhifəsi belə bitən oyunun ikinci səhifəsinə keçildi. Türk qılığına girən ermənilər özlərinə yardım etmək istəyən vətəndaşını öldürüb sonra da: "Görmürsünüz mü, türklər sizi necə kəsib-doğrayırlar? Siz hələ bizim tərəfimizə keçməyəcəksiniz mi?"- deməyə başladılar. Bir tərəfdən də müsəlmanların

yaşadıqları kəndlərə girib, qadın-uşaq demədən xalqa işgəncə verərək öldürüldülər." (130).

Rus generalı Maevski bunları yazmışdır: "1895-ci ilə qədər ermənilərin Türkiyədəki yoxsulluqları hey xəyali və şişirdilmiş uydurma hekayələridir... Hadisələr komitəçilərin xəyallarındakı təsəvvür etdikləri və icraya qoyduqları komediya başqa bir şey deyildir... 1895-ci ildə Vanda erməni-müsəlman əlaqələri çox yaxşı idi. Bu iki cəmiyyət bir-birilərlə dostca keçinirdilər. 1895-ci ildə bu gözəl əlaqələr birdən-birə tərsinə döndü. Komitəçilər müsəlmanları ermənilərə qarşı qışqırmağa başladılar. Türk vəhşiliyi bir həqiqət olmayıb uydurulmuş siyasi bir hekayədir. Həqiqəti olduğu kimi söyləmək lazımdırsa, Şərqdə vəhşi olanlar müsəlmanların deyil, əksinə, şərqli xristianların olduğunu söyləmək yerində olar. Müxtəlif pisliliyi törədənlər şərqli xristianlar idi. Sonra onlar bu törətdiklərini kimsəsiz müsəlmanlara yükləyirdilər." (131).

Şərqi Anadoluya Avropa və Rusiyadan gələn daşnaksütyun və hncək komitələrinin üzvlərini yerli ermənilər dəstəkləməmişdilər. Lakin bu azğın komitəçilər onları zorla və müxtəlif şeytani üsullarla müsəlmanlara qarşı çıxmağa məcbur edirdilər. Bu zorlamalar nəticəsində Ərzurum, Sason, Zeytun, Van və Adanada üsyanlar baş verdi. Bu üsyanlarla Avropanın diqqətini cəlb edib "Berlin müqaviləsi"nin 61-ci maddəsinə əsaslanaraq Türkiyəyə müdaxilə ediləcək, ermənilər lehinə islahat aparılması, imtiyazlar verilməsi istənəcək, "Onlara veriləcək bu imtiyazlarla, qurulması planlanan erməni krallığının toxumu əmələ gətiriləcəkdi." (132).

Erməni komitəçiləri bu sahələrdə çıxardıqları üsyanlardan bir nəticə əldə edə bilməyincə, fəaliyyətlərini İstanbula, hökumət mərkəzinə qaytaracaqdılar. Beləcə, Avropa dövlətlərinin diqqətlərini və müdaxilələrini daha asan çəkmə biləcəklərini zənn edirdilər. Erməni komitəçilərinin İstanbulda yaratdıqları ilk hadisə onların 1896-cı ildə Osmanlı bankını basmaları hadisəsidir. Osmanlı bankı bir ingilis-fransız təşəbbüsü olduğuna görə, qərblə dövlətlərin bankı idi. Hadisə çıxarmaq üçün bu bankın seçilməsi onun Avropa ilə birbaşa əlaqəsinin olması ilə idi. Avropanın diqqətini erməni məsələsi üzərinə daha asan çəkmək üçün Osmanlı bankında bir hadisə çıxarmaq planlanmışdı. (133). Hadisədən bir il əvvəl, 10 sentyabr 1895-ci ildə Patriarx İzmirlıyan, ətrafına topladığı ermənilərlə Kadırqa səmtindən Sultanəhməd meydanına qədər yeriyərək İstanbulda ermənilərin ilk gövdə göstərisini başlatmışdı. 1896-cı ildə baş verən banka hadisəsində də onun barmağı vardı. Buna görə də II Əbdülhəmid onu patriarlıqdan qovdurtmuşdu. (134).

Osmanlı bankını basan otuz erməninin hamısı daşnaksütyun komitəsinə mənsub olub xaricdən gəlmişdilər. "Osmanlı bankına tacir sifətilə girərək küçədən keçən xalqı bombalarla öldürmüşdülər. Bankın ətrafını saran əsgərlərə xitabən

"Rusiya səfiri M.Maksimov gəlmədikcə heç kimə təslim olmayacağıq, yoxsa, bankı havaya uçuracağıq" deyə çığır-bağır salmaqla Rusiya səfərinə müraciət edilmiş və M.Maksimov gəlmişdi."(135). Maksimov əlində bir Rusiya bayrağı olduğu halda komitəçiləri bir fransız gəmisinə qədər gətirib onların sağ-salamat Türkiyəni tərk etmələrinə yardım etmişdi. İğtişaş əsnasında əlində bir zopa ilə saraya gələrək II Əbdülhəmidə: "Erməniləri bununla öldürürlər,"- deyə fəryad edən də bu Maksimov idi." (129). Fəqət II Əbdülhəmid də Maksimovun hücumuna boyun əyməyib, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ona laiq olduğu cavabı vermişdi.

Erməni komitəçilərin istədikləri vəziyyət yaranmış, hadisə üzərinə Avropa dövlətləri: "Türklər erməniləri qətl edirlər" -deyərkək, İngiltərə başda olmaqla Fransa və Rusiya daşnaksütyun və hncək komitələrinin Avropa dövlətlərinə islahat üçün verdikləri tələb qarşısında Osmanlı dövlətindən islahat istəyirdilər. "İslahat yerinə ölümü tərcih edərim"- deyən II Əbdülhəmid bu islahat istəyini də qəti bir şəkildə rədd etmişdi." (137).

II Əbdülhəmidin çox qararlı olduğunu anlayan erməni komitəçilərinin Osmanlı bankını basması da bir nəticə vermədi. Artıq komitəçilər daxildə üsyan çıxarıb Avropa dövlətlərinin diqqətini çəkməkdə hədəflərinə çata bilməyəcəklərini anlamışdılar. Vəziyyət belə hal aldıqda, onlar yeni metodlar düşünməyə başladılar. Onların bu yeni düşüncələrinin əsasını II Əbdülhəmidin ortadan qaldırılması təşkil edirdi. Komitəçilərin sultanı hədəf almaları heç də səbəbsiz deyildi. Xaricdə erməni komitəçilərinin lehinə müdaxilə edən dövlətlərin arzularını təsirsiz buraxan onun siyasəti idi. Buna görə də sultanı öldürmək, onu təsirsiz bir hala gətirmək lazım idi. Erməni komitəçilərinin II Əbdülhəmidə qarşı sui-qəsd olan və "Bomba hadisəsi" adı ilə tarixə keçən hadisə bu mərhələlərdən sonra ortaya çıxmışdır. Bu hadisə ilə əlaqədar Osmanlı "Teşkilati-Mahsusasında" (Təhlükəsizlik təşkilatı) vəzifəli olan mərhum Polkovnik Hüsəməddin Ərtürk bunları yazır: "Ermənilər İstanbuldakı üsyanda (Qumqarı və bank hadisələri) müvəffəqiyyət əldə edə bilmədikdə Əbdülhəmidə ortadan qaldırmağa qərar vermişdilər. Bu məqsəd üçün İsveçrədə komitəçilərdən ibarət bir iclas keçirilmiş və komitəçilər arasında görüləcək işlər bölüşdürülmüşdü.

Elə bu zaman müstəqil bir İsrail yurdu olaraq düşünülən Qüdsü tələb etmək üçün sionistliyin qurucularından Teodor Herzl ilə Hahambaşısı girdikləri hüzurdan Əbdülhəmid tərəfindən qovulmuşdular. Onlar da ermənilərlə birləşərək müştərək düşmənçiliyə başlamışdılar. Sui-qəsd hadisəsinin planı İsveçrədə hazırlanmış, Rusiyada ixtilalçı olaraq yetişdirilmiş bir yəhudi ilə sui-qəsd işlərində təcrübəsi olan bir macar yəhudi və fransız Edvart Jores ilə erməni komitəçilər bu planda xüsusi bir vəzifə almışdılar. Əbdülhəmidin saatlı bir bomba ilə qətl edilməsi uyğun görülmüşdü. Bomba bir fayton arabasının yaylarının üst qisminin içərisinə qoyulacaq və cümə salamlaşmasındakı mərasimə soxulacaqdı. Bu

arabanın padşahın hər zaman mindiyi dörd at qoşulan səltənət arabasının civarında Ulduz sarayından Hamidiyyə camisinə qədər qət etdiyi məsafə daxilində və mümkün olduğu qədər ona yaxın bir yerdə buraxılması lazım gəlirdi. Bu araba Vyanada emal edilmiş və hər bir parçası ayrı-ayrı gömrükdən içəri keçirilmiş, sonra bir araya gətirilərək yığılmışdı. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində bu parçaların gömrüklərdən rüsvətlə yoxlamasız keçirildiyi ortaya çıxmışdır." (138).

Leon Dabağyana görə, bu hadisədə çox əhəmiyyətli vəzifə alan Edwart Jores belçikalı bir yəhudi idi. Yenə ona görə, hadisədə ikinci şəxs olan və daşnaksüyunun qurucuları arasında yer alan Krisdaper Mikaelyan da yəhudi idi. (139).

Sui-qəsdin hazırlığını etmək üçün 1905-ci ilin may ayında Rusiyadan İstanbula üç komitəçi gəlmişdi. Bunlardan biri daşnaksüyun komitəsinin qurucularından Simon Kayın adlı Kristoper Mikaelyan idi. Digəri bunun qızı Robino Kayın, üçüncüsü də Konstantin Kabulyan adı ilə tanınan Safo idi. Bunlara belçikalı anarxist Jores də qatıldı. Bu dörd komitəçi İstanbulda bir ay qalaraq sui-qəsdin planlarını qurdular. Robino Kayın və Sofi Li-paris adlı qadın komitəçilər gözəl paltarlarla kübar görünüşlü bir yabançı kimi xaricilərə məxsus giriş qapısından sarayın sağlamlığına bir neçə dəfə girərək oraları tədqiq edib bu nəticəni əldə etmişdilər: "Sultan Həmid minik daşından arabaya mindikdən bir dəqiqə qırx iki saniyə sonra caminin çöl qapısının ağzına çatmış olur. Saatla işləyən bir bombanı mexanizmi Sultan Həmidin minik daşından arabaya mindiyi dəqiqədə hərəkətə keçirilib bir dəqiqə qırx iki saniyə sonra saatın ibrəsi partlayış nöqtəsindən atəşə verilərsə, Sultan Həmid bu partlayış sahəsinə çatacaq və bütün mahiyyəti ilə havaya uçurulmuş olacaqdı."(140).

Bu təsbitdən sonra Vyanaya gedən komitəçilər cızdıqları xüsusi plan üzrə bir araba düzəltdirərək, arabanı parça-parça yurda soxub yığıdıqdan sonra, 1905-ci il 21 iyul cümə günü Yıldız caminin çöl qapısına padşahın arabasına yaxın bir yerdə buraxmışdılar. Plan üzrə Sultan arabasına minərəkən bu saatlı bomba partlayacaq və onu öldürəcəkdİ.

Sultan Əbdülhəmid caminin koridorlarında irəliləyərkən salama durmuş olan Şeyxulislam Cəmaləddin əfəndi ilə görüşdü. Bu görüşmə hər zamanından bir az artıq sürdü. Tam bu sırada bomba partladı. Partlayan bomba 26 nəfəri öldürdü. Hər kəs panika içərisində qaçdığı halda II Əbdülhəmid soyuqqanlılığını qorumuş, başqa bir arabaya minərək xalqın alqışları altında heç bir şey olmamışcasına sarayına getmişdir. Hadisəni yaradan komitəçilər pasportları və qaçma tərtibatı əvvəldən hazır olduğuna görə Türkiyəni tərk edə bilməmişdilər. Beləcə, erməni komitəçilərin bu planı da müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır.

II Əbdülhəmid məşrutəni tərtibatı olmasına baxmayaraq, o günkü şərtlərdə məşrutəni Türkiyədə hələ tətbiq oluna bilməyəcəyi hökmünə inanır.

Onun fikrincə, əgər məşrutıyyət Türkiyədə tətbiq edilsə idi, imperatorluq qısa bir zamanda dağılıcaqdı. Padşaha görə, məşrutıyyət ancaq dili, dini, irqi bir olan cəmiyyətlərdə tətbiq oluna bilərdi. Osmanlı imperatorluğunun müxtəlif dil, irq və din mənsublarını tərkibində saxlayan bir imperatorluq olması, ayrı dil, irq və din mənsublarının imperialist dövlətlərin təhriklərinə açıq olmasına görə sərbəst idarəsi olan məşrutıyyət şəraitində imperatorluq qısa bir zamanda parçalanıb yox ola bilərdi. II Əbdülhəmid bu fikirdə olduğuna görə məşrutıyyəti həyata keçirmirdi. Məşrutıyyət şəraiti, ayrı bir dövlət ideali uğrunda mübarizə aparən cəmiyyətlərə görə, Türkiyədəki yıxıcı fəaliyyətlərini daha rahat və asan yerinə yetirmək üçün əlverişli bir şərait olacaqdı. Erməni komitəçiləri də belə düşünürdülər. Bax bu düşüncənin nəticəsində onlar məşrutıyyət şəraitinin yaradılması və II Əbdülhəmidin missiyasının sifira endirilməsi uğrunda jontürklərlə ittifaqa girdilər. Jontürklər erməni komitəçilərinin II Əbdülhəmidə qarşı olan sui-qəsdlərini, Türkiyənin hər hansı bir yerində çıxan erməni parıltılarının səbəbini II Əbdülhəmidin idarəsinə və məşrutıyyət idarəsinin olmamasına bağlayırdılar.

Gəlin Camal paşanın etiraflarına bir nəzər salaq: "Jontürklər 1894-1896 erməni hadisələrini II Əbdülhəmidin bir siyasi səhvi və öz istibdadını davam etdirmək üçün baş vurduğu zalım bir tədbir kimi qəbul etdilər. Buna görədir ki, o zaman Avropada olan Əhməd Rıza bəy və onun dostları bu baxımdan işi mühakimə edərək erməni ixtilalçılara böyük yardımlar etdilər. Mənim kimi məmləkət içərisində olan ixtilalçılar da eyni fikri qəbul edərək türklük və xüsusilə Osmanlılıq üçün çox böyük zərərlər verə biləcək mahiyyətdə inkişaf edən erməni qətləminə görə Əbdülhəmidə ittiham etməkdən çəkinmədilər."(141).

Jontürklərin Adəmi-Mərkəziyyətçi qolunun lideri Prins Səbahəddin erməni üsyanlarının səbəbini məşrutıyyətin yoxluğuna bağlayır, II Əbdülhəmidə "Erməniləri məhv etməklə" günahlandırır. (142).

Jontürklərə görə, məşrutıyyət gələr, II Əbdülhəmid təsirsiz hala gətirilərsə, ermənilərin şiddət hadisələri sona çatar.

Jontürklərlə ittifaq qurmaq təklifi ilk olaraq erməni komitəçilərindən gəldi. Onların etiraflarından bunları oxuyuruq:

Cenevrədəki erməni daşnaksütyun komitəsi, Adəmi-Mərkəziyyətçi cəmiyyətinə xitabən Prins Səbahəddin bəyə göndərdiyi bir məktubda mühüm bir məsələnin müzakirəsi üçün bir səlahiyyətli missiya qəbul edilməsini istəmişdir. Eyni şəkildə bir təklif Tərəqqi və İttihad Cəmiyyətindən mürəssil sayılan Əhməd Rza bəyə də edilmişdi. Bir neçə ay sonra da daşnaksütyun komitəsinin səlahiyyətli Malimyan adındakı bir zat Berlin küçəsindəki Səbahəddin bəyin yazıxanasına gələrək onunla görüşmüş, bir konqress aktını, bir proqram ətrafında toplanmağı və bəzi icraat şəkillərini təklif etmişdir. Prins Səbahəddin bəy və onun

dostları bu təklifi müvafiq görmüş və hansı nöqtələr ətrafında görüşüləcəyini təyin etmək üçün bir komitənin seçilməsini irəli sürmüşdülər. Bir neçə gün içərisində erməni nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə istər Tərəqqi və İttihad Cəmiyyətindən, istərsə də Təşəbbüsü-şəxsi qruppasından nümayəndələr seçilmiş və ilk iclas Berlin küçəsindəki Prins Səbahəddin bəyin bürosunda keçirilmişdir. Bu iclasda Adəmi-Mərkəziyyət qruppasından Dr.Nihat Rəşad Fəzli bəy, Tərəqqi və İttihad qruppasından Dr.Bahəddin Şakir, Hüsrev Sami bəylər, ermənilərdən də Məğlumyan və digər biri vardı.

Birinci ictimada ermənilər məqsədlərini açıqca söyləmişlər və erməni komitələri tərəfindən Sultan Əbdülhəmid əleyhinə törədilən sui-qəsdin pis nəticələr verdiyini və buna görə bir çox pulların hədəf getdiyini etiraf etdikdən sonra erməni komitələrinin müstəqil hərəkətləri istər məmləkət, istərsə də özləri üçün yaxşı olmadığına qənaət gətirdiklərini izah etmişlər. Müvafiq hədəfə çata bilmək məqsədilə müştərək bir proqram təqib ediləcək yolların indidən təyin və təsbitini təklif etmişdilər. Ümumi bir şəkildə göstərilən bu qənaət və düşüncələr hər kəs tərəfindən xoş görülmüşsə də, iş müştərək bir proqram şəklinə intiqal edincə fərqlər meydana çıxmışdır. Hətta bir ara görüşmələr pozulmağa doğru sürmüş, fəqət, nəticədə bu əsaslar üzərində anlaşma olmuşdur: hər cəmiyyət öz mənliliyini mühafizə etməklə bərabər, prinsip düşüncələrini bir an üçün nəzərə almayaraq, digərlərinin tənqidilə məşğul olmayacaq, özbaşınalığa yol verilməməsi üçün müştərək bir proqram altında çalışacaq, çalışma tərzini də bu üç cəmiyyətin gizli seçəcəkləri nümayəndələr təyin edəcəklər." (143).

Erməni komitəçilərin məqsədi yuxarıdakı sənəddən də anlaşıldığı kimi, II Əbdülhəmidə sui-qəsdlərinin müvəffəqiyyətli olması nəticəsində Sultanı təkbəşinə təsirsiz hala gətirə bilməyəcəkləri qərarına gələrək bu əməllərini yerinə yetirə bilmək uğrunda güclərini jöntürklərlə ittifaqa soxub hədəfə çatmaqdı. Bu ittifaqı yazıdan bunları oxuyuruq: "...Ermənilər də bu idarəni ittihadə cəlb edirdilər. Ermənilərin ən böyük fırqəsi ixtilaliyəsi olan daşnaklar bu idarəni yıxmaq üçün bizimlə ittihad etdilər. Ancaq bu ittihad yalnız şəxsə aid olub hər fırqə proqramında müstəqil hərəkət edəcəkdir. Bundan məmləkətimizə iki fayda vardır: birincisi lüzumsuz yerə qan tökən və xaricilərin müdaxiləsini dəvət edən fırqələrin hərəkətinə sədd çəkmək, ikincisi də müştərək mənafeyə malik olan xristianlığın qüdrətindən istifadə etməkdir. Ondan sonra hər fırqə öz proqramının icrasında sərbəst qalacaqdır.

Biz bir dəfə hökuməti yıxdıqdan və məclisi mühasirəyə aldıqdan sonra millətimiz sayəsində nə bir ovuc ermənidən, nə də Əbdülhəmid hökumətini təhdid edən avropalılardan qorxumuz qalmayacaqdır..." (144).

1906-cı ildə birləşən erməni təşkilatlarının jöntürk cəmiyyətləri ilə özləri arasında ittifaq qurulması uğrunda təşəbbüs etməsi üçün vəzifələndirdikləri,

Moğlumyanla jöntürklərin ittihadçı və Ademi-Merkeziyyətçi qrupları arasında aparılan görüşmələr nəticəsində, 27-29 dekabr 1907-ci ildə Avropada bir konqress keçirilməsi qərara alındı.

Tək orta q əməli II Əbdülhəmid devirmək olan bu konqres (145) müəyyən edilmiş gündə Parisdə "II Osmanlı Liberallar Konqresi" adı ilə toplandı.

Bu konqresdə II Əbdülhəmidin idarəsini devirmək xüsusunda, qısaca bu qərarlar alınmışdı: Hökumət devrilməli və yeni bir hökumət qurulmalı. Etiraz, nümayiş şərtləri: təzyi qə qarşı silahlı dirənmə, hökumət və polis vəzifəli ləri də daxil olmaqla siyasi və iqtisadi nümayişlərlə silahsız dirənmə. Vergi ödəməmə. Ordu içində təbliğat, lazım olduqda cəm halda nümayiş. Vəziyyət və şərtlərə görə digər hərəkat növləri. (146).

Sultan II Əbdülhəmid jöntürklərlə erməni komitəçilərin əlaqələrindən günbəgün xəbərdar olur və lazım olan tədbirləri alırdı. O, xatirələrində bu əlaqələri belə yozur: "Mən ermənilərin istiqlal sevdasına qapılmalarına çaşmıram, hələ böyük dövlətlər tərəfindən durmadan təhrik edildiklərini bildikdən sonra... Lakin Avropaya qaçıb orada mənim əleyhimə qəzet nəşr edən bəzi jöntürklərin erməni komitəçiləri ilə əməkdaşlıq edib əlbir olmalarına, hətta onlardan pul alıb satılmalarına çaşmıram. Onlar həm Osmanlı ölkəsini parçalanmaqdan qurtarmaq istədiklərini söyləyir, həm də Osmanlı ölkəsini parçalayanlarla əlbir olurlar! Əgər onların aralarına nifaq salmasaydım, görəsən, bu işi haralara qədər aparacaqdılar?.. Anadolunun göbəyində bir erməni dövləti qurmaq, onların vətənpərvərliklərinin bir isbatımı olacaqdı?"(147).

Bu uğurda bir erməni yazıçı da jöntürklərin erməni komitəçilərilə qurduqları ittifaqın Türkiyə baxımından zərərinə belə ortaya qoyur: "İttihadçılar ilə daşnaklar arasında həqiqi bir səmimiyyət içərisində ittifaq ola bilərdimi? Təbii ki, ola bilməzdi. Çünki erməni komitəçilərinin özlərinə ideal olaraq seçdikləri yol hər baxımdan zəifləmiş vəziyyətdə olan Osmanlı imperatorluğundan torpaq qopartmaq və şərqdən qərbə qədər uzanan müəzzəm bir Ermənistan meydana gətirə bilməzdi. Doğrusu, bu, tamamen bir xəyal məhsulu idi və gerçəkləşə bilməsinə əsla imkan yox idi. Amma onlar bu ideala tam mənada inanmışdılar. Buna görə də belə bir komitə ilə ittihadçıların bir uyum içərisində çalışa bilmələri, əlbəttə, hər baxımdan imkansızdı... İttihadçıların bu məsələdə işlədikləri ən böyük xəta siyasi qayələrlə hərəkatə keçmiş olan komitəçilərlə ittifaq arxasınca getmələri olmuşdur. Halbuki tam olaraq xarici ölkələrdən əmələ gəlmiş və Türkiyə içərisində çövrəklənmiş bu kimi quruluşların kökünü qazımaq, digər tərəfdən belə quruluşların qəhredici qısqacından qurtarmaq və camaatı öz taleyini təyin edə biləcək vəziyyətə gətirmək lazım idi. Sultan Əbdülhəmid xan buna qismən də olsa müvəffəq olmuşdu. İttihadçılar isə daha əvvəl başlamış olan hadisələrdən də misallar alaraq daha bacarıqlı bir üsul uyqulaya bilər və erməni məsələsini əsasından həll edərdilər.

Amma belə etmədilər. Xüsusilə daşnaklar ilə ittifaq yolunu seçərək xeyli qan itirmiş və ölməyə üz tutmuş olan canavara təzə qan verdilər. Belə yanlış və məntiq almaz bir siyasətin necə bir məhsul vermiş olduğunun cavabını biz deyil, bilavasitə tarix versin." (148).

Erməni komitəçiləri məşrutıyyətin elanına qədər "Təşəbbüs və fəaliyyətlərinin sırf istibdadı devirməyə yönəldiyini iddia etmiş və beləcə cəmiyyəti aldatmağa (149) müvəffəq olmuş, məşrutıyyəət şəraitində ixtilal üçün hazırlıqlara başlamışdılar. E.Mandelə görə də, ermənilər Sultan II Əbdülhəmidə qarşı jontürklərlə "keçici müqavilə" bağlamışdılar. Sultan devrilincə ermənilərdə aşırı dərəcədə hürrıyyəət havası oyandı. (150).

Məşrutıyyətin elanından sonra da jontürklərin erməni komitəçilərinə baxışları yaxşı niyyətlə davam etmiş, onların məşrutıyyətin elanı ilə birlikdə sadıq bir osmanlı vətəndaşı halına gələcəkləri düşüncəsinə qapılmış, məşrutıyyətdən əvvəl yıxıcı hərəkətlərinin səbəbini sırf məşrutıyyəət idarəsinin yoxluğuna bağlamışdılar. Ermənilər jontürklərin bu vəziyyətindən faydalanmışdılar. Bax, bunun nəticəsində məşrutıyyətin elanından sonra Avropada işləyən erməni komitəçiləri, siyasi günahkarlar, məhkumlar, məhkumluqdan qaçanlar, sərsərilər paytaxta doldular. Rus ləhçəsində ermənicə danışan daşnaksütyunlular diqqət çəkirdilər." (151).

"Türkiyədən xaricə nə qədər qaçan vardsa təkrar geri dönmələrinə icazə verildiyinə görə, Rusiyada olan ermənilərin də Türkiyəyə dönmələri üçün Moskva səfəreti və digər konsullar vasitəsilə dönənlərə pasportlar verilməsi əmri buyrulur. Bu arada, Rusiyada, xüsusilə Qafqaz və Qafqazdakı daşnaksütyun komitəçiləri tərəfindən ermənilərin Türkiyəyə girmələrini təmin etmək üçün lazım olan təşviq edilirdi. Qars Baş konsulluğundan hər həftə ən az min beş yüz pasport verilərək ermənilər Ərzurum yolu ilə ötürülürdü. Rusiyadakı bütün komitə rəisləri də pasport alaraq Türkiyəyə keçirdilər. Bu ümumi bağışlamadan o zamana qədər cinayət törədənlər də istifadə edirdilər." (152). Qaçan komitəçilər Türkiyəyə geri döndükləri kimi, Türkiyədəki fəaliyyətləri də aşkar hala gəlmişdi. "...Bax bu hövsələyə sığmayacaq ittifaq üzərinə məşrutıyyətdən əvvəl hökumətin şiddətlə təqib etdiyi gizli təşəkküllər artıq aşkar fəaliyyəətə başlamış, hətta daşnaksütyundan başqa hncak, Veraqamyol-hncak, Ramqavar v.s. ixtilal cəmiyyətləri də Anadolunu parçalama fəaliyyətlərini açıqdan-açığa etmək imkanını təmin etmişdilər." (153). Elə ki hər yerdə yenidən təşkilatlanırdılar, prospekt və küçələrdəki bürolarına tablolar asaraq fəaliyyəət göstərirdilər. Türkiyəyə qarşı üsyanda istifadə etmək üçün bu ölkəyə bol miqdarda silah soxdular. Bu silahlar bazarda, mağazalarda sərbəstcə satılırdı. Erməni məktəbləri bir ixtilal yuvası halına gətirilmiş, erməni uşaqlarına "Türklərin Anadolu vilayətlərini ermənilərdən zəbt etmiş olduqlarını, hər bir

erməni üçün atalarının məmləkətlərini türklərin boyunduruğundan qurtarmağa çalışmanın milli bir vəzifə olduğunu anladırıldı.(154).

Yeni şəraitdə erməni komitəçiləri belə Osmanlı məclisi deputatlığına deputat olaraq girmişdilər. Bunlar Pastırmaçıyan və Vartakeşt idi. Ən mühüm və gizli nəzarətlər olan xarici və poçta, teleqraf nazirliklərinə iki erməni - Qabriyel Norandukyan və Oskar gətirilmişdilər. Bunlar olarkən, ittihadçıların bütün hərəkət nöqtələri məşrutəyə gəlməklə erməni qarışıqlıqlarının sona çatacağı və ermənilərin sadıq bir Osmanlı vətəndaşı olacaqları düşüncəsi idi. Lakin hələ məşrutəyə elanından bir il keçmədən ittihadçıların düşüncələrinə qarşı nə edə biləcəklərini ortaya qoydular. Məşrutəyə havasının gətirdiyi sərbəstlik şəraitində üsyan üçün hazırlanan və 31 mart hadisəsi qarışıqlığından faydalanan Adanadakı ermənilər əllərindəki silahlarla türklərə hücum etməyə başladılar. Komitəçilər nəzdində Sultan Həmidin aradan qaldırıldığı üsyanlar məşrutəyə rejimində aradan qaldırılmaz sayılır, ittihadçıların dostluğuna güvənilirdi."(155).Adana hadisəsinin səbəbi "Avropa dövlətlərinin əsgəri müdaxiləsinə səbəb olaraq Kilikiyada bir erməni hökuməti qurmaq idi." (156). Hadisədə Rusiyanın da barmağı vardı. Rusiya Ağ dənizə enmə uğrunda uzun zamandan bəri Adana və ətrafındakı ermənilərini Osmanlı dövlətinin əleyhində təhrik edirdi. (157).

Adana üsyanlarından ermənilərin hesabı bu idi: üsyan çıxarılacaq, Avropa dövlətləri Mərsinə əsgər ötürərək müdaxilə edəcək və buranı ermənilərə verəcəkdilər. Üsyan məşrutəyə şəraitindən faydalanaraq hazırlanmışdı. "Ermənilər arasında teatr səhnələri oynanılır, səhnələr erməniləri təhrik edirdi: səhnədə rol alan gənc bir erməni qızı ağlayanlara: "Nə üçün ağlayırsınız? Vətəni qurtarmaq sizin əlinizdədir. Millətimiz sizdən fədakarlıq gözləyir. Namussuz yaşamaqdansa, namuslu ölmək şərəflidir. Ölümdən qorxanların aramızda yeri yoxdur," -deyə xitab etməklə qəzəbləri son həddinə çıxarırdı. Səhnədən çıxan erməni gəncləri bu təsir altında küçələrdə "Yaşasın erməni krallığı!" deyərək nəqərat atırdılar. Rusiyadan gələn erməni komitəçiləri durmadan erməni gənclərinə atəş və silah təlimi verirdilər." (158).

Hadisələrin başçısı Yepiskop Muşeq idi. Komitəçilərin təhriklərinə bu papazın da təhrikləri əlavə olunca, ermənilər əllərindəki silahlarla müsəlmanlara hücum etdilər. Bu hadisədə çox sayda müsəlman və erməni həyatını itirdi. Muşeq Avropaya qaçdı.

Üsyan olanda təşvişə düşən ittihadçıların hadisə qarşısında olan tövrləri maraqlıdır. Bu hadisə ilə əlaqəli olaraq Camal paşa və Tələt paşanın xatirələrinə bir nəzər salaq. Camal paşa belə yazır: "Adanaya gəlişimdən dörd ay sonra yalnız Adana şəhərində hər b divanı məhkumlarından otuz müsəlman edam etdirdiyim kimi, ondan iki ay sonra da Erzincan qəsəbəsində on yeddi müsəlmanı edam etdirdim. Bununla bərabər yalnız bir erməni edam olunmuşdur. Edam olunan müsəlmanlar

arasında Adananın adlı-sanlı və zəngin ailələrinə mənsub gənclər olduğu kimi, Baxça qəsəbəsinin müftüsü də vardı. Bu müftünün o bölgənin türkləri nəzdində çox böyük nüfuzu vardı." (159). Tələt paşa da bunları yazır: "Adana hadisələri 31 martda və irtica günlərində olmuşdur. Təqib edilən məqsədin xalq kütlələrinin təəssübünü təhrik edərək qətləyə səbəbiyyət vermək surətilə Avropanın diqqətini üzərimizə çəkmək və Kilikiyada muxtar bir erməni birliyi təşkil etmək olduğuna şübhə yoxdu. Mən bu işdə bitərəf bir dövlət adamı sifətilə siyasi məqsədimi unutmaq və müsəlman olsun, erməni olsun, qətləyə fəaliyyətinə görə layiq olduqları cəzaya çatdırmaq istəyirdim. Bu hadisələr zamanında müsəlman xalqı qətləyə təşviq etmiş olan müftü və digər müsəlmanların da cəzalandırılmasını təkid etdim. Belə olduqda məhkəmə müftünü və şəriklərini edama məhkum etdi və bu edam qərarının nazirlər heyəti tərəfindən təsdiqini təmin edən yenə mən oldum. Yüngülləşəcəkləri qənaitində idim, komitələrə qarşı daima ən böyük səbri göstərdim və onların həqiqi məqsədlərini bilmirmiş kimi hərəkət etdim. Lakin hökumətin bu hərəkət təzvi komitələrin ehtiraslarını yüngüllətmək bir yana dursun, əksinə, onları gücləndirdi. (160).

İttihadçılar Adana hadisələri səbəbilə "Zərərlər çəkən ermənilərə təzminat olaraq paylamaq üzrə Vali Camal bəyin əmrilə iki yüz min qızıl verilmişdi. Müsəlmanlara isə heç bir təzminat və sairə verilməmişdi. Qız və oğlan erməni yetimləri bu pul ilə bəslənmiş və baxılmışlar." (161).

"Məclisdə komitəçi deputatlar vardılar, dedik. Bunlardan Pastırmaçıyan vəhşi və qızğın erməni komitəçilərindən biri idi. Əbdülhəmid zamanında o, dostları ilə birlikdə Osmanlı bankına girərək oradan xalqın üzərinə bombalar atmış, nəticədə, yaxalanmış olduğu halda Rusiya səfirinin qoruması sayəsində heç bir cəza almadan İstanbulu tərk etmiş sevilməyən bir adamdır." (162). Komitəçi deputatlardan Vartakes isə, "Vanda çıxarılan ixtilalın təşkilatçılarından olduğuna görə edama məhkum edilmiş və ancaq ingilis səfirinin təzyiqilə cəzası ömürlük həbs cəzasına çevrilərək Erqani mədəninə göndərilmiş bir sərsəri idi." (163). II Əbdülhəmidə hal qərarını təbliğə məmur üçün qurulan heyətdə olan erməni Aramı bu heyətə sırf "Adana hadisələrinin ermənilər üzərindəki mənfi təsirini yox etmək və hadisədən Sultan Həmidə cavabdeh göstərmək üçün seçmişdilər." (164).

Qabriel Norandükyanın Xarici İşlər Nazirliyinə gətirilməsi yaxşı olmadı. Bu adamın nazirliyi zamanında və daha sonralar zərərləri görülmüşdür. O, həyatını Türkiyənin zəiflədilməsi və bunun nəticəsində erməni dövlətinin qurulması uğrunda sərf etmişdir. Nazirliyin zamanında verdiyi zərərlərdən biri tarixə "Trablusqarp hərbi" adı ilə keçən türk-italyan müharibəsində italyanlar hesabına çalışması olmuşdur. "Fazlı bəy böyük kabinə zamanında Müdafiə Naziri Nazim paşanı ziyarətə gedir. Onun yanında ziraət Naziri Rəşid paşa da vardı. Ziraət Naziri Nazim paşaya: "Paşam, aramızda xainlər var,"- deyər sözə başladı. Trablusqarp

hərbi münasibətilə italyanlarla sülh müzakirə edilərkən cərəyan edən bu hadisəni nəql etmişdir: "Mən italyanlardan lehimizə bəzi şeylər qoparmağa çalışdım və bu xüsusda dostlarımı da yola gətirməyə müvəffəq olmuşdum. Lakin bir ara İtaliyanın səlahiyyətli nümayəndəsinin hərəkətlərində dəyişiklik hiss etdim və səbəbini soruşdum. İtaliyanın nümayəndəsi cavabında: "Dayınlər vəkili Noqara İstanbuldan göndərdiyi raportda Xarici İşlər Naziri Norandukyanı evində ziyarət etdiyini bildirir və Norandukyan, "Vəziyyətimiz çox pisdir nə istəsəniz verməyə məcburuq, fürsəti qaçırmayın, istədiklərinizdə təkid edin," tövsiyəsində olduğunu yazır,"- demişdir. Bunu mənə şəxsən Fazlı bəy anlatmışdır." (165).

Trablusqarp müharibəsinin sonunda imzalanan "Türk-italyan müqaviləsi"nin Türkiyə əleyhində maddələr ehtiva etməsi bilavasitə 12 adamın itirilməsinə böyük ölçüdə bu adam səbəb olmuşdur.

Qabriel Norandukyan Xarici İşlər Nazirliyi zamanında verdiyi zərərlərdən biri də Türkiyənin başına Balkan müharibəsinin gətirilməsinə yardımçı olmasıdır. Balkanlarda müharibə olmayacağına dair Rusiyadan aldığı saxta təminatla əsaslanaraq: "Balkanlardan imanım qədər əminəm. Müharibə olmayacaq" - deyərək, hökuməti yuxuya verən və bölgədən təlimi 120 batalyon əsgərin azad edilməsinə səbəb olan odur. (166). Bu qədər əhəmiyyətli bir qüvvənin Rumelidən çəkilməsi Balkan millətini cəsarətə gətirərək Türkiyəyə hücum etmələrinə səbəb olmuşdur. İşin qəribəliyinə baxın ki, onun təhlükəli vəziyyəti aydın olduğu zaman qorxudanmı, yoxsa erməniləri çətinə salmamaq üçünmü, tədbir görülməmişdir: "Böyük kabinetdə Norandukyana dostları "xain" gözü ilə baxırdılar, lakin bunu açıqdan-açığa söyləyə bilmirdilər." (167). "Xarici İşlər Naziri Norandukyan bu müharibənin (Balkan müharibəsi) ən böyük məsuliyyətli idi. Bir gün Şeyxulislam: "Ah o Xariciyyə Naziri Norandukyan var haa, o!"- demişdi. Bu istehzasına cavabən də: "Hamımızın fikrini oğurlayan odur. Çünki hər dəfə sözü o mövzuya gətirib: "Müharibə qeyri-qəbuldur deyirsəm əgər, inanın əfəndim,"- deyərək cövhərini udur, sonra da bizi müharibəyə təşviq edirdi,"- dedi." (168).

Qabriel Norandukyan Xarici İşlər Nazirliyindən "Böyük kabinetin" istefa etməsi nəticəsində nazirlikdən uzaqlaşdı. Türkiyənin I Dünya müharibəsinə girməsilə Türkiyəni tərک edən Norandukyan bu müharibə şəraitindən faydalanaraq Avropada bir erməni dövlətinin qurulması uğrunda çalışmalara başlamışdır. "Birinci dünya müharibəsi zamanında məmləkətimizdən ayrılmış olan Qabriyel zəkasından gözlənilməyən bir qavrayışsızlıq və yersiz bir ehtiras şaşqınlığı ilə artıq məhv olduğuna qənaət gətirdiyi Türkiyə torpaqlarında erməni komitələrinin xəyallarında canlandırdıqları muxtar Ermənistan qurulması qayəsini Avropada müdafiəyə girişmiş və bu surətlə, çox heyf ki, özünü dövlətin ən yüksək bir əmniyyət məqamına çıxarmaq qədirşünaslığında olmuş müqəddəs türk millətinə qarşı xəyanət etməyə böyük bir nankorluqla sui-istifadə etmişdir." (169).

Norandukyanın erməni dövləti qurma uğrunda Avropadakı çalışmaları İstiqlal müharibəsi zamanında da davam etmiş, zəfərdən sonra, sülh görüşmələri başlayınca bu səfər də postunu LOZANNA sərmişdir. LOZANNA kulislərində Avropa dövlətləri təmsilçiliyinə Şərqi Anadoluda müstəqil bir erməni dövləti qurulması fikrini qəbul etdirməyə çalışan Norandukyan bir ara Türkiyənin baş nümayəndəsi İsmət paşa ilə də təmas etmişdir. İsmət paşa öz xatirələrində bu anı belə anladır: "Paşalyan əfəndinin sözlərini Norandukyan əfəndi kəsdi: "Biz bir erməni yurdu istəyirik,"- dedi. "Necə bir erməni yurdu?"- deyə sordum. Türkiyənin bir yerini ayıracaqsınız tərzində izah etdikdə mən sordum: "Türkiyənin harasında istəyirsiniz? Şərqindəmi, cənubundamı, yoxsa qərbindəmi?" Norandukyan: "Harada olursa olsun, erməni yurdu olaraq bizə bir yer verin, biz də orada toplanaq, orada yaşayaq,"- dedi." (170).

Qabriyel Norodukyan kimi digər erməni liderləri də I Dünya müharibəsində Türkiyəni tərک edərək Avropa və Rusiyada erməni dövləti qurma uğrunda çalışdılar. Basdırmaçıyan Osmanlı məclisində deputat ikən Qafqaza qaçaraq, orada könüllü erməni batalyonları qurub Rusiya ordusu sıralarına girmiş, bu batalyonlarla Vanda türkləri qətl etmişdir. (171). Jöntürklərlə hiyləli əlaqələrə girən bütün ermənilər eyni xainliklə pis yollara baş vurmuşlar. Bütün bunları burada uzun-uzadı sıralamağı uyğun görmürük. Jöntürklərin erməni komitəçilərilə ittifaqlarının çox acı nəticəsini iki ittihadçının etiraflarından oxuyaraq bu bəhsə son verəcəyik. "Jöntürklər məşrutyyətin elanında erməni vətəndaşlarına qarşı ən böyük səmimiyyətlə hərəkət etmiş və istiqbala tam bir etimadla baxdıqlarını göstərmişlər. Fəqət daşnak və hncak erməni komitələri 1908-1918-ci illərdə Türkiyədəki ixtilalçı fəaliyyətlərini genişlətmək və xalqı silahlandırmaq xüsusunda böyük istək sərf etdilər. (172). "Cəmiyyətə adətən rəqib kimi baxırdılar, dərmanlar, çarələr arasında ziddiyyət vardı. Onlar bizdən ayrı muxtariyyət istəyirdilər. Biz isə ümumi bir islahat tələb edirdik. Qanuni əsası Millət Məclisi ümumi xoşnüd edəcəkdı." (173).

Jöntürklərin səmimiyyətinə və vətənsəvərliyinə şübhə edilməz. Ancaq təcrübəsizliklərindən bəhs edilə bilər. Onların ermənilərlə yaxınlaşmalarında, gizli bir niyyətləri yoxdu. Ümumiyyətlə, erməniləri də rumlar, bolqarlar, ərəblər, arnavutlar və yəhudilər kimi siyasətlərinin ana təməllərindən biri olan "Osmanlı vətəndaşlığı" çərçivəsində dəyərləndirirdilər. Fəqət erməni komitəçiləri jöntürklərlə gizli niyyətlərlə yaxınlaşmış, hiyləli əlaqələrlə onları aldatmışlar.

Daşnaksütyun komitəçiləri Üçüncü Türk artilleriyasını illər boyu məşğul etmiş, sərhəddəki müsəlman-türk kəndlərinə qarşı qətliaqlar, qarətlər və ağıla gəlməyən ən pis hərəkətləri həyata keçirmişlər. Bu çətlərin başında Serop, Andranik, Tatol, Aşot, Arziv, Avak olmuşlar. Bunların arasından "Qanıçon Andranik" deyilən çətə başçısı 1917-ci ildə Ərzurum qətliaqlarını Rusiya generalı

formasını ilə idarə etmişdir. Andranik Sason erməni üsyanında da iştirak etmişdir. (174).

Daşnaksütyunun təbliğat mərkəzi Paris olmuşdur. Burada Pierre Geillard rəhbərliyində "Pro-Armeniya" adlı bir qəzet çıxarılır, bütün tərəfdarları bu qəzet ətrafında toplanırdı. Digər tərəfdən Truşak, Haraç, Alik, Hayrenik və Razmik kimi komitə qəzetləri də Avropa ictimaiyyətini erməni məsələsinə hazırlayırdılar. Paris, London, Brüssel, Berlin, Leypziq, Cenevrə, Roma və Milanda bu məsələnin təbliğatı üçün əlverişli şəraitlər yaradılmışdı.

Erməni komitəçiləri onlara yardım etməyən erməni zənginlərini də öldürürdülər. Moskvada Jamharyan, İzmirdə Balyozyan, Novorossiyskidə rus ermənisi Bahalyan daşnaksütyun komitəçiləri tərəfindən öldürülmüşlər. İstanbulda da komitəçilərə üz verməyən advokat Haçik, Gedikpaşa kilsəsinin Baş papazı Dacad Unekyan, polis Markar, məclis ruhani üzvü Mampre Vartapet, Hacı Dikran, Mıgırdic Tütüncüyan küçələrdə vəhşicəsinə qətl edilmişdilər. (175).

Erməni patriarxı Aşikyan da komitəçilərin sui-qəsdinə uğrayanlar arasındadır. Fransanın İstanbuldakı səfiri Cambon Fransa xarici kəşfiyyatına bu xüsusda aşağıdakı məlumatı verir: "Keçən bazar günü, Patriarx Aşikyan ayindən dənərkən Qumqarı kilsəsini tərk etdiyi zaman 18 yaşındakı bir erməni gənci onu nişan alaraq bir neçə dəfə atəş etmişdir. Güllə isabət etməyən patriarx özündən getmiş və iqamətgahında müalicə edilmişdir. Gənc erməni polis idarəsinə götürülmüş və işlədiyi cinayətin səbəbi haqqında sorğuya çəkildikdə Aşikyanın ermənilərin düşməni olduğunu, durmadan hökumətə xəbərlər çatdırdığını, erməni millətinin də bu adamdan qurtulmaq üçün and içdiklərini söyləmişdir. (176).

Buna qarşılıq, ermənilər arasında özlərindən olanların belə öldürülmələrini haqlı gören din adamları da vardı. 1909 Adana hadisəsini hazırlayan Yepiskop Muşeq bunlardan biridir. (177).

Bu arada Robert College (kollec) müdiri Dr.Hamlinin Birləşmiş Amerikanın Boston şəhərində çıxan "Congregationalist" jurnalına göndərdiyi məktubda "Hncak ixtilal partiyası" haqqında şikayət etdiyini və "Köklərinin Rusiyada olduğunu, "rus qızıllı və zəkası ilə idarə edildiyini" yazmış olduğunu görürük. (178).

Daşnaksütyun komitəçiləri tayfalarla işbirliyi yaradaraq, onları Osmanlı dövlətinə qarşı birlikdə ayağa qaldırmaq üçün çox məşğul oldular. Çətəbaşı ərzincanlı Keri və yoldaşları 1896-cı ildə Dersim və çevrəsində xeyli dolaşdılar və tayfa bəyləri ilə birləşərək çıxaracaqları üsyanlara yardımçı olmalarını, heç olmasa tərəfsiz qalmalarını təmin etməyə çalışdılar. (179).

Eyni şəkildə daşnak komitəsi adından rahib Vartan Vartapetyan ilə çətəbaşı Xrayr və Gevork, Çaluşun, Van, Bitlis və Muş ətrafında, Aram, İşhan və Varimyanın, Xaçemanlı, Çivanlı və Heydəranlı tayfalarının bəyləri ilə apardıqları

görüşmələr bir nəticə vermədi. Onda daşnak komitəçiləri Diyarbəkir bölgəsindəki İbrahim paşa, Pencancan və Alikan tayfa rəislərlə Siverekdəki tayfa bəylərinə qiymətli hədiyyələr vermək istədilsə də, yenə bir nəticə ala bilmədilər.

Daşnak komitəçiləri makedoniyalılar və bolqarlarla da birlikdə çalışmağa yol tapmışlar. Daşnak komitəsinin Türkiyədə istifadə edəcəyi bombaları belə bolqarlar istehsal etmişlər. Daşnak komitəçilərin tərəfdarlarına türk-bolqar sərhəddində açılan hərbi məktəbdə bolqar ordusunda yüzbaşı olan Boğazyan təlim keçmişdir. Bu məktəbdə təhsil alan gənclər Türkiyədəki üsyanlarda çoxlu türk qanı axıtmışlar.

Erməni komitəçilərin Qafqazda yaşayan türklərə qarşı verdikləri zülmün həcmi və formasını saymaqla bitməz. Ermənilərin Qafqazda yaşayanlar haqqındakı duyğularını Vartanyanbelə dilə gətirir: "Ermənilər üçün Qafqazın Türkiyədən heç bir fərqi yoxdur. Bunların ikisi də turanlıdırlar... Sason nədirsə, Qafqaz da odur..." (180).

Daşnaksütyun komitəçiləri bu bölgədə yaşayan türklərə hücumu bir neçə yerdə planlamışlar. (181). İlk hücum Bakıda 1905-ci ilin fevral ayında baş vermişdir. Hadisə rus əsgərləri tərəfindən məhkəmədən həbsxanaya aparılan Aşurbəyov adlı bir türkün əsgərlər arasında olan bir erməni tərəfindən güllələnərək öldürülməsi ilə başlamışdır. Belə olduqda orada olan Babayev adlı bir türk də erməni əsgərini öldürmüşdür. Bundan sonra bir neçə erməni Babayevi təqib etmiş və onu da öldürmüşlər. Daşnaklar türkləri öldürmək, onların mallarını ələ keçirmək, evlərini, iş yerlərini yandırmaq üçün əllərindən gələn vəhşilikləri törətmişlər. Məsələn, komitəçi Nikol əsgəri təhsil görmüş Tuman adlı çətəsilə Bakıya gəlmiş və türk məhəllələrindəki evləri yaxıb-yandırmış, çox sayda türkün ölümünə səbəb olmuşdur. Ermənilər özlərinə qarşı çıxan Bakı Valisi Nahadzeni ölümlə hədələmiş, bunu həyata keçirmək üçün Tro adlı bir çətə başçısına təlimat vermişdir. 15 may 1905-ci ildə Tronun atdığı bomba ilə vali parça-parça olmuş, onu daşıyan arabaçı da ölmüşdür. Türk liderlərindən Məmmədbəyov ilə gürcü Mikeladze də sui-qəsdlə öldürülmüşlər.

Bu hadisələr avqust ayında təkrar başlamış, Tro İrəvanda oturub Ağrı dağı çevrəsindəki erməni üsyanını idarə etmişdir. O, bu bölgədəki erməniləri silahlandıraraq çətələr qurdurmuş, başçıları şəxsən özü təyin etmiş, onlardan "komitə vergisi" almış, milis təşkilatları, çətələr qurmuş, onları silahla təmin etmiş, müdafiə planları qurmuşdur. Yaradılmış bu erməni çətələri də aqglasıgmaz vəhşiliklər etmişlər: qadın, uşaq, qoca demədən mühafizəsiz məsum insanları öldürmüş, onların cəsədləri ilə olmazın vəhşilikləri etmişlər.

Başqa bir erməni çətəçisi Vartan da öz qruplaşmasını Qarabağa göndərmiş, oradakı türklərə qarşı başladığı vəhşiliklərlə 500-ə yaxın silahsız, dinc

türkü öldürmüşdür. Bununla da kifayətlənməmiş, şəhər və kəndləri atəşə verdirmişdir.

Sivaslı erməni çətaçisi Murad hamzasp, türklərin çox olduğu Naxçıvan bölgəsində böyük miqyasda işgəncə və qətlialara girişmiş və çox sayda türkü vəhşicəsinə öldürmüşdür.

Bu arada daşnak komitəsi yayınladığı rusca məlumatlarda, "polislərin, jandarmaların və bələdiyyə rəhbərlərinin ermənilərin əllərindən silahlarını almağa cəhd etdiyi halda bir-bir öldürüləcəklərini..." elan edir, Bakı Valisi Nahadze, Konzak, Vali yardımçısı Andreev, Solfsky, Şemerlenk, Baxlov, polis rəisi Saxacaq, Pristav Naçansky, Cəfərov, Şumakeviç və Dersxakovun ölümlərindən ibrət alınmasını xatırladırdı.

Erməni çətə rəhbərlərindən Sako və Abraham Gülxançıyanın çətələri türklərin yaşadıkları Gəncə bölgəsində talan və qanlı cinayətlər törətmişlər.

Bakıdan Davud bəy, Məlik Bəyləryan adlı ermənilər çətələri ilə Tiflis üzərindən Batuma gələrək türk kəndlərini yandırır-yaxdırlar və böyük həcmdə qətlialmlar törətdilər.

Bu qətlialmlar 1905-ci ilin noyabr ayında da Tiflis türklərinə qarşı törədildi. Tiflis qətlialmında erməni çətələri Durbah, Armen Karo, Keri, Bağdesyan, Dikran və Stepanyan kimi banditlər idarə etmişlər.

Türklərin səbrləri tükənmiş, özünümüdafə üsulu bitmişdi. Onlar əks-hücümə keçib ermənilərə qarşı vuruşdular və onları qanlarına bəyadılar. Ermənilər burada unutmayacaqları bir dərs aldılar. Tarix həqiqi günahkarların ermənilərin olduqlarını yazır. Fransızlar, ingilislər, amerikalılar istəməsələr də, bu belədir.

Ermənilər Rusiyanın Qafqazdakı Ümumi Valisi vasitəsilə sülh istədilər. Tarix boyunca hər zaman bağışlayan türklər bu dəfə də bağışlamağa razı oldular və ermənilərə qarşı aşağıdakı şərtləri irəli sürdülər:

1. Erməni katolikosu müftünün ayağına gedərək əfv diləyəcək.

2. Papazlar kilsələrdə erməni qətlialmları, yanğın və qarətləri pisləyəcəklər.

Öldürülən türklərin qatilləri hökumətə təslim ediləcəklər.

Qafqazın bir çox yerlərində polis və hakimlər türklərdən ibarət idi. Zənginlik və ərazi baxımından türklər daha çox və daha zəngindilər.

Qafqaz hadisələrindən sonra Baş Vali Vorontsov Tiflisdə və Peterburqda türk təmsilçilərinə: "Müsəlmanların əxlaqi dəyərlərini və tərbiyələrini bəyəndiklərini, Bakı fəlakətində onların günahsız olduqlarından əmin olduğunu..."-söyləmişdir. (182).

Ermənilər türklərin şərtlərini qəbul etdilər. Ancaq katolikos xəstə olduğu üçün psikopos Satımyan müftünün yanına gedərək əfv dilədi. Papazlar kilsələrdə

hadisələri pisləyəcəklərinə, lakin qatilləri Rusiya hökumətinə təslim etməyib özləri cəzalandıracaqlarına söz verdilər. 1905-ci il hadisələri beləcə sona çatdı.

Qafqaz ermənilərinin fikrincə, bu hadisələrin səbəbləri qısaca belə verilə bilər:

1. Ermənilər Bakıda türklərdən çox sayda neft mənbələri almış, irəliləmişlər, bunu da müsəlmanlar həzm edə bilməmişlər.

2. Ermənilərin türk yurdunda daima vuruşmaları, Avropanın müdaxiləsilə sərbəst və müstəqil bir Ermənistan qurma çalışmaları Qafqaz türklərinə uyğun görülməmişdir.

3. Ermənilərin inkişafı, komitə fəaliyyətləri, birləşmiş milli bütünlük meydana gətirmələri türklərin xoşuna gəlməmişdir.

4. Rusların, iranlıların, türklərin qarşısında titrəyən ermənilərin gündəngünə yüksələrək, Rusiya hökumətinin zəifliyindən faydalanıb müstəqillik qazanmaq ehtimalı vardır. (183).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazdakı çatışmaların əsl qayəsinin bu əsassız iddialarla heç bir əlaqəsinin olmadığı bir həqiqətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 1905-ci il vuruşmalarını meydana gətirən səbəbləri qısaca olaraq belə verə bilərik:

Türklər Qafqazda, xüsusilə də Bakıda mədəniyyət, iqtisadiyyat və demoqrafik baxımından hakimdilər. Ermənilər isə sıradan bir işçi halında idilər. Erməni komitələri türkləri əzmək və onların yerinə keçmək arzusu içərisində olmuşlar. Daşnaksütyun buraya girən erməni işçilərini silahlandırılmış, Bakıda və digər türk qəsəbələrində silah anbarları qurmuş, təşkilatlarını gücləndirmişdir. Ermənilər iqtisadi baxımdan həyata keçirə bilmədiklərini zorla, üsyanlarla və hadisələr törədərək etmək istəmişlər.

Vartanyana görə: "Qafqazın Türkiyədən fərqi yoxdur. Sason necə Turanlıdırsa, Qafqaz da elədir." (184).

Tiflisdə çıxan başqa bir əsərdə bu səbəbləri belə görürük:

1. Din fərqi var idi.

2. Daşnaksütyun türk böyüklərinin nüfuzunu qırmaq istəmişdir. (185).

İkinci Əbdülhəmid xan səltənətinin ilk günlərindən bəri sürüb gələn erməni məsələsinin səbəblərini ilk erməni üsyanı - Sason hadisələrini təhlil etmək üzrə Şəfik və Cəlal paşalarla Məhməd və Ömər bəylərdən əmələ gələn xüsusi bir heyəti Samsuna göndərmişdi. Bu heyətin apardığı tədqiqatlar nəticəsində erməni üsyanlarının çiban başı patriarxxana ilə erməni komitələrinin türk millətini zalım və qaniçən göstərmək, erməni millətinin məzlum olduğu fikrini yaratmaq məqsədilə çıxarıldığı anlaşılmışdır. Bu hadisələrin sadəcə Osmanlı dövlətini zəiflətmək və güclü Avropa dövlətlərinin müdaxiləsini təmin etmək üçün başladıldığını ortaya qoymuşdur. Bu heyət ermənilərin çıxardığı üsyanların həm

türk dövlətinə, həm də ermənilərə çox ağır itkilərə səbəb olduğunu, ancaq son vermək üçün patriarxıxananı əldə etmək, erməni komitələri ilə görüşüb anlaşmaq türk və erməni millətlərinin iztirablarına son vermək istəmişdi. Əfsuslar olsun ki, patriarxıxana xarici dövlətlərin yalanlarına aldanmış papazların əlində olduğu kimi, komitələr də Türkiyə ermənilərinin iztirablarını qıraqdan seyr edən bir neçə rusiyalı erməni komitəçisinin əlində idi. Bunlar öz xeyirlərini düşünür, öz millətlərinin əzablarını düşünmək istəmirdilər. Onlar üçün əhəmiyyətli olan hadisələrin beləcə sürüb getməsi, öz xeyirlərinin təmin olunması idi.

Bu həqiqətləri Adana erməni üsyanının təhrikedici yepiskopu Muşaqın "Erməni kabusu" adlı əsərindən öyrənirik:

Tiflisin Arzuruni klubunda Türkiyə ermənilərinin həyatları haqqında aparılan görüşmədə Türkiyə erməniləri komitəçilərindən Çakıryanın rusiyalı ermənilərin Türkiyə ermənilərinin psixolojiyasını, həyatını, vəziyyətini əsla bilmədikləri üçün oradakı işlərdə fəal bir rol oynamaları haqqında irəli sürdüyü müddəasında Xristofor Mizaklayan: "Bu məsələdə qərar verməyə lüzum yoxdur. Çünki tale Türkiyə ermənilərinin qurtuluşunun rusiyalı ermənilərin əli ilə olmasını istəmişdir. Biz bu şərəfi heç kəsə buraxmırıq,"- demişdir. Bəli, psikopos Muşaq belə demişdir: "Rusiyalı ermənilər Türkiyə ermənilərini qan və pul verməklə cavabdeh görürlər."

Daşnaksütyun komitəsinin başçılarından biri olan H.Kaçaznuni "Artıq Daşnaksütyunun görəcəyi iş yoxdur" adlı əsərində bu həqiqəti daha açıq bir şəkildə bildirir: "İllərcə bundan əvvəl Kostomla olan bir görüşməmi xatırlayıram. İran ixtilalı başlanğıcında idi. Mən daşnakın İranda bir işinin olmadığını, bizim oradakı işlərə qarışmağımızın sadəcə bir avantüra olacağına təkid edirdim. Koçtom birdən-birə: "Yaxşı, hələlik Rusiyada ixtilal boğuldu. Türkiyə də ixtilalçılarla uyuşdu. İrana da qarışmayaq, deyirsən, onda biz nə edək?"- dedi. Yəni o: "Şərab və viskinin pulu haradan gələcəkdir?"- demək istəmişdir.

Erməni yazıçısı Leo öz əsərində daşnakların bu davranışlarından belə söz edir: "Ermənilərin vəziyyəti o qədər pis idi ki, əgər onun adına hərəkət edən təşkilatın da bir az ürəyi yanmış olsaydı, pis olmazdı!.."

Fəqət Sultan II Əbdülhəmid xanın idarəsinə qarşı birlikdə çalışmaq qərarı ilə bir konqress keçirildi. Bu konqressə qatılan Hncak, Troşak və Daşnak erməni komitələri "Berlin konfransı"nın 61-ci maddəsinin tətbiqi şərtilə Sultan Əbdülhəmidə qarşı birlikdə çalışacağına dair müqavilə bağladılar. Bunlar bu müqavilə ilə Türkiyədəki rejimin devrilməsi, yəni Sultan II Əbdülhəmid xanın taxtdan çəkilməyə zorlanması, bu məqsədlə silahları və terrorçuluğu buraxmamağa, ümumi üsyana, silahlı, silahsız hökumətə qarşı dirənməyə, hökumətə vergi ödəməməyə qərar verdilər.

Erməni komitələri Taluri bölgəsini seçərək ikinci bir ixtilal sınağına girişdilər. Onlar bu bölgədə həyata keçiriləcək yeni bir hərəkət üçün erməni çətəllərini hazırlamış, İrandan Türkiyəyə silah keçirmək üçün ən uyğun və etibarlı yol olan Hanasor bölgəsindəki maneə Mazrik tayfasını aradan qaldırmaq üzrə hücumə keçmişdilər. Mərkəsi idarə komitəsinin bir atlı birliyi dəstəyilə 400 nəfərə yaxın çətəçi hər tərəfdən axın edərək Mazrik tayfasının böyük bir qismini yox etdilər. Əgər bu qətləmə əsgər yetişərək çətəçiləri İrana qovmasaydı, Mazrik tayfası yox olub gedəcəkdi. Bu erməni çətəsi arasında biri Kırkor adlı qafqazlı, digəri Vartan adlı vanlı papazlar da vardılar. Rus ordusunda təlimat görmüş Qafqazlı ermənilərlə tanınmış təlimatçıların da türk torpaqlarına girmələri 1895-ci ilin ilk baharına rast gəlir.

Çətəçi Andranik ilk dəfə türk torpaqlarına girdikdən bir neçə gün sonra xalq arasında "güllə batmaz" deyə tanınan bir şeyxi öldürərək, cəsədini gölə atdığıni söyləyir. (186).

Sonrakı ildə də bəzi komitə təşkilatçıları Sason və Muş bölgələrinə gələrək oraları yerləşmiş və üsyan hazırlıqlarına başlamışlar. Oralar fəaliyyət mərkəzi seçilmiş, silahların orada toplanmasına qərar verilmişdi. Beləcə, bu bölgəyə 1500-ə qədər silah, çox sayda ləvazimat göndərilmişdi. Əsli Əhlatın Sohart kəndindən olan komitəçi Seropa Bitlis, Əhlat, Muş və Sasonun bir növ əsgəri valiliyi verilmişdi. Lakin bir gecə rəqibləri onu zəhərləyərək öldürmüş, yerinə Andraniki seçmişdilər.

Sason dağlarında fəaliyyətə keçən Andranikə Qafqazdan atlı və piyada çətəllər göndərildi. Bunların arasında vəhşiliyi ilə tanınan məşhur çətəçi Sivashlı Murad ilə Səbuh, Gevork, Çavuş, Mko, Görün və Muşlu Sempat da var idi. Tanınmış çətəçi Tuman atlıları ilə Sasona gəlmiş, erməni xalq ədəbiyyatına marşları ilə keçən Andranik baş komandan seçilmişdi. (187).

Sason təpələrindən Muş ovasına, Vana qədər yayılan erməni üsyanları və döyüşlərində çətəçi Səbuh ağır yaralanmış, Ağçalı Gevork və Səbuhu vurulduğu yerdə buraxmaq istəməyən Hrayr da ölmüşdülər.

Daşnaksütyun bu döyüşün on iki saat davam etdiyini və 53 tüfəng ilə 500 mərmə ələ keçirdiyini, 800-dən artıq adam öldürdüklerini açıqlamışdı. Zeytun hadisələrindən sonra erməni komitəçiləri arasında çıxan anlaşmazlıqlar və qruplaşmalar nəticəsində bir çox keçmiş komitəçinin Rusiya, İngiltərə, Misir, Bolqarıstan, Qafqaz və İranda küçələrdə öldürüldüklerini görürük. Buna baxmayaraq, zeytunlular hökumətə vergi vermir, səfərbərliyin elanından sonra hökumətə qarşı üsyan etməyə başladılar. Əsgərliyə çağırıldıqları zaman etiraz edib getmirdilər. Əsgərlik üçün müraciət edənlərin qarşısını kəsir, pul və əşyalarını alaraq özlərini də öldürürdülər.

Zeytunun Təkyə monastırı sayıları yeddi-səkkiz yüzə qədər olan erməni çətələri tərəfindən işğal edildi. Bu işğala qarşı aparılan əməliyyatda Maraş jandarma komandiri Minbaşı Süleyman əfəndi ilə 25 əsgər şəhid edildi, 34 əsgər də yaralandı. Aparılan bu əməliyyat ilə üsyançıların böyük bir qismi yaxalandı, qalanları isə gecənin qaranlığında monastırı atəşə verərək qaçdılar. Bu qaçanlar ortaya qoyduqları cinayətlə kifayətlənməyib kəndləri yandırmağa, əsgər, məmur, dinc əhaliyə təcavüz etməyə başladılar. Onlar qarşılarına çıxan köçmənləri öldürürdülər. İznə ayrılan Zeytunlu Vali, Əlbistanlı Süleymanı, onun yanındakı iki əsgəri və jandarma İsmaili silahlarını alaraq öldürdülər. Ermənilər bir başqa basqında Dəvəngli, Afşarlı, Kömpərli, Fatmalı, Hartap və Əvək kəndlərindən olan on nəfəri öldürmüş, altı nəfəri yaralamış, 62 evi və 27 xırmanı yandırmışdılar. O kəndlərə aid bütün heyvanları qəsb etmişdilər.

Yaxalanan Zeytunlu üsyançı Melkon komitəçilərin onlara "İngilislərin İskəndərünə çıxacaqlarını" söylədiklərini və belə olduqda "Ermənilərin ixtilal çıxardaraq hökuməti işğal etmələrini, səfərbərliyə görə onları çətin vəziyyətə salmalarını və ingilislərə kömək etmələrini" istədiklərini bildirmişdilər.

Aparılan operativ axtarışlarda Zeytunluda 30 bəylik mauzer, bir martin, bir Hanri martini, 69 əldə düzəltmə martini, 612 müxtəlif silah, 21 qoşalülə, 12 mauzer tapançası, müxtəlif bombalar, 61 bandit və bunlara aid sənəd və komitə möhürləri ələ keçirilmişdir. Van bölgəsindəki erməni üsyan hərəkətlərinin digər bölgələrə nisbətən daha güclü olduğu görülür. Ermənilər Van və Bitlisdə müsəlman xalqa görə özlərinin çoxluqda olduqlarını göstərirlər. Halbuki müsəlmanlar buralarda o tarixlərdə hər zaman əhalinin ən az 80%-ni təşkil etmişlər. Bir məbus seçkisi ilə əlaqəli vilayətin "dərhal əhali sayımını" aparmaq istəməsinə komitəçilər tərəfindən qarşı çıxılması da bunu göstərir.

Ermənilərin bu bölgədə qətliaamlar, talanlar, zülm və işgəncələrlə erməni qalmadığını iddia etmələrinə qarşılıq aparılan incələmələr nəticəsində ticarətin ermənilərin əlində olduğu və müsəlmanların bunların hesabına işləməkdə olduqları aşkar olunmuşdur.

Məşruteliyyətin elanından əvvəl ermənilərin güclü çətələri ətrafa qorxu salmış, törətdikləri zülm və qətlialmlara görə idarəçiləri uzun zaman arxalarından qaçırtmışlar. Bu qruplaşmaları Rusiyadan qaçıb Osmanlı ölkəsinə sığınan erməni ixtilalçılar idarə etmişlər.

Komitəçilərin başında Qafqazlı İsxan, Aram dururdular. Bu iki bandit Rusiyada edama məhkum olunmuş, sonra oradan qaçaraq həyatlarını qurtarmış, torpaqları, məmləkətləri, vətənləri olmayan kəslərdi. Bunlar Türkiyədə komitələrin başlarına keçdikdə burada əldə etdikləri pullarla adamlarını kəndlərə müəllim və eyni zamanda komitə təmsilçisi olaraq təyin etmişlər. Bu arada, İstanbulda və bir çox yerlərdə erməni üsyançılarına qoşulmuş, komitə fəaliyyətlərində yaxından

iştirak etmiş Daniyel adındakı bir canavar "müşavir" seçilmişdir. Beləcə, Aram, İşxan, Yoznik, Daniyel, Vartapet ilə keçmiş İran komitəçilərindən erməni məktəbləri müfəttişi Rafael və Sarkis, Karçkanlı Vartan, Osepmebus Veramyən və Papazyan kimi kəslər Van Daşnaksütyun təşkilatının başına keçərək fəaliyyətləri sövq və idarə etmişlər.

Komitə təşkilatları kəndlərə qədər genişləndilmiş, bütün ermənilər silahlandırılmışdır. Buna görə də Qafqaz-İran yolu ilə çox sayda Rusiya bəylik tüfəngləri Osmanlı ölkəsinə soxulmuş, bunlardan başqa o zamanlar dənəsi otuz lirəyə satılan çox sayda silahla təmin etmişlər.

Komitəçilər ermənilərdən müxtəlif üsullarla vergi alır, vergidən qaçanları kənddən qovur, onları nigah, seçki kimi haqlardan məhrum edir, haqlarında edam kimi cəzalar verirdilər. Bu vilayətdəki ermənilər hökuməti deyil, komitəni bir rəhbər təşkilat olaraq tanıyırlar, komitəçilər də xalqı hökumətə yanaşmaqdan uzaq tutmuşlar.

Erməni komitəçiləri türk və erməni cəmiyyətlərinin arasında hər zaman düşmənçilik yaratmağa çalışmışlar. Onlar məmləkəti hüzursuz və asayişsiz göstərmək üçün əllərindən gələni etmişlər.

Komitə liderlərinin etibar və açıqlamaları da göstərmişdir ki, ermənilərin istəklərinin hamısı yerinə yetirilsə belə, onları məmnun etmək mümkün deyildir. Çünki onların istədikləri Avropa kontrolunda olan müstəqil bir Erməni dövlətinin təşəkkül etməsi idi. Buna görə də hər bir təşəbbüs qanuni sayılırdı. İslahat və s. kimi təkliflər isə komitəçilərdən başqalarının ağılından belə keçməzdi. Əslində hər bir erməni vəziyyətindən və həyatından məmnun idi. Məmnun olmayanlar məmləkət ilə əlaqəsi olmayan komitəçilər idi.

Erməni komitəçiləri özlərini ermənilərin hamısı və haqlarının qoruyucusu kimi göstərmələrinə baxmayaraq, onların üzərində çox qatı bir haqsızlıq sürdürürdülər.

Günəş batdıqdan sonra, axşamlar Vanın mərkəzində, erməni məhəllələrində silah atma adəti silahlar bu bölgəyə yığıldıqca daha gurultulu olmağa başlamışdı. Məşrutiyətdən sonra isə bu vəziyyət dəhşətverici hal aldı. Erməni evlərində partlayan bu yüzlərcə silah səsi "Türk boyunduruğu altında inləyən, hər cür haqları əllərindən alınmış" deyilənlərdən gəlirdi.

Vandakı erməni komitəçilərin də ən səmimi dostları və ağıl müəllimləri ingilis, rus və fransız konsulları idi. Erməni papazlarının belə rus torpaqlarına girmələri, Qafqazlı ermənilərlə görüşmələri qadağan və çarın izninə tabe olduğu halda, rus konsulluğunun öz torpaqlarında adam öldürmüş, edama məhkum edilmiş, hətta yaxalandıqları zaman dərhal öldürülmələri üçün əmr çıxarılmış erməni komitəçiləri üçün bağlı olan sərhədləri açıq idi. Yetər ki, onlar türk düşmənçiliyi etsinlər...

Səfərbərliyə qədər Vanda baş vermiş bütün hadisələr komitələrin tərtiblərilə törədilən siyasi cinayətlərdir. Səfərbərlikdən sonra da bu çevrədəki ermənilər komitə əmrlərinə uyaraq rusların hərəkətlərini asanlaşdırmaq üzrə Qafqaz erməniləri ilə birlikdə hərəkət etməyə qərar vermişdilər.

Vanın rusların nüfuz və istilaları altında olan Azərbaycanın sərhəd qonşusu olması və Rusiyaya yaxınlığı böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Burada da ermənilər Osmanlı hökumətindən səfərbərlik çağırışına uymadılar. Müharibənin elanından sonra rusların könüllü erməni dəstələri ilə sərhədlərimizə hücum etmələri nəticəsində Vandakı və o ətrafdakı ermənilərin davranışları dəyişməyə başladı. Hökumət məmurları ilə jandarmalara həqarət və hücum hadisələri baş verdi. Ətrafdan gələn silahlı ermənilər Vanın mərkəzində toplanmağa başladılar.

Komitə türklərə endiriləcək zərbənin daha təsirli ola bilməsi üçün bütün ermənilərin baş qala və saray istiqamətində irəliləyəcək olan ruslara qoşulmalarını istədi. Döyüşlərə erkən başlanılması halında isə çox qan töküləcəyi, daxildəkilərin təhlükədə olacaqları bildirildi.

Bu təbliğatdan xəbərdar olmayan kəndlilər dərhal hərəkətə keçdilər. Bir çox jandarmanı şəhid etdilər. Bitlis sərhəddindəki Karçkan jandarma idarəsi təcavüzə uğradı. Ermənilər teleqraf tellərini qırıb-dağıdaraq çox əhəmiyyətli mövqe və yolları işğal etdilər. Osmanlı sərhədləri içərisində irəliləməyə başladığı zaman ermənilərin silaha sarılaraq onlara kömək edəcəklərini ruslar bildirdilər. Belə ki, bəzi iranlılar bu xüsusu bilavasitə rus zabitlərinin ağızından eşitmişdilər.

1914-cü ilin fevral ayında Timarda qoyun sayımı məsələsindən üsyan çıxmış və qısa bir zamanda qarşısı alınmaz bir hala gəlmişdi. Rusun silahlarıyla silahlanmış mindən artıq üzü dönmüş ermənilər qonşu müsəlman kəndlərinə hücum edib çox sayda türkü, o cümlədən Banat kəndindəki yüzbaşı Süleyman bəy ilə ona bağlı bir çox əsgəri şəhid etdilər. Üsyan hərəkətləri Gevaş və Şetak (Çıtak) kəndlərinə də sıçradı. Müsəlman kəndlərindəki ermənilər erməni kəndlərinə köçə başladılar. Bütün bunlar "Mudafaayı-Şahsiyə üçün Talimat" adlı komitə göstərişi ilə baş verirdi.

"Mudafaayı-Şahsiyə" adlı və 64 səhifədən ibarət olub Rusiya, İran və Türkiyə erməniləri üçün hazırlanan bu əsərin əhəmiyyətli bölümləri belədir:

"Silaha ehtiyacı olan kəs hər şeydən əvvəl güvəndiyi adamdan ən yaxşı silahın hansı olduğunu sormalıdır. Şübhəsiz ki, Avropada istehsal olunan silahlar daha mükəmməl olanıdır. Lakin bunlardan ermənilərə bir fayda yoxdur. Çünki bu silahların təmin edilməsi çox çətindir, patronların təmini isə daha çətindir, hardasa, imkansızdır. Buna görə silahlarımızı öz ətrafımızda axtarmalıyıq. Rusiya hökumətinin bir neçə silah zavodu vardır. Türkiyədə isə heç bir silah zavodu

yoxdur. Buna görə silah tədarükü xüsusunda Rusiya erməniləri Türkiyədəki qardaşlarına yardım və vasitəçilik etməyə məcburdurlar...

...Hər bir kənd "birlik" meydana gətirəcək və bütün mövcud güclər silahlarıyla bu birliyə daxil olacaqlar. Birliklərin hər biri a) sabit, b) səyyar adları ilə ikiye ayrılacaqdır. Hər birinə bir rəhbər və bir yardımçı təyin ediləcəkdir. Sabit və səyyar birliklər hər kənddə bərabərcə öz aralarında təcrübəli bir rəhbər seçəcəklər. Bu rəhbər kəndin ən böyük rəhbəri olacaq və oradakı bütün qüvvələr bu rəhbərə tabe olacaqlar. Bu rəhbər eyni zamanda bölgə komandirinin hərbi vəkildir. Eyni bölgədə olan bütün kəndlərin rəhbərləri toplanaraq öz aralarında üç nəfərdən ibarət mürəkkəb, keçici bir hərbi heyət seçəcəkdir. Anıdan bir hücumla məruz qalan bir kənd yardım istəmək üçün qonşu kəndlərə xəbərçilər göndərəcəkdir. Düşmənin əlinə düşən silahın əvəzini kənd xalqı ödəyəcəkdir. Düşməndən alınan silahlar alanlarındır."

Gerilənmə xətti əvvəldən təyin edilərək təhlükəsizlik altına alınacaqdır. Hücum ediləcək kəndin ancaq üç tərəfi mühasirə altına alınmalı, sakinlərinin qaçmaları üçün bir tərəf açıq buraxılmalıdır. Kənd dörd tərəfdən mühasirə altına alınarsa, düşmən ciddiyyət və qeyrətlə qarşı çıxaraq zəfəri təhlükəyə soxa bilər. Sərbəst buraxılan tərəfdə təzyiqlənən bir dəstə gizlənmək üçün sığındırıb zərərlənəcəkdir. Tələş və qarışıqlığın tam mənasıyla təmin edilməsi üçün yanğı çıxarmaq və bunu bir neçə yerdə birdən edərək genişləndirmək doğru olar. Buna görə də hücumdan əvvəl lazım olan şeylər təmin edilməlidir." Hücum edəcək qrupda süvari yoxsa, yaralı və ölümlərin tanınmamaları üçün onları erməni kəndlərinə daşıyacaq bir neçə at saxlamalı. Hücum keçmədən bir neçə gün əvvəl güclü və etibarlı bir neçə məmur seçilib göndəriləcək. Bu məmurlar şəxsiyyətlərini bəlli etmədən məmur olduğu bölgədə lazımı qədər qalaraq tədqiqat işlərini tamamladıqdan sonra geri döner, hazırladığı raportu verir və bu raporta görə lazım olan tərtibat alınır..."

Məşrutiyətin elanından sonra komitəçilər həm ermənilərin üzərindən keçir, həm də özlərinə bir mövqə hazırlamaqdan vaz keçmirdilər. Ermənilər üzərində bir ad-san əldə etmiş bu pozğunçular məbus oldular, komisyonçuluq və silah qaçaqçılığı edərək böyük pullar qazanırdılar.

İngilis, rus, və fransız konsulları Vandakı komitəçiləri idarə edir, onlarla görüş halında olub yol göstərirdilər. Ən əhəmiyyətli görüşlər Rusiya konsulluğunda keçirilirdi. Erməni komitəçilərini himayə edən Rusiya hökuməti, bunları Rusiya torpaqlarında edama məhkum etmiş və sərhədlərini bunlara bağlamışdı. Konsulların işbirliyi olan papazların belə Rusiyaya girə bilmələri çarın xüsusi icazəsinə bağlı idi. Bu papazlar Rusiyaya başlarında rus qalpağı olacaq şəkildə və heç bir erməni ilə görüşməmək şərti ilə gələ bilirdilər. Ruslar

bunları öz ölkələrində saxlamayıb, düşmən olaraq gördükləri ölkələrin torpaqlarında istifadə edirdilər.

Səfərbərliyin elanına qədər meydana gələn hadisələr komitəçilərin tərtiblərilə yaradılmış "siyasi cinayətlərdən" başqa bir şey deyildi.

Komitəçilərlə yanaşı, erməni patriarxanası da Şərqi Anadoluda geniş ölçüdə məni papazları ən kiçik və uzaqda olan kəndlərə belə gedərək erməni kəndçilərinə Ermənistan və ermənilik haqqındakı fikirləri izah etmiş və sevdirmişlər. Qəsəbə və kəndlərdəki ermənilərdən "məktəbə yardım" adı altında ildə bir neçə dəfə pul toplamaqda, erməni məsələsini kəndçilərin damarlarına qədər işlədərək, yoluna qoyduqları gizli nüfuz dəftərlərini erməni patriarxanasına çatdırırdılar.

Sivasda ələ keçən və erməni patriarxi Nerser Varjapetyanın imzasını daşıyan sənəd patriarxananın ermənilərin zehnlərinə ixtilal və üsyana təşviq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Nerses Varjapetyanın təbliğ etdiyi sənəd belədir: Bu çox əhəmiyyətli təlimat islahat komissiyasının qərarı ilə bütün yepiskoplara göndərilirdi kimi, sizə də göndərilmişdir. Yaxşı-yaxşı incələyib oyanıq olun.

Ermənistanın təhlükəli zamanlarında ermənilərin gördükləri zülm və işgəncələrin ortadan qalxmasını və islahat məsələsini millət ələ almışdır. Bu, bir millət olma borcudur. Bu məsələ ilə məşğul olmaq bütün zehnləri cırmaqlayarsa, millətin ayrılığına səbəb olar. Ermənistan məsələsinə zərər verər. Erməni millətindən olub məzhəbcə protestant, katolik, ortodoks və buna bənzər digər məzhəblərdən olan ermənilərin hələlik məzhəb ayrılıqlarına baxmayaraq bu məsələdə hamısını bir araya toplayın və birlik yaradın ki, Ermənistan məsələsi yaşaya bilsin. Məktəblərdəki uşaqların fikirlərini belə Ermənistan məsələsilə doldurun. Məktəbi olmayan və müəllim tutmağa gücü çatmayan kəndlərdə də papazlar oğlan və qız uşaqlarına heç olmasa imza atmağı öyrətməlidirlər. Bundan əlavə, şəhərlərdə və kəndlərdə oxuma-yazma bilməyən böyüklərə də yazı yazmağı öyrətsinlər. Heç olmasa imza ata bilsinlər. Çünki bu irəlidə lazım olacaqdır. (188).

Avropa dövlətləri Anadolunun hər tərəfinə konsul təyin edirlər. (189). Oradakı erməni məclisləri və rəhbərləri tez-tez bu konsullarla görüşməlidirlər. Onlar erməni millətinin dərdlərini konsullara açıqca bildirməlidirlər ki, konsullara yaxın olan ağızlardan ləkəli rəngdə bildirilməsinə imkan qalmasın...

Mədəni Avropa məzhəb fərqi qoymadan bütün ermənilərin haqlarına arxa çıxır. Buna görə harada olursa olsun, qarşınıza çıxan avropalı yolçuları gülərlə qarşılayıb hörmət edin, ermənilərin yaradılışındakı qonaqpərvərliyi göstərin. Onlara keçmiş ermənilik hekayələrini söyləyib Ermənistanın bugünkü həqiqi vəziyyətini anladaraq onların yardımını diləməlisiniz. Bunları kilsə cəmiyyəti ilə papazlara və kilsə camaatına eşitdirin. Avropalı yolçular xəstə və ya sizə möhtac olarlarsa, onlara yardım edin, onlarla səmimi əlaqələr qurun."

1908-ci il inqilabının gətirdiyi səyahət hüriyyəti ermənilərə silah satışı ilə bomba istehsalı üçün bir fürsət yaratmışdı. Məşrutyyəti anlatmaq məqsədilə kəndlərə gedən daşnaksütyun komitəsinin üzvləri: "Türklərin məşrutyyəti və qardaşlıq sözlərinə qəti olaraq inanmayın. Erməninin hüriyyəti silah və bomba ilə əldə ediləcəkdir. Öküzlərinizi satıb silah və bomba təmin edin," - deyirdilər. (190).

Bu arada, Pinqanlı Piza Mığırđıç, Göğdünlü Murad, Suşəhərli Şəbinqarahisarın kəndliləri silahlandırmağa çalışdıqlarını görürük.

1913-cü ilin noyabr ayında Suşəhərinə bağlı Ezbidər papazı Kerihinin evində bir oğurluq səbəbilə axtarış aparılır. Oğurlanan əşyadan başqa silah və silah ləvazimatları tapılması ilə əlaqədar papaz həbs edilir. Bu hadisə Şəbinqarahisar yepiskopluğun məlumatı daxilində baş vermişdi. Yepiskopluq Kerihin "möhtərəm bir şəxs" olduğunu müdafiə edərək əvvəl onu qurtarmağa, sonra da heç olmasa həbsdə rahat olmasını təmin etməyə çalışır. Daha sonra Kerihin Şəbinqarahisar üsyanında ermənilərin başında silah və bombalarla görülmüşdür.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində erməni komitəçilərinin Sivası üç bölgəyə ayırdıqları, birinci bölgəyə Sivaslı Murad (Ambarsum) olmaqla, digər bölgələrə iki bandit komandan təyin edilmişdir. Bunların Osmanlı ordusunu arxadan vurmaq niyyətində olduqları anlaşılmış və hökumətin zamanında aldığı tədbirlər sayəsində qarşısı alınmışdır.

Sivas bölgəsində meydana gələn hadisələrin yanında, əsgərə çörək bişirən bəzi erməni çörəkçilərin çörəyə zəhər qoymaqla əsgərləri zəhərləməyə çalışdıqları belə olmuşdur"...Yanlarında komitə təlimatı olan iki rus Amasiyadan Tokata gələrək Tokat komitəsinin rəisi Sarkis Dırdıryanın evində toplanmışlar. Simon Qəhrəmanoğlu onbaşı edilmiş, həbsə düşərsə qurtarılacağına dair təlimat verilmiş və poçtun vurulması, bu işin də dağlarda gəzən Armenak Çakıcıoğlu, Sarkis Kalostoğlu, Sarkis Pəhlivan, Kaspar Kalostoğlu, Nişan Keşişoğlu, Ovadis Bezirqanoğlu və Leun Melkinoğlu tərəfindən həyata keçirilməsi qərarlaşdırılmışdır. (191).

Sarkis Dırdıryan bu yeddi çətəçi banditə Dıkran Çakıcıoğlu vasitəsilə albalı rəngli çuxadan gürcü paltarları tikdirmiş, pulu komitə tərəfindən ödənilmişdir." (192).

Erməni banditlər Tokata saat yarım uzaqlıqda Göməç kəndi yaxınındakı körpünün altında gizlənərək hücum etmişlər. Bunlar poçta tatarı Məhmədi şişləmək, boğmaq və qollarını sındırmaqla vəhşicəsinə öldürüb poçtu soymuşlar. Onları təqib edən əsgər ilə çıxan qarşıdurmada çavuş Abdullah Şəhid olmuşdur.

Banditlər yaxalanmış və Tokat hərbi divanı tərəfindən cəzalandırılmışlar. (193).

Ermənilərin ən çox olduqları yerlərdən biri də Yozqat və ətrafı idi. Bu bölgədəki hadisələr ilk dəfə Evrin erməni kəndi xalqının Çayır şəhəri kəndinin üç

nöqtəsinə dinamit qoymaları ilə başlamışdır. Sıddıq adlı kiçik bir uşağın ağır yaralanması nəticəsində Ervin, Mentese və İğdeli erməni kəndlərində aparılan axtarışlarda dinamit və bombalarla birlikdə 27 qranat, yüzdən artıq digər silahlar və minlərcə fişəng ələ keçirilmişdir.

Ermənilər əsgər toplamaq üçün yola çıxan jandarma komandanı ilə yanındakı əsgəri birliyin yolunu kəsərək, üzərlərinə saatlarca mərmii yağdırmışlar. Bu hadisədə jandarma sıravilərindən biri şəhid edilmiş, silahı aparılmışdır. Bu arada evlərdə aparılan axtarışlarda dinamit kapsül və fitilləri, komitəçilərə aid sənədlər ələ keçirilmişdir.

Çatkebir kəndi yaxınlığındakı meşəlikdə gizlənən yüzdən artıq silahlıdan əmələ gələn bir erməni qruplaşması jandarma və əsgəri birliklərə hücum etmiş, bir xeyli silah və mərmiləri qəsb etmişdir. Boğazlıyan Rumdikənin erməni xalqı gecənin birində kəndin jandarma idarəsini basaraq jandarmaları güllə yağmuruna tutmuşlar. Jandarmanın Şükrü adındakı əsgəri ermənilər tərəfindən şəhid edilmiş, Yaqub və Musa adlı iki türk vəhşicəsinə öldürülmüşlər.

Komitəçilər İngiltərədən gətirilən silahları erməni kəndlilərinə payladıqdan sonra əvvəl özlərinə qatılmayan erməniləri öldürmüş, sonra da mədən poçtunun sürücüsünü və qoruyucusunu öldürüb pulları və qızılları qəsb etmişlər.

Bundan sonra onlar müsəlman kəndlərini basıb soyğunçuluq etdikləri kimi, bölgə müdirlüyünə aid nə varsa soyurdular. Bəzi soyğunçular və hökumət əleyhində üsyana təşviq edənlər məhkəmə qərarları ilə asılmışlar.

Avropa, Amerika, Suriya, Livan və bir çox başqa yerlərdə davamlı olaraq həyata keçirilən mediya xəbərlərində, mitinq və konfranslarda bu düşmənçilik bugün də davam etdirilir!

Rusiya ermənilərinin Qafqazdan Osmanlı torpaqlarına keçiş yeri olan Ərzurum bölgəsi komitələrə "Qarin" adlandırılır və çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bir gün Ərzurum valisi Samih paşaya ermənilərin Rusiyadan gətirdikləri silahları Sansaryan erməni məktəbində və kilsədə gizlətdikləri xəbəri gəldi. Vali axtarış əmri verdi. Ancaq bunu xəbər alan ermənilər dirənməyə qərar verdilər. Onlar hadisə yerinə gələn əsgərlərin üzərinə atəş açaraq iki əsgəri və bir polisi şəhid etdilər. (194).

Bu hadisəni gören bir erməni axtarış xəbərini iki saat əvvəl "Müdafi vətəndaşlar" təşkilatının üzvü "Köpək Boğos"un verdiyini, milli tarix kitabları ilə dəftərlərin ortadan qaldırıldığını, beləcə axtarış zamanı heç bir şeyin tapılmadığını və ermənilərin "Türklərin kilsəyə girməsi murdarlıqdır!"- deyər bağırışdıqlarını anlatmışdır.(195). Daşnaksüyun komitəsinin qərarıyla öldürülən və "Müdafi vətəndaşlar" təşkilatının qurucularından olan Gergesyannın adamları xalqı üsyan etməyə çağırırdı. Beləcə, dükənlər bağlandı, kilsələrdə ayinlər qadağan edildi, zənglər çaldırılmadı. Üsyançılar: "Ermənilər üç gündür hürdülər. Biz bu

hürriyyətimizi silahla qoruyacağıq,"- deyə bağırmağa başladılar. Onların istəkləri arasında hökumətin vergiləri azaltması, əsgərlik əvəzinin qaldırılması, müqəddəsliyi pozulan kilsələrin uçurdulub təzadən tikilməsi və "Berlin müqaviləsi"nin 61-ci maddəsinin həyata keçirilməsi də vardı.

Ermənilər 3-4 gün məzarlıqda, kilsədə və məktəblərdə qalaraq evlərinə dönmədilər və onların dağılmalarını istəyən öncül erməniləri təhqir edib döydülər. Gergesyannın qardaşının atəş açaraq iki əsgəri öldürməsi nəticəsində çıxan iki saatlıq döyüşmədə 100-dən artıq adam öldü, 200-dən artıq adam da yaralandı. Ertəsi gün Ərzurumda olan konsullar şəhəri gəzdilər. Baş verən hadisələri konsullara hesabat kimi təqdim edən Dr.Aslanyan hökumət tərəfindən arandığı üçün şəhərdən qaçdı.

Erməni yazıçısı Hanazadyan bu xüsusda belə deyir: "Ərzurumdakı hadisələrdən sonra Avropa dövlətləri konsulları bu hadisəni öz hökumətlərinə müdhiş bir şəkildə işıqlandırdılar. Biz erməni məsələsinin bir nəticəyə bağlanmasını gözləyirdik. Bu olmadıqda çaşıb-qaldıq. İdarə heyətimiz bu nəticəyə gəldi: "Bundan sonra Böyük Avropa dövlətlərini bu daş kimi duyğusuzluqlarından çıxarmaq üçün padşahın paytaxtında, səfirlərin burunları dibində nümayişlər etmək..." (196).

Ermənilərin Ərzurumda törətdiklərinin mahiyyət və dərəcəsi (Təxribat və məzalim haqqında tədqiqat aparmağa məmur edilən komissiyannın hesabatında) bütün çıplıqlığı ilə görülmüşdür. 24.05.1916. (197).

Bu hesabatdan anlaşıldığına görə, ermənilər yaş və cins bilmədən əllərinə keçən türklərə tarixin qeyd etmədiyi və tarixdə görülməmiş alçaqlıqlarla dolu işgəncələr vermişlər. Onlar zərərli davranışlarına davam etməklə özlərinə müstəqil və ya muxtar bir Ermənistan veriləcəyinə inanırdılar. Halbuki bir millətin torpağına yerləşmiş, fəqət o millətdən olmayan irq, din və məzhəb fərqi olan insanlar azlıq sayılırlar. Buna görə müxtəlif bölgələrdə yaşayan azlıqların miqdar, irq, din və məzhəblərini bilməkdə fayda vardır. Bunlar dövlətlər hüququna görə o məmləkətdə həyata keçirilən idarəyə bağlı qalarlar və irq, din və dil baxımından fərqli olmaqla bərabər, arasında yaşadığı millətin acısıyla acı duyar, sevincilə sevincli olurlar. Birlikdə yaşadığı millətin gedişinə ayaq uyduran azlıqlar həqiqi bir vətəndaş kimi yaşayarlar. Bir millətin içərisində yaşayan yabançıların və azlıqların o millətin zərərinə olacaq hər cür düşüncə və əməliyyatlardan çəkinmələri lazımdır. Əks halda, içərisində yaşadığı, nemətlərilə bəsləndiyi vətəninə hər hansı bir zamanda, hələ zorda qaldığı bir anda fənalıq və xainlik etməyə qalxarsa, buna ən zəif bir deyimlə nankorluq adı verilir. Bu hərəkata verilən qarşılıq isə yaranmış vəziyyətə görə müxtəlif olar.

Müstəqil bir dövlətin torpağının orasına-burasına dağılmış olaraq yaşamaqda olan irqi, dini başqa xaricilər və ya azlıqlar bərabər yaşadıkları o

vətənin övladlarından daha artıq haqq ararlarsa və o məmləkətə qarşı xainlik və faciəvi hadisələr törətməyə cəhd edərlərsə, təbii ki, belə adamların içərisində yaşadıkları müstəqil bir dövlətin torpaqlarında yerlərinin olmaması lazımdır.

Ermənilənn Osmanlı dövləti idarəsindən əvvəl və sonra XX əsrin əvvəllərində yaşadıkları bölgələrdəki nüfuz sayısı haqqında qəti bir məlumat yoxdur. Fəqət müxtəlif mənbələr aşağıda təqdim etdiyimiz məlumatları verirlər (198):

a) Alman Prof.Vamberi 1896-cı ilin fevral ayında, "Deutsche Rundschau" jurnalındaki yazısında Şərqi Anadolunun doqquz vilayətində ümumi əhalinin 5.999.125 olduğunu, bu əhalinin 4.453.250 nəfərinin müsəlman, 1.131.125 nəfərinin də erməni olduğunu söyləmişdir.

b) Turubizenin 1900-cu ildə yayınladığı əsərində erməni əhalisinin
:

ÖLKƏ ERMƏNİ ƏHALİSİ

Türkiyədə 1.300.000
İranda 50.000 Rusiyada
1.200.000 CƏMİ : 2.550.000

olduğunu göstərir avə belə bir əlavə edir: "Bu gün hər hansı bir ermənidən soruşsanız, o, dünyadakı ermənilərin sayının beş milyon olduğunu söylər. Bu çox şişirdilmiş bir rəqəmdir. Dünyadakı bütün ermənilərin sayı 3,5 - 4 milyon ola bilər.

c) İngilis Lynch 1901-ci ildə yayınladığı kitabında ermənilərin bütün əhalisinin 2.011.384 olduğunu, bu əhalinin də dünyaya bu şəkildə dağıldığını söyləmişdir:

ÖLKƏ ERMƏNİ ƏHALİSİ

Şərqi Anadolu və Rusiyadakı erməni bölgəsində 906.984 Qafqaz və qafqaz ətrafında 50.000 Astraxan və Basarabiyada 75.000 Anadoluda 751.000 Rumelidə 186.000 Azərbaycanda 28.000 Yeni Culfa bölgəsində? Bolqarıstanda 5.010 Ruminiyada 8.070 Avstriyada 1.320 CƏMİ: 2.011.384

Yuxarıdakı məlumatlarda Türkiyənin şərqi və Rusiyadakı erməni bölgəsində olan 906.984 nəfərdən Rusiyanın erməni bölgəsində yaşayan 600.000 nəfər çıxarılsa, geriyyə qalan miqdara da Anadolu və Rumelidəki ermənilərin sayı əlavə edilərsə, Osmanlı dövlətinin sərhədləri içərisində yaşayan erməni azlığın 1.243.984 olduğunu görürük.

d) L. de Contenson 1913-cü ildə Parisdə nəşr etdirdiyi əsərində erməni əhalisinin:

ÖLKƏ ERMƏNİ ƏHALİSİ

Anadoluda 1.150.000
Rumelidə 250.000
Rusiya və Qafqazda 1.500.000
İranda 150.000
Misir, Amerika və digər yerlərdə 50.000
CƏMİ: 3.100.000 olduğunu göstərir.

e) Rus yazıçı Selenov Rusiyanın Ərzurumdakı konsulu General-polkovnik Trodderdən aldığı məlumata görə, Anadolunun doqquz vilayətindəki ümumi əhalinin 4.629.375 nəfər olduğunu, buradakı erməni əhalisinin sayının isə 726.750 olduğunu bildirir. Bu da ümumi əhalinin ancaq 15,7 faizini təşkil edir.

Francis de Pressense 1895-ci ilin dekabr ayında "Revue des Deux Mondes" jurnalında qıscaca belə deyir:

"Ən güvənilən yazıçılar Rusiya vətəndaşlığındakı ermənilərin 600-700 min, İran vətəndaşlığındakı ermənilərin 300-400 min, Osmanlı dövləti vətəndaşlığındakı ermənilərin sayını 1.200.000 olaraq təxmin edirlər. Heç bir yerdə, məsələn, Bitlis, Van, Ərzurum vilayətlərində, hətta soylarının törədiyi söylənən İrəvan bölgəsində belə ermənilər çoxluqda olmamışlar; ermənilərin çox olduqları Sivas vilayətində isə 170.000 erməniyə qarşılıq 840.000 müsəlman olmuşdur ki, bu da ümumi əhalinin ancaq 15 faizini təşkil etmişdir. Nəticə etibarilə, heç bir vilayət, hətta bir qəsəbə belə göstərilə bilməz ki, erməni əhalisi orada çoxluqda olsun və ermənilər özləri üçün bir öncəlik və ya bir üstünlük iddia edə bilsinlər." (199).

Fransız yazıçının yuxarıda bildirdiyi müsəlman və erməni əhali sayları Osmanlı dövlətinin rəsmi rəqəmlərinə uymamaqla bərabər, aradakı fərq doğruya yaxındır və buna görə 3 noyabr 1869-cu il tarixində Fransa parlamentində Denis Cochin və Jaures tərəfindən verilən statistikanı hökumət adından cavablayan Hanotaux belə demişdir: "Əlinizdəki statistika məlumatlarına görə, Osmanlı dövləti vilayətlərindəki ermənilər doğru bir şəkildə əhalinin 13 faizindən artıq olmamaqdadırlar. Bütün Osmanlı vilayətlərində ermənilərin cəmi sayı qətiyyətlə 3 milyon deyildir. Anadolu vilayətlərindəki bu əhali bərabər olmayan nisbətdə, bəzi yerlərdə dağınıq, bəzi yerlərdə bir az daha topludur. Nəticə etibarilə, Anadolu

vilayətlərində ermənilərin çoxluqda olduqları bir nöqtə göstərilə bilməz ki, ermənilər orada bir Ermənistan və ya bir muxtariyyət qura bilsinlər."

Bütün bunlara baxmayaraq, I Dünya müharibəsinin başlamasına qədər Qərb ölkələrinin səfirlikləri ermənilərin lehindəki tələb və zorlamalarını aralıqsız olaraq sürdürmüşlər. Nəhayət, 8 fevral 1914-cü ildə Sadrazam Səid Halim paşa ilə xarici dövlətlər adından Rusiya məsləhətgüzarı Qolkeviç arasında bir müqavilə imzalanmışdır. (200).

Buna görə: Şərqi Anadoluda (Ərzurum, Trabzon, Sivas) şəhərləri ilə (Van, Bitlis, Elazığ və Diyarbəkir) şəhərləri iki bölgə sayılacaqdır. Bu iki bölgə ədalət, təhsil, daxili idarəetmə, polis və jandarma işləri baxımından muxtar bir mahiyyət alacaq və bu baş müfəttişlərin geniş səlahiyyətləri olacaqdır. Beləcə, ilk mərhələdə iki bölgəli bir Ermənistanın qurulması və Türkiyə torpaqlarının bölünməsi gerçəkləşməkdə idi. Padşah 1914-cü ilin iyun ayında çıxardığı bir fərman ilə Norveçli Hof və Hollandalı Vesteneki baş müfəttişliklərə təyin etmiş, onlar da Türkiyəyə gəlmişdilər.

Tələt paşa ermənilərin bu parçalama cəhdləri ilə əlaqəli olaraq öz xatirələrində belə deyir: "Vətənin bütün nemətlərindən faydalanan ermənilər onun taleyinə və sıxıntlarına əsla qatılmır, türk millətinin sıxıntılarında davamlı mənfəət əldə edirdilər. Onlar Vətən üçün heç bir müharibəyə qoşulmadılar, bu yolda bir damla qan axıtmadılar. Əksinə, müharibə zamanı öz ticarətlərini sürdürdülər, sözləşməli işlərinə girişdilər, çoxlu var-dövlət əldə edib rahatlıq və sakitlik içərisində yaşadılar. Onlar bu rahatlığa bir "təşəkkür" olaraq çoxluqda olan türk xalqını qovmaq və müstəqilliklərini əldə etmək üçün Vətənin bir parçasını qoparmaq istəmişlər. Tarixdə belə bir nankorluğun bənzəri olmamışdır."

Göründüyü kimi, yabançıların təzyiqi ilə ölkədə çox ciddi bir parçalanma fəlakəti yaradılmışdı. Fəqət 3 avqust 1914-cü il-də başlayan I Dünya müharibəsi ölkənin parçalanma fəlakətinin qarşısını almışdır. Ermənistan qurma arzusunun bir anda yox olması erməniləri ölkəyə və türk-müsəlman insanlarına qarşı daha xain, qəddar və yırtıcı hala gətirmişdir. Onlar düşmənlərlə əlbir olub Vətənə qarşı xəyanət xüsusunda çox irəli getmiş, yüzillər boyu bərabər yaşadıkları insanlara qarşı vəhşiliklər törətmişlər. Bunların hər bir insana əsəb və nifrət verən davranışlarını müharibənin o ağır günlərində belə görmək mümkündür.

Aşağıdakı sətirlər ermənilər tərəfindən I Dünya müharibəsi zamanı Van vilayətində işlənən cinayətlərlə əlaqəli olan, Van jandarma alay komandanı tərəfindən aparılan tədqiqatların raportundan alınmışdır.

ERMƏNİLƏRİN VAN VİLAYƏTİNDƏ TÖRƏTDİKLƏRİ HADİSƏLƏR

Ruslar Osmanlı sərhəddini keçdikləri zaman Van erməniləri əvvəldən bəri çıxarmaq istədikləri üsyana başladılar. Bunlar müdafiəsiz müsəlman kəndlərinə, yollara təcavüz etmək, müharibə vergilərini rədd etmək və ordu üçün istənilən sənədləri verməmək, bəzi keçidlərdə pusqu qurub soyğunçuluq etmək kimi hərəkətlərə girişdilər. Onların bu hərəkətləri get-gedə şiddətləndi və qeyri-adi bir vəhşiliyə çevrildi. Hökumət tərəfindən verilən tövsiyələrə qarşı istehza ilə cavablar verildi.

Başan Avadis adında bir erməni: "Biz nə edə bilərik, 1896-cı il-də anasını, atasını itirənlərə söz anlatmaq mümkün deyildir,"-demişdir.

Vanda və kəndlərdə baş vermiş hadisələr: Komitə rəhbərlərindən olan Aram və İxanının təlimatları ilə ermənilər Şeta kəndində üsyana başlamışdılar. Onlar qalaya girərək köhnə bir topun mərmilərilə milislərə atəş açmışdılar. O gecə milislər qaça bilməmişlərsə də, bir çox məsum qadın, uşaq və qocalar hücumla məruz qalaraq şəhid olmuşdular.

Miqri kəndində Molla Həsən adındakı muxtar ruslara öncülük edən erməni çetələrinə qarşı "aman" işarəti vermişsə də, 7 kişi, 12 qadın və 18 uşaq vəhşicəsinə şəhid edilmişlər. Bir çox qız və gəlinlər ermənilər tərəfindən naməlum istiqamətdə aparılmışlar.

Çarpıksər kəndində bir uşağın quzu kimi qızardılaraq dirəyə bağlandığı bir çox adamlar tərəfindən andlarla ifadə edilmişdir. Meyidin qalıntısı millətə göstərilmişdir.

Ahıorik ilə Azverik kəndləri arasında əlləri qarınlarına soxulmuş, cinsiyyət üzvləri kəsilərək ağızlarına buraxılmış olduğu halda dörd adamın cəsədi tapılmışdır.

Kavlik kəndində yeddi yaşındakı Fatma və doqquz yaşındakı Gülnaz adlarında iki məsum qız uşağının ön və arxalarından vəhşicəsinə təcavüz edilərək, xəstə bir hala gətirildikləri görülmüşdür. Bu gün bu məsum qız uşaqları ermənilərin zülmü və alçaqlıqlarının canlı şahididirlər. Onlar yaşamaq istəməsələr də, hələ həyatdadırlar. Yenə bu kənddə çənə sümükləri süngü ilə qırılaraq şəhid edilən və cinsiyyət üzvü kəsilərək ağızına verilən 70 yaşını aşmış Ülvi adında bir qocanın cəsədi bir müddət sonra gələn Osmanlı ordusunun bəzi mənsubları tərəfindən ermənilərə nifrətlə seyr etdirildikdən sonra dəfn edilmişdir.

Alıtocu kəndində Kemo adındakı bir şəxsin Zəlixə adlı həyat yoldaşı təndir başında çörək bişirərkən altı aylıq qız uşağı ermənilər tərəfindən atəşə atılaraq anasının gözü qabağında bişirilmiş və anaya yeməsi üçün əmr edilmişdir.

Bu əmri yerinə yetirmədiyi üçün zavallı ananın bir ayağı təndirə soxularaq mərhəmətsizcə yandırılmışdır. Bu gün bu qadın hələ həyatdadır və gördüyü dəhşətli zülmü göz yaşları içərisində fəryad edərək anladır, ətrafındakıları da ağladır. Yenə bu kənddə bir çox məsum uşağın təzək arasına atılaraq yandırıldığı cəsədlərindən aydın olmuşdur.

Herefitil kəndində Hacı Osman adında bir zavallı işgəncə ilə öldürüldükdən sonra üç qızı və iki gəlininə, söz və qələmlə anladılmayacaq qədər çirkin təcavüzlər etmişlər. Bu zavallılar belə fəlakətdən sonra üzüntülərindən yaşaya bilməyib vəfat etmişlər.

Hotor xalqından muxtarın Gülbəyaz adlı 16 yaşındakı qızına ermənilər çirkin təcavüz etmişlər. Bu xalqın bütün kişiləri bir samanlığa bağlanaraq başlarına növbətçi qoyulmuş və kimsəsiz qalan qadınlara təcavüz edilmişdir. Bütün bu hadisələr o xalqın əsrəfi tərəfindən and içilərək anadılmışdır.

Bezdeqan kəndində də ermənilər pis mənada görülməyən iş buraxmamışdılar. Yurdlarını tərk etməyə məcbur olan müsəlmanların 80 faizinin yollarda qətl edildikləri hələ çürüməmiş cəsədlərindən aydın olmuşdur.

Vanın Xəlil ağa məhəlləsindən keçmiş mühasib Həsən, zövcəsi və qızı, müəllim olan qardaşı Hüseyn, zövcəsi və dörd kiçik uşağı erməni canavarlarına qurban getmişlər. Həsənin qızı iffətini bu canavarların təcavüzündən qurtara bilməmişdir. İzmirdə mühasib məmurluğundan təqaüdə çıxan Dərviş Bəşiroğlunun zövcəsinin və bacısının həyat yoldaşı Sabri ilə zövcəsinin gözlərinin qabağında Hürriyə və Sadiyə adlarındakı iki qızına vəhşi heyvanları belə utandıracaq dərəcədə çirkin təcavüzlər etmişlər. Zavallı qızlardan biri daha sonra Van valisi Cövdət bəy tərəfindən Vestan qəsəbəsinə göndərilərkən yolda vəfat etmişdir. Bu çirkin təcavüzlərdən sonra ata-ana da qoyun kəsilən kimi kəsilmişlər. Yenə bu məhəllədə Nalçaçioğlu Ethem və hərbdə olan üç qardaşının 15 nəfərdən ibarət ailələri, Şetak kassiri Vehbi bəyin zövcəsi, atası, anası və əmisi ermənilərin zülmünə uğramışlar. Onlar vəhşicəsinə öldürülmüşlər.

Mezkur məhəlləsinin 90 yaşındakı imamı İsa ağa ilə 70 yaşını aşmış və müəllimlikdən əməkli olmuş Rasih ilə Hayraniyə imamı Hacı Dərviş rusların göz yummalarından istifadə edən erməni caniləri tərəfindən bir eşşəyə mindirilərkən küçələrdə gəzdirilib nümayiş etdirilmişlər. Onların saqqalları kəsilib nəcisə bulandıqdan sonra vücutları parçalanaraq öldürülmüşlər. Şəhid mərhum Rasih xocanın 60 yaşındakı zövcəsi təcavüzə uğradıqdan sonra cinsiyyət üzvünə odun soxularaq qorxunc bir şəkildə öldürülmüşdür. Yenə Mezkur məhəlləsindən Şəfik Kavasoglu Xurşid və qardaşı Kamilin 12 nəfərlik ailəsindən yalnız üçü ermənilərin zülmündən qurtara bilmiş, doqquzu isə öldürülmüşlər.

Çilingiroğlu Süleyman ağa və zövcəsi, təqaüdcülərdən Xəlil bəy, iki oğlu və üç qızı Hacı Yaqub ağanın evində gizlənmişdilər. Ermənilər zorla evə girərək

onların hamısını vəhşicəsinə parçalamışlar. Kərəmzadə Hidayət bəyin 70 yaşındakı zövcəsi Şameram məhəlləsindəki Məhməd bəyin evində təcavüzə məruz qalmışdır. Daha sonra təxminən 200 qadın və uşaq itxial mahınları söyləmişlər. Lakin onlar nəşələnən ermənilər tərəfindən parça-parça edilmişlər.

Xəstə olan Leytenant İzzət və Dr.Məhməd bəy də ermənilərin zülmünə qurban getmişlər.

Məhməd bəy məhəlləsində Sədullahın qızı, Camalın zövcəsi Səhərin iki uşağı - biri beş, digəri yeddi yaşlarında analarının əlindən alınaraq xəncər ilə parçalanıb atılmışlar. Kor Həmzəoğlu Abbasın zövcəsi və üç qız uşağı, Xəlil Çavuşun zövcəsi Aişə və bacısı, 80 yaşındakı Hacı Abdullah və zövcəsi acı bir şəkildə döyüldükdən sonra başları daşla əzilərək alçaqca şəhid edilmişlər.

Sabaniyə məhəlləsində ayağa qalxa bilməyəcək qədər xəstə olan təqaüdcü leytenant Əbdürrəhman yatdığı otaqdan çölə çıxarılaraq vəhşicəsinə şəhid edilmişdir. Qonşularından xilas olan şəxslər and içərək bu hadisəni nəql etmişlər.

Tacir Hacı Ömər in küllü miqdarda pulu əlindən alınmış, ermənilər tərəfindən vücudu ikiye parçalanaraq öldürülmüşdür. Ruslar isə bu vəhşətə göz yummuşlar. Bu hadisə qonşuları tərəfindən and içilərək anladılmışdır.

Topçuoğlu məhəlləsinin keçmiş muxtarı Bəkirin 12 yaşındakı qardaşı qızı Zahidə ermənilər tərəfindən edilən təcavüzün təsiri ilə 15 dəqiqə içərisində vəfat etmişdir. Bununla kifayətlənməyən ermənilər uşağı bir divarın dibinə apararaq divarı onun üstünə aşırılmışlar və beləcə cəsədi aradan qaldırmışlar.

Ermənilər Hafiz məhəlləsindən Güləş Mahmudun bacısı Adiləni, Məkülüzəoğlu Bayramı və qəssab Abbası öldürmüşlər. Abbasın qızları Sadiyə və Fikriyə ruslar və ermənilər tərəfindən aparılmışlar.

Əmin paşa məhəlləsində həbsxana nəzarətçisi olan Əli və iki nəvəsi ilə zövcəsi və gəlini, nəzarət məmuru Bayramın Mustafa adında yeddi yaşındakı oğlu, Seyid Çavuşun oğlu, Mustafanın iki uşağı və zövcəsi ilə Hacı Qayaoğlu İbrahimin gənc zövcəsi də boğulmuşlar.

Abbas ağa məhəlləsində yaşayan, alay katibliyindən əməkli olan Məhməd Əlinin pulu alındıqdan sonra həyət bağçasına çıxarılmış, bir ağaca bağlanaraq iyirmidən artıq güllə ilə şəhid edilmişdir. Zavallının bağçada güllələnməsini gizlənərək seyr edən bacısı ilə zövcəsi həyəcana qapılaraq bağçaya qaçmışlar, canilər xəncərlərilə bu zavallı qadınları da parçalamışlar.

Məhməd Əlinin qonşusu Nəcib ilə zövcəsi də eyni canilərin zülm və işgəncələrinə məruz qalmışlar.

Səlim bəy məhəlləsindən Süvarəoğlu Xəlid, Ziya və qardaşı Faiq, Çevikoğlu Xoca Məhməd əllidən artıq qonşularıyla bir evdə ikən Van ermənilərindən Patosla birlikdə gələn vəhşi hissələrinə sahib digər ermənilər bu

zavallıları fəryadlarına və "aman" istəklərinə baxmadan öldürmüşlər. Kişilərlə oğlan uşaqları bir sıraya düzülüb, qadınlardan "işə" yaramaz dediklərilə kiçik məsum qız uşaqlarını da bunların qarşısına düzmüşlər. Patosun "atəş" əmrilə bunların üzərinə atəş edilmişdir. Kişilərdən sağ qalanlar boğulmuşlar. Beləcə, bu məhəllədə ölənlərin sayı 300-ü aşmışdır. Bu vəziyyət cinayətlərin izindən və vəhşicəsinə şəhid edilən Xoca Məhmədin iki uşağıyla birlikdə gizlənərək canını qurtara bilən talehsiz zövcəsinin bu hadisələri and içərək anlatmasından qələmə alınmışdır.

Təbriz qapısı məhəlləsindən cəbhədə olan Salehin və 5-15 yaşları arasında dörd qızı, qardaşının və bacısının 17 nəfərlik ailələri ələmverici bir tərzdə erməni sakinləri tərəfindən doğranmışlar. Bu vəhşilikdən sonra ermənilər bir sevinc əsəri olaraq məzlumların qanıyla əllərindəki xaçı boyamışlar. Yəni eyni məhəllədən Salehin bacısı Məhəbub ilə üç oğlu və iki qızı vəhşicəsinə boğularaq öldürülmüşlər.

Cami Kebir məhəlləsindən Qasımın zövcəsi Aişə ilə iki uşağı vəhşicəsinə boğularaq öldürülmüşlər. Əvvəl uşaqlar analarının gözü qabağında boğulmuşlar, sonra da bu gördüklərinin acısı içərisində olan qadın da öldürülmüşdür.

Van boşaldıldığı zaman xalqı daşıyan gəmilərdən beşi fırtına səbəbilə Erciş və Adıkecevaş qəsəbələri yaxınlığına gələrək gecəni orada keçirmək istəmişlər. Lakin gəmilər erməni çetələri tərəfindən dərhal mühasirəyə alınmış və 400 nəfərə yaxın insan güllələnərək öldürülmüş, bir çoxu da dənizə atılmışdır. Öldürülənlər arasında mühasib Sürtizadə Tofiqin ailəsilə birlikdə bir çox əsgər ailəsi də vardı. Bu ələmverici faciədən qurtara bilən polis Haşim və Cəlal ilə xalqdan bəzi kəslərin hüzzurumuzda and içərək vicdanla verdikləri ifadələri qorxu verəcək dərəcədə dəhşətlidir.

Alay katibi sivaslı Həsən Fəxrinin zövcəsilə tüfəkçi Dursun Ustanın anasını ermənilərdən Kavas Miko guya yazığı gəldiyinə görə evinə aparmış, fəqət bütün pulunu və zinətlərini aldıqdan sonra alay katibinin iki uşağını da onlara qataraq öldürmüşdür. Hadisəni bu gün belə həyatda olan qadınlar ağlaya-ağlaya anlatmışlar.

Üç yüz adamdan ibarət olan Şeyx Ayna kəndinin xalqı Vana köçərkən İskələ və Kalecin kəndlərinin erməniləri bunları yoldan döndərərək Zivo kəndinə aparmışlar. Kəndin 200 nəfərə yaxın olan kişilərinə bir çox işgəncə verdikdən sonra öldürmüşlər. Qoca qadınlarla uşaqlar da camiyə doldurularaq yandırılmışlar. Bu çox acıverici mənzərə bu gün belə həyatda olan və buhadisəyə şəxsən şahid olan kürd İbrahim və Şükrüoğlu Mustafa ilə Rəşidoğlu Haqqının and içərək verdikləri ifadələrdən anlaşılıbmışdır. Bundan əlavə, hər iki kənd xalqından heç kəsin hər hansı bir yerdə görülməməsi də bunu isbat etmişdir.

Molla Səlim kəndindən sərvət sahibi bir insan olan 70 yaşlarındakı Fevzi ağanın başı zövcəsinin qucağına qoyularaq kəsilibmişdir. 9 yaşındakı oğlu Sabri ilə

gəlini Huriyyə vilayət mərkəzinə gətirilmiş, sonra təkrar kəndə geri aparılaraq, mərhumun pulunu gizlətdiyi yer öyrənilmiş, daha sonra ikisi də vəhşicəsinə öldürülmüşlər. Bu kənddə olan şeyx Məhməd Şakir, oğlu Ziya və nəvələri Sədullah, Zeynəb, Möhübbət, Fahirə, Fəxriyyə və anaları Fatma, ögey nəvəsi Zəhra ilə birlikdə vəhşicəsinə öldürülmüşlər. Zavallı şeyx və qardaşlarının evlərində böyük-kiçik - 70 nəfərə yaxın qohumları da ermənilərin zülmünə məruz qalmışlar. Şeyxin gəlinlərindən Zahidə Vana gətirilərkən namusunu qurtarmaq üçün özünü suya atmışdır. Bu bəhs edilən faciələri gözlərilə görən Salehoğlu Şərifin zövcəsi Mahi xanım and içərək anlatmışdır.

Amik və Ayanis kəndlərində də ermənilər tərəfindən törədilən bir çox pislilər sağ qalan kənd imamı Molla Yusuf və oğlu Sait ilə muxtar Cəfərin verdiyi ifadələrdən anlaşılırdır.

Bağdaşan və Qaraağac kəndlərindən 15-20 yaşları arasında 17 qız uşağı ermənilər tərəfindən Rusiyaya doğru aparılmışlar. Taçar qəsəbəsi xalqının hamısı, Erçək və Havasor qəsəbələri xalqlarının da 70 faizi qətlə məruz qalmışdır.

Mendan kəndindən olan 45 nəfər Erçekli Şirin adındakı erməni və dostları tərəfindən öldürülmüşdür.

Erciş və Adilceviz qəsəbələri xalqının ancaq 50 faizi qurtula bilmişdir. Ercişli olub ermənilərə etdiyi yardım və insanlığıyla tanınan Hacı Həsən ağa bu nankorlar tərəfindən günlərcə işgəncəyə məruz qalmış, sonra öldürülmüşdür.

Cevaş və Vestan qəsəbələrindən 3000-dən artıq adam, Ahira Dağında Müküs komitəsi tərəfindən öldürülmüşdür.

Hakkaridən çıxaraq qaçmaq istəyən 300 nəfərə yaxın müsəvi Sel kəndində parça-parça edilərək öldürülmüşlər. Cəsədlər üst-üstə yığılaraq yandırılmışdır. Bu vəziyyəti bizə cəsədlərin qalıqlarını şəxsən görənlər anlatmışlar.

Vanın bütün camiləri və müsəlman məhəllələri tamamilə dağıdılmışdır. Van xəstəxanasında daşınmalarına imkan olmayan 80-nə yaxın xəstə diri-diri yandırılmışlar.

Qatırçı məhəlləsindən olan Rəcəboğlu Məhmədin dörd uşağıyla zövcəsini və Leytenant Hüseyn bəyin 12 yaşındakı qızını ermənilər yanlarına alaraq naməlum istiqamətdə aparılmışlar. Ermənilər leytenantın qızını güllə ilə yaraladıqdan sonra namusunu kirlətməmiş və pərişan bir vəziyyətdə buraxmışlar. Daha əvvəl Leytenant Hüseyn bəyin xidmətində olan bir erməni tərəfindən gizlədilən bu uşaq sonra Vali Cövdət bəy tərəfindən Bitlisə göndərilmişdir. Qızıcığaz hələ də həyatdadır və müalicə olunur.

Rusların Vandan çəkilmələri əsnasında Əngəl kəndi ilə Vestan qəsəbəsidən ermənilər tərəfindən öldürülən müsəlman kişi, qadın və uşaqların 10.000-dən artıq olduğu müəyyən olunmuşdur. Van xalqından Leytenant Şükrü bəyin 80 yaşındakı Təyyar adlı əmisi qoca zövcəsinin gözləri qarşısında əllərindən

mıx ilə qapıya mıxlanmış, əvvəl burnu və qulaqları, sonra da çənəsi kəsilmişdir. Təyyar bəyin vəhşicəsinə öldürülməsindən sonra zövcəsi də şəhid edilmişdir. Erciş əsgərlik şöbəsinin rəisi Hikmət bəyin qızı zorla bir erməniyə verilmiş zurna-nağara ilə qəsəbədə gəzdirildikdən sonra Rusiyaya aparılmışdır. Bu qadının əri teleqraf müdiri Haqqı bəy ermənilərin bu qeyrətsiz hərəkətindən sonra zövcəsinin məruz qaldığı bu ələmverici mənzərə qarşısında dəli olmuşdur.

Vanın Xəlil ağa məhəlləsində yaşayan ayaqqabıçı Xəlil ağa komissiyamızın hüzurunda and içərək bu məlumatı vermişdir: "Vanın boşaldılmasından sonra ermənilər bizi Amerika müəssisəsinə apardılar. Bütün xalq oraya topladı. Bizə gündə bir çörək verirdilər. Bunu yeyənlərin dərhal saçları tökülür, qanlı sular axıdaraq ölürdülər. Qısa bir zaman kəsimi içərisində çox sayda insan öldü. Biz təxminən 100 nəfər qalmışdıq. Kəndlərdən toplanan xalqın üçdə ikisi Mermid çayına töküldü. Sonra bizi buradan Fransız konsulluğunun yerləşdiyi evə apardılar. Biz orada həbs edildik. Ermənilərin qadınlarımıza qarşı etdikləri iyrəncliklər aqlasığmaz bir vəhşilik idi. Müsəlman məhəllələri qısa bir zaman içərisində dağıldı. Cəbhəçioğlu Hacı ağa ilə evinə iltica edən üç uşaq və təhsildar Hacı bəyin zövcəsi Sahak bəyin evinin yanında əyləncəvi hərəkətlərlə öldürüldülər."

Ermənilər Şetak qəsəbəsinə bağlı Hasnik, Hakan, Kasır, Köşk, Darinışüfa, Berno, Cemik, Norevan, Hasis, Virkez, Arkanis, Ekruhi, Sarnuhi, Süzvanis, Hist, Şükran, Reknan, Şeyhanis və Sevqan kəndlərində olan kişiləri tamamilən süngüləmişlər, qız və qadınların gözəllərini Rusiyaya doğru aparmışlar. Bu hadisələri Bernolu Ömər and içərək anlatmışdır.

Trabzonlu Hüseyin bəyin qızı olub rusların Vanı istila etməsindən sonra ermənilər tərəfindən yaralanan və hər necəsə qaçıb qurtara bilən Nadiyə xanım başından keçənləri belə anlatmışdır: "Erməni məhəllələrinin bitişiyindəki Qatırçı məhəlləsində yaşayan Rəcəboğlu bakkal Məhməd bəyin evində gizli olan İngiltərə konsulluğunun qapıçısı Əli ağa zövcəsi və bunların 17 yaşında Həsən, 10 yaşında İhsan, 4 yaşında Tahsin, bir yaşında Kazım adlarındakı oğullarıyla qızı Zəhra və bunun qucağında altı aylıq uşağı və mən iki qızım və bir oğlum ilə bərabər olduğumuz zaman ermənilər birdən evimizi basdılar. Hökumətə xəbər vermək üçün qorxu və təlaş içərisində qapıdan çıxdım, dönüşümdə atılan güllələrin qorxusundan bir daha uşaqlarımı görə bilmədim. Ancaq beş yerindən yaralı olub bir xeyir sahibi tərəfindən Diyarbəkirə göndərilən zavallı məsum uşağımın uğradığı müsibət və anlatdığı faciələr ermənilərin zülm verməkdə nə qədər mahir bir canavar olduqlarını göstərir. Qapıçının oğlu Hüseyinlə qızı Zəhranın parçalandığını anam söylədi. Onun qucağındakı uşağı erməni yepiskopluğuna apardılar və orada öldürüldülər. O evdə olan digər dostlarının necə olduqlarını bilmirəm. Bakkal Məhməd bəyin böyük qızı Hüdiyyəni Təbriz qapısı camisində

vəhşicəsinə öldürdülər. Zövcəsi Həbibə ilə kiçik qızı Sabitəni Amerika müəssəsinə apardılar və orada öldürdülər. Mənim yarama yepiskopluqda baxılmadı. Yepiskopluğun pəncərəsindən baxdığım zaman ermənilərin beş-altı aylıq bir uşağı öldürdüklerini gördüm. Sonra digər beş uşaq ilə bir hamilə qadını öldürdülər. Şeyx Əbdürəhman baba ziyarətəgahına iltica edən bir qadın da ermənilərin hücumlarından qurtula bilmədi. Alay katibi Məhməd Əli bəyin evində olan saray müavinini və daha bir neçə qadını parçaladıqlarını yepiskopluqda olan ermənilərdən eşitdim. Zülmün hansını sayım. Ayağım ombamdan çıxmış, şikəst və müalicədən aciz bir haldayam. Bu vəziyyəti heç unutmuyacağam..."

Ermənilərin Van və ətrafında törətdikləri vəhşiliklər, yazılması cildlər tutacaq zülm və işgəncələr yuxarıda anlatılanları doğrudan-doğruya aparılan tədqiqatdan və ya zülmələrə şəxsən məruz qalmış şəxslərin and içərək verdikləri ifadələrdən anlaşılırmışdır.

KOMİSSAR : Askeriyeden Emekli Vanlı Teğmen

RECEP

SÜREYYA : Van jandarma Alay Komutanı ALİ

ZEVƏ FACİƏSİ

Zevə Vanın şimalında, Vana 14 km. uzaqlıqda Van gölünə baxan kiçik bir təpənin ətəyində bir kənd xarabası və şəhidlər yatağıdır. Zevə Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl həyat dolu, canlı, yamyaşıl, boğaziçi kimi mavi və duru suları olan Van gölünün qucağında yerləşən bir kənd idi. Bu gün bura Vanın millət, namus, şərəf və dini uğrunda can verən şəhidlərinin yatdığı bir məzarlıqdır.

Van ruslar tərəfindən işğal edildikdə Xıdır, Şeyx, Ayna, Pakiz, Kurtsatan, Sırürat və Xəngə kəndlilərinə qatılan Vanlılarla birlikdə mühacir olmağa qərar verib yola çıxmışlarsa da, İskələ Kalecik, Bardaqçı kəndlilərinin erməniləri yolları kəsdiklərinə görə Zevəyə gəlmiş, orada düşmənlə ölüm-dirim müharibəsi aparmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

Aşağıda verdiyimiz yazılar Zevə faciəsinin canlı şahidlərinin açıqlamalarıdır və "Vanın tanıtma və tanıma cəmiyyəti"nin yayınladığı "Zevə" adlı broşürədən alınmışdır.

1. Həməzə dayı anladır:

"...1 may gününü xatırlayıram. Erməni çətələrinin Şeyxqaraya basqın etdiklərini xəbər aldım. Biz də 28 silahlı ilə oradakıların yardımına getdik. Bir az vuruşduqdan sonra ermənilərin Qalaçıq doğru çəkildiklərini gördük. Bunların Qalaçıq erməniləri olduğunu öyrəndik. Ermənilərin bu hərəkətindən sonra biz də kəndi tərk etdik. Niyyətimiz molla Qasımdan Ayansa, oradan da Amikə keçib

müdafiəni Amik qalasından etmək idi. Qızılburnuna gəldikdə Vanda Sələmiyyə qışlağının yandığını və dumanların göylərə yüksəldiyini gördük. Ermənilər Sələmiyyə qalasını yandırmışdılar.

Zevəyə yaxınlaşdıqımızda Xıdır, Pakiz, Sırsurat kəndliləri də orada idilər. Zevəlilər bizi qonaq etdilər. Onlar: "Biz ermənilərə təslim olacağıq. Onlar bizə söz verdilər, bir şey etməyəcəklər," - dedilər.

Biz o gecə orada necə hərəkət edəcəyimizi düşündük. İkinci gecə oradakı beş kənd xalqı ilə, zevəlilər də daxil olmaqla ölüm-dirim mücadiləsinə yekdilliklə qərar verdik. Bu qərarımızı ermənilərə bildirmək üçün Bardaqçı kəndinə getmək istəyən Zevəlili Əhmədi buraxmadıq. O günü səhər-səhər Bardaqçı kəndinin ermənilərindən on qadın Zevəyə gəldi. Bunların məqsədi bizim vəziyyətimizi öyrənilib kişilərinə bildirmək idi. Biz o qadınların hərəkətlərindən şübhələndik və onları axşama qədər kənddə saxladıq. Axşam olunca qadınları buraxdıq, onlar da öz kəndlərinə döndülər.

Biz bu iki günü Zevədə boş keçirmədik. Qoca-cavan - bütün kişilər, hətta bəzi qadınlar bir müdafiə xətti qurmaq üçün çalışmalara başladılar. Göldən çaya qədər üç sıra və bir insan boyunda səngərlər qazdıq. Şəfəq vaxtı Zevəli İbrahim: "Allahını istəyən toplansın. Mərmutin qardərəsi ermənilərlə doludur. Onlar üzərimizə gəlirlər," - dedi.

Biz əli silah tutan 200 nəfər, qadın və uşaqlarla təxminən 2 min nəfərdik. Döyüş öncəsi halallaşmağa başladıq. Bu zaman amansız döyüş başladı. Atam Şükrü:

- Gəl bir yerdə səngərə girək, - dedi

- Xeyr, ata, eyni siperə deyil, gəl ayrı-ayrı səngərlərə girək. Çünki mən vurulsam, sən də qaça bilməz, mənimlə məşğul olarsan. Sən vurulsan, mən özümü itirir, atəş edə bilmərəm,-dedim.

Bu zaman yanımızda olan müəllimim Osman xoca:

- Oğlum, günahın, vəbalın boynuma olsun, canınız sağ olduqca barmağımızı tətikdən çəkməyin,- dedi.

Mən də ayrı bir səngərə girdim və ermənilərə güllə yağdırmağa başladım. Bir anda ermənilər geri çəkilməyə başladılar. Bizim olduğumuz yer Quşluğa yaxın idi. Bir qismimiz səngərdə ikən mən camiyə getdim. Abdəst alib "Quran" oxumağa başladım. Bir az sonra məni çağırıdılar. Ermənilər yeni güc toplayıb hücumu keçmişdilər. Döyüş yenidən və şiddətlə başladı və günortaya qədər davam etdi. Bu zaman kəsimi içərisində bizdən ölənlər olmadı, ancaq bir neçə nəfər yaralımız vardı. Döyüş durduqda mən yenə camiyə getdim. Abdəst alib günorta namazım qıldım. Oturub bir az "Quran" oxudum. Sonra yenidən səngərə girdim. Ermənilər yenə üzərimizə gəlməyə başladılar. Rusiya erməniləri yerli erməniləri qabaqlarına qatıb bizə doğru gəlirdilər, önlərinə də 3-4 sıra sığır qatmışdılar. Onlar hücumu keçdilər.

Vuruşduq. Ermənilər sayca bizdən qat-qat artıq idilər. Bu üstünlük bizi yavaş-yavaş geri çəkilmək məcburiyyətində buraxdı. Beləcə, ilk səngərimiz alındı, yəni ermənilər ön səngərimizi işğal etdilər. Biz də kəndimizin təpələrinə yerləşdik, ancaq bu təpələri bir saata qədər müdafiə edə bildik. Mən və mənimlə bərabər kəndin mollası, əmimin oğlu ilə birlikdə kəndin camisinin həyatında müdafiə olunmağa davam edirdik. Mollamız mənim yanımda şəhid oldu. Biz caminin həyatında vuruşmağa davam edərkən 28 yaşlı Şeyx Zübeyr ağır yaralı olduğu halda, durmadan bizə mərməni daşıyırdı. Bu zaman mənim tüfəngimin lüləsi partladı. Lüləsi partlayan tüfəngimdən çıxan dumanlara çarəsiz halda baxarkən əlimə başqa bir tüfəng keçdi. Yenidən həyəcanla atəş etməyə başladım. Bizim tərəfimizdəki silah səsləri get-gedə azalırdı. Belə olduqda mən özümü caminin yanındakı mədrəsəyə atdım. Özümdən getmiş olduğum halda, tez toparlandım və atəş etməyə başladım. Yanımda şəhid olan Osman xoca idi. Barmağım tətikdə hey atəş edirdim. Başımı qaldırıb ətrafa baxdığım zaman ermənilərin hər tərəfdən kin və intiqam hisslərilə bizə doğru yaxınlaşdıqlarını gördüm. Mən özümü Şeyx Sədi həzrətlərinin nəvələrindən Şeyx Sultan Həməzə Vəlinin türbəsinə atdım və əllərimi açaraq dua etməyə başladım: "Allahım, bu günahsız, sevimli qulunun üzünün suyu hörmətinə məni bu azğın düşmənin şərinədən qoru. Sənə sığınırım,"- deyərək yalvardım. Dodaqlarımdan bir-iki duanın daha axdığını indiki kimi xatırlayıram.

Ətrafıma baxdığım da ağır yaralı 8 yaşındakı Zübeyr ilə İbrahim və Səyyad çavuşun yanımda olduqlarını gördüm. Ziyarətgahın qapısı ağızından baxdığım da erməni çətəsinin başçılarından Fətisin camiyə quru otları doldurub atəşə verdiyini gördüm. Güllə səslərindən qulaqlarım uğuldayırdı. Yarı huşsuz bir halda idim. Çöldən ermənicə bəzi sözlər eşidilirdi. Səslərin gəldiyi tərəfə baxdıqda onların kölgələrini belə fərq edirdim. Ermənilər bir-birinə yüksək səslə: "Orada bir kəs varmı?"- deyərək soruşurdular. Yaxınımızdakılar da uzanıb içəri baxır, "Burada şeytan belə yoxdur,"- deyərək qarşılıq verirdilər. Məni görənlər deyərək qorxumdan titrəyirdim.

Yatıb qalmışdım. Vaxt gecə yarısı idi. Oyandım. Yanımdakı Zevəli Məmin Dursun yaralıydı. O: "Buradan qaçaq,"- dedi. Biz ziyarətgahdan çıxıb camiyə girdik. Bütün kənd alovlar içərisində, müdhiş tüstülər çıxararaq yanırdı. Ətrafımızdan bir çox yaralıların iniltisi, ah-ı-naləsi eşidilirdi.

Ermənilər ağır yaralıları samanlıqlara doldurub atəşə verdilər. Yaxınlığımızdakı bir ağır yaralıni diri-diri yandırdılar. Onun adı Əbdürrəhim idi. Ətrafımızdakı acı fəryadlara dayana bilməyib bayıldım. Ayıldığım da yanımda heç kim yox idi. Bütün dostlarım getmişdilər, yaxud şəhid olmuşdular. Səhərin açılmasına az qalırdı. Mən gizlənə-gizlənə, yavaş-yavaş kənddən uzaqlaşmağa çalışırdım. Kənddəki yanğın hələ bütün şiddətilə davam edirdi. Kənddən çıxıb kəndə hakim təpələrdən baxdığım zaman ermənilərin ələ keçirdiklərini yanlarına

alaraq getdiklərini gördüm. Onlar qəsb etdiklərini Mərmıt kəndinə daşıyırdılar. Qızılburuna gəldim. Burada qaldığım müddət ərzində ermənilərin qadın və uşaqları Vana apardıqlarını gördüm. Mən axşama qədər Qızılburunda qaldım. Gecə olduqda dağ yolu ilə Erçəkə doğru yola çıxdım. Sabahısı Erçək bölgəsində bir tayfa rəhbərinin qonağı oldum. O, məni himayə etdi."

2. Güllü bacı anladır.

Zevə kəndində 90 yaşındakı Güllü bacı göz yaşları içərisində ürəkləri yandıran bir səslə Zevə faciəsinin qara günlərini belə anlatmışdır:

"Ermənilər quşluq çağında kəndi mühasirəyə aldılar. Şiddətli bir döyüşdən sonra qətlıam başladı. Qanlı ermənilər hər tərəfi yaxıb-yandırır, uşaq-böyük demədən qarşılarna çıxanı vəhşicəsinə doğrayırdılar. Belə qırğından sonra qadınları əsir alaraq Vana göndərır, ruslara təslım edırdılər. Vana gedərəkən bəzi qadınlar özlərını ermənilərə təslım etməmək üçün Mərmıt çayına atılaraq öz canlarına qıyır, şəhıd olurdular. Bu qadınların bir çoxunu da ermənilər öldürüdülər. Sağ qalan 20 qadını ruslar molla Qasımın yanına apardılar. Mən də molla Qasımın yanına aparılanlardan idim. İki sıra erməni arasında Zevədən Vana aparılan biz zavallı, pərişan türk qadınlarına ermənilər hər cür həqarətlər etdilər. Onlar bizləri öldürmədən əvvəl tez-tez bu mahnını oxuyurdular:

"Aman, amana düşdü qadınlar,
Halınız yamana düşdü qadınlar,
Bildirki xoş gününüz,
Bu il yamana düşdü qadınlar."

Bu öldürücü, qəhredici, istehzalı sözlər qarşısında ağlayan bəxtsiz, çarəsiz, pərişan, zavallı, müsəlman türk qadınlarına verilən çörəyin içinə ermənilər mavi şərab, kibrit, sabun və heyvan nəcisi qatırdılar. Bu çörəklərdən yeyənlər dərhal xəstələnirdilər. Şeyxqaralı İbad ağanın qızı silahı ilə Zevəyə hakim təpələrə çıxmış, ermənilərlə vuruşmuşdu. Zevə camisinə müsəlmanları doldurduqdan sonra qazla tutuşduraraq yandırmışdılar. Van kəndlərindəki dəyirmançılar erməni idi. Onlar buğda çəkməyə gedən müsəlman qadınların namuslarını zorla kirlədirdilər.

Ermənilər Zevədə və rast gəldikləri hər yerdə kiçik uşaqların qırtlaqlarını süngü ilə yırtıdıqdan sonra zavallı məsum uşaqların can çəkişmələrini qəhqəhə ilə seyr edirdilər.

Ermənilər 300 nəfərə yaxın müsəlman türk qadınını evlərə payladılar. Toplanan sürüyə qoç qatar kimi, təxminən 1500 erməni bu zavallı 300 türk qadınının iffətlərini kirlətdilər.

Ermənilər Ala kəndinin yanında insan cəsədlərindən bir yığınaq düzəldilər. Cəsədlərin kəsilmiş cinsiyyət üzvləri də ağızlarına verilmişdi. Cəsədlər

çırıl-çılpaqdılar. Ölülərin alt paltarları başlarına keçirilmişdi. Bu cəsəd yığınının qadınlara göstərək: "Ağlamayın, itlər gəbərmişlər,"- deyərək qırmanclayırdılar. Bu faciələri görənlər qadınlar bir-birlərilə halallaşır, özlərini suya atıb intihar etmək üçün hazırlanırdılar. Bir tərəfdən də göz yaşları və hıçqırıqlar arasında: "Namus getdi, övlad getdi, kişi getdi. Biz nə üçün yaşayırdıq?- deyərək ağlaşırdılar.

Bu zaman Amik və Ayans kəndlərinin qadınlarını da bizə qatdılar. Bu ilk qadın qafiləsi özlərini ermənilərin zülm və təcavüzündən xilas etmək üçün Mərmit çayına atdı. Bunu görənlər qadınların üzərinə atəş açıb hamısını öldürdülər. Suyu atılan qadınların bəzilərini də sudan çıxardılar və zavallı çarəsiz qadınlara: "Örləriniz öldülərsə də, biz sizlərə ərlərik. Niyə özünüzü suya atırsınız?"- deyib, onlara bir qat daha əziyyət verərək öldürmək istədilər. Molla Qasımlı Vahidəni qolundan vurdular. Bizi də gecənin qaranlığında Vana aparıb məzarlığa tökdülər. Ciyər atəşi, aclıq, susuzluq, yorğunluq və yuxusuzluq... "Ox, çox şükür Allahım, bəri məzarlarda bir az yataq" dedik, lakin onlar bizi qamçılaraq yaxındakı evlərə doldurdular. Burada namus və iffət kirlətmələri başlandı. Biz aclıqdan otları, ağac yarpaqlarını yeməyə başlamışdıq. Beləcə ac və susuz 7 gün keçirdik. Çox cansız və təqətsiz qalmışdıq. Sonra bizi Vanın erməni məhəlləsinə apardılar. Bizi evlərə doldurdular. Bir neçə gün də orada qaldıq. Bizə yeməyə heç bir şey vermirdilər. Fağır bir qadın ağlaya-ağlaya, hıçqıra-hıçqıra: "Bizi öldürün və ya bir az su verin,"- deyirdi.

O gecə ermənilər yanımızdakı evdə olan müsəlman qadınları qoyun kəsən kimi kəsdilər. Biz onların fəryadlarını bütün gecə boyu eşitdik. Sonra bizi ruslar təslim aldılar. Onlar da bizə gündə bir çörəkdən başqa bir şey vermədilər. Orada yoluxucu xəstəliklər baş verdi. Ermənilərin bıçağından boğazımızı qurtaranların bir çoxu da bu yoluxucu xəstəliklərdən öldülər..."

3. Əsma nənə anladır.

Molla Qasım kəndindən 95 yaşındakı Əsma nənə yaşadığı faciəni hafizəsində qalan epizodlarla belə anladır:

"Ermənilər Molla Qasım kəndini yerləbir etdikdən sonra Zevəyə getdim. Zevə çayını keçə bilmədim. Məni atla gəlib aldılar. Zevədə cəm halında olan qadınların hamısını ermənilər bir dama doldurduqdan sonra bu qadınlar yerdə oturma bilməsinlər deyə, oranı su ilə doldurdular. Belimizin yarısına qədər su içərisində qaldıq. Sonra kişiləri ayıraraq apardılar. Onları başqa bir damda diri-diri yandırmışlar. Ermənilər 15 yaşındakı uşaqları da bir tərəfə ayırırdıqdan sonra süngüləyərək qətl etdilər. Qadınları da qruplar halında Vana apardılar.

Ermənilər bir uşağı gözümün qabağında qoyunu kəsən kimi kəsdilər. Bir erməni bizim qonşumuz Firdevs xanımın oğlunu ayağının altına alıb iki ayağından

ayıraraq iki parça halına gətirib şəhid etdi. Ermənilər o qədər çox müsəlman kəşdilər ki, axan qanlar böyük təndiri doldurardı. Nəhayət, Rusiya ordusunda vəzifəli olan bir tatar bu qorxunc faciəyə son verdi.

Ermənilər əsir aldıkları müsəlman qadınları iki sıra halında aralarına alıb mahnı söyləyərək, dəf çalaraq aparırdılar. Onlar tez-tez: "Qorxmayın, sizi Cövdət paşaya (Van valisi) aparırıq. O sizi plover qonaq edəcək,"- deyirdilər.

Onlar xor halında:

"Cövdət paşa, et tamaşa,
Gəlinlərin oldu matuşka
(fahişə anlamında),"- oxuyurdular.

Molla Qasım kəndindən olan Şeyx Səlimin gözlərini oyduqdan sonra şəhid etdilər. Yenə Molla Qasım kəndindən olan Müslüm əmini öldürüb, onun cəsədini namaz qılır kimi bir vəziyyətə gətirdikdən sonra islam dininə və imana söylərək lağ etdilər.

Ermənilər bir tərəfdən kişiləri öldürür, "Qorxmayın sizə bir şey olmayacaq,"- deyirdilər. "Onları Rusiyaya pul qazanmağa göndəririk" yalanını gözümüzün içinə baxa-baxa söyləyirdilər..."

4. Zevəli Səyyad onbaşı.

Bardaqqı kəndində yaşayan Zevəli İbrahim Sarqın anladır: "Səyyad onbaşı çətin döyüşlərin sonunda Zevədə əsir düşmüşdü. Ermənilər ona: "Gəl, sən Sultan Rəşadın onbaşısan. Andranik paşa sənə rütbəni artıracaq,"- demişlər. Onlar Səyyad onbaşını çırıl-çılpaq soyunduraraq, çiyinlərində xəncər ilə cib formasında rütbə yeri açaraq əllərini bu ciblərə soxmuşlar. Səyyad onbaşı beləcə qorxunc və canavarca işgəncə verilərək şəhid edilmişdir.

ERMƏNİLƏRİN BİTLİS VƏ MUŞ VİLAYƏTLƏRİNDƏ TÖRƏTDİKLƏRİ HADİSƏLƏR

Erməni komitəçilərinin Vandan sonra ən çox əhəmiyyət verdikləri bölgə Bitlis və Muş bölgələri idi. Buraların Van, Diyarbəkir, Halep və İskəndərün yolunun üzərində və ilin hər mövsümündə hərəkətli olmaları bu əhəmiyyəti daha da artırır. Ermənilərin ən böyük və vəhşi cinayətləri bu bölgələrdə işlənmişdir. Bu bölgələrdə baş verən hər bir hadisənin arxasından da erməni komitələri çıxmışdır. Onlar özləri bilərəkdən ermənilərə qarşı qeyri-adi vəhşiliklər törətmiş və

xarici ölkələrdəki şöbələri vasitəsilə bu vəhşilikləri "Türklərin zülmü" kimi qələmə almış, xarici dövlətlərin milli məclislərinə şikayətlər etmiş, etiraz mitinqləri tərtib edərək vəziyyətdən xəbəri olmayanları aldatmışlar. Belə hadisələri səbirsizliklə gözləyən "Türk düşmənləri" ortalığı qarışdıraraq ermənilərin hamisi və müdafiəçisi rolunda ortaya tökülmüşlər.

Belə vəziyyətləri yaradan komitələrin olmadığı zamanlarda bu bölgədə yaşayan müsəlmanlar və ermənilər arasında uyumsuzluğun olmadığı bir çox xaricilər tərəfindən ifadə edilmişdir. Hətta Bitlis və Muşun mərkəzləri ilə ətraflarındakı bir çox erməni kəndlərində yaşayan ermənilərin 1916-cı ilə qədər ermənicə bilmədiklərini söyləmək yerinə düşərdi. Erməni şair və yazıçıların əsərlərində, ermənilərin milli dastanlarında belə, bu bölgədə yaşayanların xüsusi yeri vardır.

Erməni komitəçiləri isə Avropanı ələ almaq üçün Osmanlı ölkəsində asayişin, təhlükəsizliyin, həyat və mülkiyyət haqlarının olmadığını söyləyir, qeyri-adi hadisələrlə asayişi pozurdular.

Daşnaksütyun komitəsi hadisələri istədikləri şəkildə Avropaya əks etdirən Vanda "Eşhadank" və "Vandosp," Ərzurumda "Harac," İstanbulda "Azamard" kimi mətbuat orqanlarına sahib idi.

Onlar konsulluqlara çəkdikləri teleqraflarda üsyan və hadisələrdə ölən ermənilərin toplamını o qədər yüksək göstərirdilər ki, o rəqəmlərə görə dünyada yaşayan ermənilərin sayının bitmiş olması lazımdı.

Səfərbərlik elan edildikdə ilk zamanlar səfərbərliyə qatılan ermənilər silahlarını aldıqdan sonra düşmən tərəfinə keçmiş, müsəlmanlara qarşı təcavüz və hücumlara başlamışlar. Bu başlanğıc əslində ermənilərin alışıqları üsyan və qətləmlə başlamalı idi. İndi isə onlar silahlandırılıb hazır vəziyyətə gətirilmişdilər. Onlar Vətən uğrunda döyüşməyə deyil, əksinə, müharibəyə gedən əsgəri birlikləri əngəlləməyə, onları məşğul etməyə başladılar. Onların Bitlisdə törətdikləri hadisələr bunlardır:

Dağıdılan camilər - Meydan camisi, Camii kebir, Xocabəy camisi, Göymeydan camisi, Şeyx Həsən camisi, Qurupınar camisi, Qureyş camisi, Mərmüt camisi, Daş camisi, Qılməscid camisi, Fərisiyyə camisi, Ələmdar camisi, Çiharsandıq camisi, Sultan Ərəb camisi. Bu camilərin bir qismi atəşə verilmiş, bir qismi də uçurulmuşdur. Ayrıca, Hatuniyyə camisi tövlə halına gətirilmişdi.

Dağıdılan dərvişxanalar- Küfrəvi dərvişxanası, Şeyx Əmin dərvişxanası, Şeyx Abdullah Bedahşani dərvişxanası.

Dağıdılan mədrəsələr - Göymeydan mədrəsəsi, Kerrafiyyə mədrəsəsi, Qazi Bekiyyə mədrəsəsi, Sərəfiyyə mədrəsəsi.

Dağıdılan ziyarətgahlar - Şeyx Abdullah Beddahşani, Vəli Şəmsəddin, Şeyx Bayo, Seylül-Qərib.

Dağıdılan məktəblər - Göymeydan orta məktəbi, Mərmüt civarındakı lise, Qızıl Məsud orta məktəbi, Çarşıbaşı orta məktəbi, Hersan məhəlləsinin orta məktəbi.

Yandırılan polis idarələri - Qurupınar polis idarəsi, Çarşı polis idarəsi, Sapırkor polis idarəsi, Kums polis idarəsi, Zeydan polis idarəsi, Məhəlləbaşı polis idarəsi.

Rəsmi binalar - Hökumət binası, Mərkəzi polis binası, Jandarma binası, Bələdiyyə binası.

Dağıdılan hamamlar - Paşa hamamı, Xan hamamı, Orta hamam.

Dağıdılan karvansaralar - Çarşı tacir karvansarası, Aşağı-qaladakı Həməzənin karvansarası. Yandırılan anbarlar - Göymeydanı əsgəri anbarı, Bələdiyyə əsgəri anbarı.

Uçurulan körpülər - Qərb körpüsü, Ələmdar körpüsü, Səfər bəy körpüsü, Diyadin körpüsü, Şərpınar körpüsü, Hatuniyyə körpüsü.

Bu sayılanlardan başqa çox sayda xüsusi binalar da ermənilər tərəfindən atəşə verilmiş və ya dağıdılmışdır.

Bitlisin ruslar tərəfindən işğalında qaça bilməyib səhərdə qalan və erməni çətlərinin müxtəlif hücum və təcavüzlərinə uğrayan müsəlman xalqından bir çoxunun hüzurumuzda and içərək anladığı yuxarıdakı qorxunc hadisələr törədilən və bu gün də izləri görülən zülmün və alçaqlıqların mində birini belə təşkil etmir...

İMZALAR:

1. Hacı Məlikzadə - Şeyx Yusuf
2. Molla İsadə - Əbdülhakim
3. Əsgəri orta məktəbin ərəbcə müəllimi - Amer Hulusi
4. Polis müdür vəkili - M.Arif
5. Bitlis poçt vəkili - Hakkı
6. Kazəsgər Şeyxinin oğlu – Yusuf

Muş ətrafından Məhməd Rəsulun and içərək verdiyi ifadəsi belədir:

"Mən bir əsgər olaraq hərbdə idim. Aldığım yaraya görə Bitlisə tərəf çəkilən hissədən geri qalmışdım. Mənim kimi yaralı və xəstə olan üç əsgər də geri qalmışdılar. Bir müddət sonra Rusiya kazaklarının öncülləri olan erməni çətləri bizə çatdılar. Dostlarımızdan Harputlu Hüseyn əsgərin gözlərini çıxararaq, "Qalx, bax gör Osmanlı əsgəri gəlirmi?"- dedilər. Sonra o zavallı əsgərimizi güllələdilər. Digər əsgərin sağ tərəfindən dərisinin bir qismini üzərək çanta şəklinə gətirdilər. Bu zavallıya da: "Əlini sox oraya görək bu çantada padşahınızın pulu varmı?"- deyərək ona müxtəlif işgəncələr verdilər və onu da şəhəd etdilər. Üçüncü

əsgərimizi yerə uzadaraq cinsiyyət üzvünü kəsdilər və ağzına qoyaraq: "Sən bu durbanı çal ki, Osmanlı əsgəri sizin imdadınıza gəlsin,"- dedilər və cürbəcür həqarətlərdən sonra onu da şəhid etdilər. Artıq növbə mənə çatmışdı. Bu alçaqlıqları törədənlər mənə yabançı gəlmirdilər. Mən onların üzlərinə diqqətlə baxdığım zaman aralarından üçünü müəyyən etdim. Bunların biri Muş ermənilərindən və Çufar məhəlləsindən Keşişoğlu Aram, ikincisi Muşun Yaş məhəlləsindən Bağdasar Körrükoğlu Aleksandr, üçüncüsü isə yenə Muşun Yaş məhəlləsindən vəkil Xrantın oğlu Xrant idi. Bunlar məni bir dərəyə apardılar, yandırdıqları atəşdə tüfənglərinin lülələrini yaxşıca qızdırdıqdan sonra məni yerimdən dağladılar. Onlar mənim fəryad və yalvarmağıma heç əhəmiyyət vermirdilər. Tam bu zaman rus əsgərləri gəldilər və bunlardan biri gəlib məni bu canavarların əlindən aldı. Bu əsgər gizlicə qulağıma onun Rusiya müsəlmanlarından olduğunu söylədi. Sonra rus, kazak və erməni çətəsi mənsuqlarıyla birlikdə Bitlisə doğru yola çıxdı. Yolda erməni zülmündən qaçan qafilələrə rast gəldik. Ermənilər bu müdafiəsiz qadın, qoca və uşaqlara qarşı şiddətlə hücum keçir, bu zavallıları ürəkləri parçalayacaq bir vəhşətlə şəhid edirdilər. Muşun Ziyarət kəndinin xalqından olduğunu zənn etdiyim bir erməni ilə yeddi yoldaşları altı müsəlman qızını gətirdilər və hər kəsin gözü önündə namuslarını kirlətdilər. Onlar həm bu alçaqlığı törədir, həm də: "Bundan sonra müsəlmanlara belə namaz qıldıracağıq,"- deyirdilər. Biz oradan hərəkət edərək Tel kəndinə gəldik. Burada üç gün qaldıq. Bu müddət ərzində daha əvvəl məni qurtarmış olan tatar Əbdülməlik mənə az da olsa çörək verirdi. Üçüncü gün artıq mənə yardım edə bilməyəcəyindən, bir müsəlmam himayə etdiyi anlaşılırsa, onun şiddətlə cəzalandırılacağından bəhs edərək başımın çarəsinə baxmağımı söylədi. Mən gecə vaxtı bir yol tapıb oradan qaçdım. Şəfəq vaxtı Qazanan kəndinin qarşısındakı təpəyə çatdım. Kəndin içərisindən fəryadlar eşidilirdi. Erməni çətələri bir tərəfdən evləri atəşə verir, digər tərəfdən də xalqı qətl edirdilər. Mən oradan da qaçdım və bir çox təhlükənin qucağında köçərilərlə birlikdə geri çəkilə bildim..."

Qala məhəlləsində yaşayan Muş jandarma əsgərlərindən Mövlüdoğlu Məhmədin and içərək verdiyi ifadə belədir:

"Mən Muşun Lizə bölgəsində olan əsgəri hissənin komandanına poçtu aparmaqla vəzifələndirilmişdim. 28 yanvar 1914-cü il tarixində yola çıxdım. Bir az irəli gedincə, erməni çətəsinə mənsub silahlı bəzi adamlar ətrafımı sardı. Bunlardan Bulanıqlı Keşişoğlu Knyazı, Abri kəndindən Qazarı, Göyulon kəndindən Boduyu, Muşlu Mələyin oğlu Vanoyu tanıdım. Ermənilər tərəfindən şəhid edilmək üzrəydim. Hadisə yerinə yetişən rus əsgərləri məni qurtardılar. Bunlarla birlikdə Molla Davud kəndinə getdik. Məni zabitlərinə apardıqdan sonra bir otağa həbs etdilər, bir də başıma bir növbətçi qoydular. Onlar kənddən gətirilən gəlin və qızlarla şərab içərək əyləndirdilər, mənə də bu alçaqlıqları göstərərək: "Bir

zaman müsəlmanların halı belə olacaq,"- deyirdilər. Bundan sonra kəndin gənclərini ayırdılar və müxtəlif işgəncələrdən sonra öldürdülər. Azyaşlı uşaqlara və qadınlara ağıla gəlməyəcək pisliklər etdilər."

Muş və Bitlis xalqından 11 nəfərin and içərək anladığına görə, Şrinik kəndindən olan Tavinoğlu Misak vasitəsilə Qarameşə kəndindəki bütün kişilər öldürülmüş, qadınların namusları kirlədilmişdir. Malababa kəndindən 74 nəfər, Kazan kəndinin bütün xalqı, Heşkarvan kəndindən 12 nəfər, Eritcik, Ağdad, Vartetyi, Səmurşeyx kəndləri xalqının tamamı, Fick, Bulanıq, Hask, Küt, Nurkagak, Malakumran, Səmtuz, Alevzerk, Kotanan kəndlilərinin də bir qismi öldürülmüşdülər. Qazanan kəndinin bütün fərdləri bir yerə toplanaraq amansızcasına yandırılmışdılar.

Muş xalqından Nəsim Hacı Əlizadə Əbdülbakı və Hacı Əhmədoğlu serjant Yunus ilə yoldaşlarının and içərək bizə nəql etdikləri müşahidələri də belədir:

"Müharibənin ön sıralarında erməni çətə rəislərindən Bəyazıtlı Sürün ilə Ərzurumun keçmiş millət vəkillərindən Basdırmacıyan, Qaryagin idarəsindəki 1200 nəfərlik erməni çətəsi müsəlman kəndlərinə təzyiq edərək vəhşi heyvanlara rəhmət oxuyacaq bir təzədə qabaqlarına gələn məsum müsəlman xalqı doğrayırdılar. Onların mal və mülklərini qarət edirdilər. Yaramış və Ağca viran kəndləri xalqının çoxu öldürüldü. Bunların qanlı əlindən yaralı və xəstə əsgərlər də qurtara bilmirdilər. Lizə mövqeyində ordumuz tərəfindən zəruri olaraq buraxılan yaralı əsgərlərimizin hamısını daha sonra ruslar çəkildiyi zaman erməni çətələri tərəfindən şəhid edilmiş olaraq tapdıq. Ruslara yardım edən erməni çətələri Malazgirdin 53 kəndini yandıraraq, təxminən 20 min müsəlmanı öldürmüşdülər. Malazgirdin Yekran kəndindən olan bərbər İlyasın oğlu Şövqətlə iki arvadı gözləri önündə namusları kirlədilmək istəməyən qızlarının buraxılmasını ağlayaraq, yalvararaq istəyirdilər. Fəqət ruslara yardım edən erməni çətələrindən Dolabaş kəndlisi Mardiros, Xaraba Qasım kəndindən Kələkçi Simon, Qala Qasalı Mardivazik, Gevrək kəndindən Sirop kimilər tərəfindən işgəncə ilə şəhid edilmişdilər. Malazgirdə bağlı Ada kəndi xalqından və Bidayət Məhkəməsi üzvlərindən Hüseyin bəy ilə Məclis idarə üzvlərindən Şamil bəy xidmətçiləri olan ermənilər tərəfindən ailələrinin gözləri qabağında bir çox işgəncəyə məruz qoyularaq şəhid edilmişdilər. Hətta özlərinə də təcavüz edilmişdir. Daha sonra ailələrinin namusları kirlədilmiş, çox kiçik yaşda bir qız uşağının da namusu kirlədilmişdir. General-mayor İbrahim paşanın qardaşı Əhməd bəyin evinə gələrək ailəsinə "bizim adətəməzdə örtülü gəzmək yoxdur, açıq olmalısınız və bizə açıq olmalısınız" dediklərini, lakin ailənin bu təklifi rədd etməsi üzərinə Əhməd bəyin böyük qızına təcavüz etdiklərini bu ailədən həyatda qalanlar böyük üzüntü ilə anlatmışlar."

Muşun işğalında erməni komitəçiləri qana susamış canavarlar kimi ətrafa hücum edərək topladıqları müsəlmanları vəhşicəsinə öldürmüşlər və: "İntiqam alırıq,"- deyərək küçələrdə sevinc nümayişləri ilə dolaşmışlar. Bu vəhşi çətlər qadınların namuslarını kirlədir, qocaları atəşdə yandırır, gəncləri qılıncdan keçiriridilər. Əşrafdan Hacı Murad və Rəşid, Günaylı Hacı Məhməd, Cəfər, Timar, Abdullah, Yusuf, Məhməd xan və Nadir xan ağalar ermənilər tərəfindən qoyun kəsilən kimi kəsilmişlər. Ermənilər Varto qəzasının Ayaz bölgəsi içərisində Cebran Aşirətlərindən Cüdi ağaya mənsub 15 kənd xalqını aparıb Murad çayının, Göl Hazal deyilən gölünə atmışlar və onların qurtula bilməmələri üçün ayaqlarına ağır daşlar bağlamışlar.

Şəhərin ortalarına çəkilməmiş müsəlman xalqına hücum edən erməni komitəçiləri qoca qadın və kişiləri uşaqlarla bərabər "Şeyxul-qərib" deyilən gəmiyə dolduraraq yandırmışlar. Gənc qadınların məmələrini kəsərək asmışlar. Anası yaralı bir uşağın ağzına anasının kəsilməmiş məməsini verərək əmizdirmişlər. Elm adamlarından Şeyx Əbdülqafarın başının dərisi üzülərək şəhid edilmişdir. Baş həkim Mustafa bəy 15-20 erməni komitəçinin mindən artıq uşağı mahnılarla və qabaqda qadınları rəqs etdirərək apardıqlarını, ayrıca Qərb körpüsündən Dikilidaşa qədər minlərcə qadın və kişi cəsədi gördüyünü, bunların böyük bir hissəsinin çox faciəvi bir şəkildə boğulduqlarını and içərək anlatmışlar.

KOMİSSAR MÜAVİNLƏRİ:

1. Mehmet
2. Ahmet
3. Kamil."

ERMƏNİLƏRİN ƏRZURUM VİLAYƏTİNDƏ TÖRƏTDİKLƏRİ HADİSƏLƏR

1915-ci ildə İspir ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Ermənilərin satqınlığı və bilavasitə iştirakı ilə kişi və qadın türklər zülm və işgəncələrə məruz qalmışlar. Qadınlar təcavüzə uğradıqdan sonra öldürülmüşlər. Türk qruplaşmaları haqqında məlumat verməyənlər də süngülənərək öldürülmüşlər, sonra da boyunlarına ip salınaraq küçələrdə sürüklənmişlər.

Varvens, Eşkens, Şəhmus, Hontuz, Mezherek vilayətlərindən yüzlərcə türk qadın və kişi müxtəlif işgəncələrlə qətləmlərə tutulmuşlar. (201).

İspiridə də bu hadisələrin eynisini etmək üçün Hodiçorda toplanma zamanı bəzi ermənilər bura Bayburtdan silah-sursat gətirmişlər. İspirililər baş verən hadisələri törədən daşnak çətalərini öz imkanları ilə aradan qaldırmışlar.

Ərzurumdakı erməni təxribat və zülmü haqqındakı istintaq aparmaqla vəzifələndirilmiş komissiya aşağıdakı raportu vermişdir (202):

"24 may 1916-cı ildə, çərşənbə günü böyük bir kənd olan Quruqola çatdıq. Bu kənd ermənilər tərəfindən törədilən təxribatlar nəticəsində acıqlı bir xarabalıq mənzərəsi verirdi. Bu mənzərə törədilmiş vəhşiliklərin sanki dilsiz bir şahidi idi. Bu xarabalığı böyük bir təəssüflə danışdırmağa çalışarkən Mizqeyik kəndindən ailəsilə birlikdə köçüb getməkdə olan, təxminən 65 yaşlarında Qaya Mehmet adında bir qocaya rast gəldik. Bu zavallı, bədbəxt adam Mizqeyik kəndində erməni çətaləri tərəfindən işlənən cinayətlərə məruz qalmamaq üçün Ərzincana köçürdü. Şahid olduğu faciələr haqqında məlumat istədik. O, and içərək bunları söylədi: "Qadın və uşaqları hücumlardan qorumaq üçün onları evlərdə, torpaq altındakı anbarlarda, buğda quyularında gizlətməyə məcbur olduq. Ermənilər müsəlman qadınları tapa bilmədikdə hiddətləndilər və ələ keçirdikləri kişiləri öldürdülər. Mizqeyik kəndindən İsmail adındakı bir qocanın süngü ilə göbəyindən, Esat adındakı oğlunun da qılınc zərbələri ilə boynundan vuraraq vəhşicəsinə şəhid etdiklərini, Sabitoğlu Mədət və Əlioğlu ağa ilə Dursunoğlu Hüsünün də müxtəlif zülm və işgəncə ilə yox edildiklərini şəxsən gördüm. Hələ Dursunoğlunun zövcəsi İzzət xatunu ələ əziyyətlər verərək öldürdülər ki, bunları unutmaq imkansızdır. Zavallı qadının sağ ayağını adətən qiymə doğrayarcasına süngü ilə parçaladılar."

Qoca bunları danışarkən davamlı ağlayır, gördüyü o qorxunc faciələrin təsirilə həyəcanlanırdı.

Yetmiş yaşlarında olan 3-4 qoca, zülmə uğramış gənc bir qız və bir neçə qadından başqa sakini qalmayan Terpusek kəndinə 24 may 1916-cı ildə axşamüstü çatdıq. Bu kəndin qocalarından Səadət oğlu Musa ilə muxtar Hüseyn və Süleyman oğlu Hürəm and içdikdən sonra gördükləri zülmü nəql etməyə başladılar: "Ruslardan əvvəl Terpusekə gələn erməni çətalərinin apardıqları soyğun və qəsb ilə törətdikləri zülm və işgəncələr söyləməklə bitməyəcək qədər çoxdur. Ermənilər gənc kişiləri küçələrdə qudurmuş itlər kimi bir-bir qətl etməyə başladılar. Çirkin təcavüzlərdən sonra qadınlara iyərnc həqarətlər etdilər və vəhşi işgəncələr verdilər. Bunlar insanları qətl etməklə kifayətlənməyərək ərzaq, əşya, zinət pul və heyvanlardan nə tapdırsa, götürüb apardılar. Öldürülməkdən qurtulan pərişan qocaları da Ərzuruma ötürdülər. Bir zamanlar Tercan hakimliyi etmiş məhrum Xalid bəyin zövcəsi - əlli yaşlarındakı Aişə xanım bütün zinətlərini verdikdən sonra namusunu qurtara bildi. Düşmənin bu kənddəki zülmünü görəndən qadınlardan 20 nəfərə yaxını qorxularından anidən vəfat etdilər. Rusiya komandirinə etdiyimiz

müraciətlərimiz də heç bir nəticə vermədi. Çünki ruslar ermənilərin bu vəhşiliklərinə göz yumur, bəzən də onlarla birlikdə olurdular. Yenə bu kənddə Mikdatın zövcəsi Suna xatun namusunu təcavüzdən qurtara bilmək üçün bütün sərvətini - otuz qızıl lirəni çətə rəisinə verdiyi halda, çətənin çirkin təcavüzündən qurtula bilmədi."

Bu ifadələri aldıqdan sonra oradan ayrıldıq. Seki kəndinə getdik. Bu kənddə təxribata uğramayan ancaq bir-iki ev qalmışdı. Rusların köməyiylə ermənilərin işğalında olan bu kəndin anbarlarında heyvanlara aid nə varsa hamısı aparılmış, kişilər toplanaraq Ərzurum tərəfinə sürgün edilmişdilər. Daha sonra gələn Rusiya birliyinin komandiri Aslan adında Kazanlı bir müsəlman olduğuna görə burada namusa təcavüz edilməmişdisə də, ermənilər yenə orda-burda namusları kirlətməkdən geri qalmamışdılar. Dəmiroğlu Muradın zövcəsi Zeynəb, Əhmədoğlu Məhmədin zövcəsi Həvva, Yağızoğlu Məhmədin qızı Güllü, Bəşiroğlu Şakirin qızı Zəkiiyyə, Yavili Hafizin qızı Fəhimə ilə Bəşiroğlu Rafətin zövcəsi Fəhimə namusları kirlədilənlərdən bəziləridilər.

Namusunu qorumağa çalışsan bir müsəlman qadın bomba ilə şəhid edilmişdir. Vaxtilə bir erməni qadınla onun razılığı ilə evlənən Yavili Hafizin süngü ilə gözlərini çıxarmış, zövcəsilə 15 yaşındakı qızını götürüb aparmışlar. Bu kiçik kənddə də belə faciələrin baş verdiyini öyrəndikdən sonra tədqiqlərə davam etmək üçün buradan ayrıldıq.

Səki kəndindən hərəkət etdiyimiz gün saat 10-da Göydaş kəndinə gəldik. Bu kənd də əvvəlki kimi ermənilərin hücumu və təcavüzlərindən qurtula bilməmişdi. Ermənilər bu kəndi işğal etdiklərində kənddə olan və bir tərəfə gedə bilməyən, bütün zülmü öz gözlərilə görə Rəşid, Mahmud, Həsən, Mövlüd, serjant Hüseyn və Mövlüd ağa ilə digər bəzi qocalara and içdirilərək ifadələri alındı.

Onlar belə dedilər: "Ermənilərin Pasinlərə göndərdikləri 14 gəncdən üçü qaçaraq Göydaşa döndülər. Bunların ifadələrinə görə, aralarından iki gənc aclıqdan ölmüş, digər ikisi də süngü ilə parçalanmışdılar. Bu kənddə 8-9 yaşlarındakı qızlar da daxil olmaqla bütün qadınların namusları kirlədilmişdir. Mailin Hədiyyə adındakı gəlinini həftələrcə yanlarında gəzdilərək istifadə etmişlər. Zavallı daha sonra min bir çətinliklərlə qaçaraq yarıcan halında geri dönə bilmiş, başından keçən fəlakətləri ağlayaraq anlatmışdır. Kənddə 27 ev tamənən yandırılmışdır. Göydaş xalqı bu yaramazlıqları edən ermənilərin çoxunun Tərcanlı olduqlarını görmüşlər və bunları şəxsən tanıdıqlarını ifadə etmişlər. O cümlədən Andranik paşa adıyla anılan Kötürlü Aleksandr oğlu Andranik, Çilinizli Nişan, Armenak Tokonun oğlu Oluş, mosikoğlu Sahak və yoldaşlarını tanımışlar. Ermənilər kəndin camisini də təxrib etdikdən sonra tövləyə çevirmiş və kirlətmişlər. Beləcə, islamın müqəddəs yerlərinə də təcavüz etməkdən çəkinməmişlər. 7-8 yaşlarında olan üç qız uşaqlarının bəkarətləri pozulmuşdur."

Biz buradan Alırık kəndinə hərəkət etdik. Bu kəndin də zülm və haqsızlığın ən müdhişinə səhnə olduğu açıq bir şəkildə görünürdü. Kəndin əşrəfindən Məhməd bəy ilə bəzi kəndlilər and içərək gördüklərini böyük bir təəssüf içərisində belə anladılar:

"Ermənilər Quruqoldakı saray kimi evimi təxrib etdilər. 200 qoyunumu, bir çox böyük baş heyvanımı və 600 qızıl lirədən ibarət pulumu və zövcəmin bütün zinətlərini qəsb etdikdən sonra əmim oğlu Məcid bəy, dayım oğlu Ağaoğlu Əhmədi qoyunu kəsən kimi boğazlayıb kəsdilər. Əmimin 50 yaşındakı şikəst xanımını şəhid etdilər..."

Məhməd bəy bunları anladırkən kədərindən ağlayırdı.

"...Kənddə təcavüzə uğramayan heç bir qadın qalmadı. Ermənilər Dahil ağa Məhmədin nəvəsini və Əmir xanın qızını, Yasinin nəvəsini və Məhməd onbaşının Əsma adındakı 20 yaşındakı qızını bir müddət istifadə etdikdən sonra yanlarına alıb apardılar. Kəndimizin imamı molla Şükrü bəyin 8 yaşındakı qızı Fatmanı, yenə minbaşı oğlu Şakirin 8 yaşındakı qızı Nigarı, Sılıqlı Əli Mustafanın 7 yaşındakı qızı Münəvvəri zorla alıb bəkarətini kirlətdilər. Yenə kəndimizdən 45 yaşlarındakı Əli oğlu Süleymanı qılınc zərbələrilə parçaladılar. 60 yaşındakı Kiçik Ömər oğlu Əhmədin xəstəliyini nəzərə almayıb ayaqları altında əzərək şəhid etdilər. Kəndimiz Andrianik paşa adını alan Kötürlü Aleksandr oğlu Andranik və dostlarının bir çox yaramazlıqlarına məruz qaldı. Bizim gördüyümüz zülmü anlatmaqla bitirmək mümkün deyildir."

Məhməd bəy bunları anladırkən kəndlilər də göz yaşlarını tuta bilmirdilər. Hər bir ürəyin təhəmmül edə bilməyəcəyi bu acı mənzərələri gördükdən sonra buradan da ayrıldıq...

Saat 8.30-da Parsenik kəndinə gəldik. Burada da kəndlilərin ev əşyalarından, mal-qarasından heç bir şey qalmamışdı. Kənd sakinlərinin and içdikdən sonra verdikləri ifadələrə görə, ermənilər burada təcavüz etmədikləri qadın-qız buraxmadılar. Onlar işə yarayan kişiləri ayıraraq Ərzuruma göndərmiş, camiləri uçurmuş, qəbristanlığı dağıdıb-yandırmışdılar. Musa oğlu Fəhim adındakı bir qoca kişi ikisini kürəyindən, birini də baldırından aldığı üç dərin bıçaq yarasını göstərdi. Ermənilər tərəfindən şəhid edilən Pasinli Xəlilin oğlu olduğu anlaşılan kiçik bir uşaq gəldi və ağlaya-ağlaya atasının necə şəhid edildiyini anladı. Məsum uşağın bu təsirli halını heç bir qələm ustası təsvir edə bilməz...

1916-cı il may ayının 28-də Tercan qəzasının mərkəzi Mamaxatun qəsəbəsinə gəldik. Qəsəbədəki evlərin beşdə dördü dağıdılmış, caminin minbəri uçurdularaq kilsəyə çevrilmiş və minarəsinə "kolokol" taxılmışdı. Ermənilər bəzi Rusiya kazaklarıyla birlikdə evləri soymuş, bir çox qadın və qızın namuslarını kirlətmışdilər. Mamaxatunlu Bayramoğlu Ethemin, jandarma serjantı rəhmətlik Camalın, Dədə oğlu Hüseynin və bələdiyyə katibi Bəkir bəyin ailələrilə Kiraz

adındakı digər bir qadına təcavüz etmişdilər. Bunlardan serjant Camalın zövcəsi namusunu müdafiə etməyə müqavimət göstərə bilmədikdə intihar etmişdir. Aşçı Səlimin evini dağıdıb mal-dövlətini qarət etmiş, özünü isə öldürmək istəmişlər, lakin onu tapa bilməmişdilər. Ermənilər digər kəndlərdə olduğu kimi, burada da bəzi gəncləri ayıraraq Ərzuruma ötürmüşdülər. Buradakı incələmələrimizi bitirdikdən sonra Jazavardık kəndinə getdik.

Jazavardık kəndində də ermənilər çox sayda təxribatlar törətmişdilər. Qız və qadınlara zorla təcavüz etmiş, ailələrini müdafiə etməyə çalışan yeddi kişini də uşaqlarıyla birlikdə şəhid etmişdilər. Şəhid edilənlər bunlardır: Sərvət oğlu Süleyman, Mustafə oğlu Durak, Süleyman oğlu Mahmud, Mustafə oğlu Dursun, Mail, Rüştü, Məhməd, Bayburtlu Mustafa. Bunlardan Mustafanın zövcəsi Fethiyyəni, özünü müdafiə etdiyi üçün süngü ilə parçalamışlar. 12 yaşında olan Nuriyə, yenə o yaşdakı Müncioğlu Osmanın qızı Peluka, Arifin qızı on yaşındakı Kadiyyə, Osmanın zövcəsi Hüsniyə və Sərvətoğlu Süleymanın evində yaşayan gənc bir qadın ermənilər tərəfindən müxtəlif işgəncələrlə çirkin təcavüzlərə uğramışlar. Kəndin qoca qadınları belə eyni iyrənc təcavüzlərə uğramışlar. Hər qadına 10-30 arasında erməninin təcavüz etdiyini bu zavallı qadınlar fəryad içərisində və and içərək anlatmışlar.

Biz bu kənddən də ayrılıb Aktaş kəndinə gəldik. Buradakı müxtəlif qocaların və həyatda qala bilən bəzi qadınların and içərək anladığılarına görə, ermənilər kənd muxtarı Ethem ağanın belini dibçək ilə qırmışlar. Bəzi qadın və qızlar dağlardakı mağaralarda gizlənərək namuslarını qorumağa müvəffəq olmuşlar. Ancaq xəstə olduğuna görə bir yerə çıxıb bilməyən Zübeydə adında 15 yaşlı bir qız uşağı alçaqcasına kirlədilmişdir.

Zavallı qızcığaz kədərindən dəfələrlə intihara təşəbbüs etmişsə də, ona mane olmuşlar.

Bu zülm qarşısında ürəklərin sızlamaması mümkün deyildir. Heyətimiz bu kənddəki incələmələrini tamamlayaraq Hoğik kəndində hərəkət etdi. Bu kənddəki cami ermənilər tərəfindən təxrib edilmiş, tövləyə çevrilmişdi. Burada rast gəldiyimiz bəzi kəndlilərin and içərək verdikləri ifadələrini qeyd etdik. Bu ifadələrə görə, kəndlilərin bütün əşya və mal-qarası tamamilə qəsb edilmiş və xalq arasından Xəncər oğlu Həsən, Həsən oğlu Dursun, Həsənoğlu Məhməd ilə anası, Həsən oğlu İsmail, Hüseyin oğlu Əli, Həsən oğlu Xalis və Həsən oğlu Mahmud müxtəlif zülm və işgəncə ilə şəhid edilmişdilər. Mustafa oğlu Osman, Durak qızı Səyyarə, Mustafə oğlu 9 yaşındakı Asir və Molla Mustafanın 8 yaşındakı qızı qılıncla doğranıb-parçalanmışlar. Mustafa bəy çiftliyində Məhməd Əli Durak, Rıdvan oğlu Hüseyin və Güllü şəhid edilmişlər. Bunlardan Güllü vəhşicə döyüldükdən sonra nizə ilə dəlik-deşik edilmişdir.

Buradakı zülmü də beləcə gördükdən sonra Pekriz kəndinə getdik. Bu talesiz kənd də ermənilərin zülm və işgəncələrinin çox iyrənc şəkillərinə səhnə olmuşdur. Bütün mal və əşyalar dağıdılmış, cami təxrib edilmiş, kirləndirilmişdir. Hər tərəf hunlarca verilən zülmələrə dəlalət etməkdə idi. Xalqdan rast gəldiyimiz bəzi kəslərin and içdikdən sonra verdikləri ifadələr belədir:

"Düşmənlə birlikdə kəndə girən ermənilər Qaraçaylı Əmralı ilə Mahmudun biri 6, digəri 7 yaşlarında olan iki məsum uşaqlarını alıb kilsə qapısının ağzında qoyun kəsən kimi vəhşicəsinə kəsdikdən sonra uşaqların kəsik başlarını kilsə tərəfinə, bədənlərini isə qapının önünə buraxdılar. Qocalardan Fəttahın oğlu Əhmədi, Mirinin oğlu Əhmədi, Əhmədin oğlu Xilafəni, Onbaşı Akoğlu Qayarı, Ciddəli Məhmədi, Mehın oğlu Mollanı, serjant Məhmədi və oğlu Osmanı, Hafizin oğlu Xəlili, Dəlləlm oğlu Səbrini və 7 yaşındakı oğlu Haqqını, Mustafanın oğlu Zihnəyi, Yusufun oğlu Mevcudu və 4 yaşındakı qardaşı Əyyubu; qadınlardan Altındaşlı Mövlüdün anasını; qızlardan Şeyx Bəşirin 15 yaşındakı qızını, Mustafanın 6 yaşındakı qızı Fatmanı, Qarslı Bahrinin 8 yaşındakı qızı Naiməni və digər 4 yaşındakı qızı Əsməri çox qorxunc bir şəkildə şəhid etdilər. Pekriçli Əhməd bəyin evinə iltica edib gizlənən 150-yə qədər qadın bu adamın ailəsinin və Mamaxatunlu Mustafanın biri 12, digəri 14 yaşındakı iki qızını, Qaraçaylı Səlimin bir qızını, muxtar Molla Şükrünün yeddi yaşındakı qızı və bir çox qadının, qızın namusu çox sayda erməni tərəfindən kirlədildi. Bunlardan özlərini təslim etməyən dörd qadınla 30 yaşındakı İzzət Xatun adında bir qadının boğularaq quyuya atıldıkları anlaşılmışdır. Bu anladılanlar Molla Şükrü ilə dostlarının böyük bir təəssüflə anlatdıqları hadisələrdən alınmışdır. Heyətimiz kəndə çatdığı zaman anladan yaramazlığın qurbanı olan İzzət xatunun kəsilmiş başı hələ dururdu. Bu zavallı qadının bir yaşındakı məsum qız uşağının barmağındakı üzüyü almaq üçün barmaqlarını kəsmişdilər. Bu kəndin qocalarından Dursun ağa adındakı adamı boynuna taxdıqları bir ip ilə quyuda başı aşağı asmışlar və öldürəcəklərini söyləyərək ondan pul istəmişlər. Qoca adam olan-qalan pulunun hamısını verdiyi halda, ermənilər bir çox işgəncədən sonra boynunun arxasından kəsməyə başlamışlar və nəyə görə, tam kəsmədən orada buraxmışlar..."

Biz bu şəxsi boynundakı o qorxunc yara ilə kənddə dolaşarkən gördük. Bu kənddə işlənən zülmün həddi-hüdudu yox idi.

İlca Nahiyəsi Müdürü
Vilayət Hukuk Müşaviri ŞÜKRÜ KEMAL"

Hınis xalqından Cənab Əli və Hacı Yusuf ilə Cənab Tofiq oğlu Yaqubun and içdikdən sonra ürək ağrısıyla verdikləri ifadələr belədir:

"Ruslara öncülük edən ermənilər uğradıqları kəndlərdəki kişiləri tamamən qətl etdilər. Qadınlara qarşı da təcavüz və qeyri-adi alçaqlıqlar törətdilər. Uşaqlarla qocalar belə bunların zülm və vəhşətlərindən qurtula bilmədilər. Bəzi aciz qadınları-evlərə dolduraraq atəşə verdilər. Hamilə qadınların uşaqlarını süngülərə taxaraq nümayiş etdilər. Ermənilərin bu vəhşiliklərinə onların hücumlarından həyatlarını qurtaran yüzlərcə insan şahiddir. 500 nəfərdən artıq qoca kişi, qadın və uşaqlar bir qrup erməni və ruslar tərəfindən Arpadərəsi adındakı bir yere götürülmüşlər və orada güllələnərək vəhşicəsinə öldürülmüşlər."

Erməni çətlərinin zülm və işgəncələrindən birini göstərən bu hadisə hüzzurumuzda anladılmışdır.

Polis komissarı Jandarma taburu kom.
vəkili İSMAİL MEHMET"

Hınıslı Hacı Cəfər ağanın oğlu Hacı İsa, Dəllal Əli və Qəhvəçi Xeyrəddinin and içdikdən sonra verdikləri ifadələr:

"Əsgərlərimiz çəkildikdən sonra erməni çətləri Rusiya ordusunun öncüləri olaraq qəsəbəyə girdilər. Bu vəhşi insanlar əllərinə keçirdikləri müsəlman kişiləri qudurmuşcasına öldürür, qadınlara təcavüz edir, məsum bakirə qızlara açıqdan-açığa cumurdular. Bu erməni çətəsinə mənsub fərdlərdən bir neçəsi Fatma adında bir qadının qucağında süd əmən uşağını atəşə atmış və kabab halına gələn uşağı bədbəxt anadan yeməsini istəmiş, yeməzsə onu ölümlə təhdid etmişdilər. Müsəlman qadınlardan gözəl olanlarla gənc qızları ayıraraq namuslarına təcavüz edə-edə Rusiyaya doğru apardılar. Qəsəbəmizdə qalan insanlara verilən zülmələri anlatmaqla bitəcək deyildir."

ÜZV ÜZV Ergene Müdiri Adından
MEHMET HANEFİ YASİN HÜSEYİN HÜSNÜ"

VALİLİK TƏDQIQATI

Ərzurum vilayəti daxilində Rusiya ordusuna öncülük və rəhbərlik edən erməni çətlərinin törətdikləri zülm və qeyri-insani hadisələr haqqında valilik tərəfindən bir tədqiqat aparılmışdır. Bunu xülasə olaraq aşağıya alırıq:

"Rusların işğal etdikləri sahələrdə erməni çətləri acı bir tarix yazmışlar. Başlanğıcda ordumuzun irəliləməsi nəticəsində əsl sərhəddə çəkilən rus əsgərləri pasınlar xalqından iki mindən artıq müsəlmanı özlərilə aparmışlar. Bunların bir qismi ermənilər tərəfindən öldürülmüş, bir qismi də içərilərə göndərilmişdir. O zamanlarda Səlimli kəndinə girən bir erməni çətəsi kənddə nə qədər bakirə qız

varsa, hamısına təcavüz etdikləri kimi özlərinə təslim olmayan Rəşid bəyin gəlinini öldürmüş, qayınanasını da yaralamışlar. Ərəb, Ardəs və Üzverən kəndlərində 53 müsəlman cənəzəsini öz gözlərimizlə gördük. Ərzurumun işğalından sonra Rusiya işğalına məruz qalan yerlərdə bilavasitə ermənilər tərəfindən törədilən zülm və işğəncələr dəhşətli bir yekun təşkil edir. Ərzurumdan, Aşqaladan və Tercandan qaçıb gələn Rəşid və yoldaşlarının verdikləri məlumatlara görə, əksəriyyəti erməni çətlərindən əmələ gələn Kazak dəstələri Aşqala, Rayıce, Tercan qəzalarında nəyə rast gəlmişlərsə, hamısını qəsb etmişlər. Hevik kəndi ilə Pekriç Nahiyəsində başda imam olduğu halda, yüzdən artıq müsəlman qadına təcavüz etmişlər. Rusların öncü güclərinin erməni süvarilərindən meydana gəldiyi anlaşılmışdır. Perkiç Nahiyəsində ermənilərin qurduqları və məhkəmə adını verdikləri Zalım heyətinin aldığı qərarlarla Tercan və ətraf kəndlərindən üç-dörd yüz adam edam edilmişdir..."

Tiflisə gələn Rum köçəriləri 12 mart 1918-ci ildə Ərzurumdan qaçan ermənilərin Qars və ətrafında törətdikləri zülmü belə anladırıldı: "Ərzurumu qurtarıb irəliləyən türk ordusu qarşısında çəkilon erməni əsgərləri və silahlı əsgər qaçaqları yol boyunca baş çəkdikləri türk kəndlərini yer üzündən silərək hər şeyi atəş və qılıncdan keçirir və düşünülməsi belə imkansız bir vəhşət göstərişi edirdilər. Erməni ordusunun döyüş qənimətləri süngü ucuna taxılmış südəmə uşaqlarla cırıl-cılpaq soyundurduqları qadınlar idi.

Bu cəhənnəm acılarını görərək dəli olmuş qadınlarla uşaqların ürəkləri parçalayan fəryadlarını və yaşlıların ümitsiz ağlamalarını dinləyə bilmək üçün insanüstü bir əsəbə sahib olmaq lazımdır. Sarıqamışdan Arpaçaya qədər Qars vilayətindəki 82 kəndin mənzərəsi bu idi.

Masesyan ilə General Aroşovun törətdikləri vəhşət və qətlialmlar Rusiya kazaklarının 1915-ci ildə Çıldır, Ardahan, Gölə, Hanak, Oltu, Sarıqamış və Qarsda üç ay boyunca törətdikləri canavarlıqları unutturmuşdur. (203).

Rusiya erməni məsələsilə Türkiyəni yararsız hala gətirmək, Türkiyə üzərindəki əməllərini ermənilərdən istifadə edərək həyata keçirmək istəyirdi. Birinci Dünya müharibəsi başlamadan əvvəlki rus siyasəti milli erməni hərəkatının Osmanlı səltənətinin parçalanmasını asanlaşdıracaq və Rusiyanın Şərqi Anadolu vilayətlərini ələ keçirməsini hazırlayacaq bir vasitə olaraq görmüş və hətta bu hərəkatı qismən də olsa özü meydana gətirmişdi. Rusiya digər dövlətlərin də razılığını aldıqdan sonra Şərqi Anadoluda 6 vilayətin birləşdirilməsi təklifini irəli sürdü. Rusiya bu planı ilə erməni azlıq hakimiyyətini müsəlman çoxluğun hakimiyyəti səviyyəsinə gətirmək istəyirdi. Əgər ruslar bu vəziyyəti yarada bilsəydilər, şübhəsiz ki, onlar "ermənilər üçün" başqa şeylər də istəyəcəkdilər.

Rusiyanın islahat istədiyi vilayətlərdə ermənilər, həqiqətən, azlıqda idilər. Ermənilərin bu vilayətlərdəki faizinin ortalama yüzdə 21,3 olduğu ortaya çıxmışdı.

Görünən o idi ki, bu faizi 50-dən artıq hala gətirmək çox çətin idi. Məhz buna görə idi ki, ermənilər yüzillərcə yan-yana yaşadıkları türklərlə vəhşicəsinə rəftar edir, onlara qarşı ağılasığmaz şiddətdə cinayətlər törədirdi və o vilayətlərdə yaşayanları qorxudaraq, onları öz vilayətlərini tərk etməyə zorlayırdılar. Görəsən, haqq, ədalət və demokratiyanın "çempionu" olan İngiltərə və Fransa bu haqsızlığa necə "səs" verirdi. Həqiqət budur ki, haqq, ədalət, demokratiya ingilis və fransız müstəmləkəçiliyinin maskası idi. Heç şübhəsiz, onların mənfəətləri bitdiyi zaman hər şey bitəcəkdirdi... Almaniya II Əbdülhəmid zamanında erməniləri dəstəkləmədiyi kimi ittihadçı iqtidarlar zamanında da dəstəkləmədi. Sultan II Əbdülhəmidin siyasəti erməni məsələsində Almaniyayı, Rusiyayı, ingiltərə və Fransadan qoparmağı bacarmışdı. İttihadlar zamanında da Türkiyənin müttəfiqi olan Almaniya ermənilərə dəstək vermədi. Bu vəziyyət bir az da ermənilərin mövcud statusu və islahatlarla gətirilmək istənən şəraitin öz mənfəətlərinə qarşı olduğundan irəli gəlirdi. Buna baxmayaraq, almanların ermənilərə qarşı ümumi siyasətləri erməniləri öz idarələri altına almaqdan da geri qalmamışdır. Birinci Dünya müharibəsi davam edərkən ruslar və ingilislərin erməniləri istifadə etmələrindən qorxan almanlar Adana və İskəndərün bölgəsindəki erməniləri qazanmağa çalışmışdılar. (204).

Lakin onlar passiv qalıb, bu yolda müttəfiqləri olan Türkiyəni çətinə salmamaq üçün bu mövzuda aktiv bir çalışma aparmamışlar.

Balkan müharibəsindən sonra Rusiyanın erməni məsələsinin lideri olması erməni komitəçilərinin Rusiyaya olan bağlılıqlarını artırmış, Rusiyanın öz hakimiyyətində olan ermənilər üzərindəki təzyiqlərini və ruslaşdırma əməliyyatlarını unudan komitəçilər əməllərinə Rusiyanın dəstəyi ilə çatacaqlarını düşünmüşlər. Bu istiqamətdə onlar Birinci Dünya müharibəsini fürsət bilərək "Rusiyanın bu müharibədən müzəffər çıxması üçün bütün qüvvələrini istifadə etməyə başlamışlar. (205). Rusiya isə öz hakimiyyətində olan erməniləri ruslaşdırma fəaliyyətlərini bir an belə yüngülləşdirməmiş, Türkiyədəki ermənilərə qarşı qurtarıcı təbliğatını sürdürmüş, hətta onlara pul paylamağa başlamışdır. (206). Bu da erməni komitəçilərini Rusiyanın işğalçı siyasətinə alət olmağa vadar etmişdir.

Rusiyanın Bitlis konsulunun İstanbuldakı Rusiya səfirinə yazdığı 6 yanvar 1913 tarixli raportundan daşnakların Rusiyaya olan marağını və rus müdaxiləsini meydana gətirmək üçün müraciət etdikləri metodları öyrənirik: "Erməni millətinin ümumi vəziyyətinin bu hala gəlməsində daşnaksütyun cəmiyyətinin rolu böyükdür. Bu cəmiyyət ermənilərlə müsəlmanlar arasında yaradılacaq qarşılıqlı natiçəsində meydana gələcək fəlakətli vəziyyət səbəbilə Rusiya dövlətinin müdaxiləsini və yaşadıkları məmləkətin rus əsgəri tərəfindən işğalını inadkarlıqla hazırlamağa çalışır...

Bu məqsədlə daşnaklar müxtəlif metodlardan istifadə edərək ermənilərin müsəlmanlarla, xüsusilə də Osmanlı əsgərlərilə konflikt etmələrinə çalışırdılar. Məsələn, Bitlis və Muşdakı daşnak komitəsi dəhşət və həyəcanverici vəziyyətin yaranması üçün bazardakı erməniləri dükanlarını bağlamağa sövq etmişdilər. Yenə onlar bir erməni fədai çətəsi təşkil etmiş və bu çətə Hizan qəzasında oktyabr, noyabr aylarında uzun-uzadı dolaşdıqdan sonra öldürdükləri daşnaksütyun tərəfdarı və erməni məktəbinin müfəttişinin intiqamını almaq üçün bir neçə kürdü öldürmüşdür. Məqsəd müsəlmanların daşnaklara qarşı çıxmalarını təşviq etmək idi.

Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsinə girdiyi günlərdə daşnak komitəsi tərəfindən Şam şöbəsinə yazılan bir məktubda müharibə əsnasında ermənilərin ruslarla necə işbirliyi edəcəyi belə anlaşıldı: "Ruslar sərhəddi keçib Osmanlı orduları geri çəkilməyə başladığı zaman mövcud vasitələrdən istifadə edilmək surətilə hər tərəfdə ümumi bir üsyan çıxarılmalıdır. Belə olduqda Osmanlı ordusu iki atəş arasında qalacaqdır. Bütün rəsmi binalar uçurulacaq, hökumət dairələri işğal olunacaq və alman nəqliyyatına hücum ediləcəkdir. Osmanlı ordusu bunun üzərinə irəlilədiyi təqdirdə erməni əsgərləri silahlarıyla birlikdə bölümlərini tərk edəcəklər və çətə təşkil edib ruslarla birləşəcəklər." (207).

Türkiyə müharibəyə girdikdə Rusiya çarı Tiflisə gəlmişdi. Erməni katolikosu V.Gevork bunu fürsət bilərək çarın hüzuruna çıxıb onunla bir görüş keçirdi. O, nitqinin bir bölümündə belə deyirdi: "...Türkiyə ermənilərinin qurtuluşu onların özlərini türk hakimiyyətindən ayıraraq müstəqil bir Ermənistan qurmalarından və bunu böyük Rusiyanın qüdrətli himayəsinə verməkdən keçir. Türkiyə ermənilərindəki müstəqillik düşüncəsi o qədər qəti bir haldadır ki, bütün milləti canlandıran, yaşadan yalnız bu fikirdir. Bu müstəqilliyin həyata keçməsi isə Çar həzrətlərinin uca buyruğuna bağlıdır. Əgər siz indidən Türkiyə Ermənistanının gələcəkdəki təşkilatı haqqında arzularınızın ifadəsini lütf etsəniz, bütün erməni milləti sonsuz bir xoşbəxtliyə qovuşacaqdır və yenə bütün Türkiyə ermənilərinin qəlbi istər yüksək şəxsiniz, istər böyük Rusiya haqqında dərin bir minnətdarlıqla dolu olacaqdır." (208). Rusiyanın çarı Gevorkun bu çıxışından son dərəcə məmnun olmuş və yayınladığı bu bildiri ilə bütün erməniləri Rusiya ilə birlikdə türklərə qarşı savaşağa çağırırmışdır:

"Ey ermənilər!

Şərqdən Qərbə qədər Böyük Rusiyanın bütün xalqı mənim çağırışımı hörmətlə qəbul etdi.

Ey ermənilər!

Beş əsrdən bəri bir çoxlarınızın altında əzildiyi və hələ əzilməkdə olduğu zülmkardan qurtulub hüriyyəyə qovuşacağımız saat gəlmişdir. Ruslar ermənilərin Rusiyaya qarşı hərəkətlərini iftixarla xatırlayırlar, Lozanovlar, Melikovlar və bunlara bənzər ermənilər slav qardaşlarının yanında Vətənin yüksəlməsi üçün

müharibə etmişlər. Bu böyük gündə də bütün vəzifələrinizi sarsılmaz bir iman və qənaət ilə yerinə yetirəcəyinizə, haqlı olan davamızla silahlarımızın qəti bir şəkildə zəfər qazanmasına çalışacağımıza əsrlərdən bəri olan sədaqətiniz mənim üçün bir dəlildir.

Ey ermənilər!

Çar hökuməti altında qan qardaşlarınızla birləşərək hürriyyət və ədalət nemətlərinə layiq görülcəksiniz." (209).

Rusiya Birinci Dünya müharibəsində İngiltərə və Fransanın müttəfiqi olmuşdur. Bu üçlü ittifaq Türkiyəni məğlub etmək üçün hər yola baş vurmuşdur. Ermənilər Rusiyanın aktiv istifadəsində olmuşlar. Müharibə sürəncə ingilislər və fransızlar da erməniləri Türkiyəni məğlub etmənin bir vasitəsi olaraq istifadə edəcək və onlara öz yardımlarını əsirgəməyəcəkdilər. Türkiyədəki komitəçilərin ən səmimi dostları, ağılverənləri İngiltərə, Rusiya və Fransanın konsulları olmuşlar. Ən əhəmiyyətli məsələlər komitəçilərlə Rusiya konsulluğunda müzakirə olunmuşdur. Komitəçiləri burada himayə və təşviq edən Rusiya hökuməti bunları öz torpaqlarında edama məhkum etmiş, ölkə içərisində yaxalandıqları zaman dərhal öldürülmələri üçün qərar çıxarmış və sərhədlərini komitəçilər üçün bağlamışdı." (210).

İşin qəribliyinə baxın ki, Rusiyada rus təzyiqi, ruslaşdırma hərəkatlarına qarşı çıxdıqları üçün edama məhkum edilən komitəçilər Türkiyədə rusları xilaskar kimi qarşılayırdılar. Əgər Rusiya erməniləri "qurtarmaqda" və müstəqil Ermənistanı qurmaqda səmimi idisə, bu komitəçilər əvvəl rusların erməniləri niyə ruslaşdırdıqlarının və niyə Rusiya ermənilərinə müstəqillik vermədiklərinin hesabını sormalı deyildilərmə? 1914-cü ilin avqust ayında erməni katolikosu V.Gevork Rusiya çarından Türkiyədəki bir ovuc erməni azlığın müstəqilliyini istərkən, görəsən, Rusiyadakı ermənilər müstəqildilərmə? Xeyr! Bəs onlar niyə Rusiyadan müstəqillik istəmirdilər? İstəyə bilərdilərmə?

Rusiya heç bir zaman müstəqil bir Ermənistan istəməmişdir. Ruslar ancaq erməni məsələsini ortaya ataraq Şərqi Anadolunu işğal edib ermənilər vasitəsilə İskəndərun körfəzinə enmək istəmişlər. Rusiya qurulacaq bir müstəqil Ermənistan dövlətini müstəqil Bolqarıstan kimi isti dənizlərə enmə yolu üzərində bir əngəl olaraq görmüş, buna görə özünə tabe bir Ermənistan istəmişdir. Bunu Rusiyanın sənədlərindən anlamaq, hadisələrin inkişafından açıqca görmək mümkündür. 1916-cı ildə Rusiyanın Xarici İşlər Naziri Sazanov Qafqaz kral naibi olan Böyük Hersoq Nikolay Nikolayeviçə yazdığı bir məktubda belə deyirdi: "Bilindi ki kimi, bizdə erməni məsələsini həll etmək üçün iki yol düşünülmüşdür: biri 1913-cü ildə bizə təklif edilən ölçüdə ermənilərə tam bir muxtariyyət vermək, digəri də buna qarşılıq olaraq ermənilərin siyasi əhəmiyyətini sıfıra endirmək və onların yerinə müsəlmanları keçirmək. Mənə elə gəlir ki, erməni məsələsinin istər o cür, istər bu

cür həll olunması istər daxili, istərsə də xarici siyasət baxımından Rusiyanın mənfəətlərinə uymaz." (211).

Moskva panslavist cəmiyyətinin rəisi General Spiridoviç 1913-cü ildə yayınladığı "LEurope Sans Turquie" adlı əsərində erməni məsələsinin həlli üçün dörd alternativin olduğunu yazırdı: Avropa kontrolunda türk islahı, müstəqillik, yarı-müstəqillik və Rusiyaya qatılmaq. Spiridoviç ermənilərin Rusiyaya qatılmasını öyür və belə deyirdi: "Rusiyaya qatılmaq ermənilərin rifahı və xoşbəxtlikləri, gələcəklərinin təmin olması üçün yeganə çarədir." (212). Sonra ruslar Birinci dünya müharibəsi zamanında öz müttəfiqləri olan İngiltərə və Fransaya Türkiyə ilə əlaqəli bazarlıqlara "Türkiyə Ermənistanı" olaraq adlandırdıqları Şərqi Anadoluda heç bir zaman müstəqil bir "Ermənistan dövləti"nin qurulmasına icazə verməyəcəklərini bildirmişdilər. Əgər belə bir dövlət qurulacaqsə, bunun mütləq Rusiyanın nüfuzu altında olmasının üstündə qətiyyətlə durmuş, adı keçən bölgənin Rusiyaya birləşməsinə müttəfiqlərinə qəbul etdirmişdilər. (213).

Ruslar Birinci Dünya müharibəsi davam edərkən ermənilərin gücündən maksimum istifadə edib Vanı işğal etdikdən sonra "ermənisiz Ermənistan" gizli siyasətlərini açığa vurmaqdan çəkinmədilər. Artıq rusların ermənilərin yardımına ehtiyacları qalmamışdı. Onlar ermənilərə dirsək göstərməyə, onların məskun olduqları yerlərə rus kazaklarını yerləşdirməyə başladılar: "Rus orduları ermənisiz bölgələri ələ keçirdikcə yerlərindən çıxarılmış ermənilərin oralara geri dönüb istər öz yerlərinə, istərsə də türk ordusu ilə birlikdə çəkilməmiş müsəlman vətəndaşların yerlərinə yerləşmələrini əngəlləmiş və orada rus kazaklarını yerləşdirməyə davam etmişlər... Qısacası, "erməniləri türk boyunduruğundan" qurtarmaq deyimi ilə "Rusiyaya yeni torpaqlar qatmaq" proqramı həyata keçirilmək istənirdi." (214). Müstəqil Ermənistan dövləti ancaq 1917-ci ildə bolşevik ixtilalı ilə çarlığın dağılması nəticəsində əmələ gələn qarışıqlıq və avtoritet boşluğundan faydalanılaraq 1918-ci ildə qurulacaqdı. Lakin bir müddət sonra bu dövlətə sovet ordusu tərəfindən son veriləcək və ermənilər yenidən Rusiyaya bağımlı hala gətiriləcəkdə.

Ermənilər var güclərilə Rusiyaya sarılıb ona dəstək olmuşlar ki, bəlkə onun sayəsində müstəqil bir dövlət quralar. Rusiya isə ermənilərin bu zəifliyindən istifadə edərək Türkiyəni çökəltmək uğrunda erməniləri istifadə etməyə çalışırdı. Rusiya Türkiyədən qaçan erməni komitəçiləri ilə Rusiyada olan ermənilərdən türklərə qarşı savaşaacaq erməni dəstələri qurdu. Rusiya ordusundakı erməni dəstələrinin komandanlığı erməni əsilli General Nazarbəyova verildi. (215). "Ermənilər müharibənin ilk günlərindən etibarən Rusiya ordusu ilə birləşmək qayəsilə Qafqazdakı Rusiya məqamlarıyla təmasa keçmək və onlardan yardım istəmək yolunu tutmuşdular. Van, Birlis, Muş ilə Şərqi Anadolunun digər

bölgələrində olan ermənilər ruslarla birləşmək üçün keçəri dəstələr halında rusların olduqları bölgələrə keçdilər. Bu ermənilər rusların olduqları bölgələrdə General Andranik ilə İsaq komandanlığında üç piyada batalyonu təşkil edildi. Bu batalyonlar müharibə boyunca ruslarla bərabər vuruşmuşlar." (216). Rusiya ordusundakı könüllü erməni dəstələri türk ordusu ilə çarpışarkən hərəkət bölgələrindəki ermənilər də türk ordusunu arxadan vururdular. Bununla əlaqəli olaraq Hikmət Bayur fransız minbaşısı Larçerin "La Guerre Turque Dans ilə Guerre Mondiale" adlı əsərinin 395-ci səhifəsində bunları yazır: "Hərəkət bölgəsindəki ermənilər açıqdan açığa ruslarla birləşmişdilər..." (217). Beləcə, ermənilər rusların xidməti altına girmişdilər. Onlar hər yerdə türkləri vurmağa başlamışdılar. Xüsusilə Van, Adicevaz və Tatvan bölgəsinin ruslar tərəfindən işğal edildiyi zaman ermənilər müsəlmanlarla vəhşicəsinə davranmış, onları açıqdan-açığa qətl etməyə başlamışdılar. Ermənilərin ruslarla döyüşən türk ordusunu arxadan vurmaları türk hökumətinin səbrini daşırılmışdı. Rus ordusunun varlığına güvənərək müsəlmanları qətl edən və türk ordusunu arxadan vuran ermənilərə qarşı bir tədbir olaraq 14 may 1915-ci ildə köç etdirmə qanunu çıxarıldı. Bu qanunun maddələri belədir:

"Maddə 1.

Səfərbərlik zamanı ordu, artilleriya və diviziya komandanları və bunların vəkilləri, müstəqil bölgə komandanları, xalqdan, hökumətin əmrləri, məmləkətin müdafiəsi və asayişin qorunması ilə əlaqəli icraat və hazırlıqlara qarşı hər hansı bir müxalifət, silahlı təcavüz və müqavimət görülərsə, bu müxalifləri ən şiddətli şəkildə söndürməyə məcburdur.

Maddə 2.

Ordu, müstəqil artilleriya və diviziya komandanları əsgəri səbəblərə görə və ya casusluq, xəyanətlərini hiss etdikləri kənd, qəsəbə xalqını bir-bir və ya cəm halında digər bölgələrə sövq etdirə bilər.

Maddə 3.

Bu qanun nəşr tarixindən etibarən keçərlidir. (218).

Bu qərar 24 aprel 1915-ci ildə alınmış, 14 may 1915-ci ildə qanuniləşib qüvvəyə minmişdir.

Bu qanun çıxarılmasa idi, vəziyyət necə olardı? Bu sualın cavabını qanunun çıxarıldığı il Suriyada 4-cü ordu komandanı Camal paşadan oxuyaq: "...Ancaq bunu qəti bir imanla bilirəm ki, ermənilər Qafqaz ordumuzun arxalarını təhlükədə qoyaraq ordunun tamamilə pozulmasına səbəb olacaq təşəbbüslərdən geri durmamışlar. O dərəcədə ki, bütün Osmanlı Vətəni təhlükəyə soxacaq və Anadolunun ruslar tərəfindən istilasına səbəb olacaq bir ümumi fəlakətə imkan verməkdənsə, erməni millətini zərər verməyə səlahiyyətli olmayacaq bir sahəyə köçürməyi dostlarım uyğun görmüş olacaqlar." (219).

Qədirşünaslığa baxın ki, köç qanunundan sonra ermənilər müharibə bölgələrindən arxadan xəncərlədikləri, daxildən dağıtmağa çalışdıqları və cəbhədən vurduqları türk ordusunun himayəsində Mesopotamiya və Suriya kimi sakit bölgələrə köçürülmüşlər.

Bu zamanlar ermənilərin qətl edilməsinə dair Osmanlı hökuməti tərəfindən nə əmr verilmişdir, nə də ermənilər qətl edilmişlər. Ermənilərin "Türklər 1915-ci ildə 1,5-2,0 milyon erməni qətl etdilər" iddiaları tamamilə bir uydurma əsəridir. Bu iddiaların uydurma olduğu buradan da bəllidir ki, yuxarıda verdiyimiz əsaslı məlumata görə, ermənilərin Türkiyədəki sayı təxminən 1.300.000 olmuşdur.

Əksinə, Şərqi Anadoluda bütün müharibə bölgələrində ermənilər Rusiya ordusu ilə birlikdə yüzminlərcə müsəlmanı vəhşicəsinə qətl etdilər. Yüzminlərcəsi də yerlərindən-yurdlarından çıxarıldılar. Bunlar Anadolunun daxilinə doğru qaçırdılar. Erməni və rusun hədəfi qətliaqlar və köçə zorlamalarla Şərqi Anadoluda bir nəfər belə müsəlman buraxmamaqdı. Bu plana görə, ermənilər Şərqi Anadoluda bir müsəlman belə buraxmayıb, bu bölgədə azlıqdan çoxluğa keçmək istəyirdilər.

Ruslar isə ermənilərin xəbərləri olmadığı halda, 1915-1916-cı illərdə müttəfiqlərilə keçirilən görüşlər nəticəsində özlərinə verilən Şərqi Anadolunun böyük bir bölümündə müsəlmanın varlığını sıfıra endirib buralara kazakları yerləşdirmək istəyirdilər. Bu tarixlərdəki müzakirələrdə müttəfiq dövlətlər ermənilərdən istifadə etmək uğrunda dillərinə doladıqları "Müstəqil Ermənistan" vədini unutmuş, "Ermənistan" dedikləri bütün bölgəni ruslara peşkəş etmişdilər. (220). Ermənilər isə bu dövlətlərin gücünə güvənərək müstəqillik ümidilə hər şeydən əvvəl ruslara yardımçı olmaq üçün İngiltərənin və Fransanın ordu birliklərinə könüllü olaraq qoşulub böyük bir fədakarlıqla türklərə qarşı vuruşurdular. (221). Onlar müqaviləli dövlətlərin özlərinə olan ikiüzlülüklərindən xəbərsizdilər. Gözübağlı uçuruma gedirdilər, milli varlıqlarını əsrlərdir qorumuş, onları qanadları altında şəfqətlə himayə etmiş türk millətinin fərdlərini qətl etməyə çalışırdılar. Rus ordusu Şərqi Anadoluda qaldığı müddətcə bu qətliaqlar davam etmişdir. 1917-ci il ixtilalından sonra rus ordusunun Şərqi Anadolunu tərk etməyə başlaması üzərinə ermənilərin qətliaqları faciəvi bir hal almışdır. Hadisələrə şahid olan rus podpolkovniki Xlebovun xatirələrindən oxuyaq: "Ərzincandan Ərzuruma çəkilərkən erməni bandit sürüləri yolların üzərində olan müsəlman kəndlərini əhalisi ilə birlikdə məhv etmişdilər... İlica qəsəbəsindən qaça bilməyən türklərin hamısının öldürülmüş olduğunu və küt baltalarla boyunlarından kəsilmiş bir çox uşaq cəsədlərini gördüyünü Ərzincandan Ərzuruma döndüyü zaman şəxsən Odişelidze söylədi." (222). İlica qətliaqlarından üç həftə sonra, 11 mart 1918-ci ildə oradan dönən podpolkovnik Griaft da gördüklərini belə anladır: "Kəndlərə gedən yollarda orqanları təxrib edilmiş bir çox cəsədlərə rastlanmışdır. Hər keçən erməni

bu cəsədlərə bir dəfə söyər və tüpürərmiş, caminin 319 kv.m.həyətində üst-üstə iki arşın (142 sm) yüksəklikdə cəsədlər yığılmışdı. Bunların arasında hər yaşda kişi, qadın və uşaqlar vardı. Qadın cəsədlərində zorla təcavüz izləri bəlli bir halda idi. Bir çox qadın və qızların cinsiyyət üzvlərinə tüfəng fişəngi soxulmuşdu. (223).

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda Şərqi ən böyük şəhəri olan Ərzurumdakı mənzərə erməni zülmünü bütün dəhşətilə təkbəşinə ortaya qoymağa kafidir. Müharibədən əvvəl 80 min əhalisi olan Ərzurumun əhalisi xeyli azalmışdı. Belə ki, ermənilər bu şəhərdən çəkilərkən təxminən 10 min müsəlmanı öldürmüşdülər. Şəhərdə qılıncdan qurtulan 3-4 min nəfər adam qalmış, qalanı ata-baba yurdundan qaçmaq məcburiyyətində olmuşdu. Məhəllələrdə daş üstündə daş buraxılmamışdı. Eyni şəkildə Bitlis və Van vilayətlərində də əhalinin sayı xeyli azalmışdı. (224).

Buna bənzər misalları çox sayda sıralamaq mümkündür. Görünən odur ki, istər ermənilər, istərsə də ruslar Şərqi Anadoluda tam bir soyqırım törətmişdilər. Ermənilərin iddialarının əksinə, soyqırımı məruz qalan özləri deyil, türklərdir. Əgər türklər ermənilərə soyqırım tətbiq etsəydilər, doqquz əsr boyunca Səlcuqlu, sonra Osmanlı dövlətləri hakimiyyətində yaşayan erməni azlığını əridə bilərdilər. Onlar bütün erməniləri yox edər, onlara dillərini, dinlərini unutdura bilərdilər. Sonra Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsində də ermənilərə soyqırım tətbiq etməmişdir. Əksinə, onlar Osmanlı ordusunun himayəsində müharibə gedən bölgələrdən uzaqlaşdırılmışlar. Əgər Osmanlı dövləti ermənilərə qarşı soyqırım siyasəti yürütsəydi, erməniləri sağ-salamat müharibədən uzaqlaşdırmaz, onları köçdürməz, qətl edərdi. Həqiqətdə isə, soyqırım tətbiq edən ermənilər olmuşlar. Amma türklər tarixdəki ad-sanlarına yaraşmayan bu yola baş vurmamışlar, özlərini qətl etməyə çalışan qanlı ələ şəfqətli əllərini uzadaraq onları qorumuşlar, yüz illər boyu qoruduqları kimi. Türklər ermənilərin özlərinə xəyanət etmələrinə baxmayaraq, onları ən pis günlərində belə qorumuşlar. Camal paşa öz xatirələrində o zaman köç etdirilən 150 min erməniyə Suriyada ata şəfqəti göstərərək onları ən yaxşı bir şəkildə yerləşdirməyi bacardığını yazır. (225). Özünə düşmənçə davranan bir cəmiyyətə qarşı dostluq göstərən türk millətinin alicənablığına hansı millətdə rast gəlmək olar? Tarixdə belə bir nümunəyə rast gəlmək mümkün deyildir.

Ermənilər Birinci Dünya müharibəsində çox pis aldanmış və ya aldadılmışlar. Osmanlı dövlətinin onlara verdiyi əmin-amanlıq və rifah içərisində olmuşlar. II Məşrutyyətin elanı ilə ermənilərin sahib olduqları vətəndaşlıq haqları eynən türklərinki kimi olmuşdur. Bir cəmiyyət düşünün ki, bu yeni dönmədə türklərlə eyni haqlara sahibdir, əminamanlığı eyni dərəcədə sığortalanmışdır. Bu yeni düzəndə ermənilərin məclisdə deputatları, nazirliklərdə nazirləri, şöbələrdə məmurları, orduda əsgərləri vardı... Hər cür iqtisadi fəaliyyətləri sərbəst və türklərdən geri qalmırdı. O zamanlarda demokratiyanın önündə gedən Qərbdə belə

bu vəziyyət yox idi. Bu vəziyyət yalnız Türkiyədə var idi və dövlət də, Vətən də erməni azlığı ilə türklər üçün tam mənada eyni bərabərlikdə istifadəyə girmişdi. Lakin ermənilər bu neməti qəbul etməmiş, imperialist dövlətlərin təhriklərinə aldanaraq Türkiyənin də, özlərinin də fəlakətləri ilə nəticələnəcək oyunlara alət olmuşlar. Bu məsələdə günahkar Türkiyə deyil, başda imperialist güclər olmaqla, onlara alət olan ermənilər idi.

İmperialist dövlətlər Türkiyə üzərindəki əməllərini gerçəkləşdirmək, bölgədəki mənfəətlərini qorumaq üçün ermənilərdən istifadə etmişlər. Erməniləri özlərinə cəzb etmək uğrunda istifadə etdikləri "haqq," "hüquq," "qurtuluş" və sairə şüarlar məhz özlərinin əməl və mənfəətlərinin qorunmasının maskası olmuşdur. Erməni məsələsindəki bu zamanın təzahürünü Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcından Türk İstiqlal müharibəsinin sona çatmasına qədər olan bir zaman kəsimində görmək mümkündür. Ermənilər əvvəl ruslar tərəfindən istifadə edilmişlər və erməni yardımıyla Vanın Rusiyanın əlinə keçməsindən sonra təkbaşına türklərlə başa çıxacaqlarını anlayan ruslar erməniləri uzaqlaşdırmağa çalışmışlar. Bu zamanlarda bağlanan müqavilələrdə İngiltərə, Fransa və Rusiya ermənilərdən heç bəhs etməzlər və "Türkiyə Ermənistanı" dedikləri bölgəni Rusiyaya aid qəbul edərlər. Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabı və Rusiyanın müharibə edən dövlətlər arasından ayrılması, müttəfiq hökumətlərin əvvəlcədən hazırlamış olduqları "Türkiyənin gələcəyini sahmana salma" planını da kökündən pozmuşdur.

"Sykes-Picott" müqaviləsinə görə, xalqın çoxluğunu türklərin təşkil etdikləri Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsini Sazanovlar alacaqdılar. Çar və çarın hökuməti belə istəyirdi. Müttəfiqlər də buna razılıq verərək Şərqi Anadolunu Sazanovlara "bəxş" və "ehsan" edirdilər." (226). Ermənilərin müstəqil bir dövlət qurmaq uğrunda çalışdıqları Fərata qədər olan bölgə Rusiyaya aid ediləcək, ermənilər Rusiyaya tabe bir cəmiyyət halına gətiriləcəkdilər. Sonralar isə ermənilər o bölgədə "Böyük Ermənistan" qurmağa çalışacaqdılar. Ruslar Türkiyə üzərindəki əməllərini həyata keçirmək üçün erməniləri "qurtuluş," "hürriyyət" kimi saxta vədlərlə bir daha aldatmışdılar. Bu mövzuda bir erməni yazıçısının etiraflarını oxuyaq:

"1915-ci ilin ikinci yarısı və 1916-cı ilin tamamı bizim üçün ümidsizlik dönəmi olmuşdur. Bu zamanlar Türkiyədən qaçanlar ac, çılpaq Qafqaza doluşurdular. Ruslar bizi aldatdılar, bizə qarşı xəyanət etdilər, bilərəkdən çox ağır davrandılar, qərarsız qaldılar, irəli getdilər, zəbt etdilər, yerli erməniləri türklər yox edə bilsinlər deyə, yalnız buraxdılar və bu surətlə ruslar Ermənistanı boş, rəhbərsiz buraxmaq, oralara kazakları yerləşdirmək, Prins Lubanovun məşhur planını həyata keçirmək istədilər... Rusların fikirlərini açıqlamaq üçün onların bizi yox etmək planlarının olduğunu irəli sürməyə səbəb yoxdur. Ancaq yaxşı bilinməlidir ki,

rusların qayələri hər nəyə başa gəlsə gəlsin, Türkiyə ermənilərini qurtarmaq deyil və heç bir zaman da belə olmamışdır. Həqiqətən, belə bir şey ola bilməzdi. Biz onlara öz arzumuzla xidmət etdik, sürükləndik, həqiqətdə isə, onların qayələrinə çalışmış olduq..." (227).

1917-ci ildə Rusiyada bolşevik inqilabı başladı. Bu inqilabın başlaması səbəbilə rus əsgərləri komandanlarını dinləməyərək cəbhəni tərk edib məmləkətlərinə dönməyə başladılar. Beləliklə, Rusiya Birinci Dünya müharibəsindən çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Belə olduqda İngiltərə, Fransa və Rusiya arasında Osmanlı imperatorluğunu paylaşma müqavilələri pozulmuş, inqilab yolu ilə Rusiyanın başına gələn yeni iqtidar ideologiya və quruluş etibarilə İngiltərə və Fransaya düşmən kəsilmişdi. Artıq Rusiya İngiltərə və Fransaın müttəfiqləri deyil, onların qorxduqları bir ölkə halına gəlmişdi. İngiltərə yaranmış bu vəziyyətdən hürkmüşdü. Buna görə də Qafqazda və ermənilərlə məskun bölgələrdə öz fəaliyyətlərini dərinləşdirdi. Buralara əsgəri qüvvələr yerləşdirməyə başladı. Onların əməli Bolşevik Rusiyasının Qafqaz üzərindən neft bölgəsi və Hindistan yoluna enməsini əngəlləmək idi. Bununla birlikdə İngiltərənin öz istəklərilə hələ özünə gəlməyən Türkiyəni də özünə gətirmələri lazım idi. Bütün bu əməllərini gerçəkləşdirmək uğrunda Qafqazda və Şərqi Anadoluda fəaliyyət göstərən ingilislər bölgədə yerləşmiş erməniləri istifadə etməyə başladılar. İngilislər Qafqazdan İskəndərun körfəzinə qədər bir qarışıqlıq əmələ gətirmək və Yunanıstanla müharibə etməkdə olan türklərə bir başqa yandan hücumlar tərtib etmək məqsədilə erməni hökumətini dünənki cənablarının əleyhinə təhrik və təşviq etdilər." (228). İmperialist dövlətlərin əlində onların əməllərini gerçəkləşdirmək uğrunda lovğa oğlan olmaqdan başqa bir şeyə yaramayan ermənilər Rusiyadan sonra indi də İngiltərənin istifadəsinə girirdilər. İngilislərcə, 1913-cü ilə nisbətən 1918-1920-ci illər ermənilərdən istifadə etmənin tam zamanı idi. 23 yanvar 1913-cü il tarixli bir İngiltərə sənədində bunlar yer alırdı:

"Ser E.Qeydən Ser F.Bertiyəyə:

...Erməni məsələsinin indi ortaya çıxarılması uyğun deyildir. Kiçik Asiya məsələsini daha uyğun bir zamanda ələ alırıq,"-dedi." (229).

İngilislər Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda öz çirkin fəaliyyətlərini dərinləşdirdilər. Onlar buralara əlavə əsgər yerləşdirmiş, erməni komitələrinin qanıçən çətələrindən istifadə etməyə çalışırdılar. Məqsəd ermənilər üçün "Böyük Ermənistan" qurmaq deyildi, xeyr, əsas məqsəd zəngin neft yataqlarını ələ keçirmək, Rusiyanın cənuba enən yolunu tıxamaq idi.

Bu məqsədlə onlar "Böyük Ermənistan"ın qurulduğunu elan edir, dünyadakı bütün erməniləri buraya çağırırdılar. İngilis generalı Tomson Qafqaza çıxdığı zaman bir bəyannamə nəşr etdirmiş və bunu dünyaya bu şəkildə yaymışdı: "Böyük Ermənistan təşəkkül etmişdir, harada erməni varsa, çıxıb Qafqaza

gəlsin,"- deyirdi. Siyasi hadisələrin başına keçən İngiltərə Azərbaycanın bir qismini, Qafqaz və Türkiyənin şərqə yaşayış bölgələrini bir yerə qatararaq, Adanadan Mərsinə, yəni Ağ dənizə qədər "Böyük Ermənistan"ın qurulacağını ermənilərə müjdələyirdi. Bu çağırış nəticəsində Amerikada, Fransada, İngiltərədə, Misirdə və Yunanıstanda nə qədər erməni vardısı, hamısı axın-axın gəlib Qafqaza toplanmağa başladılar. (230).

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANDA TÖRƏTDİKLƏRİ HADİSƏLƏR (1918-1920)

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda törətdikləri qətlamlara və qeyri-insani hərəkətlərə keçməzdən əvvəl, rəsmi sənədlərin xaricinə çıxmadığımızı açıqlamaq istərdik. Çünki hər hansı bir məsələ barəsində rəsmi arxiv sənədlərinə dayanan elmi çalışmalar bu məsələyə arzu edildiyi kimi yanaşmaları aradan qaldırır. Erməni "problemi" haqqında Avropa və Amerika ölkələrində nəşr edilən əsər və məqalələrin rəsmi sənədlərdən uzaq olduqlarına görə qeyri-obyektiv və xatalı olduqlarını daha əvvəl bildirmişdik. Ermənistanın idarəçiləri əlbir olub çalışan erməni diasporası bu milləti dünyaya "əzilmiş, yox edilməyə çalışılmış" bir millət olaraq tanıtmaya çalışır. Beləcə, ermənilər özlərini məsum, soyqırımı uğramış bir millət kimi göstərir, Osmanlı Türkiyəsində, Azərbaycanda törətdikləri qətlamları, qeyri-insani davranışları, bu gün belə azərbaycanlıların ata-baba yurdu olan Qarabağda törətdiklərini, Xocalı vilayətini yer üzündən sildiklərini ört-basdır etməyə çalışır, işğal altında tutduqları torpaqları unudurmaq istəyirlər. Halbuki arxiv sənədləri həqiqətləri bütün çılpalığı ilə ortaya qoyur. Bax buna görə də ermənilər türklərin təklifinə qarşı çıxaraq arxiv sənədlərinə yanaşmayıb uydurma fikir və düşüncələrini ortaya atır, dünya işlərini qarışdırırlar.

Ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri qətlam 1918-ci ilin mart ayında Bakıda başlatılmış, İrəvana qədər bütün Azərbaycan torpaqlarında faciəvi bir şəkildə davam etdirilmişdir. Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin arxivlərindəki minlərcə rəsmi sənədlər ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri qətlamları və qeyri-insani davranışlarını ortaya qoyur. Onlar 1905-1907-ci illərdə rusların yardımı ilə Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri vəhşilikləri eynilə 1918-1920-ci illərdə, bu dəfə ingilislərin yardımı ilə təkrarlayır, özlərinin törətdikləri hadisələri azərbaycanlıların adına çıxır, panislamizm və pantürkizm düşüncələrini ortaya ataraq ermənilərin bütünlüklə yox olmaq üzrə olduqlarını bütün dünyaya yayırdılar. Halbuki onlar Bakıda, Qubada, Dəvəçidə, Şamaxıda, Kürdəmirdə, Göyçayda, Qarabağda, Şuşada, Qubadlıda, Zəngilanda, Cəbrayılada, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Şərurda, Sürməlidə, İrəvanda..., yəni bütün Azərbaycan

torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı tarixdə bənzəri görülməyən vəhşiliklər törətmişlər.

BAKI HADİSƏLƏRİNƏ DAİR VERİLƏN BƏZİ İFADƏLƏR

Rəsmi arxiv sənədlərinə görə, 1918-ci ilin mart ayında Bakıda təxminən 11.000 nəfər azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətl edilmişdir. Ermənilərin Bakıda törətdikləri zülm və qətləməyə aid məlumatlar, hadisələrə şahid olan şəxslərdən alınan ifadə protokollarının qısaca xülasəsi aşağıda verilmişdir:

"Bakı şəhər sakinlərindən Abbas Eyvazovun verdiyi ifadədə N.Akopovun, F.Antonovun, J.Melikovun onlara hücum edib qardaşının xanımını öldürdüklərindən, qardaşını isə həbs etdiklərindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakinlərindən Abdul Cabbar Babayevin verdiyi ifadədə erməni Məlikov oğlu ilə birlikdə hücum edib onun qardaşını öldürdüklərindən, sonra Zabrat qəsəbəsində ermənilər tərəfindən parçalanan müsəlman cəsədlərinin quyudan çıxarılmasından, Cavad Aşurbəyov və əsgəri doktor Kərimbəy Soltanovu öldürüb yandırmalarından bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini M.A.Hüseynzadənin verdiyi ifadədə 1918-ci il mart hadisələrində erməni Vaçıyantsın müsəlmanların qətl edilməsində aktiv rol oynamasından, təxminən 80 iranlı tacirin ermənilər tərəfindən öldürülməsindən və müsəlmanlarla ermənilər arasında sülhün yaranmasının əngəllənməsindən bəhs edilir.

Keçmiş əsgəri komandan Zabit Qacar şahzadəsi Mənsur erməni Məlikov və daşnaksütyun komitəsi üzvlərinin müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edib ifadə vermişdir. Bakı şəhər sakini Ağabəy Səfərəliyev 14 nəfərlik bir ailənin qətl edilməsindən, küçələrin döşləri, burunları, qulaqları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış və cinsiyyət orqanlarına zəpə soxulmuş qadın cəsədləri ilə dolu olduğundan bəhs edib ifadə vermişdir. Bakı şəhər sakini D.M.Xarçenkova evində ermənilər tərəfindən törədilən zülmədən və onların bir türkü öldürdüklərindən bəhs edib ifadə vermişdir.

Bakı şəhər sakini A.G.Səlimoğlu 1918-ci il 20 mart günü ermənilərin hücumuna uğrayıb dağıdılan "Səadət" məktəbində 300 nəfərə yaxın adamın öldürülməsindən, 1 yaşındakı bir uşağın və 95 yaşındakı şikəst bir qadının tüfəngin qundağı ilə başlarına vurularaq öldürülmələrindən və bir çox qadın və uşaqların həbs edilmələrindən bəhs edib ifadə vermişdir.

Bakı şəhər sakini M.T.Həsənoğlu verdiyi ifadədə başda Stepan Lalayev, M.Ter-Sarkisov və Antonovun uşaqları olmaqla, silahlı ermənilərin məscidlərdə qadın və qızların namuslarını kirlətmələrindən, insanları küçələrdə və meydanlarda

qətl etmələrindən, onları quyulara atmalarından və məscidləri pisliklə kirlətmələrindən bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini M.V.Səfəraliyev verdiyi ifadədə erməni ziyalıları Baqdasarov və Avakyantsın da aralarında olduğu erməni çətlərinin zülmündən və Hacı Akifin ailəsini yox etmələrindən bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini M.T.Qənioğlu verdiyi ifadədə silahlı erməni çətlərinin sakit həyat sürən insanları qətl etmələrindən, bir axundu təhqir edib tüfənglərinin qundağı və süngü ilə öldürmələrindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini K.A.Almazoğlu verdiyi ifadədə qardaşının, qardaşı uşaqlarının və qayınatasının da aralarında olduqları 24 nəfərin silahlı ermənilər tərəfindən qətl edildiklərindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini M.İ.Məşədi Mövlüdoğlunun verdiyi ifadədə kişilərin silahlı ermənilər tərəfindən güllələnmələrindən, yaralı qalan insanların süngü ilə öldürülmələrindən, ölümçül halda olan bacısını xəstəxanaya gətirdikdə oradakı bir erməni həkim tərəfindən güllələnmək istədiyindən, fəqət zorla qurtulduqlarından bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Həbib Sadıqov verdiyi ifadədə Hacı Akif və bütün ailəsinin süngü zərbələri ilə öldürülmələri və Təzəpir məscidinin həyatında 500-ə yaxın cəsədin olduğundan bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini Əsəd Hacı Mustafayevin verdiyi ifadədə silahlı ermənilərin hücumları nəticəsində öldürülən insanlardan bəhs edilir.

Birinci müsəlman atlı alayı ikinci hissəsinin komandanı Əli Əsədullayev verdiyi ifadədə ermənilərin müsəlmanları ruslara qarşı təhrik etmələrindən, müsəlman qadınlarını təhqir edib öldürmələrindən, bu vəhşətin partizanlıqdan ziyadə erməni milliyətçiliyinə dayandığından və ermənilər tərəfindən 1918-ci ilin mart ayında 30.000-ə yaxın müsəlmanı qətl etdiklərindən bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini Əli Əsgər Xuda Baxışdan alınan ifadədə Stepan Lalayev və Ruben Aqamalyantsın rəhbərliyində ermənilərin Bakıdan Petrovsk şəhərinə aparılan 760 nəfər müsəlmana verilən zülm və işgəncələrlə 555-nin öldürüldüyündən bəhs edilir.

Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü A.Novatskinin Aleksandr Naumoviç Kvasnikdən aldığı ifadədə ermənilərin məsum insanları qətl etmələrindən və bu qətləmin antibolşevik hərəkatının ortaya çıxmasının qarşısı alınma maskası altında törəldiyindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Ş. A.Hacı Şahbazoğlu verdiyi ifadəsində özünün və ailəsinin ermənilər tərəfindən əsir alınmasından, evlərinin qarət edilməsindən və erməni ziyalılarının əsirləri təhqir etmələrindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Umay xanım Soltanova verdiyi ifadədə başda Stefan Lalayev olmaqla, erməni çətlərinin törətdikləri qətlə və qarətlərdən bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini Osman Osmanov verdiyi ifadədə ermənilərin həkim Soltanovu öldürüb evini qarət etmələrindən və məhəllə xidmətçisini öldürmələrindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Tubi Abdullah qızının verdiyi ifadədə Bakının küçələrində insanların qətl edilmələrindən və mallarının qarət edilmələrindən bəhs edilir.

İran əsilli Məşədi A.H.Rızaoğlunun verdiyi ifadədə 20 yaşındakı oğlunun ermənilər tərəfindən yaralanmasından, sonra da vəhşicəsinə öldürülməsindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Fatma xanım Saleh qızı verdiyi ifadəsində evlərinə hücum edən ermənilərin əlindən qızı və həyat yoldaşı ilə birlikdə zorla qaçıb qurtulduqlarından, ancaq evdə qalan oğlunun vəhşicəsinə öldürüldüyündən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Əli Murad Səfər Əli oğlu verdiyi ifadəsində ermənilərin törətdikləri qətləmlərdən, yaşlı, qadın, insanları əsir almalarından və törətdikləri maddi zərərlərdən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Mir Səyyad Mir Zeynalabdin oğlu verdiyi ifadədə ermənilərin verdikləri maddi zərərər nəticəsində dilənçi vəziyyətinə düşdüklərindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Ağaxanım Kərimova verdiyi ifadədə ermənilərin silahlı hücumu nəticəsində qardaşının ağır yaralandığından və maddi zərəre uğradıqlarından bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Əlibaba Dadaş oğlunun verdiyi ifadədə erməni çətlərinin silahlı hücumlarından, bacısının öldürülməsindən, özünün və anasının qaçarkən yaralanmasından və böyük maddi zərəre uğramalarından bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Rəcəb Kalbalı oğlunun verdiyi ifadədə silahlı erməni çətləri tərəfindən anasının, həyat yoldaşının, uşağının və qardaşının öldürülmələrindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Murad bəy Muradovun verdiyi ifadədə silahlı ermənilərin müsəlmanların yaşadıkları məhəllələrə hücum etmələrindən, qardaşı və iki kişini öldürmələrindən, qardaşının evinin qarət edilməsindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Həmid bəy Rüstəmbəy oğlunun verdiyi ifadədə Sergey Melikov və Stepan Lalayev tərəfindən hazırlanmış əsgərlərin və tüfənglərlə silahlanmış ermənilərin Bakı müsəlmanlarına qarşı hücumlarından və törətdikləri qətləmlərdən bəhs edilir..."

Aprel 1918

BCA. 930 01. 1-20-1 / 16, 2-25-1 / 9, 2-26-1 / 7, 3-48-1

ASPIHDA. 277-2-13, 277-2-25, 277-2-26

ADA. 894-4-65

QUBA VƏ DƏVƏÇİ HADİSƏLƏRİ

Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatskinin təşkilatın rəhbərinə verdiyi raportun qısaca xülasəsi:

"1918-ci ilin aprel ayında Bakı və Bakı əyaləti bolşeviklər tərəfindən işğal edilmişdi. O zamanlar bolşeviklərin təmsilçisi David Qolovani tabeliyində olan silahlı dəstəsilə Qubaya gəldikdə özünü komissar elan edib bunu Quba xalqına qəbul etdirməyə çalışdı. Sülhsevər müsəlman xalqı ilə tanış olduqdan sonra Qolovani təhlükə olmadığına görə həbsxanadakı 200 ermənini azad etdi.

Bir neçə gün sakit və rahatlıq içərisində keçdi. Fəqət sonra ləzgilərdən əmələ gələn bir birlik Qubaya yaxınlaşmağa başladı. Onlar Qolovaninin təslim olmasını istədilər. Qolovani təslim olmadıqda ləzgilər atəş açdılar. Beləcə hər iki tərəfdən atəş yağmuru başlamış oldu. Qolovani özünə dəstək olaraq erməniləri və bir çox ortodoks rusu yanına aldı. Bu zaman Bakıdan böyük bir silahlı dəstənin Qubaya doğru yaxınlaşdığı xəbəri gəldi. Bakıdan gələn bu dəstənin müsəlmanlara zərər verəcəklərini düşünmürdülər.

1 may 1918-ci il sabah saatlarında Qubaya çatan bu silahlı dəstənin komandanı daşnaksütyun komitəsinin təmsilçisi Amazasp, yardımçısı isə Nikolay idi. Bu dəstə tamamilə erməni milirtanlarından əmələ gəlmişdi. Onlar şəhərə girəngirməz atəş etməyə başladılar və qarşılarında gördüklərini, kişi, qadın, uşaq, qoca demədən öldürürdülər. Onlar evlərə girir, ailələri tamamən yox edirdilər. Qadınların əllərindəki kiçik körpələri belə bıçaqla doğrayırdılar.

Kərbəlay Məmməd Tağı oğlunun ailəsi 14 nəfərdən, Məhəmməd Rəsul oğlunun ailəsi isə həyat yoldaşı və 3 uşaqdan ibarət idi. Ermənilər Məhəmmədin qarnını yarıdılar, uşaqlarının başlarını kəsdilər, Hacı Dadaşbala Qasım oğlunun xanımını və oğlunu yandıraraq öldürdülər. Kərbəlay Abuzərin iki qızının başını analarının qucağına qoyaraq kəsdilər. Məşədi Qəmbər, molla Məhəmməd Saleh oğlunun xanımlarını və azyaşlı uşaqlarını qətl etdilər.

Bunlardan əlavə, molla Şahbaz, Usta Məhəmməd, Rəsul Bayram oğlu, Rəsul Kazım oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu, Məşədi Feyzulla oğlu, Kərbəlay Dadaş Bağır oğlu, Cabbar Məmməd Əli oğlu, Saiba, Səfərəli, Məşədi Talib oğlu və digərləri işgəncə verilərək öldürüldülər.

Buralarda kişi, qadın və uşaq olmaqla təxminən 2.000 (iki min) nəfər öldürülmüşdür. Ermənilər təxminən 100 qadın və qıza təcavüz etmişlər. Bunların adlarının yazılmaması üçün əqrəbələri tərəfindən gizlədilmişdir.

Rəsmi olaraq Amazasp dəstəsi tərəfindən 2 milyon rus rublu dəyərində zərər verilmiş, 25 milyon dəyərində mal qəsb edilmiş, 100 milyon dəyərində 105 ev yandırılmışdır.

Müsəlmanlar ermənilərə təslim olmaq və öldürülməmək üçün ağ bayraqlı təmsilçilər göndərmişlərsə də, ermənilər bunu qəbul etməyib, onları da öldürmüşlər.

Dəvəçibazar və Qızılburun kəndləri də 11 nəfər yaşlı kişini seçib erməniləri duz-çörəklə qarşılamaq üçün göndərmişlər, fəqət ermənilər duz-çörəklə gələn yaşlıları da qətl etmişlər.

Amazaspın militanları islam dininə nifrət etdikləri üçün məscidləri və "Qurani-Kərim"i də yandırmışlar.

Qubada 122 kənd qarət edilmiş və yandırılmışdır. Bu kəndlərdən bəziləri bunlardır: Dəvəçi, Sadan, Çarxana, Zaqlıcan, Əlixanlı, Əyinbulaq, Nardarin, Siyəzən, Rəhimli, Surra, Gülimlər, But-but, Andreyabad, Xəllilər, Qaraqaşlı, Aşağı Kusi, Sarvan, Əmirxaim, Tura, Aygün və digərləri. Bu kəndlərdə 60 kişi, qadın və uşaqlar öldürülmüş, 53 kişi də yaralanmışdır. Verilən zərər 58.121.590 rus rubludur.

Qolovaninin verdiyi ifadəyə görə, Quba şəhərinə göndərilən Amazasp dəstəsi bir "cəza dəstəsidir." Bu, yalnız ermənilərdən əmələ gətirilən 2.000 nəfərlik bir dəstədir. Bu dəstə siyasi məqsədlə deyil, sadəcə müsəlman xalqından intiqam almaq məqsədilə daşnaklar tərəfindən göndərilmişdir.

Cəza dəstəsinin komandanı Amazasp: "Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam, sizin və türklər tərəfindən öldürülən ermənilərin intiqamını almağa gəldim. Xəzər dənizindən Şah dağına qədər olan bölgədə yaşayan müsəlmanların kökünü kəsmək üçün buradayam,"- demişdir.

Bu Amazasp dəstəsinə Qubadan qatılan ermənilər də olmuşlar: Arutün Ayrapetov, Berder Cavad, Arutünov, Avakov, tələbələr, Amirdanovlar, Vartan Melikov, Aleksandr Mukasyants, Yaqub Tatoes, Arutün və atası Babacan Karapet oğlu. Bunların cəza dəstəsinə qatıldıqlarını Quba şəhər təmsilçisi Əlibəyov, Hacı İsmail Orucov, Hacı İhdad Musayev, Məşədi İbad Bağırov, Məmməd Musa Məmməd oğlu, Kərbəlay Abuzər Məstan oğlu və başqaları şahid olaraq təsdiq etmişlər.

Cəza dəstəsinə qatılan ermənilər barəsində istintaqın başladılmasını ərz edirəm.

NOVATSKI"

Aprel 1918

BCA. 930 01. 5-104-1

ADA. 1061-1-95

Quba şəhərinə bağlı bölgələrdə ermənilər tərəfindən qarət edilib yandırılan kəndlərin adları (50 kənd) İnzibati Təşkilat tərəfindən Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə İstintaq Təşkilatına göndərilmişdir.

19.12.1918

BCA. 930 01. 6-115-3

ADA. 1610-1-97.

Dəvəçi qəsəbəsinin muxtarı Dadaş Musa oğlunun Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə İstintaq Təşkilatına verdiyi ifadə. Bu ifadə əsasında Dəvəçiyə bağlı Sadan kəndində daşnakların 400 xananı soyaraq yandırdıqlarına, bəzi kəndçiləri də öldürdüklərinə dair 22 dekabr 1918-ci ildə hazırlanan protokol.

28.12.1918

BCA. 930 01.6-116-1

ADA. 1610-1-97

Dəvəçi qəsəbəsinə bağlı Əlixanlı kəndinin muxtarı Nacimədullah İsmail oğlunun Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə İstintaq Təşkilatına verdiyi ifadə ilə Qubaya 12 km məsafədə Dəvəçiyə bağlı 240 xanalı kəndin ermənilər tərəfindən yaxılıb-yandırıldığına, qarət edildiyinə və 2 nəfərin öldürüldüyünə dair hazırlanan protokol.

22.12.1918

BCA. 930 01.6-116-2

ADA, 1610-1-97

ŞAMAXI, GÖYÇAY VƏ KÜRDƏMİR HADİSƏLƏRİ

Ermənilərin Şamaxı əyalətinə bağlı Meyniman kəndində törətdikləri vəhşiliklər nəticəsində Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatski İstintaq Təşkilatının rəhbərinə bir raport yazdı. Bu raportun qısaca xülasəsi aşağıda verilmişdir:

"1918-ci ilin mart ayında erməni əsgərləri Ağcaqabul vağzalına gələrək Şamaxı əyalətinə bağlı Meyniman kəndinə hücum etdilər. Kəndlilər Kür çayının sahilindəki meşələrə qaçaraq özlərini qorudular, ancaq onların ev əşyaları qarət edildi, evləri yandırıldı. Bu vaxt tatar alayı gəldi və ermənilər geri çəkildilər. Tatar alayı başqa əyalətə göndərildikdə ermənilər ikinci dəfə hücum etdilər. Bu dəfə onlar 22 kişi, 16 qadın, 12 uşaq öldürüb 6 nəfəri də yaraladılar. Onlar 312 böyük baş, 807 kiçik baş heyvanı toplayıb apardılar. 34 evi tamamən yandırdılar. Toplam zərər 3.124.250 rus rubludur.

Kəndin muxtarı Suxay ağa Məhməd oğlu hücum edən ermənilər arasında öz kəndçilərindən İllarionovun, ayaqqabı təmirçiləri Nikolayın və Qriqorinin, tacir Kirkorun da olduğunu söyləmişdir. Buna görə qanunun 13, 129, 927, 1633, 1636, 1453, 1607 maddələrinə əsaslanaraq, yuxarıda adları çəkilən ermənilərin istintaqa cəlb olunmalarını ərz edirəm.

İstintaq təşkilatının üzvü: NOVATSKİ İMZA"

Mart 1918

BCA. 930 01. 5-81-1

ADA. 1061-1-5

Ermənilərin Şamaxı əyalətinin Padar yaylağına hücum etmələri nəticəsində təxminən 80 kişinin, 25 qadının, 15 uşağın öldürülməsindən və 69.000 baş mal-qaranın oğurlanmasından bəhs edən və Stepan Lalayev, Qavril Qaraoqlanov, Uzun Mixail, Mixail Petrosov və Sadro Ağriyevin bu çətlərə rəhbərlik etdiklərinə dair Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü A.Novatskinin komissiya rəhbərinə yazdığı raport.

05.02.1919

BCA. 930 01.6-113-1

ADA. 1610-1-4

Fövqəladə İstintaq Təşkilatının silahlı erməni çətlərinin hücumuna məruz qalan Şamaxı əyaləti kəndlərinin muxtar və kənlilərindən aldığı ifadə protokolu:

"Baloğlan kəndinə hücum edən erməni çətlərinin arasında rusların da olduğu və təxminən 250 kişi, 150 qadın ilə 135 uşağın öldürüldükləri, 32 kişi, 16 qadın və 21 uşağın da yaralandığı və çox böyük maddi zərərin verildiyinə dair kənd muxtarının ifadəsi.

Köçəri olan Çayırılı Təzə kəndin xalqından 3 kişi, 2 uşağın öldürüldüyünə və çox sayda mal-qaranın oğurlandığına dair kənd muxtarının ifadəsi.

Ağcaqabul vağzalından hücum edən erməni əsgərlərinin 5 kişi, 1 qadın ilə 6 uşağı öldürdükləri və çox sayda heyvanı oğurladıqlarına dair Hila yaylağı muxtarının ifadəsi

Şorbaçı kəndinə hücum edən ermənilərin təxminən 15 kişi, 10 qadın ilə 5 uşağı öldürdükələrinə dair kənd muxtarının verdiyi ifadə.

Şorbaçı kənd sakini Sarxan M.Şirin oğlunun çox sayda heyvanlarının oğurlandığı, əkin sahələrinin dağıdıldığı və böyük zərəərə uğradıqları haqqında verdiyi ifadə.

Kovlar kəndinə hücum edən erməni çətlərinin 16 kişini qətl etdiklərinə, çox sayda heyvanı oğurladıqlarına və böyük maddi zərəər verdiklərinə dair muxtar Hüseyn K.Mustafa oğlunun verdiyi ifadə.

Ermənilərin hücumu səbəbilə kəndlərin maddi zərərə uğradıqları haqqında Kazihı kəndinin muxtarı Gülqasım Abdülqasım oğlunun verdiyi ifadə Ermənilərin hücumu nəticəsində böyük maddi zərər görən II Talış kəndinin muxtarının ifadəsi.

Ermənilərin hücumu nəticəsində kəndlərdən təxminən 50 kişi, 15 qadın ilə 25 uşağın qətl edildiyinə və çox sayda mal-qaranın oğurlandığına dair Meyniman kəndinin muxtarı S.A. Məhəmməd oğlunun ifadəsi.

Ermənilərin hücumu nəticəsində kəndlərdən 46 kişi, 18 qadın ilə 22 uşağın öldürüldüyünə və çox sayda mal-qaranın oğurlandığına dair Abdulyanaq kəndinin muxtarı Güllalı Məhəmmədin ifadəsi.

Ermənilərin hücumu nəticəsində 10 kişi, 1 qadın ilə 1 uşağın öldürüldüyü, insanların kəndlərindən ayrılaraq 1,5 ay sonra geri döndükləri haqqında Tirani-Kelani kəndinin muxtarı M.R Seraslan oğlunun ifadəsi.

Bozavənd kəndinə hücum edən ermənilərin 3 kişini öldürdükləri, çox sayda mal-qaranı oğurladıqları və kəndlərini tərk edən insanların 1,5 ay sonra geri döndükləri haqqında muxtar Məşədi Etibar Kərbəlayı Əsgər oğlunun ifadəsi.

Rəhmli kəndinə hücum edən ermənilərin 3 kişini qətl etdikləri və böyük maddi zərər verdikləri haqqında muxtar Beydulla Abdulla oğlunun ifadəsi.

Rəlmağalı kəndinə hücum edən ermənilərin 7 kişi ilə 4 qadını öldürdükləri, 2 kişi ilə 2 qadını yaraladıqları və böyük maddi zərər verdikləri haqqında muxtar Dadaş Məşədi Cəbi oğlunun ifadəsi.

Qaraqaşlı kəndinə hücum edən ermənilərin 60 kişi, 15 qadın ilə 12 uşağı öldürdükləri, kəndə böyük maddi zərər verən ermənilərin arasında Matrassa və Kerken kəndlərindən olan ermənilərin də olduqlarına dair muxtar Əziz Əli Hacı Cəfər oğlunun ifadəsi.

Nəvahi kəndinə hücum edən ermənilərin təxminən 555 kişi, 250 qadın, 140 uşağı öldürdükləri, 60 kişini yaraladıqları və böyük maddi zərər verərək kəndin məscidini də dağıtdıqlarına dair muxtar Əziz Bağır oğlunun ifadəsi.

Kuruzma kəndinə hücum edən ermənilərin 1 kişini öldürdüklərinə və maddi zərər verdiklərinə dair Şahmurbəy Abbas bəy oğlunun ifadəsi.

13.02.1919

BCA. 930 01.5-103-2

ADA. 1061-1-81

Ermənilərin Şamaxı əyalətinə bağlı Zarqaryan, Kevluç və İncar kəndlərindəki müsəlmanları qətl etdiklərinə dair Azərbaycan Hökuməti Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatskinin təşkilatın rəhbərinə verdiyi raportun qısaca xülasəsi:

"1918-ci ilin aprel ayında Şamaxı əyalətinə bağlı Zarqaryan, Kevluç, İncar və digər kəndlərdə yaşayan ermənilər, Zarqaryan Cahangir Rüstəm oğlu

rəhbərliyində Mikırdıç Budaqov və yerli kənd papazının qardaşı Levon Pirverdiv, Nerses Artyom oğlu silahlı olaraq Dıçatan kəndindəki müsəlmanlara hücum edib, onların kəndin ortasında toplanmalarını əmr etmiş, sonra qadın və uşaqları ayıraraq öldürmüş, kişiləri isə yerə uzandıraraq güllələmiş, canlı qalanları qılıncdan keçirmişlər. Bu hadisədə təxminən 50 kişi, 60 qadın və 21 uşaq öldürülmüşdür.

Qətliam törədən və yuxarıda adları keçən ermənilər barəsində istintaq işləri başlatılmışdır.

Təşkilatın üzvü: NOVATSKİ"

Aprel 1918

BCA. 930 01.5-109-2

ADA. 1061-1-102

Ermənilərin Şamaxıda yaşayan müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülmə dair Azərbaycan Hökuməti Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatskinin təşkilatın rəhbərinə verdiyi raportun qısaca xülasəsi:

Şamaxı şəhərində yaşayan müsəlmanlar 1918-ci il 18 mart gecəsi erməni və malakanların silahlı hücumuna uğradılar. Müsəlmanlar bu hücumu gözləmədilər. Çünki Papaz Baqrat və malakan təmsilçisi Karabanov İncil üzərinə and içərək müsəlmanlarla yaxşı keçinəcəklərinə dair söz vermişdilər. Ancaq ermənilər sözlərini tutmayıb müsəlmanlara hücum etməyə başladılar. Onlar şəhərin zəngin və məşhur adamlarından olan Şıxıyev, Həsənov, Cəbrailov, Müftü Hüseynbəyov, Əlimirzəyev, Əfəndiyev, Babayev, Böyükbəy Hüseynov, Hacı Yaqub Ələkbərov, Teymur Abutalıb, Hacı Fətəli Fəttahbəyov və başqalarına aid gözəl evləri yandırdılar. Bütün qiymətli əşyaları qarət etdilər.

Ermənilər yandırdıqları evlərin sahiblərini insanlığa yaraşmayan işgəncələrlə öldürdülər. Döşləri kəsik, qarınları yırtılaraq qətl edilən qadınların cəsədləri küçələrə atılmışdı. Uşaqları paya ilə yerə çaxmışdılar. Şamaxı şəhərində yaşayan müsəlmanlar bu vəziyyətə qalmışdılar.

Sonra şəhərə müsəlman ordusu gəldi. Ermənilər malakan kəndlərinə qaçdılar. Ancaq müsəlman ordusu dörd gün sonra Şamaxıdan ayrılmaq məcburiyyətində idi. Müsəlman ordusu getdikdən sonra ermənilər yenidən müsəlmanlara hücum etməyə və daha şiddətli və daha ağır işgəncəyə başladılar.

Birinci və ikinci hücum nəticəsində bir neçə min müsəlman öldürüldü. Ölən müsəlmanlar arasında məşhur insanlar da vardı: Dumanın üzvü Məhməd Tağı Əliyev, Hacıbaba Abbasov, Əsrəf Hacıyev, Hacı Əbdülxaliq, Hacı Əbdül Hüseynov, Hacı İsrafil Məmmədov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İsrafil Salamov, Ağa Əhməd Əhmədov, Hacı Əbdülqasım Qasimov, Əyyub ağa Veysoy, Zeynəb xanım Veysova, Əli Abbasbəy İbrahimbəyov, Ələkbər Qədərbəyov, Əbdürrəhim

ağa Ağalarov və daha bir çoxları. Şamaxı müsəlmanlarının zərərləri təxminən 2 milyon rus rublu qədərdir.

Şamaxı müsəlmanlarının təmizlənmə planı Stepan Lalayev, Qavril Qaraoğlanov, Gülbando, Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Şuşintsə Ağamalova, Sedrak Vlasov, Samuel Daliev, Petrosyants, İvanovlar (ata, oğul) tərəfindən hazırlanmış və hücum zamanı yerli ermənilərdən istifadə edilmişdir.

Bu hadisələrdə şahid və cinayətkarların ifadələri ilə aşağıda adları keçən ermənilərin günahkar olduqları təsbit edilmişdir: Stepan Lalayev, Qavril Qaraoğlanov, Gülbando, Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Ağamalov (Qarabağ erməni), Sedrak Vlasov, Samuel Deliyev, Petrosyants, İvanovlar, Avanesov, Sandrak Ağriyev, Artem Ter-Matevosyan, Yaqub Martirosyants, Armenak Yakuboviç, Martirosyants, Aleksandr Xaçaturov, Mixail Xaçaturov, Andrey Arzumanov və digərləri.

Bu səbəblə yuxarıda adı keçən günahkarlara qarşı istintaq başladılmasını ərz edirəm.

İstintaq Təşkilatının üzvü: NOVATSKİ İMZA"

18.03.1918

BCA. 930 01.5- 111-1

ADA. 1061 -1-108

Şamaxıda qarət və qətlialmlar törədib yaxalanan ermənilərin cinayətkar olduqlarına dair Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə İstintaq Təşkilatının verdiyi qərarın qıscaca xülasəsi:

"Azərbaycan Hökuməti Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatskinin raportuna görə, Məşədi Qədim, Məşədi Nadiroğlu, Cabbar ağa Məhməd oğlu, Ağacan Mehdi oğlu, Nəsrəddin İbrahim oğlu, Saday Adıgözəl oğlu, Əvəz Məhəmməd oğlu, İbrahim Osman oğlu, Ağşərif molla Soltan oğlu, Fərzəli Gəray oğlu, molla Həmzə Əhməd oğlunun şahidlikləri və Əngəkaran kəndinin protokolunun nəticəsinə görə, Çuxuryurd kəndlilərinin Boris İvanoviç Polovinkin, Vasiliy Borisoviç Polovinkin, Nikolay Borisoviç Polovinkin, Yakov Polovinkin, Aleksey Alekseeviç Polovinkin, İvan Alekseeviç Polovinkin, Semyon Polovinkin, Yetim Çerkasov, İvan Mixayloviç Lərin, Nikita Lərin, Pyotr Lərin, Kosma İvanoviç Lərin, Semyon Lərin, Andrey Koctrülin, Matvey Salamatin, İvan Lapin, Moisey Lapin, Mixail İvanoviç Kojin, Semyon Kojin, Yakov Kojin, İvan Drilyov, Semyon Popov, Pyotr İvanoviç, Pyotr İosifoviç, Boris Qerasimov və Jebani kəndindən İvan Korolyov və Stepan Nazariç din düşmənçiliyi səbəbilə müsəlmanların kökünü kəsib mallarını qarət etmək məqsədilə öz aralarında anlaşaraq bir neçə yüz nəfərlik silahlı dəstə əmələ gətirib 18 mart 1918-ci il tarixində Şamaxı əyalətinin Angəkaran kəndində yaşayan müsəlmanları qətl etməyə başlamışlar. 200 nəfərin qulaqlarını, burunlarını kəsib, gözlərini oyaq

öldürmüşlər. Bütün qiymətli əşyaları qarət etmiş, böyük baş və kiçik baş heyvanları sürüb aparmışlar. Buna görə də qanunun 13, 129, 922, 927, 1630, 1633, 1634, 1453 və 1667 maddələri ilə müqəssir olaraq cəzalandırılmaları qərarlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Hökuməti
Fövqəladə İstintaq Təşkilatı rəhbəri : İMZA
üzlər: (4) İMZA

13.06.1919
BCA930 01. 5-112-2
ADA. 1061-1-110

Göyçay əyalətinə bağlı Kürdəmir, Qarabucaq, Ərəb Mehdibəy kəndləri ilə Bakı və kəndlərində yaşayan müsəlmanlara qarşı törədilən qətlamlar və qarətlər haqqında Azərbaycan Hökuməti Fövqəladə İstintaq Təşkilatının Ədliyyə Nazirliyinə yazdığı 22 oktyabr 1918-ci il tarixli raportun xülasəsi:

"Kürdəmir Azərbaycan dəmiryollarına yaxın bir bölgədir. Sahəsi 16 min dönümdür. Bu kənddə çoxluq olaraq müsəlmanlar yaşayırlar. Yaşayanların az bir qismi də ermənilərdir, ancaq bunların burada daşınmaz əmlakı yoxdur. Hər bir kənd kimi bu kənd də 1 iyun 1918-ci ildə erməni militalarının təzyiqinə uğradı. Ermənilər əsgəri forma geyərək xalqa hücum etdilər. Evləri, dükənləri və məscidləri qarət edib atəşə verdilər. Şahidlərin ifadələrinə görə, ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri beynəlxalq bir düşmənçilik kimi qiymətləndirilmişdir. Ermənilər müharibənin ilk günlərindən müsəlmanlara qarşı düşmənçə davranırdılar. Onlar müsəlmanları təhrik edir, həqarətlər yağdırır və təhdid edərək gələcəkdə müsəlmanlardan intiqam alacaqlarını söyləyirdilər.

Bolşeviklər kəndə girməyə başladılar, öndə ermənilər gəlirdilər. Onlar hər hansı bir evə girərək müsəlmanları öldürür, onlara işgəncə verir, sonra da evləri yandırırtdılar. Kəndlərin mal və mülkünü qarət edirdilər. Bu hadisələrə qarşı çıxmağa çalışan müsəlmanlarla eyni kənddə yaşayan ermənilər arasında toqquşmalar başladı. Müsəlmanlar o bölgəni tərk edərək Bakıya sığındılar. Bu hadisələrdə Kürdəmirdə 56 ev və dükənlər, 127 evə bitişik mülklər, 2 məscid qarət edildi, yandırıldı. Yerli imama aid ev qarət edildi və yandırıldı. "Qurani-Kərim" yandırıldı, bəziləri cırıldı, parça-parça edildi. Kürdəmirdən sonra Cəngi kəndi, Qaravəlli, Qarabucaq, Mustafə, Xəlil Qasımbəy, ərəb Mehdibəyli kəndləri qarət edildi, zəngin bəylər Soltanov ilə Sadalinin evləri soyuldu. Bütün bu kəndlər ermənilər tərəfindən yandırıldı.

Çaylı kəndində evlər soyuldu və atəşə verildi. Bu kənddə qalan 20 nəfər işgəncə verilərək öldürüldülər.

Qaravəlli kəndində 30 ev vardı, hamısı yandırıldı.

Qarabucaqda isə 121 ev soyulub yandırıldı. 7 nəfər vəhşicəsinə öldürüldü.

Xəlil Qasımbəy kəndində 7 nəfər öldürüldü, 9 ev yandırıldı.

Ərəb Mehdibəy kəndində 84 ev soyulub yandırıldı, 83 nəfər öldürüldü.

Bunların 78 nəfəri kişi, 4 qadın, 1 oğlan uşağı idi.

Yandırılan evlərin fotosəkli çəkilməşdir. İstintaq davam edir. İstintaq nəticələri raporta əlavə ediləcəkdir.

Ermənilər eyni ilin mart ayında silahlı hücum keçdilər. Bakı, Şamaxı və Şamaxı əyalətlərinə hücum etdilər. İyun ayının ilk günlərində aldığımız məlumata görə, bolşeviklər Kürdəmir tərəfinə gələcəkdilər. Onlar rus, malakan və ermənilərdən əmələ gələn bir birlik idilər. Xalq vahimə içərisində kəndləri tərk etməyə başladı.

İstintaq Təşkilatının rəhbəri: İMZA

22 oktyabr Bakı"

18.12.1918

BCA. 930 01. 1-21-2

ASPIHDA. 277-2-16

QARABAĞ HADİSƏLƏRİ

Ermənilərin təhrikləri nəticəsində Ağdam müsəlmanlarının Azərbaycan hökumətinin rəhbərinə çəkdiqləri teleqraf.

10.06.1919

BCA. 930 01.2-28-3

ASPIHDA 277-2-40

Qarabağın Ümumi Valiliyinin Vali Vəkili Mahmudbəyovun ermənilərin Əliqanlı kəndinə etdikləri hücumlar haqqında Daxili İşlər Nazirinə göndərdiyi teleqrafın xülasəsi:

Şuşa və Cəbrayıl əyalətlərinə aid Tağ, Muğdamı, Susalık, Ağdus, Hazaburt kəndlərindən əmələ gələn silahlı, təxminən 600 nəfər erməninin Əliyanlı kəndinə hücum etdikləri, müsəlmanların qarşılıq verdikləri, çatışmada 16 erməninin ölü ələ keçirildiyi, öldürülən ermənilərin ciblərində tapılan sənədlərdən onların Lənkəran əsgəri birliyinə aid zabitlər olduqlarına dair məlumatlar verilir.

12.01.1920

BCA. 930 01.3-50-3

ADA. 894-7-21

Qarabağın Vali müavini Mahmudbəyovun Azərbaycan Daxili İşlər Nazirinə göndərdiyi Cəbrayıl əyaləti müdafiə dəstələrinin müvəffəqiyyətli bir şəkildə ermənilərə qarşı çıxdıqları, ermənilərin Əsgəranı ələ keçirdikləri, Şuşa və Xankəndini mühasirəyə aldıkları, Cəbrayıl və Zəngəzur əyaləti müdafiə dəstələrinin birləşməsilə müvəffəqiyyətli nəticələr əldə edildiyi, silah-sursatın yetərsizliyi və Ağdam-Qaryəgin telefon xəttinin ermənilər tərəfindən təxrib edildiyi haqqında raport.

26.03.1920

BCA. 930 01. 3-52-1

ADA. 894-7-29a

Müttəfiq ölkə təmsilçilərindən əmələ gələn komissiyanın sadəcə Qazax əyalətinə deyil, bütün əyalətlərə göndərilməsinə dair qərar.

Müttəfiq dövlətlərin təmsilçilərindən əmələ gələn komissiyanın bir tərəfli olmaması üçün yalnız Qazax əyalətinə deyil, Qars əyaləti və digər bütün əyalətlərə göndərilməsi və ermənilərin hücumuna uğrayan bölgələrin araşdırılmasının daha doğru olacağına dair Azərbaycan dövlətinin müdafiə komitəsinin qərarı.

08.04.1920

BCA. 930 01. 4-70-7

ADA. 970-1-113

Cəbrayıl əyaləti Düdükçü kəndinin dağıdılıb yandırılması.

Cəbrayıl əyaləti idarəçilərinin Cəbrayıl əyaləti I Polis bölgəsinə bağlı Düdükçü kəndinin 31 dekabr 1918-ci ildə dağıdılıb yandırıldığından bəhs edən raportu.

08.01.1919

BCA. 930 01. 3-48-6

ADA. 894-4-65

ZƏNGƏZUR VƏ ZƏNGİBASAR HADİSƏLƏRİ

Ermənilərin Zəngəzura bağlı Gorusda törətdikləri zülm.

Zəngəzur əyaləti idarəçi vəkili Kalantarovun Bakıya göndərdiyi teleqrafda Razdar, Əsgərlər və Vəlilər adlı müsəlman kəndlərinin dağıdılıb yandırıldığı bildirilir.

06.01.1919

BCA. 930 01. 3-48-5

ADA. 894-4-65

Zəngəzur əyalətinin idarəçisi Məlik Namazəliyevin teleqrafı.

İngilis nümayəndəliyinin rəhbəri Minbaşı Gibbonun bölgədə olmasına baxmayaraq, Zəngəzur əyalətindən 30 müsəlman kəndinin, General Andranikin silahlı qruplaşmaları tərəfindən dağıdılıb yandırıldığı və bu qruplaşmalarda Türkiyədən gələn ermənilərin də olduğuna dair Məlik Namazəliyevin teleqrafı.

10.01.1919

BCA 930 01. 3-48-7

ADA 894-4-65

Ermənilərin Zəngəzur kəndlərindəki zülmü və mühasirəsi davam edərkən ingilis təmsilçisi yol açmaqla məşğul idi.

Zəngəzur əyalətinin idarəçisi Mahmudbəyovun Quşulu, Acılı, Arxasu, Ağsarlı kəndlərinin dağıdılması, Şafarcıq, Açaquv, Oxçu kəndlərinin təslim olması, Kıratalı, Mololu Kovnu, Karataği, Gabarlı, Kiçik Vaşbaki, Mahmudlu, Kayddaşılı, Keğacatı, Quruyurd, Kayçan, Kürə, Acıbacı kəndlərinin mühasirəyə alınması və bütün bunlar baş verərkən ingilis təmsilçisinin Şuşadan Gorusa keçmək üçün yol açmaqla məşğul olduğuna dair bir teleqrafı.

29.01.1919

BCA. 930 01. 3-48-8

ADA. 894-4-65

Ermənilərin Zəngibasar bölgəsində hücumlarına davam etdikləri haqqında teleqraf.

Azərbaycan Xarici İşlər Naziri F.Xoyski tərəfindən 21 dekabr tarixində ermənilərin Zəngibasar bölgəsində müsəlmanlara qarşı savaşağa başlamalarının, Qarğabasar, Uluxanlı kəndlərinin dağıdılmasının, Çobankərə və Qaraqışlaq kəndləri yaxınlığında toqquşmaların davam etməsinin iki ölkə arasındakı ixtilafli mövzuların sülh yoluyla həll edilməsini əngəllədiyi, ermənilərin 23 noyabr 1919-cu il tarixli anlaşmaya əhəmiyyət vermədiklərinin ifadə edildiyi Ermənistan Xarici İşlər Nazirinə göndərilən teleqraf.

27.12.1919

BCA. 930 01. 4-56-4

ADA. 897-1-38

YEREVAN, NAXÇIVAN, ŞƏRUR, SÜRMƏLİ, VEDİBASAR VƏ MİLİSTAN HADİSƏLƏRİ

Azərbaycanın Yerevandakı İctimai İşlər Nazirliyinin təmsilçisi T.Makinskinin Azərbaycan İctimai İşlər Naziri V.V.Klenevskiyə erməni qətliaamlarından qaçdıqları səbəbilə mültəci vəziyyətinə düşən müsəlmanların öz kəndlərinə dönə bilmədiklərinə görə çox sıxıntılı günlər yaşadıkları və hətta aclıqdan ölənlərin olduğu, qış aylarında bu ölümlərin artacağı, sağlamlıq probleminin olduğu, Yerevan, Eçmiadzin, Novo Bəyazid, Sürməli, Zəngəzur əyalətləri başda olmaqla, bu bölgələrə təcili olaraq qida və sağlamlıq yardımının çatdırılması haqqında göndərilən raport.

09.09.1919

BCA. 930 01.2-31-3

ASPIHDA. 277-2-58

Yerevan müsəlmanlarının qorunma istəkləri.

Yerevanın müsəlman cəmiyyəti İdarə Təşkilatının rəhbəri T.Makinskinin Azərbaycan hökumətinin rəhbərinə və Xarici İşlər Nazirinə Yerevandakı müsəlmanların müdafiəsi üçün aktiv fəaliyyətə keçilməsini istəyən müraciəti.

18.01.1919

BCA. 930 01.4-60-1

ADA. 970-1-15

Ermənilərin Yerevandakı müsəlmanlara qarşı hücumları.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik təmsilçi yardımçısı Vəkilovun Müttəfiq Dövlətlər Yüksək Komissarı Qaskelə göndərdiyi, ermənilərin Yerevan bölgəsi müsəlmanlarını silah gücüylə öz idarəsi altına almağa çalışdıqları, bu məqsədlə erməni əsgəri birliklərinin müsəlman kəndlərinə hücumlar tərtib edərək oraları yıxdıqları, yüzlərcə insanı mültəci vəziyyətinə saldıqları, bu hücumların və qətliaamların bir an əvvəl durdurulması tələbini bildirən teleqraf.

30.12.1919

BCA. 930 01. 4-56-5

ADA 897-1-38

Ermənilərin əsir aldıkları müsəlman qadın və qızların azad edilmələri üçün müttəfiq dövlətlərin ordu komandanlığı ilə görüşülməsi barədə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik təmsilçi yardımçısı F.Vəkilovun Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinə göndərdiyi yazı.

Yazıda ermənilər tərəfindən əsir alınıb zorla Yerevana aparılan müsəlman qadın və qızların çirkin və alçaldıcı hərəkətlərə məruz qaldıklarını general Biçə anladılmasından sonra general Biçin Yerevanda olan müttəfiq dövlətlərin ordu

komandanlığına bir teleqraf göndərərək əsirlərin azad edilmələrini əmr etdiyi və Paris konfransında olan Azərbaycan heyətinin rəhbəri Topçubaşovun Bakıya göndərdiyi gizli sənədlərin Batumda açılmasıyla, müttəfiq dövlətlər ordu komandanlığına etiraz notası verildiyi bildirilir.

31.03.1919

BCA. 930 01.4-64-1

ADA. 970-1-54

Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasar və Milistandakı müsəlmanlara yardım məqsədilə göndərilən təmsilçilərin təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi haqqında.

Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasar və Müistana göndərilən müsəlmanların vəziyyətini araşdıraraq pul yardımı etmək məqsədilə gedən təmsilçilərin əngəlsiz və mühafizəli bir şəkildə səfərlərinin təmini üçün Azərbaycan hökuməti rəhbəri H.Xoyskinin Transqafqazdakı müttəfiq dövlətlərin ordu komandanı general V.Tomsona yazdığı məktub.

03.04.1919

BCA. 930 01.2-30-2

ASPIHDA. 277-2-57

Cənub-qərbi Azərbaycan müsəlmanları üçün məclislərindən Qafqaz müttəfiq yüksək komissarı polkovnik Qaskelə göndərilən muxtara.

Cənub-qərbi Azərbaycan müsəlmanlarının Ümumi Məclis rəhbəri Əli Səbri Qasimov tərəfindən Transqafqazdakı müttəfiq dövlətlərin Yüksək Komissarı polkovnik Qaskelə, Sürməli, Vedibasar, Milistan, Şərur, Naxçıvan və Ordubad əyalətlərində yaşayan müsəlman xalqın tələblərini ehtiva edən muxtara göndərilmişdir. Bu muxtarada qısaca bu xüsuslardan bəhs edilmişdir:

"Can və mallarını qorumaq məqsədilə öz güc və imkanlarından istifadə edərək erməni zülmünə qarşı çıxan bölgə xalqının əminamanlıq və güvən içərisində yaşama haqqını əldə etmək üçün bəzi tələblərinin olduğu bildirilməkdədir. Bunlar:

1. Sürməli, Vedibasar, Milistan, Naxçıvan və Ordubad əyalətləri Azərbaycanın bir parçasıdır.

2. Bu bölgələrin Ermənistanla bağlanması istənə bilməz.

3. Əgər Azərbaycan hökuməti və Qafqaz Müttəfiq Yüksək Komissarlığı bu əyalətlərin Ermənistanla bağlanmasını istərlərsə, bu vəziyyətə xalq tərəfindən qarşı çıxılacaqdır.

4. Müsəlman xalqın haqları geri verilib, mültəcilərin öz kəndlərinə dönmələri təmin edilər və hansı cəmiyyətdən olursa olsun, günahkar olanlar bərabər cəzalandırılsa, erməni xalqı ilə dostluq və sülh içərisində ancaq o zaman yaşanacaqdır.

5. Seçilmiş təmsilçilərlə iqtidar təşkil edilməlidir.

6. Yerli idarəyə gətiriləcək rəhbərliklər azlıqların haqlarını təmin edəcək şəkildə olmalıdır.

7. Poçt-teleqraf, maliyyə və vergilər mövzusunda Azərbaycanla dövlət əlaqəsi qurulmalıdır.

8. Yuxarıda qeyd edilən maddələr yerinə yetirilməli, Yüksək Komissarlıq tərəfindən vəzifələndiriləcək Amerika təmsilçisi tərəfindən təmin olunmalıdır.

9. Qafqaz Sülh Konfransında bu mövzular qərara bağlanmalıdır.

10. Xalq müttəfiqlər və Azərbaycan hökuməti tərəfindən sıxışdırılmamalıdır.

Ayrıca, bir an əvvəl bütün müttəfiq ölkə təmsilçilərinin təmsil edildiyi müstəqil bir istintaq təşkilatı qurulmalı və günahkarlar cəzalandırılmalıdır.

Cənub-qərbi müsəlmanları

Ümumi Məclis rəhbəri: A.S.Qasimov

Həmşəhərlikli birliyinin rəhbəri: Z.Məmmədov

Üzv: RK.Nəcəfov"

09.09.1919

BCA. 930 01.2-31-6

ASPIHDA. 277-2-58

"Böyük Ermənistan"ın qurulmasında istifadə edilən İngiltərə Xarici İşlər Naziri Lord Curzonun qardaşı Albay Ravlinson bir heyət ilə Ərzurumda yaşayır, şərqdən ermənilərin gəlməsini gözləyirdi. Lakin ermənilər Sarıqamışdan bu yana keçə bilmirdilər. Ravlinson planını yerinə yetirmək üçün bir çarə axtarırdı."(231).

Qars və ətrafında erməni zülmünə qarşı türk müqaviməti hökm sürürdü. Milli müqavimət cəmiyyətləri qurulmağa başlamışdı. İngilislərin buna qarşı tədbiri türk müqavimətini qırmaq üçün könüllü erməni çetələrinə meydana gətirmək oldu. "Ermənilər ingilis dəstəyi altında bolşeviklərin zəif olduqlarından faydalanaraq Şərqi Anadolunu erməni yurdu etməyə qərar vermişdilər." (232). Bu istiqamətdə ermənilər Avropada da diplomatik fəaliyyətlər sürdürürdülər. Onlar Paris Sülh Konfransına qatılmış, "Sevr müqaviləsi" üçün aparılan danışıqlar və iclaslara da təmsilçilər göndərmişdilər. Bu iclaslarda erməniləri daşnak komitəsindən Avadis Anaronqyan və fransızlara təmayüllü Boqos Nubar təmsil etmişlər. İngilislərin fəal dəstəyilə ermənilərin istəkləri nəticəsində 10 avqust 1920-ci ildə imzalanan "Sevr müqaviləsində Şərqi Anadoluda "Erməni dövlətinin qurulması maddəsi yer almışdır.

İngilislərin dəstəyilə lovğalanan ermənilər hələ "Mondros müqaviləsi"nin ardından yaxşıca azğınlaşmış, Şərqi Anadoluda türklərə təcavüzlərini artırmışdılar. Bu təcavüzlərə qarşı milli müqavimət hərəkətləri doğmuşdu. Lakin bunlar dağınıq bir halda idilər. Bunları bir qaydaya salmaq, sonra müttəfiqlərin sınağından uzaq Şərqi Anadoludakı türk güclərini dağıtmamaq lazım idi. Mustafa Kamal ilə görüşən Kazım Qarabəkir məmləkətin pis vəziyyətdən qurtarılması üçün birlikdə çalışmaq qərarı aldılar. Kazım Qarabəkir 3 mart 1919-cu ildə Ərzurumdakı artilleriya komandanlığına təyin edildi. Qarabəkir paşa bu bölgədə milli dirənişçilərlə təmasa başladı. O, ingilislərin təkidinə baxmayaraq, əmrindəki artilleriyanı dağıtmamaq üçün hər çarəyə baş vurdu.

İngiltərə artilleriyanı dağıdıb ermənilərin bu bölgədə asanlıqla hərəkət etmələrini təmin etmək istəyirdi. İngilislərin milli müqavimət hərəkətləri və milli mübarizə qüvvələrinə qarşı istifadə etdiyi taktikalardan biri də ermənilərlə kürdləri ayrı-ayrı deyil, bunların güclərini birləşdirərək istifadə etmək idi. "Bu iki ünsürün bir-birlərilə yaxşı münasibətlər qurmaları və istiqbala aid söylərindən müştərək hərəkət etmələri ingilislərin başdan bəri arzuladıqları bir xüsusiyyət idi. İngilislər uzun illər erməni və kürdlərin eyni soydan gəldiklərini və əqrəba bir millət olduqlarını belə təbliğ etmişdilər. Erməni-kürd yaxınlaşması ingilis mənfəətləri üçün fəvqəladə bir nəticə təmin edəcəkdə. Bunu rəsmi bir təşəkkülə sövq etmə istəklərinə girən İngiltərə ilk planda istəyinə nail olmuş və ermənilərlə kürdlərə müştərək bir cəmiyyət qurdurmuşdu. 1920-ci ildə Parisdə qurulan bu cəmiyyətdə "Hoyban" adı verilmişdi... Xüsusilə "Sevr müqaviləsi"nin bağlandığı zaman fəal olan bu cəmiyyət müqavilə hökmləri içərisində kürdlər ilə əlaqəli maddənin əlavə edilməsini də təmin etmişdi."(233).

Dünən kürdləri qətl edən ermənilər bu gün (1920) onları öz ittifaqlarına alıb əməllərini həyata keçirmək uğrunda istifadə etmək istəyirdilər. Onları bu yola təşviq edən ingilislər idi. Lakin kürdlər arasında bir ovuc aldadılmışlardan başqa bu ingilis-erməni oyununa uyan olmadı. Əksinə, bu oyun və təbliğata kürd qardaşlarımız qarşı çıxdılar. "Bütün cənub cəbhəsi üzərində ingilislərin apardıqları təbliğat ilə ermənilərin İğdır cəbhəsində söylədikləri söz eyni idi, hər ikisi də kürdlərlə ermənilərin qardaş olduqlarını iddia edirdilər. Beləcə məqsədlərini ortaya qoyur, tərəfimizdən bir söz söyləməyə lüzum buraxmırdılar. Düşmənin sözlərinin nə demək olduğunu tayfa ağaları çox yaxşı anladılar. İngilislərin qızllarına arxa çevirdilər və cənub sərhəddimizə qarovulcu oldular." (234).

Milli mübarizə qüvvələrinə qarşı erməni-kürd işbirliyini təmin edə bilməyən İngiltərə erməniləri təkbaşına axıra qədər istifadə etməyi əldən buraxmadı. Cənub-şərqi Anadoluda Urfa, Mardin və Qaziantepi işğal edən ingilislər bölgədəki erməniləri türklərə qarşı istifadə etdilər. İngilislərin dəstəyindən təkəbbürlənən ermənilər türklərə hücum etmiş, bir çox insanı

öldürmüş, onların mal və mülklərini qarət etmişdilər. Bu vəziyyət Qaziantepdə fəlakət halını almışdır. (235). Qərbi Anadoluda yunan hərəkəti ilə birlikdə şərqdən "Erməni Respublikasının silahlı qüvvələrinin milli mübarizə qüvvələrinə hücumu əskik olmadı. Bu erməni hücumlarına son vermək üçün şərq cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşaya 24 sentyabr 1920-ci ildə ermənilərə qarşı hücum əmri verildi. Sarıqamış, Kağızman, Qars ermənilərdən geri alındı. Erməni ordusu məğlub edilmiş, türk ordusunun önü açılmışdı. Türklər daha irəliyə gedə bilərdilər. Bu vəziyyət qarşısında ermənilər aman dilədilər. 18 noyabr 1920-ci ildə türk qərargahına gələn erməni nümayəndələri ilə sülh danışıqlarına başlandı. 3 dekabr 1920-ci ildə "Gümrü sülh müqaviləsi" imzalandı. Bu müqaviləyə görə, ermənilər "Sevr müqaviləsi"lə özlərinə verilən Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Trabzon, Elazığ və Sivas vilayətlərindən vaz keçdilər.

Bolşeviklər 18 fevral 1921-ci ildə "Ermənistan Respublikası"na son verdilər. Ermənilər bolşeviklərə qarşı üsyan etdilər, hətta Mustafa Kamaldan yardım istədilər!..

Yeri gəlmişkən bunu da qeyd edək: bolşeviklər də erməni məsələsindən istifadə edərək Şərqi Anadoluda bəzi vilayətləri "Ermənistan Respublikasına daxil etmək, sonra isə bu "Respublika"ya son verdikdə bu vilayətləri Rusiyaya daxil etmək kimi bir mövqedə olmuşlar...

Bolşevik Rusiyasının şefləri ilə türk nümayəndələri arasında Brest-Litovskda müzakirələr davam edərkən 13 yanvarda "Pravda" qəzetində Leninin və Stalinin imzalarını daşıyan bir məlumat yayılmışdı. "13 nömrəli Dehre" adıyla verilən bu məlumatın məqsədi haqqında Hikmət Bayur belə yazır: "Kommunistlərin əvvəl bir dövlət kimi tanıdıqları ölkələri sonra bir-bir yenidən boyundurq altına almalarına baxıldıqda Diyarbəkirdən cənuba sürüşəcək bir Ermənistan yolu ilə çarların Ağ dənizə çıxmaq siyasətini həyata keçirməyi sınaqdan keçirdikləri hökm oluna bilər." (236). Bu məlumat qısaca belədir:

"İşçi və kəndli hökuməti Rusiyada və Türkiyədə ermənilərin istərlərsə tam müstəqilliyədək öz talelərini özlərinin təyin etmə haqlarını dəstəkləyir. Nazirlər təşkilatı bu haqqın həyata keçə bilməsinin ancaq azad bir referendum üçün əvvəlcədən inam təmin etməsilə ola biləcəyinə inanır. Bu inamlar bunlardır:

- a) Türkiyə əsgəri birliklərinin Ermənistanın sərhədlərindən çəkilməsi və bir erməni milisiyası qurulub orada mal və can güvənliyinin təmin olunması;
- b) yaxın bölgələrə sığınmış erməni köçərilərinin yerlərinə dönmələri;
- c) demokratik prinsiplərə görə seçilmiş simalardan qurulan keçici bir erməni Beynəlxalq hökumətinin yaradılması; bunun şərtləri Türkiyə ilə sülh danışıqları zamanı irəli sürülməli;
- d) müharibənin başından bəri Türkiyə hökuməti tərəfindən qovulmuş ermənilərin yerlərinə dönmələri;

e) bunların yerinə yetirilməsi üçün Qafqaz İşləri Komissarı Şaumyanın ermənilərə yardım etməsi;

f) erməni torpaqlarının xarici birliklərə boşaldılması üçün bir yığma komissiyanın qurulması." (237).

Hikmət Bayurun dəyərləndirməsinə görə, bolşeviklərin qayəsi olan "Şərqi Anadolunu üdmə planı" olan bu planı Rusiyanın nümayəndəsi Çiçerin Türkiyənin nümayəndələrinə qəbul etdirmək üçün çox çalışmış, lakin türk nümayəndələrinin şiddətlə qarşı çıxmaları nəticəsində bu plan nəticəsiz qalmışdır. Bolşeviklər bu məlumatda bəhs etdikləri "Millətlərin öz talelərinin özləri tərəfindən təyini" prinsipinə sadıq qalmamışlar. Onlar 1918-ci ildə qurulan "Ermənistan Respublikası"na son verib onu Sovet İttifaqına qatmışlar. Əgər Sovet İttifaqının rəhbərləri Leninin və Stalinin imzaladıqları bu məlumat müsbət həll edilmiş olsaydı, Şərqi Anadolu bölgəsi də "Ermənistan Respublikası" adıyla Sovet İttifaqının sərhədlərinin içərisinə alınacaqdı.

Son zamanlarda ("Sevr müqaviləsi"ndən sonra) İngiltərənin erməni məsələsinə dair aldığı tövr bu məsələni ABŞ-ın üstünə atıb özünü dövrədən çıxarmaq olmuşdur. Bu vaxtlar ermənilər də ABŞ-da, ABŞ-ın mandatında bir "erməni dövləti"nin qurulması üçün sıx təbliğata və təzyiqlərə girişmişdilər. İngilislərin və ermənilərin təkidləri nəticəsində ABŞ vəziyyəti yerində analiz etmək üçün general Harbordun rəhbərliyində bir heyəti Anadoluya göndərdi. 1919-cu ilin sentyabr ayında Mersinə gəlib, buradan Şərqi Anadolu gəzisinə başlayan Harbord Ərzuruma qədər gəldi. Burada Kazım Qarabəkir tərəfindən qarşılanan Amerikalı generala türklərin ermənilərlə əlaqəli görüşünü ehtiva edən bir raport verildi. Ayrıca, Mustafa Kamal ilə də görüşən generala Mustafa Kamal paşa bir memorandum verdi. General Harbord Şərqi Anadolu gəzisi nəticəsində ABŞ Prezidenti Vilsona verdiyi raportda: "Böyük Ermənistanı gəzdim, lakin içərisində bir erməni belə görə bilmədim," - demişdir. Vilson da prinsiplərinin 14-cü maddəsinə görə, o bölgədə bir erməni dövlətinin qurula bilməyəcəyi qərarına kəldiyini açıqlamışdır. Bu hadisədən sonra ABŞ erməni məsələsinin adını bir daha anmamışdır. Beləliklə, İngiltərənin ermənilərin işinə ABŞ-ı qatıb, ondan istifadə etmək taktikası bir nəticə verməmişdir.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlətləri arasında bağlanan müqavilələr nəticəsində Anadolu bu üç dövlətin nüfuz bölgəsinə ayrılmış, Adana, Qaziantep, Maraş, Urfa və həvalesi fransızlara verilmişdi. Fransızlar bu bölgəni ələ keçirmək üçün hərəkətə keçidilər. Bu bölgələrə yerləşmək və buralarda möhkəmlənmək üçün öz imkanlarını kifayət qədər görməyən Fransa hökuməti ermənilərdən istifadə etməyi planlaşdırdı. Beləcə, ingilislərdən sonra fransızlar da erməniləri Türkiyə üzərindəki əməllərini həyata keçirmək uğrunda bir oyuncaq olaraq istifadə etmişlər. Fransızların erməniləri müdafiə edib onlara

kömək etmələri çox daha əvvəllər başlamışdı. "Fransada xalq üzərində böyük nüfuzə sahib Clemenceau, böyük sosialist lider Jaures və yazıçı Anatole France 1900-cü ildə on beş gündən bir yayınlanan "Pro-Armenia" jurnalında birləşərək erməni müstəqillik hərəkatı üçün dəstək vəd etdilər." (238). Fransızlar bu davranışları ilə ermənilərin simpatiyalarını öz üzərlərinə çəkmək, Orta Şərqdəki əməllərini həyata keçirmək üçün ingilislər və ruslar kimi ermənilərdən istifadə etmək istəmişlər. Onlar erməniləri istifadə etmək fəaliyyətinə "Mondros müqaviləsi"nin ardından sürətli bir şəkildə başlamışlar.

"Mondros müqaviləsi" bağlanır-bağlanmaz Fransanın nüfuz bölgəsinə erməni axını başlamışdı. Fransızlar "Kilikiyani sizə verəcəyik" vəd ilə erməniləri könüllü olaraq fransız ordusuna qatılmağa çağırmışdılar. "Daşnaksütyun bir yandan ruslar tərəfindən aldadılırkən, digər yandan da Fransa hökuməti tərəfindən aldadılırdı. 1916-cı ilin sonlarında Fransa Xarici İşlər Naziri Suriya və Anadolu ermənilərinin toplanıb Şərqi regionunda vuruşacaq könüllülər istəyir və qarşılığında müharibədən sonra Fransanın payına düşəcək olan Kilikiyanın ermənilərə verilməsini vəd edirdi." (239). Bu çağırışlar nəticəsini verməkdə gec qalmadı. Fransız albay Romiev idarəsində bir erməni dəstəsi İskəndərünə çıxdı. Sonra general Premonua "Ermənistanın idarə şefi" ünvanı ilə Kilikiyanın idarəsi verildi. Onun zamanında Adanaya Suriyadan 120 min erməni köçürsü gəldi. (240). İstər Fransız əsgəri uniforması geydirilmiş erməni əsgərləri, istərsə də erməni xalqı Fransa əsgərlərinin himayəsində türkləri qətl etməyə başladılar. Qətləliam o dərəcəyə çatmışdı ki, fransızlar belə hürkməyə başlamışdılar. (241).

Fransızlar 21 mart 1918-ci ildə Albay Romiev komandanlığında erməni könüllü əsgərlərilə bərabər Adanaya girdilər. Bu zaman şəhərə böyük bir erməni axını başladı. Əvvəldən Adana ilə heç bir əlaqəsi olmayan minlərcə insan bura gəlib yerləşdi. (242). Fransızlar təşkilat və tərtibatı genişləndirmək fikrində bir bayraqdar olaraq albay Normahı göndərdilər. Normah gəldiyi gün erməni gənclərini ətrafına toplayıb, onları silahlandırdı. Komitəçi Vahanı polisın müdir müavinliyində, bu qəbildən bəzi adamları da katiblik və tərjüməçilik kimi işlərdə istifadə etdi. Bütün bunlardan ermənilər çox təkəbbürləndilər. Fransızlar isə müdaxilələrini daha da artırdılar. Xalq çox həyəcan keçirərək necə qurtaracağını və necə bir tədbir alacağını düşünməyə başladı. Onlar can və mallarını qurtarmaq qayğısı ilə qarovulçulardan başqa özləri də gecələri sabaha qədər növbə tutmağı uyğun gördülər. (243). Erməniləri siyasi və iqtisadi mənfəətləri uğrunda istifadə edən fransızlar öz bayraqları və erməni bayraqlarının asılmasına icazə verdikləri halda, türk bayrağının asılmasına icazə vermədilər. (244).

Eyni vəziyyət Kozanda da baş verdi. 1919-cü ildə fransız yüzbaşı Tparuva "əsgəri mutasarrıf" sifətilə Kozana gəldi. Ermənilər onu fransız və erməni bayraqlarıyla qarşıladılar. Yüzbaşı türklərə təhdid sovrən bir nitq söylədi.

Kozanın mülki idarəsi və jandarmasını ermənilərə təslim etdi. Bu arada, hardan gəldiyi bəlli olmayan minlərcə erməni şəhərə girib yerləşdi. Bunların çoxuna fransız uniforması geydirib türklərə qarşı istifadə edirdilər. Erməni-fransız qruplaşmaları yollarda türkləri öldürməyə başladılar. Zəngin müsəlmanların pullarını və mallarını qəsb etdilər. (245).

Anadoluda fransız bölgəsinə ayrılan yerli fransız qüvvələrinin böyük bir qismini ermənilər təşkil edirdilər. Fransız dəstələrinin üçdə biri fransız əsgərlərindən, qalanı yerli ermənilərdən ibarət idi. Erməni millətindən olan əsgərlərin sayı 18 min nəfərə yaxın idi." (246).

Kilikiya və Suriya Fransız Qüvvətləri Baş Komandanı general Qouraundun əmrində də üç böyük erməni dəstəsi vardı. "Erməni qüvvətləri dünyanın dörd tərəfindən gələn minlərcə milliyətçi erməni könüllüsündən təşəkkül edirdi. Təbii ki, bu könüllü ermənilər fransız uniforması geyir, fransız bayrağı altında çarpışırdılar. Fəqət onların xüsusi bir bayraqları da vardı." (247).

Mustafa Kamal paşa 31 mart 1920-ci ildə Refet Beleye İtalyan agentini vasitəsilə bütün dünyaya duyurulması üçün Adana və ətrafındakı vəziyyət haqqında bunları bildirirdi:

"Adananın əhvalı gündən-günə pisləşirdi. Fransızlar Maraş və Urfada etdiklərini Adanada da eynən tətbiq edərək erməniləri silahlandırıldılar. Bunlar müsəlmanlara hücum edir, Kozan ətrafında müsəlman əhalisindən toplanan silahları, heyvan və ev əşyalarını ermənilərə verirdilər. Kozan civarında Hamam, Qurdoğlu bağı, Toklunlu bağı, Çolağ Həsən, Yassı, Cani, Əhməd ağa və Qabasaqqal kəndləri erməni jandarma və könüllüləri tərəfindən tamamilən yox edilmişdi. Bu kəndlərdən qaçaraq xilas olan əhalidən 1.750 adam Ceyhan və 1.500 adam Karşantı tərəflərinə hicrət etmişdilər. Yaşları uyğun olan ermənilər bir-birinin ardınca silahlandırılarkən tək bir müsəlman jandarma belə qeyd edilmirdi...

Fransızların Kilikiyada və ətrafında yaratdıqları vəziyyət türklər və ermənilər arasında qarşılıqlı bir intiqam hissini oyandırır. Yaradılmış bu vəziyyət nəticəsində də işğal baş tutmasaydı, əhalinin bir-birini boğmaları elan ediləcəkdə. (248). Bu da bütün dünyanın qəbul etdiyi "mədəni" fransızlar!

Fransızların Birinci Dünya müharibəsindən sonra Anadoluya əsgər yeritmələri və özlərinə yardımçı olaraq erməniləri seçmələri onların türk millətini əsir almaq uğrunda son səyləri olmuşdur. Türk millətinin Vətəni qurtarmaq uğrunda özüm və qərarı Adana, Maraş, Urfa və Qaziantep xalqının fədakarca mübarizəsi düşmənin imperialist niyyətini qurşağında buraxmışdır. Fransızlara alət olan ermənilər də bu hərəkətlərilə öz-özlərini xərcəlmişlər.

Fransızların və ingilislərin erməniləri necə istifadə etdiklərini Hikmət Bayur öz əsərində belə dəyərləndirir: "...Qısacası, bütün müharibə boyunca fransızların və ingilislərin ən iqtidarlı ağızlardan ermənilər lehinə çıxan sözləri

siyasi olmaqdan çox insanlıq pərdəsinə bürünən bir xüsus daşımıdır. Yəni əbəs yerə ümidləndirilən ermənilər Osmanlı dövlətinə qarşı ayaqlandırılmış və beləcə məhvə sürüklənmişlər. Fransızlar ermənilərin əsl istəkləri olan muxtariyyət və müstəqilliyi heç bir zaman onlara açıqca vəd etməmişlər. Yəni ermənilər ancaq öz millətindən olan ziyalıların və komitəçilərin xəyal və səylərinin qurbanı olmuşlar." (249).

BƏZİ YAZIŞMALAR

Birinci Dünya müharibəsi bitmək üzrə idi. Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabından sonra rus əsgərləri komandanlarını dinləməyərək cəbhəni tərk edib öz məmləkətlərinə getmiş və cəbhədə Rusiya birliklərinə bağlı erməni çetələri qalmışdı. Bu çetələrin yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq silahsız müsəlman xalqını öldürüb yox etməyə başladıkları haqda müsəlmanlardan yazılı şikayətlər gəlirdi. İşğal altında olan bölgələrdən qaçaraq Osmanlı ordusuna sığınan bəzi insanların ifadələri çox həyəcanverici mahiyyətdədir.

Ərzincan çevrəsində məşhur erməni çetə rəislərindən olan və Birinci Dünya müharibəsi başlarında Şərqi Qarahisarda müsəlmanlara qarşı qətliam törədib Rusiyaya qaçan Sivaslı Muradın, Ərzurum bölgəsində dəhşətli və faciəvi hadisələr törədən erməni komandanlarından Andranikin, Bayburtda və Muşun yaxınlığındakı Talər vadisində qətliamlar törədən və bu yörədə Osmanlı ordusunun hissələrinə hücumlar təşkil edən Bayburtlu Arşakın adamlarıyla birlikdə törətdikləri qətliamlar tarixdə silinməz iz buraxmışdır.

a) Osmanlı Qafqaz orduları komandanı Rusiyanın Qafqaz Orduları Baş Komandanı general Przevalskiyə (250) 24 dekabr 1917-ci il tarixli və 7312 nömrəli rəsmi yazı ilə Suşəhərindən göndərdiyi rəsmi məktubda belə deyirdi: "Rusiya ordusunun işğalı altında və ordularının qarşısında olan bölgələrdə yaşayan Osmanlı xalqının istər yerli, istərsə də xaricdən gələn ermənilər tərəfindən mal, can və namusları təcavüzə uğradığı sənədlərdən anlaşıldığına görə, Rusiya ordusu yüksək komanda heyətinin istəklərinə qarşı olan bu vəziyyətin sərt əmirlərinizlə qarşısı alınmasına çalışılması ifadəsilə xahiş edir." (251).

b) Bu məktuba bir cavabın gəlməməsi və müsəlman xalqa qarşı törədilən zülmərlərlə əlaqəli şikayətlərin davam etməsi nəticəsində Qafqaz ordusu komandanlığı, Suşəhərindən Rusiya Qafqaz ordusu komandanı general Odişelidzeyə yanvar 1918-ci il tarixli və 516 nömrəli rəsmi yazıda eynilə belə deyirdi: "Ərzincanda imzalanan "atəşkəs müqaviləsi" nə görə, rus birliklərinin təsbit edilmiş bölgələrdən torpaq və dəniz yolu ilə geriyyə çəkilmələri səbəbilə qismən boşalan, qismən də əsgər sayının azalan yerlərdə və bu cümlədən olan

Trabzon, Ərzurum və Bitlis vilayətlərinə bağlı qəsəbələrdə, kəndlərdə və yollarda, xüsusilə erməni çətalərinin və rumlar ilə məskun yөрələrdə də rumların davamlı olaraq müsəlmanların namusuna, canına və malına hücum etməyə başlanmış, hətta vəhşicəsinə qətlialmlar törədilmişdir. Bu cür faciəvi hadisələr sərhədləri müxtəlif yerlərdən keçərək birliklərimizə sığınan müsəlmanların ifadələrindən anlaşılmış və son zamanlarda bizim tərəfə sığınan iki rus zabitinin vermiş olduqları ifadələri ilə də doğrulanmışdır,"- deyildikdən sonra bu vəziyyətin sərt əmərlərlə qarşısı alınması rica olunmuşdur. Eyni yazı təkrar Przevalskiyə də yazılmışdır.

c) Bu arada, Rusiyanın Qafqaz Orduları Baş Komandanı general Przevalskidən Osmanlı komandanına gələn 01 yanvar 1918-ci il tarixli və 56057 nömrəli rəsmi məktubun mətni eynilə belədir: "Hörmətli general, 24 dekabr 1917-ci il tarixli və 7312 nömrəli rəsmi məktubunuzda bildirilən istəyə uyğun olaraq, "Ərzincan atəşkəs müqaviləsi"nin 12-ci maddəsinə əsaslanıb 13-cü maddənin tamamilə ləğv edilməsi üçün heç bir çətinliyin olmadığını diqqətinizə ərz edirəm. Komandanlığın altındakı ordular tərəfindən işğal edilmiş bölgələrdəki müsəlman xalqa qarşı ermənilər tərəfindən törədilən və tərəfindən bildirilən zülm və uyğunsuz hərəkətlərə, işğal edilmiş vilayətlərdə bu maddə haqqında dərin və diqqətli bir araşdırma aparılması və bu vilayətlərdəki Osmanlı xalqına qarşı törədilən hər cür şiddətli davranışların zamanında qarşısı alınması üçün təsirli və şiddətli tədbirlərin düşünüldüyü haqqında təcili əmərlər verildiyini də ərz edirəm." (General Przevalskinin bu məktubu ilə ermənilərin işğal bölgəsindəki müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklər rəsmən doğrulanmışdır).

d) General Odişelidzedən Qafqaz Cəbhəsi Osmanlı Orduları Komandanına gələn teleqraf eynilə belədir:

"Aşağıdakı kədərli hadisələri dövlətinizə təəssüf hissi ilə ərz etməyi özümə bir vəzifə bilirəm. Bəzi pozğunçuların guya müsəlmanların ixtilal çıxaracaqları haqqında yaydıqları xəbərlərə görə, Ərzincanda 15/16 yanvar 1918-ci il gecəsi şəhərdə olan əsgəri birliklərə aid əsgərlər öz başlarına müsəlmanların evlərində axtarış aparmağa başlamışlar. Bu zaman tapança mərmisi ilə bir əsgərin yaralanması şəhərin müxtəlif yerlərində axtarışa qarşı çıxan müsəlmanlar əleyhində silahdan istifadə etməyə səbəb olmuş və nəticədə hər iki tərəfdən yaralanan və ölənlər varsa da, sayı hələ məlum deyildir. Zabıtlərin müdaxilə etməsi qan tökülməsinə son vermiş və döyüşün genişlənməsinə əngəl olmuşdur. Baş vermiş hadisəyə görə dərin kədərimizi dövlətinizə bildirir və istər təşəbbüscü olanlar ilə əminamanlığı pozanlar haqqında, istərsə də müsəlmanlar haqqında doğru olmayan xəbərləri yayanlar haqqında tərəfindən ən sərt tədbirlər görüldüyünü və günahkarların ən ağır cəzaya çatdırılacaqlarını ərz etməklə dərin hörmətlərinin qəbulunu rica edirəm.

Nömrə 132 10 yanvar
1918 ODİŞELİDZE."

e) Osmanlı komandanının general Odişelidzeyə göndərdiyi aşağıdakı məktubda da Ərzincan hadisələri anılmışdır:

"Rusiyanın Qafqaz Ordusu Komandanı general-mayor Odişelidze cənablarına.

Hörmətli General! Əvvəldən bəri Rusiya ordusunun işğalı altındakı torpaqların orasında-burasında görülən və sənədlərlə isbat edilən erməni zülmünə, xüsusilə Rusiyanın Qafqaz Ordusunun I Artilleriya Qərargahının Ərzincandan çəkilməsindən sonra Ərzincan və ətrafındakı kəndlərdə daha böyük miqyasda davam edilmişdir. Ermənilər tərəfindən müsəlmanlara qarşı törədilən bu zülm yalnız qorumasız yerlərdə gördüklərini öldürməklə qalmayıb, son zamanlarda bəzi kəndlərdə müsəlman xalqının namusuna təcavüz etməyə, mallarını qarət etməyə və evlərini yandıрмаğa qədər irəli gedilmişdir. Bu cümlədən olaraq 12 yanvar 1918-ci ildə Ərzincanın 18 km cənub-şərqindəki Zəkkih kəndi, xalqına hər cür zülm verildikdən sonra tamamilən yandırılmışdır. Bundan başqa, təxminən bir həftə bundan əvvəl də Ardasanın (Gümüşhanə-Torul qəsəbəsinin mərkəzi) 3 km cənub-qərbindəki Koska müsəlman kəndinin 30 nəfərlik bir erməni çətəsi tərəfindən basıqla müsəlman qadınlara təcavüz edildiyi və kəndin yandırıldığı anlaşılmışdır. Baş komandan general Przevalski tərəfindən 19 dekabr 1917-ci il tarixli və 56057 nömrəli rəsmi məktubu ilə verilən etibarnamə tamamilə inandığım halda, hadisələr və bənzər hadisələrin önəlməsini zati-ali komandanından dostluq hissi ilə rica edər, insanlıq və mədəniyyət naminə Osmanlı müsəlman xalqının namus, can və mallarını qorumağa sərf ediləcək söylərə minnətdar qalacağımı ərz edirəm, hörmətli general..."

f) Hadisələr şiddətlənir, acıqlı xəbərlər gəlirdi. Xüsusilə Rusiyanın Qafqaz Ordusu I Artilleriya Qərargahının hərəkəti və Rusiya birliklərinin Ərzincandan hərəkəti və oraları tamamilə tərk etməsi erməni çətələrinin Ərzincana hakim olduqlarını göstərməkdədir. General Przevalskinin məktubuna cavab verilməklə bərabər, erməni zülmələri haqqında əldə edilən məlumatlar generala aşağıda olduğu kimi bildirilmişdir:

**"Rusiyanın Qafqaz Orduları Baş Komandanı
general Przevalski cənablarına**

Hörmətli General, 19 dekabr 1917-ci il (1 yanvar 1918) tarixli və 56057 nömrəli rəsmi məktubunuzu aldığımı soyləməklə şəraf duyuram. "Brest-Litovck müqaviləsi"nin (252) 5-ci maddəsi "Ərzincan sülh müqaviləsi"nin 13-cü

maddəsinin yerinə keçəcəyinə görə, bu sonuncu maddənin arzunuzu uyğun olaraq süll müqaviləsinin mətnindən çıxarılmasıyla əlaqəli olaraq süll müqaviləsinə şərh verildi. Rus ordularının işğalı altında olan Osmanlı müsəlman xalqının ermənilər tərəfindən qəti olaraq zülmə məruz qalmamaları üçün əlaqəli məqamlara və məsul şəxsə sərt və qəti əmrlər verildiyini və hər cür uyğunsuz hərəkətlərin çıxması ehtimalına qarşı təsirli və sərt tədbirlərin alınacağını bildirməniyə bütün qəlbimlə təşəkkür edirəm. Son zamanlarda baş verən bəzi hadisələri əngəlləyən tədbirlərin alınması ricası ilə Qafqaz Ordusu Komandanı general-mayor Odişelidze cənablarına bildirdiyim kimi, ermənilərin zülmü haqqında əldə edə bildiyim bəzi məlumatları şəxsinizə aşağıda olduğu kimi ərz etməyi faydalı gördüm.

Rusiyanın Qafqaz Ordusu I Artilleriya Qərargahının Ərzincandan hərəkətindən sonra Ərzincan qəsəbəsi ilə ətrafdakı kəndlərdə ermənilərin zülmünün yalnız müdafiəsiz yerlərdə rast gəldiklərini qətl etmək, gecə bir neçə evləri basaraq sahiblərini öldürmək kimi nifrətin pislilik olmaqdan çıxaraq bəzi kəndlərin tamamilən dağıdılması, qadınların namusuna təcavüz edilməsi və yandırdıqları kəndlərdəki xalqın qətlə qətləmə dərəcəsinə çatdığını dərin üzüntü ilə dövlətinizə çatdırılmasını özümə vəzifə sayıram. Bu cümlədən olaraq 12 yanvar 1918-ci ildə Ərzincanın 18 km cənub-şərqindəki Zəkkih kəndinin varlığı ermənilər tərəfindən qəzəblə sona çatdırılmışdır. Təxminən bir həftə əvvəl Ardasanın 3 km cənub-qərbindəki Koska müsəlman kəndi 30 nəfərlik bir erməni çetəsi tərəfindən basırlaraq, insanlığı ağladacaq pisliliklər törədildikdən sonra yandırılmışdır. Rusiyanın Qafqaz ordusunun dincəlmək üçün gerilərə çəkilməsi ilə parçalanan ordu hissələrində rus məmləkətlərindən olan erməni dəstələri bu cür hərəkətlərə qarşı dövlətinizin əmr və qadağanlarını nə dərəcədə səmimiyyətlə yerinə yetirdiklərinin təqdirini sizə buraxıram. Onların hərəkətlərinə qarşı əngəlləyici ciddi tədbirlərin sürətləndirilməsi isabətli qərarınızı gözləyir. Səmimi olan hörmətimin qəbulunu rica edirəm, hörmətli General..."

q) Bu məktubdan sonra toplanan məlumatlar ayrı-ayrı həm general Przevalskiyə, həm də general Odişelidzeyə Qafqaz Cəbhəsi Osmanlı Orduları Komandanı tərəfindən aşağıda olduğu kimi yazılmışdır:

"Şuşehrinə, 29 yanvar 1918-ci il.

Hörmətli General, Rusiya ordularının işğalı altında olan Osmanlı torpaqlarındakı müsəlman xalqa qarşı ermənilər tərəfindən davamlı olaraq edilən zülm və nalayiq hərəkətlərin nə qədər pis və acı olduğuna, bu dəfə xəbər alınan bəzi hadisələri də böyük üzüntü ilə sizə çatdırmağa məcbur olduğuma görə kədərlənirəm. Yüksək Rus komandanlıq heyətinin və azad Rusiya ordusunun əsl hissiyatlarına tamamilən qarşı olduğundan əmin olduğum üçün bu vəziyyətin qarşısının dərhal alınması üçün, düşüncəsindəyik:

1. Əslən Zazalar kəndindən olub Ərzincanda yaşayan Qara Məhmədin

oğlu ilə dörd dostu bu ayın başında Xaşxaş dəyirmanında ermənilər tərəfindən parça-parça edilmişlər.

2. Ərzincanda Dəmirçilər yaxınında ermənilər kürd Məhməd ağaya hücum etmişlər və eyni məhəllədə yaşayan bir müsəlman qadınını zorla alıb aparmışlar.

3. Daha əvvəl Ərzincanda bələdiyyə katibi olan Məhmədi ermənilər əsir alaraq bilinməyən bir yerə apardıqları kimi, onun anasını, həyat yoldaşını və dörd yaşındakı uşağını da parça-parça etmişlər.

4. Ermənilər Ardoslu Gülbaharın oğlu Veysinın həyat yoldaşını zorla almaq istəmişlər, lakin onun qarşı çıxmasına görə Veysini öldürmüşlər.

5. Ermənilər Mezra kəndində Hüseyin oğlu Dursunu yenə öz evində öldürmüşlər.

6. Peçençli Mahmudun oğlu İsmail ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür.

7. Ermənilər 1918-ci il 12 yanvar günü Gülerəş kəndini basaraq 17 müsəlmanın qollarını bağladıqdan sonra güllələmişlər.

8. Rus əsgərlərinin paltarlarını geymiş ermənilər 1918-ci il 18 yanvar günü Qara dəniz sahilindəki Fol qəsəbəsindən 50 nəfər qadın və kişini Trabzon tərəfinə aparmış və bunlardan Şarlıbazarının 4 km cənub-şərqindəki Şahmələk kəndində Çakır oğullarından Hüseyin çavuşun cəsədi tapılmışdır.

9. Şahlıbazarının 7 km cənubundakı Qızılağac kəndindən olan iki müsəlmanın əlləri ermənilər tərəfindən bağlanmış və sonra onların cəsədləri süngülənmiş olaraq tapılmışdır.

10. Rum əsilli Qarşlı bir zabıt və bir neçə erməni Fol qəsəbəsi camisinin minarəsinə çıxmış və qəsəbədə dolaşan dörd müsəlmanı güllə yağmuruna tutaraq öldürmüşlər.

11. Torulun Ərikli kəndindən olan Cenberti Vasil və Kosti rum və erməni əsgərləri ilə birlikdə ətraf kəndlərdəki müsəlman xalqını qətl etməyə başlamış və müsəlman qadınlara təcavüz etmişlər. Təəssüflər olsun ki, bu hadisəyə Fol qəsəbəsindəki rus əsgərləri də qatılmışlar.

12. Bir aydan bəri rus əsgəri formasını geyən rumlar və erməni çətələri, Şarlıbazarının qərbində yerləşən Nefsi Şarlı, Ağkilsə və Eynesil kəndlərinin müsəlman xalqını öldürmüş, qadınlarına təcavüz etmiş və mallarını qarət etmişlər.

13. 1918-ci il 25 yanvar günü rus əsgərləri ilə erməni çətələri Çavuşlunun 7,5 km cənubundakı Kırıklı kəndini və Görelenin şərqindəki Filteroğlu ilə Gökeli arasındakı Aralıkoz deyilən müsəlman kəndini basaraq qarət etmişlər.

14. 50 nəfərlik erməni çətəsinin Ardaşanı (Torul qəsəbəsinin mərkəzi) basaraq qarət etdikləri və bazarı yandırdıqları xəbəri bizə çatdırılmışdır.

Yuxarıda ərz etdiyim hadisələr rəsmi sənədlərə və sağlam xəbərlərə əsaslanır. Haqqında sağlam məlumat olmayan hadisələri nəzərinizə çatdırmağa

lüzum görülməmişdir. Ərz edilmiş hadisələr haqqında lazım olan qərarların və tədbirlərin alınacağına və gecikmədən həyata keçiriləcəyinə ümid bəslədiyimi bildirir, on dərin hörmət hissələrimin qəbulunu rica edirəm, hörmətli General..."

h) Hadisələrin davamında təhlükəli bir vəziyyət alındığı və Rusiya birliklərinin tərxisi səbəbilə rus komandan heyətlərinin hadisələrin qarşısını ala bilmədiyi görülmüşdür. Rusiyanın Türküstan II Artilleriyası qərargahının Kelkitdən çəkilməsi o bölgəni də bir qətləmə səhnəsinə çevirmiş, hətta Kelkitdəki müqavilə komissiyası üzvlərinin həyatlarının da təhlükədə olduğu anlaşılmışdır. Bu faciə və hadisələrə bir an əvvəl son verilməsi üçün hər iki tərəfdən tədbirlər alınması Osmanlı orduları komandanlığı tərəfindən rus komandanına aşağıda olduğu kimi təklif edilmişdir (253):

"Nömrə 815

Suşehindən, 2 fevral 1918-ci il.

Hörmətli General, Osmanlı torpaqlarının işğalınız altına girən yerlərində yaşayan müsəlman xalqın Rusiya əsgərlərinin çəkilməsi və yerlərin ermənilərin yerləşməsilə uğradıqları zülmün və qanunsuzluğun çox irəli getdiyini, müsəlmanları diri-diri yandırmaq, onları bir-birinə bağlayaraq güllələmək kimi tükürpərdici cinayətlərin bir-birini təqib etdiyi xəbərini alarkən hiss etdiyim kədərli şəxsinizə bildirməklə acılarımın sonsuz olduğuna inanmanızı xüsusilə rica edirəm.

Bu zülmün əmr və xəbərdarlıq ilə əngəllənməsi zamanının keçdiyinə inanaraq, bu yolda hər iki tərəfdən alınacaq təcili və təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsinin gecikilməyəcəyi şübhəsizdir.

29 yanvar 1918-ci il tarixli və 839 nömrəli bənzər təcavüzlərin getdikcə genişlədiyini və hətta Rusiyanın Türküstan artilleriyasının Kelkitdən ayrılmasından sonra orada olan yığılma komissiya üzvlərinin də həyatlarının təhlükəsizlikdə olacağına iddiaya dəyər yeri olmadığını bildirməklə, seçmə haqqı olmaması səbəbilə Rusiya əsgərlərinin çəkildikləri bölgələrdəki zülm görmüş xalqın namus, mal və canlarının qorunması lazım gəldikdə, tərəfinizin müəyyən edəcəyi şəkildə tərəfindən yardım etmə imkanının hər zaman mövcud olduğunu şəxsinizə çatdırmaqla şərəf duyur və bu münasibətlə təqdim etdiyim dərin hörmətlərimin qəbulunu rica edirəm, hörmətli General..."

General Przevalskiyə göndərilən yuxarıdakı məktubun bir surəti də general Odişelidzeyə göndərilmiş və ondan, çarəsiz qalan Osmanlı müsəlman xalqına yardım etməsi rica edilmişdir.

İ) Ərzincandakı qətləmənin seyri haqqında müxtəlif mənbələrdən məlumatlar alınmaqda və bu qətləmənin qorxuncluğu haqqındakı xəbərlər bir-birini təsdiq etməkdə idi. Qətləmə o dərəcədə davam edirdi ki, süddən kəsilməmiş

uşaqların öldürüldüyü, hamilə qadınların qarınlarının yırtılaraq uşaqlarının çıxarıldığı, insanların diri-diri yandırıldığı, bakirələrə hər cür pislik və alçaqlığın edildiyindən sonra onların parçalandığı və bir çox insanın evlərə doldurularaq yandırılması kimi qeyri-adi faciəvi zümlərə rastlanırdı. Ərzincan ordu komandanı Albay Morelin Osmanlı ümumi qərargahına çatdırılmaq üzrə Rus sülh müqaviləsi komissiyasının üzvü yüzbaşı Tsxaplikinə verilən və eynilə nəşr edilən telefon danışığı, həqiqətən, diqqətləri cəlbədicə xüsusiyyətdədir. General Odişelidzenin yuxarıdakı teleqrafı ilə tərs olan bu telefon danışığı təcavüzləri bütün çılpalığı ilə isbat edir. Bu telefon danışığıyla, içərisindən əsgərin üzünə atəş edilən bir evin yüzlərcə qadın, uşaq və qoca doldurularaq yandırıldığı bildirilmişdir.

General Odişelidzenin bu hadisə haqqında anladıklarını sonradan Ərzincanı təkrardan ələ keçirən türk komandan heyətlərinin və birliklərinin görüşləri və bu təcavüzlərə uğrayanlardan bir qisminin mövcud fotosəkilləri doğrulayırdı. Xüsusilə Alman və Avstriya jurnalistlərinin işğal altında olan Osmanlı torpaqlarındaki erməni zülmünü yazmaq və müəyyən etmək üzrə apardıqları araşdırma gəzintisi zamanında, Ərzincanda ermənilər tərəfindən öldürülərək quyulara doldurulan zülm görmüş insanların tanınmaları məqsədilə çıxarılmaları sırasında jurnalistlər tərəfindən çəkilən fotosəkillər zülmü bütün çılpalığı ilə sənədləşdirməyə kifayətdir. General Odişelidzenin anladıklarına görə, quyulardan səksən-səksən zülm görmüş cəsədlər çıxarılırdı. Bu quyuların sayı 200-dən artıq olmuşdur. Türk birliklərinin Ərzincanı təkrar ələ keçirməsi zamanı qəsəbə və ətrafından topladıqları 800-ə yaxın cəsəd quyulardan çıxarılanlara aid deyil. Çardağlı boğazından Ərzincana qədər olan bütün kəndlərin tamamilən yaxılıb-yandırıldığı, xalqın qeyb olduğu incələmə raportlarından aydın olur. Quyularda tapılan şəhidlərin cəsədləri və bir xarabalıq halına gəlmiş olan Ərzincan ovası bütün dünya mədəniyyətinin gözləri qarşısına sərilməyə hazır vəziyyətdədir.

Tarixşünas Əhməd Refik Ərzincandakı erməni zülmünü belə anladır: "Ərzincanda məhəllələr tamamilən xarabalıq halında idi. Evlərin yıxılmış divarları ermənilərin türklərə verdikləri zülmün ən dəhşətlisinin buralarda olduğunu göstərirdi. Küçələrdə, quyularda yatan, qanları hələ qurumamış təzə cəsədlər ermənilər tərəfindən öldürülən zavallı türklər idi... Dar quyulara baxıldığı zaman insanı müvazinətdən çıxaran hadisələrin buralarda baş verdiyi görünürdü. Bədbəxt türklərin başlarının əzildiyi, quyunun daşlarına yapışmış saçları, dəlik-deşik paltarları görünürdü. Divar dibləri hey türk meyitləri, qolayaq parçaları, kəsilmiş başlar, yağlı sümüklərlə dolu idi... Məzarlığa doğru getdim. Orada bir neçə adam qəbir qazırdılar. Onların yanlarındakı çuvalda bir şey vardı. Baxdım, gənc bir adamın ölüsü idi. Əzilmiş, qap-qara olmuş, paltarları parçalanmış, ayaqları yarıya qədər çürümüşdü. O, 34 yaşında bir tacir imiş.

Onu əqrəbaları quyudan çıxarmışdılar. Ermənilər bu talesiz adamı soyduqdan sonra bıçaqla kəsik-kəsik etmişdilər. Onun dörd uşağı varmış. Qəbir qazanlar bu faciəni anladır, cırıq köynəkləri ilə göz yaşlarını silirdilər..." (254).

i) Sülh müqaviləsi komissiyasından iki adamın Ərzincan qətliamını yerində araşdırmaq üçün general Odişelidzeyə yazdığı teleqrafa cavab alınmışdır: "Albay Morelin yüzbaşı Tsxaplikinə göndərdiyi məktubda bu iş haqqında araşdırma aparmaq üçün yığma bir komissiyanın Ərzincana göndərilməsi imkanı xüsusundakı təklifini, heyf ki, qəbul edə bilməyəcəyimi ərz edirəm. Çünki bu müqavilənin hökmləri adı çəkilən komissiyanın müqavilə şərtlərini həyata keçirdiyi zaman əmələ gələ biləcək hadisələr və yanlış anlaşmalar üçün məqbuldur. Buna görə də mən bu komissiyanın səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə tərəfdar olmadığım kimi, sonralar hər iki tərəf üçün də pis nümunə olmasını arzu etmirəm və bundan başqa, əvvəlcə 23 yanvar 1918-ci il tarixli və 15132 nömrəli teleqrafda ərz etdiyim kimi, Ərzincan hadisələrinə son vermək və günahkarların ən şiddətli cəzalara çatdırılması üçün mənim tərəfimdən qəti tədbirlər görülmüşdür. Dərin hörmətlərimi qəbul etməyizi rica edirəm.

ODİŞELİDZE

25 yanvar 1918-ci il, nömrə 15147."

"Nömrə 967

Suşehrinə, 11 fevral 1918-ci il.

Rusiyanın Qafqaz Orduları Komandanı general-mayor Odişelidze cənablarına

Hörmətli General, 24 yanvar 1918-ci il tarixində aldığımız 15132 nömrəli teleqrafınızın mətni mənə bildirildi. Erməni zülmünün və xüsusilə Ərzincan qətliamına səbəb olanların cəzalandırılacağı haqqındakı vədlərinizə qarşı çox dərin təşəkkürlərimi və şərəf duyduğumu bildirməklə yanaşı, ermənilərin qılıncından qurtularaq tərəfimizə sığınan və yardım istəmək üçün gələn, oradakı hadisələrə şahid olan insanların verdikləri məlumatlar ilə şəxsinizə bildirilən hadisələrin cərəyan edışı yönündən qismən bir-birinə bənzəməklə bərabər, sayı baxımından bir-birindən fərqli olduğunu ərz etməyimə icazənizi rica edirəm.

1. Ermənilərin yanvar ayında yollarda işlədiləcəkləri bəhanəsilə Ərzincandan toplayıb apardıqları 650 müsəlmanın getdikləri yer bilinməməklə bərabər kədərli aqibətləri meydandadır.

2. 31 yanvar 1918-ci ildə (18 yanvar 1918-ci il) Ərzincanda olan erməni çətin rəislərindən Sivaslı Muradın əmrilə şəhərdə gəzdirilən patrullar bütün müsəlmanların Ərzincanın kilsə meydanında toplanmalarını elan etdilər. Bu toplanmanın səbəbini öyrənmək üçün müraciət edən Qocalar Məclisinin üzvlərini

çətə rəisi Murad dərhal edam etdirmişdir. Daha sonra erməni patrulları xalqı evlərindən çıxararaq əvvəl poçtaya toplamışlar, oradan da şəhərdə yaşayan Vahid bəyin qonaq evinə aparmışlar. Gecə saat 3-də, təxminən 1.500 müsəlman ilə doldurulan bu qonaq evi hər tərəfdən atəşə verilmişdir. Yanmamaq üçün özlərini pəncərələrdən atmaq istəyənlər də qonaq evinin ətrafında toplanan ermənilərin güllə və süngülərilə öldürülmüşlər.

3. Yenə həmin gecə şəhərdəki Qala Qışlağına və üç böyük qonaq evinə doldurulan qadın və uşaqlar vəhşicəsinə yandırılmışlar. Şəhərdə 1.000 yaxın evi uçurdub yandırmışlar.

4. Bayburtda olan erməni çətə rəislərindən Arşak 7 fevral 1918-ci il tarixində ətraf müsəlman kənd sakinlərinin Bayburtda toplanmaları haqqında xəbər göndərmişdir. Sonu bəlli olan bu vəziyyətdən qaçan xalqın bir qismi sığınmaq və yardım istəmək üçün Kelkitdəki müqavilə komissiyasına qədər getmişdilər. Bu dövətə gedənlərin nəyə uğradıqları məlumdur.

5. Köse ilə Trabzon küçəsi üzərində Türkünstan XXIII alayının gördüyü müsəlman ölümlərinin sayı adamın tüklərini ürpərdəcək dərəcədə çox olmuşdur.

6. Son olaraq, Rusiya ordusundan ermənilərə ötürülmüş torpaqlarda müsəlman xalqın yeni doğulmuş körpə uşaqlara qədər öldürülməsi, Trabzon bazarının qarət edilməsi və yandırılması, Trabzondakı "Tekel" tütünlərinin mənimsənməsi, Rizənin alovlar içərisində qalması və buna bənzər bütün faciəvi hadisələr diqqətinizi çəkmək üçün məni müraciət etməyə və qəti tədbirlərin dərhal alınması təmənnasında olmağa zorlamışdır.

7. Ərzincandakı çətə rəisi erməni Muradın Ərzincana bağlı Mamahatunda (bugünkü Tercan qəsəbəsi) törətdiyi zülmü Əhməd Rəfik belə anladır: "Mamahatun dağıdılmış camilərini, yandırılmış evlərini və parçalanmış övladlarını sinəsinə gömmüş, sanki ağlayırdı. Ermənilər Ağqoyunlulardan qalma camini partlatmış, əhalidən bir çoxunu qoca-cavan, böyük-küçük demədən acımasızca öldürmüşdülər. Aşağıdakı bir dərənin kənarında olan geniş bir çuxur yüzlərcə türkün cəsədlərilə dolu idi. İylənmiş insan cəsədləri paltarlarıyla, çarıqlarıyla birlərinə qarışmışdı. Bu cəsədlərin əriyən yağları, əzilmiş başları, qopmuş qolları və ayaqları üst-üstə yığılmışdı..." (255).

8. XV artilleriya komandanı general-mayor Kazım Qarabəkir 25 sentyabr 1919-cu ildə Ərzuruma gələn amerikalı general Harbordun heyətinə verdiyi raportda ermənilərin Mamahatunda törətdikləri zülmü belə anlatmışdır: "Ordumuz 22 fevral ayında Mamahatunu işğal etdi. Burada sağ olan bir nəfər belə qalmamışdı. Buranın bütün əhalisi böyük bir çuxura doldurularaq qətl edilmişdi, hər tərəf yanırı. Bunları öz gözlərimlə gördüm..."

9. Muradın Bayburtdakı erməni çətə rəislərindən biri olan Arşaka verdiyi əmrlər və Arşakın yenə eyni kanalla Murada göndərdiyi raportlardan aydın olur ki,

işğal altında olan torpaqlardakı müsəlman xalqın ermənilər tərəfindən tamamilə yox edilməsi daha əvvəl qərarlaşdırılmışdır. Bizə görə, bu raportlar şübhəyə götürən bir yer buraxmamışdır. Bu gün taleləri ermənilərin zülmünə və əsarətinə buraxılan Osmanlı müsəlmanlarından heç birinin namusu, malı və canı mühafizədə deyildir.

Hörmətli General, qəti və sərt tədbirlərlə bu zülmün qarşısına keçmək üçün bəslədiyiniz dərin insanlıq hissinizin heyranı və minnətdarıyam. Yalnız bu təmiz niyyətin təsirli olması üçün icrasının da məqsədlə birləşməsi və imkanların yaradılması, istifadə edilməsi lazımdır ki, sizdən dərin hörmətlə rica etdiyim tərəf də budur. Dərin hörmətlərimin..." (256).

J) Rusiya əsgərlərinin öz məmləkətlərinə döndükdən sonra erməni çətlərinin işğal altında qalan torpaqlarda hakim vəziyyətdə olmalarına və onların törətdikləri qətləmə qarşı Rusiya komandan heyətinin çarəsizlik içərisində olduğu görünür. Beləliklə, müsəlman xalqının planlı bir şəkildə qırğına doğru getdiyi aydın olur. Hər tərəfdən qətləmə xəbərləri gəlməyə başlamışdır. Kəndlər dağıdılıb yandırılmış, mallar qarət edilmişdir. Osmanlı Qafqaz Ordularının Komandanı birliklərinin bir qismini irəli yeritmək məcburiyyətində qalmış və aşağıdakı teleqrafla vəziyyəti Rusiyanın Qafqaz Orduları Baş Komandanı general Przevalskiyə bildirmişdir:

"Rusiyanın sərhədd xətti girişindəki torpaqlarda olan rus əsgəri birliklərinin geri çəkilməsi o bölgələrdəki xalqımızın ermənilərin zülmünə buraxılmasına, buralarda təhlükəsizlik və asayişin tamamilə ortadan qalmasına səbəb olmuşdur. Müxtəlif tarixlərdə erməni zülmü və törədilən pislilər haqqında ərz etdiyim məlumatlara əlavə olaraq bunu da qeyd etmək istərdim ki, asayişsizlik gündən-günə artmaqdadır və əldə edə bildiyim məlumatlara görə, Ərzincan, Ardasa (Torul), Gümüşhanə, Vəqifbəkir, Pulthanə ətrafı bir-birinin ardınca qətləmə bölgəsinə çevrilmişdir.

Ərzincan əsgəri komandanlığının albayı Morel tərəfindən Refahiyyə müqaviləsi komissiyasının rus üzvlərinə göndərilən və yüzbaşı Tsxaplikinin imzası ilə Refahiyyədən mənə göndərilən teleqraftan 1918-ci il 15/16 yanvar gecəsi Ərzincanda çox qorxunc bir hadisənin meydana gəldiyini böyük kədərlə öyrəndim. Alınan məktubda silah gizlədildiyi zənn edilən bir evin aranması zamanı guya bir müsəlman tərəfindən bir əsgərin yaralanmasının hadisəyə səbəb olduğu, Ərzincandakı əsgərlər arasında çaxnaşma yaradaraq müsəlmanlardan (mənə görə məsum olan) 100-dən artıq adamın öldürüldüyü və bu evin yandırıldığı qeyd edilmişdir. Bu gün Rusiya əsgəri birliklərinin Ərzincanda olmamasından istifadə edərək 25 ildən bəri Ərzurum, Van və xüsusilə Bitlis vilayətlərində üsyanlarla hökumətin sakitlik və rahatlığını pozmuş, dəfələrlə qətləmə girişmiş və qiyabi olaraq Osmanlı məhkəmələri tərəfindən edamə məhkum edilmiş erməni çətlə

rəislərindən Sivaslı Murad başına topladığı adamlarıyla idarəni əlinə almışdır. Albay Morelin şəkildən başqa bir mahiyyətinin və əmr etmə qüdrətinin olmadığına baxılırsa, bu son hadisə də 24 dekabr 1917,22 yanvar 1918,29 yanvar 1918,2 fevral 1918-ci il tarixli və 7312,632, 738,816 nömrəli məktublar və teleqraf ilə göndərdiyim 11 fevral 1918-ci il tarixli və 917 nömrəli teleqrafımda bildirdiyim hadisələrin davamı olub, ermənilərin qurduqları bir plana uyğundur. Beləcə bir-birini təqib edən və edəcəyindən də ən xırda bir şübhə olmayan, evlərin yandırılması, insanların öldürülməsi, malların qarət və namusa təcavüz edilməsi kimi cinayətlərlə Osmanlı müsəlman xalqının yox edilməsi planlaşdırılmışdır. Rusiyanın yüksək komandan heyətinin yaxşı niyyətini bütün qəlbimlə dəstəkləməklə bərabər, heyif ki, seçmə haqqının bu anarxiyanın qarşısına keçməyə gücünün yetmədiyini, hadisələrin artaraq davam etməsilə açıqca görülməkdədir. Polkovnik Morelin Yüzbaşı Tsxaplikinə göndərdiyi teleqrafın bir paraqrafında eynən (Ərzurum - Ərzincan yolunun üzərində kürdlərin əsgərə, qatarlara və ambarlara davamlı hücumlarına görə, yolun iki tərəfində olan və kürd çətlərinə sığınacaq olan kəndləri dağıtmaq surətilə cəzaverici tədbirlər almağa məcburam) yazılmış olub əsgəri zərurətlərdən və müharibənin uyğun gördüyü hallar səbəbilə alınmış tədbirlərdən şikayət etmək ağla gələn məsələlərdən deyilsə də, evlərin yandırılması xüsusunun əsgəri zərurətlər ilə uyğunluq göstərən bir yeri olmadığı, bu kəndlərin məktubumda ərz və izah etdiyim şəkildə ermənilər tərəfindən yandırıldığı və bunun bəzi səbəblərlə bu şəkildə göstərilməsi lüzumlu görülən hadisələrdən bəlli olduğu qənaətini bəsləyirəm. Osmanlılar ilə ruslar arasında davamlı və sağlam bir dostluğa doğru müştərək addımlar atılarkən ermənilər tərəfindən törədilən bu cinayətlərin və yandırılıb-dağıntıların yanlış bir anlayış ilə ruslara yüklənəcəyi aşkardır. Bu səbəblə yerli xalqda əmələ gələcək təhlükəsizliyin genişləyəcəyi də aşkar olub, bununla qurulmasına çalışılan sülhün və sevginin zəifləməsi və bunun yalandan başqa bir şey olmadığına inandığıma görə məni haqlı görməyinizi şəxsinizdən rica edirəm.

Kelkitdəki qarışıq sülh müqavilə komissiyasının Osmanlı və rusiyalı üzvlərindən aldığı bir teleqrafda da artilleriya və diviziya komandanlarının 4 fevral 1918-ci il tarixində saat 3-də Kelkiti tərk etdikləri və yuxarıda anılan ermənilər tərəfindən müsəlman xalqa qarşı törədilən zülmədən son dərəcə kədərli olduqları bildirilmişdir. Bu gün Kelkitdə tək bir Rusiya əsgərinin qalmaması səbəbilə komissiya üzvlərindən Kelkit və ətrafındakı insanların canlarını, əşya və ərzaq dükanlarını banditlərə qarşı qorumaq üçün kifayət sayda Osmanlı birliklərinin göndərilməsi adı keçən qarışıq müqavilə komissiyası üzvlərinin birlikdə hazırlayıb göndərdikləri protokol ilə istənilmiş və bildiyiniz kimi, onların bu istəkləri yerinə yetirilmişdir.

Sizin ciddi vədlərinizə baxmayaraq, əsgərin çıxarıldığı yerlərdə törədilən zülmün qarşısı alınması bir tərəfə dursun, zülm öz genişliyini də əşaraq atalarının və uşaqlarının, ailə, əqrəbə və yaxınlarının tutulduğunu və yox edildiyini eşidən əsgərimi qıraqdan seyrci olaraq tuta bilməyəcək bir vəziyyət meydana gəlmişdir. Bu səbəblə, rus əsgərlərinin boşaldıqları bölgələrdəki vəziyyəti təcili tədbir və qərarlar ilə insanlıq və mədəniyyət naminə düzəltmək qanunla ortaya çıxmışdır.

Ancaq buna görə rəhbərliyim altında olan iki ordudan bəzi birlikləri irəli çəkmək məcburiyyətində qaldığımı məlumunuza ərz edər, bu hərəkətin Rusiya ordusuna qarşı düşmənçilik göstərmə mənasında olmayıb, Rusiya ordusu birliklərinə qarşı qəti surətdə savaşa girməmək və harda rus əsgərinə rast gəlinərsə, onunla dostluqla davranmaları xüsusunda komandanlarıma qəti olaraq əmr etdiyimi əlavə edirəm. Buna görə "Ərzincan müqaviləsi"nin Rusiya birliklərinin çəkilmiş olması səbəbilə hökmlərini itirən, sərhəd xəttinə aid maddələrdən başqa bütün maddələrinin keçmişdəki kimi qüvvədə olduğunu və bu hərəkətlərin bir ehtiyacdən doğulduğunu, bir insanlıq və mədəniyyət hissilə görülüb başqa bir mənanın olmadığını açıqlar, yaxşı niyyət və dostluğumuzdan tamamən əmin olmanızı və hörmətlərimin qəbulunu..."

Ərzincan, Bayburt və Trabzon hadisələrinə aid general Odişelidzeyə yazılan 11 fevral 1918-ci il tarixli və 967 nömrəli teleqrafa aşağıdakı cavab alınmışdır:

"11 fevral 1918-ci il tarixli və 967 nömrəli teleqrafınızı aldım. Bunu ərz etməklə şərafət duyuram ki, sizə gələn zülmə aid xəbərlərin hamısı son dərəcə bir mübaliğədir. Məsələn, Trabzon şəhərinin ətrafında və cənubunda Osmanlı partizanlarının yerli rum kəndinə hücum etmələri, təbii ki, yerli xalq ilə əsgərin qarşı-qarşıya gəlməsinə səbəb oldu. Bayburt ətrafında isə Bayburt komissarının raportuna görə, müsəlman xalqın Bayburtda toplanmaları haqqında heç bir əmr verilmədiyi, tam tərsinə, adı keçən xalq tərəfindən komissara türklərə qarşı olan yaxşı niyyətinə görə təşəkkür etmək üçün bir müsəlman heyəti gəlmişdir. 15/16 yanvar gecəsi Ərzincanda baş verən hadisələrə gəlinə, bu hadisələr zamanında istər mənim tərəfindən, istərsə də polkovnik Morel tərəfindən şəxsinizə bildirilmişdi. Lakin bu hadisə sizə son dərəcə şişirdilərək çatdırılmışdır. Polkovnik Morelin raportuna görə, yerli müsəlmanların qeybi əsla 200-ü keçməmişdir. Yuxarıda söylənənlərdən sonra sizdən bu xüsusda da inanmağınızı rica edirəm. Rusiya əsgərlərinin işğalı altındakı bölgədə olan yerli müsəlman xalqın mənfəətləri və təhlükəsizlikləri mövzusunda üç ildən bəri bir yerdə yaşamaq şərafinə istər mən, istər Rusiya əsgərləri tərəfsiz olmalıyıq. Buna görə Rusiya əsgərlərinin işğalı altındakı bölgədə yaşayan müsəlman xalqının qətləməsi məsələsi həqiqətə uyğunlaşdırıla bilməz. Mən isə tərəfindən Osmanlı müsəlmanlarının can, namus və mallarının qorunması üçün bütün tədbirlərin alındığı kimi, Ərzincan hadisəsinin

yaradıcılarının cəzalarını da, əvvəlcə ərz etdiyim kimi, xüsusilə təsbit edəcəyəm. Dərin hörmətlərimin qəbulunu rica edirəm.

ODİŞELİDZE 31 yanvar
1918-ci il, nömrə 15195."

Bu teleqrafın nə dərəcədə generalın görüş və qənaəti xaricində yazıldığı onun 132 nömrəli teleqrafıyla qarşılaşdırıldığı təqdirdə anlaşılacaqdır. Belə ki, bu tarixdə işğal altındakı torpaqlarda olan Rusiya əsgərlərinin Lenin ixtilalından sonra komandanlarını dinləməyərək məmləkətlərinə getdikləri və yerlərinə erməni çətlərinin yerləşdirildiyi anlaşılır.

Erməni birliklərinin törətdikləri zülmün qarşısına keçə bilməyəcəyi generalın teleqrafından aydın olur. Onsuzda bu işin həllinin generalın əlində olmadığı aydın görünür. Ayrıca, Ərzurum Rusiyanın II Qala topçu alayı komandanı podpolkovnik Tverdo Xlebovun yayınlanan xatirələrinin yeddinci və səkkizinci səhifələrində "Ərzincan qətliamı" haqqında general Odişelidze bunları anlatmışdır:

"...Bundan bir müddət sonra Ərzincanda ermənilərin türkləri qətliama uğratdıqları xəbəri gəldi. Şəxsən Baş Komandan Odişelidzenin ağzından eşitdiyim bu hadisənin təfsilatı belədir: Qətliam həkim və məsuliyyətli bir adam tərəfindən törədilmişdir, yəni heç bir surətdə banditlər tərəfindən törədilməmişdir. Bu ermənilərin adlarını yaxşıca bilmədiyim üçün burada onların kimliyini açıqlaya bilməyəcəyəm. Hər cür müdafiədən məhrum və silahsız 800-ə yaxın türk öldürülmüşdür. Böyük çuxurlar açılmış, zavallı türklər bu çuxurların başına aparılıb heyvan kimi kəsilmiş və bu çuxurlara doldurulmuşlar. Bir erməni sayarmış: "Yetmişmi oldu? On nəfər daha alar! Kəs!" -deyincə, on nəfəri daha kəsər, çuxura atıb üzərlərini torpaqla doldurarlarmış. Şəxsən o məsuliyyətli şəxs əylənmək üçün 80 nəfərə qədər zavallıları bir evə doldurub sonra onlar qapıdan çıxarkən bir-bir başlarını parçalamışdır..."

Generalın bu etirafı ilə teleqrafda yazılanlar arasındakı ziddiyyət teleqrafın həqiqətlərin və rəsmi məlumatların xaricində yazıldığını göstərir.

Cərəyan edən hadisələr haqqında məlumat almaq üzrə sərhəddin şərqinə göndərilən bitərəf adamlardan və xüsusilə Giresunun Çınarlı məhəlləsindəki rumlardan olan Staios oğlu Yako gördüklərini 26 fevral 1918 tarixli məktubuyla bildirir. Bu məktub sənədlər arasında 19 nömrədədir. Onun əl yazısı ilə yazdığı məktubdakı məlumatlar belədir: "Daldabanda (Gümüşhanədəki bir məhəllə) olduğumuz zaman düşmən əsgəri Zağna muxtarını altı dostu ilə yaxalayıb Daldabana gətirdi. Yolda bunları vəhşicəsinə döyüb qanlar içərisində buraxmışdılar. Muxtar və dostlarının düşmən anbarından 37 tufəng oğurladıqlarını söyləyirdilər. Bundan sonra 15 rus və erməni əsgəri muxtarın evini basaraq həyat

yoldaşı ilə qızını dağa apardı. Muxtar və dostlarının necə olduqlarını öyrənmə bilmədik. Onların haraya aparıldıkları məlum olmadı. (257).

Ermənilər Daldabandan iki saat uzaqlıqda olan Tekke kəndində iki müsəlman ilə bir rumu öldürdülər. Trabzondan Batuma hərəkət edən bir neçə əsgər Sürmənənin mağazalarını basıb qarət etmək istədilsə də, xalq silaha sarılıaraq bunlardan bəzilərini öldürdü. Ruslar irəliləmənin mümkün olmadığını gördükdə geri çəkildilər və Trabzona gəldilər. Ertəsi gün bu əsgərlərin bəziləri qayıqlara minib getmək istərkən eyni gün Sürmənədən Trabzona gələnlər Sürmənədə ruslara güllə sıxanların bunlar olduğunu ortalığa yayaraq bəzilərini yaxaladılar və arama ilə iki qayıqda üç tufəng tapdılar. Eşitdiyimə görə, bu tufəngləri özləri Sürmənəlilərə satmışdılar. Bu zaman Sürmənəlilərin üzərinə atəş açdıqlarını və bunların bəzilərini dənizə ataraq öldürdükələrini gördük.

Eyni zamanda bu əsgərlərdən bir qismi süngülü silahlarıyla Trabzondakı Gavur meydanına gəldilər. Orada rus, erməni və tatar əsgərlərini bir araya toplayıb xalqı evlərinə çəkilməyə zorladılar. Bu əsgərlərin bazarda görüb müsəlman zənn etdikləri 600 nəfərə yaxın adamı topladıqları söylənilir. Bu günahsız insanları öldürmək üçün dəyirman dərəsinə aparmışlar. Yolda bunlardan üçü öldürülmüş, bəziləri qaça bilmiş, bəziləri də, eşitdiyimə görə, müftü ilə mitropolitin sayəsində qurtulmuşlar.

Elə həmin gün ermənilərin Trabzonun tənha məhəlləsində 38 nəfər müsəlmanı öldürdükələri söylənilir.

Ermənilər Kisarna kəndində Ayakoz oğlu Yusuf ağanı öldürdülər. Mərhum Yusuf ağanı tanıyan trabzonlular onun çox yaxşı bir adam olduğunu söyləyirdilər. Mərhumun zövcəsi bir xristian evinə sığınaraq qurtuldu. Bir neçə gün sonra ermənilər Yusuf ağanın evini basaraq zövcəsi ilə qardaşı oğlunu öldürdükdən sonra onların üzərlərindəki iki qızıl beşlik ilə 2500 lirəni aldılar, evi də yandıraraq getdilər..."

Zülmə son vermək üçün Türkiyə birliklərindən bir qisminə irəliləmək məcburiyyətinin doğduğu haqqında Qafqaz cəbhəsinin Osmanlı Orduları Komandanının Rusiyanın Qafqaz Ordusu Komandanlığına çəkdiyi teleqrafdan sonra ordu birliklərindən bir qismi hücumə keçmiş və Ərzincan-Kelkit-Trabzon xəttini işğal etmişlər. Bu xəttə gəlincəyə qədər yalnız Ərzincanda erməni birliklərinin bir neçə saatlıq müqaviməti ilə qarşılaşmışdır.

Qəsəbəni işğal edən birliklər tükürpədicə bir vəhşət səhnəsi ilə qarşılaşmışlar. Qəsəbənin bir çox yerlərində alovlar yüksəlir, küçələrdə və kimsəsiz yerlərdə qalaq-qalaq kişi, qadın, qoca və uşaq cəsədləri görünürdü. Bununla bərabər Ərzincana qədər irəliləyən birliklər yaxılıb-yandırılmamış heç bir kəndə rast gəlməmişlər.

Ərzincana gələn Osmanlı ordularının komandanı Baş komandanlıq vəkalətinə 16 fevral 1918-ci il tarixində yazdığı raportda aşağıdakı sətirləri qələmə almışdır.

"Çardağlı boğazından Ərzincana qədər olan bütün kəndlərdə bir daxmanın belə sağlam qalmadığını, hər şeyin məhv edildiyini gördüm. Bağçaların ağacları kəsilmiş, kəndlərdən bir nəfər belə sağ buraxılmamışdır. Ermənilərin Ərzincanda törətdikləri zülmü dünya tarixi bu günə qədər yazmamışdır. Ermənilər tərəfindən öldürülüb ortada buraxılmış müsəlmanların cəsədləri üç gündür ki, toplanılmaqdadır. Şəhid edilən bu günahsız insanlar arasında süddən kəsilməmiş uşaqlar, doxsanını aşmış qocalar və parçalanmış qadınlar vardı..."

Ermənilər tərəfindən törədilən bu vəhşilik, bu zülm ermənilərin və rusların şahidliyi və onların verdikləri raportlarla sənədləşdirilmişdir. Bu cümlədən olaraq Ərzincanda əsir alınan Kürd kəndindən (Bugünkü Pınarönü kəndi) Haçık oğlu Kırkorun Ərzincanda I Qafqaz artilleriya qərargahında verdiyi ifadədə zümlə əlaqəli cümlələr eynən belədir (258):

"Osmanlı birliklərinin Ərzincanı işğal etməsindən 10 gün əvvəl qətlə törədildi və namusa təcavüz başlandı. Vaqavir və Eğrək (Ərzincan şəhərinə bağlı bugünkü Çilligöl) kəndlərindən bir qisim xalq şəhərə gətirilərək öldürüldü."

Bundan başqa erməni çətlərinin törətdikləri vəhşətdən iyrənərək bu çətlərdə zabıtlıq etmək istəməyən və Ərzincanda qalan Türküstan XIII Avcı alayına mənsub yüzbaşı vəkili Kazimir törədilən vəhşətlə əlaqəli yazdığı raportda bu vəhşətləri bütün çıpaqlığı ilə ortaya qoyur. Adı keçənin xatirəsində eynən bu cümlələr keçir: "Ermənilər müsəlmanları Sarıqamışda işlətmək bəhanəsilə topladılar və şəhərdən 2 km ayrılınca hamısını öldürdülər. Əgər ermənilər arasında rus zabıtları olmasaydı, zülmün daha geniş ölçüdə törədiləcəyi mütləq idi. Bir gecədə 800 müsəlmanın kəsildiyini bilavasitə ermənilərdən eşitdim. Ermənilər 15/16 yanvar gecəsi Ərzincanda müsəlman xalqına qarşı qətlə törədilər. Polkovnik Morelin gördüyü tədbirlər nəticəsiz qaldı. Zülm və qarət davam etdi..."(259).

Ərzincanda qalmış olan qadın Passini ilə əsgər Aleksandr da yuxarıdakı hadisələri təkrar edirlər.

I Qafqaz artilleriyası tərəfindən əsir alınan müdafiə zabiti Tiflisli erməni Morzoff Meguerdizə Ərzincan qətlə törədilməsinə özünün fransızca yazdığı raportunda bu şəkildə anlatmışdır (260):

"Bir tərəfdən əsgərlərin ermənilərin hücumlarına uğramaları, digər tərəfdən də kürdlərin ümumi bir üsyan hazırlığında olduqları xəbərlərinin ortada dolaşması polkovnik Moreli ruslara bütün xalqın həbs edilməsi əmrini verməyə vadar etmişdi. Bu andan etibarən heç bir tərəfdən əmr verilmədiyi halda qətlə başladı. Qətləməyə könüllülər ilə birlikdə əsgərlər də qaldılar. Qətləməyə ən çox

erməni kilsəsi ətrafında törədilmişdir. Verilən nəsihətlərə baxmayaraq, qətləmə əngəl olmaq mümkün olmamışdır. Ərzincan ilə ətrafında təxminən 250 ilə 300 nəfərə yaxın müsəlman öldürülmüşdür."

Meguerdidzenin yuxarıdakı ifadələri qətləmin necə başladığını və necə davam etdiyini ortaya qoyur. Onun raportunda qurbanların sayı az göstərilirsə də, hadisənin necə başladığını və necə idarə edildiyini açıq-aydın sübut edir.

Bu mövzuda Ərzurumdakı Rus II Qala topçu polk komandanının yayınlanan xatirələri oxunduğu zaman hazırlanan qüvvələrlə müsəlmanların sistemli bir şəkildə yox edilməsinə sürətlə başlanıldığı və buna erməni ziyalılarının da qatılıqları aydın olur.

Osmanlı ordusu zülm və vəhşətə əngəl olmaq üçün öncü birliklərlə irəliləməyə davam edirdi. Bayburta qədər dəhşətverici səhnələrlə qarşılaşan öncü qüvvələr Bayburtda da qətləmə səhnəsilə qarşılaşdılar. Bayburt və ətrafındakı müsəlmanların yox edilməsi üçün vəzifələndirilən Arşak qətləməni aşağıda olduğu kimi törətmişdir (261):

"Arşak yanına aldığı 484 erməniyə gündüzləri "dərs" verir, gecələri isə komitə rəhbərlərlə müharibədən əvvəl Bələdiyyə dairəsi olan binada təşkil etdiyi iclaslarda alınacaq tədbirlər və qurulacaq təşkilatlarla əlaqəli nitqlər söyləyirdi. Bayburt xalqından yalnız tam etibar qazanmış olan sənətkarların öz işləri ilə məşğul olmalarına və öz evlərində oturmalarına izin verilmirdi. Geri qalanları xüsusi binalarda yerləşdirilib əsgərcə davranışlara tabe tutularaq, təşkilat və tərtibatları ilə əlaqəli heç bir məlumatın xaricə çıxmasına əhəmiyyət verilmirdi.

Müsəlman xalqına qarşı çox dürrüst davranmaları, heç bir şikayətə səbəb olmamaları və davamlı nəsihətlərdə olmalarına görə düşüncələri anlaşılmamışdır. Hətta Of və Sürməne bölgəsində erməni çətlərini uzaqlaşdırmaq məqsədilə laz çətlərindən imdad istənilməyi müşahidə edilmiş və ruslar tərəfindən tərək edilən silahların da müsəlman xalqa paylanmasına Bələdiyyə rəhbəri olan, sonra öldürülən Hafiz Süleymanın mane olduğu məlum olmuşdur. (Müsəlman xalqına silah paylanmasına Hafiz Süleymanın mane olduğu rəvayəti rus və erməni təbliğatıdır. Rusların geri çəkilməklə silahlarını erməni çətlərinə buraxmaları bilinən bir həqiqətdir).

Beləliklə, müsəlman xalqını inandırdıqdan sonra 1 fevral 1918-ci ildə hər bir küçə və məhəlləyə patrul çıxararaq bir bəhanə ilə küçələrdəki xalqı toplamağa başladılar. Məhəllələr arasına çıxan patrullar rast gəldikləri kəndliləri və yerli xalqı "Sizi Arşak paşa çağırır, çox əhəmiyyətli bir məsələ müzakirə ediləcəkdir" kimi yalanlarla toplayaraq həbsxana halına gətirilən Saleh Həmdi ticarətxanasına doldururdular. Buraya gətirilən hər bir adamın qapı ağzında əvvəl üstü axtarılır və çıxan pul və qiymətli əşyalar əlindən alınır. Beləcə, adamlar müxtəlif zülm və işgəncə ilə həbsxana halına gətirilən bu ticarətxanaya dolurdular. Bazara

gəlməyənlərin zorla evlərinə girilir, pul və nəqli əşyaları alındıqdan sonra bəzisi qapılar qarşısında öldürülür, bəzisi isə zülmə uğradılaraq həbsxanaya göndərilirdilər. Bu vəziyyət 3 fevralın sabahına qədər davam etdi. 3 fevral sabahı ermənilər müsəlman qadınları da toplamağa başladılar və 14 qadın ilə 2 qızı Saleh Həmdinin ticarətxanası qarşısındakı Heydər bəyin otelinə salıb qapını bağladılar. Həbs edilənlərin qətlə gətirilməsi saat üçdə başladı.

Saleh Həmdi ticarətxanasına qapıdan girildiyi zaman sağdan birinci otağa 23, soldan birinci otağa 4, ikinci otağa 60, üçüncü otağa 50 və koridorun sonundakı otaqlardan soldakına 48, sağdakına 8 adam olmaqla cəmi 193 müsəlman həbs edilmişdi.

Əvvəl soldan birinci otaqda olan Bələdiyyə rəhbəri Hafiz Süleyman ilə Kormas kəndindən Əhməd, Arbaslı İrfan və Vağındalı Piri otaqdan çıxarıldı. Onlar süngü, balta və dəmirlərlə faciəvi bir şəkildə öldürüldülər. Sonra sıra ilə digər otaqlara keçilərək "məhbusların" eyni şəkildə öldürülməsinə başlandı. Gözləri qarşısında vəhşicəsinə öldürülən dostlarını görün digər məhbuslar ürəkləri parçalayan bir səslə bağırıldılar və özlərinə sıra gəldikdə mümkün olduğu qədər canlarını müdafiə etməyə çalışırdırsa da, bütün qoruma vasitələrindən məhrum olduqlarına görə işgəncə və vəhşətin ən böyüyünə məruz qalaraq, min cür əziyyətlə həyata vida edirdilər. Yalnız ikinci otaqda olan 60 adamdan serjant Murad, Şövqi, Saraş Hafiz və Zahid məhəlləsindən Beydi oğlu Sadiq ölülər arasına soxularaq və özlərinə ölü halı verərək canlarını qurtara bilməmişdilər. Süngü və balta ilə parçalamaq kafi deyilmiş kimi cəsədlərin üzərinə qaz yağı tökülüb atəşə verilmişdir. Beləcə, arada sıxışmış qalan və hələ ölməyənlər də yanaraq ölmüşdülər.

Buralarda faciəvi səhnələr bağlandıqdan sonra koridorun sonunda və solundakı otaqda olan 48 nəfərə sıra gəlir. Onların arasında olan Dağıstanın Konpo şəhərinə bağlı Hokal qəsəbəsi xalqından olub hadisədən səkkiz ay əvvəl Bayburta gələrək ayaqqabıçılıq edən 22 yaşındakı Məhməd oğlu Abdullah cərəyan edən faciəvi səhnələri görər-görməz yoldaşlarını özlərini qorumağa çağırırdı. Onlar həbs edildikləri otağın döşəməsindəki kəmərləri çətinliklə sökərək qapının ağzında barrikada qurdular. Öldürməyə gələn ermənilər bu vəziyyəti gördükdə qapını sındırdılar. Fəqət yığılan daşları aşmaq çətin girmək mümkün olmadığına görə bombalarla, güllələrlə bu məsum insanlara hücum etdilər. Müdafiədə qərarlı olan bu zavallıların atılan bombaları təkrar çölə atmaq və daşlarla müdafiə olunmaq sürətilə bir qismi məşğul ikən, digər qismi də otağın beton divarını deşməyə çalışırdı.

Bu faciəvi səhnələr davam edərkən Heydər bəyin otelinə doldurulan 14 qadını çıl-çılpaq soyundurduqdan sonra otelə bitişik Çavuşoğlunun otelinə apardılar və burada bir-bir öldürüldükdən sonra oteli yandırdılar. Bu 14 qadınlardan üçü paltarlarının çıxarılması təklifinə dayana bilməyərək özlərini pəncərələrdən

çölə atmışdılar və otelin ətrafında olan erməni gözətçiləri tərəfindən öldürülmüşdülər. Özünü pəncərədən aşağı atan qadınlardan birinin özü ilə bərabər həbs edilən iki qızı yuxarıdan fəryada başlayınca, onlar da aşağı endirilərək analarının yanında öldürüldülər. Sonra analarının qolları arasına qoyularaq qazla yandırıldılar.

Bu faciəvi səhnələr zamanı məhəllələr arasında da qətlialmlar, qarətlər və yanğımlar davam edirdi. Bununla yanaşı, qəsəbənin cənub-qərbində və küçənin sol tərəfində olan cəbbəxananın alovlanması və nəticədə meydana gələn partlayışlar qətlialma davam edən erməni əsgərlərini çaşdırdı. Onlar: "Qəsəbəni türk birlikləri sardı, bu partlayanlar toplardır," sözlərilə qaçmağa başladılar. Saleh Həmdinin ticarətxanasında dustaq ikən sağlam müdafiələri sayəsində o zamana qədər erməniləri məşğul etməyi bacaran 48 qəhrəmandan sağ qalanları oradan çıxaraq qorxudan gizlənmiş xalqı xəbərdar etdilər və yanğın içərisində olan qəsəbəni söndürməyə başladılar."

Bayburt qətlialmından əvvəl erməni çətə rəislərindən biri olan Arşak Bayburt və ətrafındakı bütün müsəlmanları yox etmək məqsədilə, "Mühüm bir qərar alınacaqdır" bəhanəsilə kürd bəylərinə və müsəlman kəndlərin imam və muxtarlarına 1918-ci il 7 fevral günü qəsəbədə toplanmalarını əmr etmişdir. Nəticəsi bəlli olan bu əmrə kənd xalqı uymayaraq Kelkitdəki türk birliklərinə sığınmışlar. (262).

Bu vəziyyəti görən Kelkit rus atəşkəs komissiyasının rəhbəri polkovnik-leytenant Vorofov hadisəni şifrəli bir mesaj ilə general Odişelidzeyə bildirmişdir. (263).

Ermənilər Bayburtun kəndlərindəki müsəlmanlardan yalnız orada-burada rast gəldiklərini öldürə bilmişlər. Bayburt şəhərinin mərkəzində isə eynən Ərzincandakı kimi, faciəvi hadisələrlə, çox şiddətli və qeyri-insani bir şəkildə qətlialmlar törətmişlər. Türk birliklərinin gördükləri səhnələr, onların Bayburt zülmü ilə əlaqəli apardıqları araşdırmalar və tərtib etdikləri protokollar Bayburtda törədilən qətlialmın dəhşət dərəcəsini göstərməyə kafidir.

Ermənilərin Ərzincanda və Bayburta törətdikləri qətlialmların bir-birinə bənzərliyi nizami qüvvələrlə türk insanının sistemli bir şəkildə acımasızca yox edilmək istəndiyini doğrulamışdır.

Erməni birliklərinin türk birlikləri qarşısında geri çəkildikləri, yol üzərində və yaxınında olan bütün müsəlman kəndlərini darmadağın, qadın, kişi və uşaqları vəhşicəsinə öldürdükləri müşahidə olunmuşdur.

Mamahatun istiqamətində irəliləyən türk əsgərləri həmin qəsəbənin kül halına gətirildiyini və xalqının evlərə doldurularaq yandırıldığını, onların qadın, uşaq, qoca demədən, əsasən süngü ilə faciəvi bir şəkildə işgəncə verərək, vəhşicəsinə öldürüldüklerini görmüşlər. Mamahatun və onun ətrafında şəhid

edilən, türk birlikləri tərəfindən toplatdırılan insan cəsədlərinin sayı 300-ə çatmışdır.

Bayburt-Mamahatun-Aşqala-Qarabryıxanları istiqamətində irəliləyən türk əsgərləri bu yolun da faciəvi halda olduğunu görmüşlər. Mədənxanlarında beş və bu bölgənin cənub-şərqindəki Haroti kəndinin xalqından üç müsəlmanın cəsədi yol üzərində tapılmışdır.

İrəliləyən türk birlikləri 1918-ci ilin fevral ayında Ərzurumun qərb və şimalında olan müdafiə sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Bu xəttə qədər törədilən qətlə, qeyri-insani vəhşiliklər və zülmərlə əlaqəli raportların araşdırılması aşağıdakı hadisələri ortaya qoyur:

1. Təzəgül kəndindən 30 qadın və uşaq öldürülmüş və 25 kişi naməlum istiqamətdə aparılmışdır. Bunların da eyni faciəvi aqibətə uğradıqları anlaşılmışdır.

2. Tülkü təpəsinin 2 km cənubundakı Ciniş kəndində olan 600-ə yaxın qız, qadın və kişidən 13-ü xaric, hamısı süngülənib yandırılmışlar. Hamilə qadınların qarınları yarılıb çıxarılan uşaqlar analarının qucaqlarına qoyularaq faciəvi bir şəkildə şəhid edilmişlər.

3. Öreni kəndi tamamən yandırılıb kül halına gətirilmiş, xalqı yox edilmişdir.

4. Qərgahı Ərzurumun 13 km cənubundakı Alaca kəndinə köçürən I Qafqaz artilleriya komandanı adı çəkilən kənddə ermənilərin törətdikləri zülmə dair gördüklərini belə anlatmışdır:

a) otaqlara doldurularaq öldürülmək istənən müdafiəsiz müsəlmanlardan 278-i ölü, 42-si ağır yaralı olaraq tapılmışdır;

b) 278 şəhid içərisində namuslarına təcavüz edildikdən sonra öldürülərək ciyərləri çıxarılan və divarlara asılan gənc qızlar, qarınları deşilmiş hamilə qadınlar, beynləri çıxarılmış və ya vücudlarına benzin tökülərək yandırılmış uşaq və kişilər tapılmışdır;

c) İlica da eyni aqibətə uğramışdır. Burada yüzlərcə məsum insanlar öldürülmüşlər. (264).

d) Bir-birini təqib edən bu qətləmlər sistemli və planlı bir şəkildə törədilmişdir. Xüsusilə Cinis, Alaca və İlica qətləmləri dəhşətverici bir şəkildə törədilmişlər. Qadınlar divara mıxlanıb ürəkləri çıxarılaraq divarlara asılmışdır; hamilə qadınların uşaqları çıxarılaraq qucaqlarına verilmişdir. Ermənilərin müdafiəsiz müsəlmanlara qarşı davranışlarıyla əlaqəli Rusiyanın Ərzurumdakı II Qala toplu birliyinin komandanı Tverdo Xlebovun xatirələrində İlica və Alaca hadisələri olduğu kimi qeyd edilmişdir. Ərzurumda əsir alınan rus komandanı Tverdo Xlebov öz xatirələrində İlica və Alaca qətləmlərini belə anladır:

e) "...İlica qəsəbəsindən qaça bilməyən türklərin hamısının öldürülmüş olduğunu və küt baltalarla kürəklərindən kəsilmiş bir çox uşaq cənazələrini

gördüyünü Ərzincandan Ərzuruma dönərkən şəxsən Odişelidze söylədi... İlica qətliamından üç həftə sonra 11 mart 1918-ci il tarixində oradan dönən polkovnik-leytenant Qryaznov gördüklərini belə anlatmışdır: "Kəndlərə dönən yollarda cinsiyyət üzvləri təxrib edilmiş bir çox meyitlərə rast gəldim. Hər keçən erməni bu cəsədlərə bir dəfə söyər və tüpürərmiş. 25,5-31,9 kv. m. cami həyətinə cəsədlər bir-birinin üstünə yığılmışdı. Bunların arasında hər yaşda qadın, kişi və uşaqlar vardı. Qadınların cəsədlərindən onların namuslarına zorla təcavüz edildiyi bəlli olurdu. Bir çox qadın və qızların cinsiyyət üzvlərinə fişəng soxulmuşdu." Alacada bir inşaatçı tərəfindən çalışdırılan bir erməni 1918-ci il 12 mart günü Alacada törədilən vəhşət haqqında bunu anlatmışdır: "Ermənilər bir qadını canlı olduğu halda divara mıxlamışlar, sonra ürəyini çıxarıb başının üstündən asmışlar..." (265).

Ərzurumdakı qətliam isə general Odişelidzenin Ərzurumdan ayrılmasından sonra başlamışdır. Yəni türk birliklərinin Ərzincana girdikləri 10 fevral 1918-ci il tarixindən etibarən Ərzurumda və ətrafında ümumi qətliam başlanmışdır. Ərzurum qətliamı Andranik və Dr.Azarev tərəfindən təşkil olunmuş və həyata keçirilmişdir. Ərzurumun bütün məhəllələri patrullarla doldurulmuş, bazarlarda və ətrafda olan kişilər Qarsa yol çəkmək bəhanəsilə toplanmış, Qars yolu üzərinə gətirilib pul və qiymətli əşyaları əllərindən alındıqdan sonra əvvəlcədən hazırlanmış çuxurlara doldurulub öldürülmüşlər. Hava qaraldıqdan sonra Ərzurum qarnizonlarında olan bütün erməni əsgərləri evlərə hücum etməyə başlamışlar. Beləcə, aqulasız qətlialmlar, qarət və namusa təcavüz kimi eybəcərliklər bütün şiddətilə törədilmiş, qadın, uşaq, qoca demədən ələ keçən bütün müsəlmanlar şəhid edilmişlər. Bu qətliam türk birliklərinin Ərzurumu xilas etmə - 24 fevral 1918-ci il tarixinə qədər davam etmişdir. Ərzuruma girən türk birlikləri şəhərdə 2127 şəhid kişi cəsədlərini dəfn etmişlər. Qars yolu üzərində isə təxminən 250 cəsəd tapmışlar. Bu cəsədlər üzərində balta, süngü və güllə yaraları görülmüşdür. Ayrıca, çiyinləri çıxarılmış, gözlərinə mismar çaxılmış vəhşicəsinə qətl edilən cəsədlərə də rast gəlinmişdir. (266).

Türk birliklərinin Ərzurumu sürətli bir şəkildə qurtarmaları geri qalan müsəlman xalqını qətliamdan xilas etmişdir. Rusiyanın II qala topçu birliyinin Ərzurumdakı komandanının ermənilərin törətdikləri zülm və qətlialmlarla əlaqəli yazdığı xatirələri Ərzurumdakı hadisələr haqqında doğru məlumatları verir. Rus komandanının bu istiqamətdə apardığı qeydləri yuxarıda anladılan qətliamı bütün açaqlığıyla ortaya qoyur. (267.).

Ərzurumdan geri çəkilən erməni birlikləri Pasinova kəndlərində də qətlialmlara davam etmişlər: Həsənqala tamamən dağıdılmış və bütün xalqı öldürülmüşdür. I Qafqaz artilleriya komandanı general-mayor Kazım Qarabəkir 25 sentyabr 1919-cu il tarixində Ərzuruma gələn amerikalı general Harbord heyətinə

verdiyi raportda ermənilərin Həsənqalada və Ərzurumda törətdikləri qeyri-insani vəhşilikləri olduğu kimi anlatmışdır. (268).

Həsənqalaya ilk gələn türk birlikləri küçələrdə acı-acı bağıran pişik və köpəklərdən, alovlar içərisində yanmaqda olan qəsəbədən, küçələrdə öldürülmüş qoca, uşaq və qadın cəsədlərindən başqa bir şeyə rast gəlməmişdilər. Qəsəbədə öldürülənlərin sayı 1.500-ü aşmışdır. (269).

Həsənqaladakı dağıntılar arasında canlı qalan 100, Körpü kənddə 85, Badicivanda 200, cəmi 385 nəfər ağır yaralı qadın, kişi və uşaq türk birlikləri tərəfindən toplanaraq müalicə üçün xəstəxanalara yerləşdirilmişdir.

Ərzurumun şimalından çəkilən erməni birliklərinin bir qismi bu bölgəni də qətləmə səhnəsinə çevirmişdilər. Onlar Ərzurumun şimalında yerləşən Erginis kəndindən 50-ə yaxın qadın, uşaq və qocaları öldürüldükdən sonra bu kəndi tamamilə yandırmışdılar. (270).

Ərzurumun şərqindəki vadi kəndlərindən olan bir çox qızın namusuna təcavüz edildiyi, bir qisminin də naməlum istiqamətdə aparıldığı anlaşılmışdır.

Hoşan və Kalçık kəndləri xalqından təxminən 50 kişinin cəsədləri Gümgümdə tapılmışdır. Makalisor kəndi xalqıyla Gümgümdəki bütün kişilər yol düzəltmək bəhanəsilə aparılmış və bunların aqibəti naməlum qalmışdır. Erməni dəstələri Gümgüm qəsəbəsindən olan 20 qadın və uşaqları öldürdükdən sonra oranı tərk etmişlər.

Xımsdan Körpükənd istiqamətində geri çəkilən erməni çetələri yol üzərində və yola yaxın olan kəndləri yaxıb-yandırmış, oralarda yaşayanların mal və qiymətli əşyalarını qarət etdikdən sonra acımasızca öldürmüşlər. (271).

Nəticə etibarilə, Ərzincandan 1877-1878 tarixdəki Osmanlı-Rusiya sərhədlərinə qədər olan kəndlərdən çox azı erməni çetələrinin zülm və vəhşətindən qurtula bilmişdir. Ərzincandan bu sərhəddə qədər olan bölgələrdə aparılacaq bir araşdırma ilə erməni çetələrinin müsəlman xalqına qarşı vəhşicəsinə törətdikləri zülmü təsbit etmək bu gün belə mümkündür.

Sarıqamış, Qars, Gümrü, Kağızman, Ərdəhan və Ahılkələk bölgələri ardarda faciələr səhnəsi olmuşlar. Buralarda yaşayan müsəlmanlar tamamilə yox edilməyə çalışılmışdır. Sarıqamış və Ahılkələk yandırılmışdır. Ermənilərin bu bölgələrdə törətdikləri zülm və işgəncələr, qısaca olaraq aşağıda verilmişdir (272):

1. 25 aprel 1918-ci il tarixində Qarsın şərqindəki Subatan kəndində böyüklü-kiçikli 750 müsəlmanı süngü, balta və bıçaqla acımasızca öldürdükdən sonra yandırmışlar. Maqosto (Qarsda Arpaçayın sağında yerləşən, Magazberd adı verilən qala yörəsi) və Alaca (Qars-Diqor qəsəbəsinə bağlı bir kənd) kəndlərində 100-dən artıq qadın və uşaqlar eyni şəkildə vəhşicəsinə öldürülmüşlər. Təknəli, Hacıxəlil, Kalokənd, Xaraba (Qars mərkəzinə bağlı bugünkü Dərəçik) kəndi, 671 nəfər əhalisi olan Kalokəndindən qurtulan 11 nəfərdən biri olan Aşıq Qəhrəman

(1863-1944) bu kənddə 360 yaxın müsəlmanın bir samanlığa doldurularaq necə yandırıldığını kədərli dastanında yad etmişdir. (273). Vaqor, İlanlı, Kinak kəndlərinin sakinləri tamamən yox edilmişlər. Qarsdakı türk əsirlərindən bir qismi Qarsda, digər bir qismi də Gümrüdə süngü ilə vəhşicəsinə öldürülmüşlər.

2. 29 aprel 1918-ci il tarixində Gümrüdə təxminən 500 araba ilə Ahılkələk aparılmaqda olan 3.000-ə qədər kişi, qadın, qoca və uşaqlar yolda işgəncə verilərək faciəvi bir şəkildə öldürülmüşlər.

3. 1 may 1918-ci il tarixində 100-ə yaxın erməni atlısı Şişdərə (Bugünkü Gümrüdə olan Düzkənd), Dörkənə və ətrafından 60 nəfər kişi, qadın, qoca və uşaqları acımasızca öldürmüşlər.

4. 1 may 1918-ci il tarixində Ahılkələk ətrafındakı Acaraça, Danqal, Milanıs, Mircahid, Padiqna, Havur və Kumrus kəndləri yandırılmış, xalqları da tamamən yox edilmişdir. Arpaçay üzərindəki Kehorkinevskinin şimalındakı Yoğurdlu və İrəvanın şimal-şərqindəki Şamran və ətrafındakı kəndlərin xalqı ermənilər tərəfindən öldürülmüş, kəndlər tamamən yaxılıb-yandırılmışdır.

5. Borçalı qəzası mərkəzindən Matoyev imzasıyla III Gürcü piyada diviziyasının komandanlığına yazılmış olan və əslə əl keçirilən 17 aprel 1918-ci il tarixli raportda erməni zülmü haqqında eynilə bu cümlələr keçir: "Ermənilər əmrə və intizama baxmayaraq, bir neçə müsəlman kəndini yandırdılar. Bunu edənlər tapılmadı. Abbasdumarı və Borjomi ilə teleqraf və telefon danışqları kəsilmişdir. Kəndlilər bizdən yardım istəyirlər, bizdə isə imdada çatacaq bir güc yoxdur." (274).

6. Avtomat, tüfəng və topla silahlanmış 1.000-ə yaxın bir erməni əsgəri qüvvələri Kağızmanın şərqindəki Kulp (Tuzluca qəsəbəsi) və İrəvan bölgəsindəki müsəlman kəndlərini yaxıb-yandırmış, kişi, qadın, qoca və uşaqlara işgəncə verərək öldürmüşlər.

Bakı (İslam) Xeyriyyə cəmiyyətinin 36-cı Qafqaz tümeni komandanlığına göndərdiyi məktubda İrəvan vilayətindəki müsəlmanların yox edilməkdə olduqları, 30-dan artıq müsəlman kəndinin yandırıldığı, xalqın öldürüldüyü və İrəvandan qaçaraq gələn yaralı və xəstə köçərilərinin sayının gündən-günə artmaqda və səfalət içərisində üzməkdə olduqları göstərilir və bunlara sığınacaq bir yer göstərilməsi xahiş olunur. (275).

Erməni birliklərinin belə vəhşicəsinə davranışlarına qarşı türk birliklərinin davranışları haqqında Kutaisi valisi Çıkvışvilinin Kutaisi vilayəti ilə mərkəzə bağlı olan yerlərə yazdığı teleqraflardan diqqəti çəkən bölümlər aşağıya alınmışdır (276):

"Türklər kəsir, öldürür deyə xəbərlər çıxır. Mən sizə bildirirəm ki, bu, doğru deyildir. Türk hökuməti və türk əsgəri dinc əhaliyə heç bir şey etməz. Əksinə, onların mal və mülklərini qoruyaraq yardım edər. Xalqın öz yerlərinə

dönməsini, onların sahibsiz qalan evlərindəki əşyalarına sahib olmalarını və bunların zay olmağa olduğunu Türkiyə hökuməti bizə bildirir. Trabzondan və Batumdən əsgərlər silahlarını ataraq qaçdılar. Bu, utanılacaq bir şeydir. Müharibədə kiçik-böyük - hər kəs vəziyyəti mühafizə etməlidir!"

Borçalı müsəlman xalqının uğradığı zülmü Tiflisdə çıxan "Albayaq" qəzetinin xüsusi sayı açıq-aşkar ortaya qoyur (277):

a) Barbarlıq və zalımlığın ağıla gələ bilməyəcək dərəcəyə çatdığı görülməkdədir. Ermənilərin Ahilkələk bölgəsindəki müsəlmanlara qarşı törətdikləri zümlər haqqında rus məmurlarından I Aksire şöbəsinin rəisi Xoroşenko öz əl yazısı ilə verdiyi raportda hadisələri aşağıda olduğu kimi açıqlamışdır (278): "1917-ci il noyabr ayından etibarən 1918-ci il 21 may ayına qədər ermənilərin Ahilkələkdə yerli və sadıq müsəlman xalqına qarşı törətdikləri vəhşətləri açıqlayacağam. Yerli gürcülərin mənə anlatdıqlarına əsaslanaraq və şəxsən görmüş olduğum hadisələri gözlərim yaşlarla dolu olduğu halda yazmağa başlayıram. Keçən il noyabr ayının sonunda Ağbabalı səkkiz müsəlman yerlilərdən ot satın almaq üçün Boqdanovka kəndinə (Ahilkələkin cənubunda olan Rusiya koloniyasının olduğu kənd) gəldi. Bundan xəbər tutan Xocabəy kəndinin erməniləri o səkkiz müsəlmanın ətrafını sarıb xəncərlərlə üzərlərinə hücum etdilər, dördünü öldürdükdən sonra onların gözlərini oydu, dillərini kəsdilər və cəsədlərə müxtəlif həqarətlər yağdırdılar. Sonra qalan dörd nəfəri də silahla öldürərək cəsədlərini Ağbabalılara verdilər. Onlar xəncərlərlə öldürdükləri o dörd nəfərin cəsədlərini yandırdılar. 1918-ci ilin yanvar ayında ermənilər müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başladılar. Əvvəl: "Silahlarımızı bizə versəniz, sizə bir şey etmərik,"-deyərək söz verdilər. O doğru-dürüst müsəlmanlar da ermənilərin sözlərinə inanaraq silahlarını təslim etdilər. Halbuki ermənilər yalan söyləmişdilər. Onlar müsəlmanların silahlarını aldıqdan sonra Tospiya, Kokiya, Verivan, Tonokom, Kulilis, Pankana, Soqomakuvasi, Alovejva və Gumris kəndlərini yaxıb-yandırdılar. Bu kəndlilərin heyvanlarını, yeməklərini və bütün əşyalarını alıb apardılar. Kənd xalqının bir qismi elə oradaca öldürüldü, geri qalan kişi və qadınları əsir alaraq Ahilkələk qəsəbəsinə apardılar. Orada onlara 24 saatdan bir 400 qramlıq çörək ilə sudan başqa heç bir şey vermədilər. Aclıq və pislikdən irəli gələn tif xəstəliyi başladı. Doktorlar əsirlərin daha yaxşı bəslənmələri və təmiz tutulmaları üçün müraciət etmişlərsə də, ermənilər bu müraciətləri diqqətə almadılar və müsəlmanların hesabsız qırılmalarına səbəb oldular. Heç kim onlara yardım etmədi. Çünki ermənilər müsəlman əsirlərin saxlandığı binanın ətrafına belə heç kəsi buraxmırdılar.

21 may 1918-ci ildə türk ordusu Kurzah (bugünkü Karsak) kəndini işğal etdiyi zaman ermənilər qaçmağa başlamadan əvvəl əsirlərin tutulduqları binaları yandırdılar. Müsəlmanlar bu odun-alovun altında qaldılar. Cəsədlərin bir qismini

çuxurlara tökdülər və onların da üzərlərinə neft töküb yandırdılar! Bax, XX əsrdə "mədəni" ermənilərin törətdikləri budur!"

Görünən odur ki, ermənilər 1877-1878-ci il Osmanlı-rus sərhəddinin qərbindəki işğal altında olan torpaqlarda yaşayan müsəlman xalqına verdikləri zülm və vəhşəti sözü gedən sərhəddin şərqində sakit, öz iş-gücülə məşğul olan, milli haqlardan uzaq çarəsizlərə də tətbiq etməkdə davam ediblər. Bu soyqırım planının müntəzəm qüvvələrlə həyata keçirildiyi, məqsədin çoxluq təşkil edən müsəlmanları azlıq vəziyyətinə düşürülməsi və hətta onların varlıqlarının tamamilən yox edilməsindən ibarət olduğu anlaşılmışdır. Ermənilər bu vəziyyəti bu gün belə Azərbaycanın torpaqlarında elan edilən "Ermənistanda" yaratmış, Qarabağda da yaratmaq arzusundadırlar. Onlar bu çilgünlüqlərini özlərinin görmüş olduğu zülm qarşısında etdiklərini iddia etsələr də, bu iddianın çürüklüyünü 1877-1878-ci illərdəki Rusiya sərhəddinin şərqində və qərbində törətdiyi aşkar olunan qanlı hadisələr də göstərir.

b) Məşhur erməni çətə rəislərindən Andranik öz dəstəsilə Naxçıvan ətrafında törətdiyi qətləmi heç durmadan davam etdirilmişdir. Erməni baş komandanı bu qətləmin məsuliyyətinin özünə yönələcəyini anlayırdı. Bu sırada erməni artilleriyasının komandanı general Nazarbekovun (Nazarbekyan istər ermənilərin məsələsində, istərsə də Azərbaycan və Van ətrafındakı hərəklərdə Rusiyanın I Qafqaz ordusunun qərargahının rəhbəri olan general Yudeninçin baş müşaviri və müavini idi) I Türk artilleriyası komandanlığına çatdırılmaq üçün erməni komissiyası rəhbərliyinə 27 iyun 1918-ci ildə göndərdiyi 1008 nömrəli məktub törədilən zülmün dəhşətini və miqyasını göstərir: "Aldığım məlumatlarda əmrlərimə qarşı çıxdığına görə, komandanlığım altında olan artilleriyadan 5 iyun 1918-ci il tarixində tutduğu vəzifədən bütün dəstəsilə uzaqlaşdırılan Andranikin Naxçıvan ətrafında, həqiqətən, bir çox zülm və faciələr törətməkdə olduğunu türk komandanlığına bildirmənizi rica edirəm..."

1918-1920-ci illərdə Qafqazda törədilən erməni zülmünü TBMM hökumətinin Şərq cəbhəsi komandanlığı belə anladır (279): "...Türk ordusu 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan sülh müqaviləsi ("Mondros sülh müqaviləsi") şərtlərinə əməl edərək müharibədən əvvəlki sərhəd içərisinə çəkildikdə himayəsiz qalan müsəlmanlar yenidən erməni qətləmi və zülmü ilə qarşı-qarşıya qaldılar. Türk ordusunun boşaltdığı torpaqlarda çoxluğu təşkil edən müsəlman əhalisinin yox edilib bitirilməsinə gedən bu qətləmlər, zülmələr, işgəncələr... toxumluq istəmək, səbəbsiz vergilər yükləmək və silahları toplamaq kimi ən sadə bəhanələrlə törədilmişdir.

Zülm görən müsəlmanların düşdükləri bu acı vəziyyətlərin zənciri Avropada, Amerikada, qıscacası hər yerdəki ermənilərin təbliğatları nəticəsində guya müsəlmanlar tərəfindən törədilmiş cinayətlər kimi göstərilir, müsəlmanların

qarşılaşdıqları fəlakətlərdən, zülm və qətlialardan yenə müsəlmanlar əleyhində minlərcə yalan və iftira vasitəsi kimi qələmə almırdı.

Fəqət 1920-ci ildə türk ordusu müsəlmanlar üçün qanlı və qorxunc bir fəlakət səhnəsi olan 1878-ci il sərhəddinin şərqindəki bölgəyə yenidən girdiyi zaman ermənilərin buraxdığı vəhşət izlərini gözlərilə görmüş, müxtəlif heyətlər tərəfindən aparılan rəsmi araşdırmalarda həqiqətlər ortaya çıxmışdır.

Gözlə görülənlərə, sənədlərə, dəlillərə və sağ qalan yerli xalqın anladıqlarına əsaslanaraq bir kitab halında toplanan müxtəlif məlumatları, indiyə qədər ermənilərin təbliğat pərdələri arxasında gizlətməyə çalışdıqları, bənzərləri görülməmiş acı və qorxunc tabloları insanlığın bilgi və düşüncəsinə təqdim etmək, bunların yayınlanıb bildirilməsi bir insanlıq vəzifəsi sayılmalıdır.

İngilislərin hiylə və uydurmaları nəticəsində Qars Milli Şura hökuməti 13 aprel 1919-cu ildə (İngiltərənin Qarsda parlament binasını qəflətən basıb mühasirəyə alaraq hökumət adamlarını Maltaya sürgün etməsilə) idarəni buraxdıqdan üç gün sonra erməni general Osepyan əsgərlərilə birlikdə Qarsa girərək daşnak ermənilərindən general Karqanovu hökumət məqamına vali olaraq seçdirdi. Bu seçkidən bir həftə sonra da erməni zülmü yenidən başladı.

Ermənilərin törətdikləri bəzi hadisələr aşağıda verilmişdir.

Ermənilər Milli Şura qurucularından Cahangiroğlu İbrahim (Aydın), Həsən (Aydın), Oziz (Cahangiroğlu) Musa bəy, Gümrülü (Xalıcızadə), Yusuf (Arpaçay), Tevhiduddin (Orenburq), Mamilov (Diqorlu Salahoğlu), Qarslı Ataman oğlu Muxlis, Rus (Polonez) millətindən Simon Rasinski (Rum Paşo Çamişov), Kağızmanlı Rıza Ataman bəy, Roşanlı (İğdırlı və Qars valisi) Məhməd bəy, Talınlı Hüseyn Kanağa və Ağbabalı Əhmədi (Qaraçanta) bir gecədə həbs edib uzaqlaşdırdıqdan sonra onların hamısının mal-mülkünü mənimsəyib əşyalarını qarət etmişdilər.

Ermənilər Birinci Mustafa ağanı öldürdükdən sonra ona aid bütün əşyaları qarət etmişlər.

Fırcı Məhməd oğlu Həsənin 700 Osmanlı atını və 2000 banknot pulunu köməkçi Çalıquşyan ilə cəza hakimi hiylə və qorxutma nəticəsində qəsb etmişlər.

Paslı kəndindən Molla Məhməd "Türkiyə ilə xəbərləşirmiş" iftirası və yalanıyla Qala qapısına aparılıb başının sağ tərəfindən dərisi soyulmuş, əlləri kəsilmiş, vücudunun yan hissələrində "ciblər" açılmış və əlləri bu ciblərə soxulmuş halda qorxunc bir işgəncə ilə öldürülmüşdür.

1919-cu il iyun ayında Qarsın Hacıxəlil kəndindəki türkləri Sumbat oğlu Murad (Nazifə) adlı bir erməni 500 atlı ilə mühasirəyə alıb 8.000-ə yaxın qoyun, 500-dən artıq öküz, 200.000 lirə nağdı pul və qiymətli əşyalarını götürərək ailə başçılarından 8 nəfəri öldürmüşlər. Kiçik Yusuf, Hacımoho (Varimli) San və Ağadəvə kəndlirinə də hücum edərək 30-a yaxın adamı şəhid etdikdən sonra

evlərini qarət etmişlər, 2.000 qoyun və öküzü Qarsa aparmışlar ki, bu cinayətlər erməni generalı Osepyan ilə Qarsın erməni valisi Karqanovun əmri ilə edilmişdir.

10 sentyabr 1919-cu ildə Bardıbdəki Bakım, Gürəşkən, Çermik kəndlərinə hücum edərək müsəlmanlardan bəzilərini öldürmüş və mallarını qarət etmişlər.

Ermənilər 14 sentyabr 1919-cu ildə Karaurqanın (Keçmiş türk-rus sərhəd rəhbərliyinin olduğu yer) 15 km şərqindəki Çaymaz kəndinə hücum edərək müsəlmanlardan bir neçəsini öldürmüş, bir neçəsini də köç etməyə zorlamışlar.

1919-cu ilin dekabr və 1920-ci ilin yanvar və fevral ayları ermənilərin verdikləri zülm işgəncə və qətləmlərin çoxluğu və genişliyi baxımından çox qanlı və qorxunc hadisələrlə doludur.

General Osepyan komandanlığındakı erməni birlikləri və çetələri Qars ətrafındakı Qarapınar, Çamurlu, Ağdərə (Ağkom), Gölbaşı, Bərəlik (Alçılı), Aynalı, Qızılçakçak (Qayadibi) kəndlərinə hücum edərək yüzdən artıq günahsız, silahsız müsəlmanı şəhid etdikdən sonra 2.000-ə yaxın qoyun və mal-qara ilə 100 min lirəlik xalça, ev əşyaları və qiymətli əşyaları zorla alaraq aparmışdılar. Ermənilərin bu zülm və vəhşiliyi səbəbindən Qars ətrafını buraxaraq Gölə ilə Çıldır tərəfinə qaçmaqda olan müsəlmanlardan çoxu qadın və uşaq olmaqla 500 nəfərə yaxın türk insanı soyuqdan donaraq şəhid olmuşdur. Bu qorxunc və qanlı faciələrin tərtibçisi Vali Karqanov ilə General Osepyandır.

1920-ci il 2 yanvar günündən başlayaraq Qars-Gümrü dəmiryolu üzərindəki Şahnalar kəndinə hücum edən ermənilər vaqonlardan top atəşi açaraq, təkcə bu kənddə 500-dən artıq kişi, qadın və uşağa çox acı verərək öldürmüşlər. Bu faciədən qaça bilən 200 nəfərə yaxın müsəlman da qar çovğununa düşərək həyatlarını itirmişlər.

Yenə bu zamanlarda ermənilər Qarsa bağlı Diqor qəsəbəsindən 38 kəndi yandırır-dağıtmış və bu kəndlərdən kişi, qadın və uşaq olmaqla 14.620 müsəlmanı şəhid edərək bütün mallarını qarət etmişlər. Bu həqiqətlər alman 38 kənd xalqından sağ olaraq qaçıb-qurtulan və bir gün yenə geri dönərək erməni qaniçənliyinə, vəhşiliyinə açıq və acı bir ibrət lövhəsi sayılan xarabalar içərisində göz yaşları tökərək yenidən yuva qurmağa çalışan zavallıların yanib-yaxıllara anladığılarına və yerində aparılan tədqiqatlara dayanmaqdadır. Ermənilər bu 38 kənddən 15-ni elə yaxıb-yandırmışdılar ki, buralar hələ də xarabalıqlar halındadır.

Qars Milli Şura hökumətinin düşməsindən sonra ermənilər Sarıqamışa gəlib, o bölgənin rəhbəri Varcabut Akop ilə əvvəllər Şura hökumətinin xidmətində telefonçu olan yeddi müsəlmanı acılar içərisində öldürmüşlər.

Ermənilər Sarıqamışa girdiklərinin ikinci həftəsində Məscidli kəndinə basqın edərək İrəvan köçərilərindən Dərviş ağa ilə ailə başçılarından 20 nəfəri şəhid etmiş, kəndi topa tutaraq kəndlilərin mallarını və əşyalarını qarət etmişlər.

Bu hadisənin ertəsi günü qorxunc hücumla etiraz edən Millət Vəkili və Sarıqamışın keçmiş rəhbəri Bəkir Sidqi bəyin Hamalı kəndindəki evi ilə birlikdə bütün kəndi topla dağışaraq onun bütün qohum-əqrəbasını və yaxınlarını öldürmüş, pul və əşyalarını qarət etmişlər.

1 aprel 1920-ci il tarixindən başlayaraq general Osepyan və Vali Karqanov ilə alay komandanı Mirmanovun əmrilə Osmanlı köçərisi olan erməniləri Sarıqamış kəndlərinə yerləşdirməyə başladılar. Bundan sonra çətəbaşı Şebonun Manzerist deyilən atlı çətələrinin başlarında çətə üzvü, erməni serjantı Sabo Murad, Nazik Hacıbab və Sarıqamış jandarma komandanı Arşak Hayrapet olduğu halda, bir-bir müsəlman kəndlərini qarət etməyə başladılar. Buralarda 32 kəndi yaxıb-yandırdılar, 1970 nəfəri yox etdilər və çoxlu mal, əşya və pul topladılar. Karranlı kəndində ayrı-ayrı üç böyük binada 800-dən artıq müsəlmanı diri-diri yandırdılar, geri qalanları isə canlarını qurtarmaq üçün Türkiyəyə sığınmaq məcburiyyətində qaldılar.

Ermənilər Gölenin Gedik, Toptaş və Kelpikör kəndləri əhalisindən də 600-ə yaxın müsəlmanı evlərə doldurub yandıraraq erməni vəhşətinə bir yenisini əlavə etmişlər. Onların bu kəndlərdən alıb apardıqları 26 qız və gəlinlərə nə olduğunu heç kəs bilməmişdir. Qətliam zamanında bu kəndlərdən qaçmağı bacarıb sağ qalan dörd nəfər bu qorxunc hadisələrə şahidlik etmişlər.

1920-ci ildə Bardız mərkəzinə bağlı Gürəskən Zakim, Çermik, Vartanut, Kürkcü, Mitinder, Ehriz, Posik, Temurkışla, Vank Nüsüf, Katresi Tirpənək, Dağır kəndlərindən 912 adamın bəzilərini güllələyərək, bəzilərini də yandıraraq şəhid etmiş olan ermənilər 150 evi də yıxıb-yandırmış, qoyun, taxıl, qiymətli əşya və pulları qarət etmişlər. Bu kəndlərdən olan bir çox qız və qadınlarla canavarca rəftar etmiş, onların namuslarını kirlətməmiş və 29 gənc qızı özlərilə aparmışlar.

Bu qətliam zamanı daha əvvəl qətliama uğrayan kəndlərdən Kürkcü ilə Vartanut kəndlərinə gətirilib yerləşdirilərək bəslənən 125 nəfər kimsəsiz qız və oğlan uşaqları da acı və qorxunc bir şəkildə öldürülmüşlər.

Bütün bu qorxunc və acı qətliamları törədənlər alay komandanı Mirmanov ilə Sivaslı Murad adındakı qaniçən çətəçilər olmuşlar.

Ermənilər Qaraurqan yanındakı Sıradaşlar kəndinin sakinlərini Osmanlı sərhəddi boyunca müsəlmanların yaşamasının uyğun olmadığı bəhanəsilə Qarsa doğru yola çıxarmış və Sarıqamış ilə Qars arasında bu zavallıların əşya və heyvanlarını qarət edərək 150-yə yaxın adamı şəhid etmişlər. Bu cinayətləri törədən jandarma komandanı Arşak olmuşdur.

1920-ci ilin yanvar və fevral aylarında Qars ilə Sarıqamış bölgəsində olduğu kimi, ermənilər yerli İslam Şurası heyəti tərəfindən idarə edilən Çıldır, Zərşat və Ağbaba bölgələrinə top və tüfəngli dəstələrilə hücumla başladılar. Yanvar ayında Zərşat qəsəbəsinin Göyərçin Mamış, İncillipınar kəndləri erməni

çətələrinin hücumuna uğramış və bu kəndlərdən 130-dan artıq adamın bir hissəsi diri-diri atəşdə yandırılaraq öldürülmüş, gənc qızlardan 30-u Gümrüyə aparılmışdır.

Yenə bu zamanlarda ermənilər Gölənin Çullu kəndinə topçu atəşilə və qruplarla hücum edərək bütün əhalini öldürmüş, qız-gəlinləri isə əsir alıb aparmışlar. Bu arada, mal və əşyaları da qarət etmişlər. Gölənin Yuxarı Çatak və Aşağı Çatak kəndləri də ermənilərin hücumuna məruz qalmış, kişilərin bir hissəsi qaçmış, qalanı öldürülmüşdür. Qadınların iffətləri çeynənmiş, mal-qara və əşyaları qarət edilmişdir.

Ermənilər Hasköydən dörd kişi ilə bir neçə qadını əsir almış və bir çox mal-qara ilə əşyaları qarət edib Ördəhana aparmışlar.

Ermənilərin İslam Şurası tərəfindən idarə edilən bu bölgələri zorla ələ keçirməyə qərar verdiklərini və hücum etməyə hazır olduqlarını 30 yanvar 1920-ci ildə erməni birliklərinin komandanı tərəfindən yayınlanan qorxuducu bildiriş də aşkar edir. Evlərin topçu atəşilə yandırılacağından və malların qarət ediləcəyindən bəhs edən bu bildiriş ermənilərin zülmünə bir rəsmi nümunə sayılacağına görə olduğu kimi aşağıya alınmışdır:

"30 yanvar 1920-ci il, saat 12 Romanov stansiyası.

...Zərşat bölgəsi əhalisinə:

Sizin tərəfinizdən bilinir ki, mən (Romanov) yol boyunca stansiyaya gəldim. Sizin qərar verməyiniz üçün iki gündür ki, səbr edərək gözləyirəm. Qadınlarınıza, uşaqlarınıza acıyaraq erməni təbliğini mənimsədiyinizi bildirmək üçün namizədlərimizi göndəririk. Bəlkə sizcə də bilinir ki, Ermənistan Respublikası böyük dövlətlər tərəfindən müstəqil olaraq tanınmışdır. Ermənistan, Gürcüstan, Azərbaycan arasında birlikdə sülh içərisində yaşamaq üçün təhlükəsizliyə aid bir dostluq ittifaqı imzalanmışdır. Bundan ötrü sizə xəbər vermədən istər erməni, istər rus (malakan) və ya müsəlman olsun, kəndlərinizdə, qəsəbələrinizdə qan tökmək istəmirəm. 31 yanvar 1920-ci il saat 12-yə qədər ən gec olmaq üzrə təbliğinizi təsdiq etmək üçün on nümayəndəni Romanov stansiyasına, mənim qatıma göndərməyinizi məsləhət edirəm.

Nümayəndələrinizin hüriyyətlə yaşamalarını boynuma alıram. Əgər təbliği mənimsərsəniz, sizin hüriyyətinizi, mallarımızın mühafizəsini öz üzərimə alıram. Yoxsa, evlərinizi topçu atəşilə yıxmağa və mallarınızı yox etməyə məcbur olacağam. Ailələrinizə dəyəcək zərərin məsuliyyəti sizə aiddir.

Bir neçə fəsadçılar sizi yanlış yola yönəldib: "Əgər erməni hökumətinə tabe olsanız, ermənilər sizi kəsəcəklər,"- deyərək aldadırlar. Bunlara inanmayın.

Siz bilirsiniz ki, Gölə, Sarıqamış və Kağızman tərəflərində müsəlmanlarla ermənilər sülh içərisində, anlaşmış bir vəziyyətdə yaşayırlar. Zərşat bölgəsinin xalqı, siz də belə yaşayacaqsınız.

GENERAL-MAYOR
N.N.NARSİSOV Per."

25 yanvar 1920-ci ildə Ərdəhanın İdarə rəhbəri, naxçıvanlı İbrahim Qədimov və əsgəri komandan Marzimanovun imzasıyla Çıldır əhalisinə, millət vəkillərinə yazılan məlumatda: "Çıldır əhalisi üzərinə hər tərəfdən əsgəri birliklər göndəriləcəyini və bu birliklərin qarşısına duz-çörəklə çıxıb boyun əyərək təslim olmağın lazım gəldiyini, əgər təslim olmazlarsa, İrəvan şəhərindəki müsəlmanlara rəva görülən qətlialmlar və bu gün Gölədə baş verən qətlialmlar göz qabağında ikən özlərinin ermənilərə güvənib etimad göstərə bilməyəcəklərini..." - söyləyib bildirmişlər. Belə olduqda, 27 yanvar 1920-ci ildə erməni birlikləri topçu və piyada hissələrinin atəşilə hücumu başlamışlarsa da, əhalinin müqaviməti nəticəsində geri püskürtülmüşlər.

Ermənilərin İrəvanda müsəlmanlara qarşı törətdikləri qətlialmlar, köçə zorlama zülmü və Çıldır, Gölə, Qızılçaq, Zərşat, Susuz, Arpaçay və Ağbaba ətrafında baş verən təcavüzlər yanvar ayı 1920-ci ildə Məşhədi Səməd ağa rəhbərliyindəki İslami Şura heyəti tərəfindən Tiflisdə olan Amerika təmsilçiliyi qarşısında etirazla qarşılanmışdır.

Həç bir yandan müdafiə görə bilməyən bu zavallı müsəlmanların haqlı və acıqlı səsləri Azərbaycan dövlətinin Milli Məclisində səsləndirilərək yüksətilmişdir.

Bu qətlialmlar nəticəsində ortaya çıxan dözülməz vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Ermənistan hökumətinə nota verilmişdir. İngiltərə, Fransa və İtaliya siyasi təmsilçilərinə də verilən bu notanın mətni Batumda çıxan "İslam, Gürcüstan" qəzetinin 4 mart 1920-ci il tarixli sayında yayınlanmışdır.

Bu notanın mətni aşağıdadır:

"ERMƏNİSTAN HÖKUMƏTİ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİNƏ

...Hökumətimiz Qars hadisələri və törədilmiş faciələr haqqında Qars islam əhalisinin nümayəndələri tərəfindən göndərilən sənədi, 30 yanvar 1920-ci il tarixində general Osepyan tərəfindən yayınlanan 1 nömrəli əmrnamənin surətini, Qarsda yazılan teleqrafda Zərşat nümayəndələrinin cavabını və bunlara bənzər sənədləri almışdır. Azərbaycan hökuməti tərəfindən alınan sənədlər və məlumatlar

Ermənistan hökumətinin Qarsda sülhün və sakitliyin hökm sürdüyünü bildirməsinə və tərəfinizdən Qars şəhərinin müsəlman əhalisi əleyhində göndərilən teleqraflara bütünlüklə qarşıdır və onların əksini isbat etməkdədir.

30 yanvarda general Osepyan tərəfindən yayınlanan 1 nömrəli əmrnamə Zərşat bölgəsi əhalisinin itaətə gəlməsini, yoxsa top və tufəng atəşlərlə yox ediləcəkləri təhdidini ifadə edir. Zərşat müsəlman əhalisi nümayəndələri general Osepyana verdikləri cavabda ermənilərin törətdikləri qətliam və qanunsuz davranışlarından bəhs edərək, qanunsuzluğun qarşısının alınmasını, kəndlərin dağıdılıb məhv edilməməsini diləmişlər və belə edilməzsə, ortaya çıxacaq məsuliyyətin Osepyan ilə Ermənistan hökumətinə aid olacağını bildirmişlər. Qars şəhərinin müsəlman əhalisi tərəfindən verilən məlumatlara görə, Maznovun komandası altında olan erməni əsgərləri 17 yanvarda müsəlmanların yaşadıkları kəndlərə hücum etdiyi kimi, Osepyan da 1 nömrəli əmrnaməsindəki təhdidlərini etmişdir. Beləcə, Göyərçin, Quzğunlu, Geçid, Barçalı, Məscidli, Künbət, Ağzıaçıq, Mamaş, Bendivan Qalacıq kəndləri erməni əsgərləri tərəfindən tamamən yandırılaraq bütün mallar talan edilmişdir. Bununla yanaşı, Ahıləkək ilə Tiflisdə olan Çıldırlı Dr.Esat Okay və Süregel Dayanıqlı ağa kimi Qarslı ziyalı müsəlmanlar tərəfindən verilən məlumatlar bu faciəvi hadisələri doğrulayır.

Müsəlmanlar və erməni milləti arasında müsbət əlaqələrin qurulması istəyilə bu kimi vəhşicə və qorxunc davranışlara son verilməsi xüsusunda lazım olan tədbirlərin görülməsini hökumətimiz adından rica edir, yoxsa ortaya çıxacaq məsuliyyətin Ermənistan hökumətinə aid olacağını bildirirəm.

XARİCİ İŞLƏR NAZİRİ

Xan Xoyski."

Artıq dayanılmaz bir hal alan erməni zülmünə dözə bilməyən müsəlmanların fəryad və şikayətləri sürüb gedincə, Tiflisdəki amerikalı albay Haskal ilə bir ingilis yüzbaşısı 1920-ci ilin fevral ayında Şahnalar və ətrafındakı kəndlərə gələrək əhalini sakitləşdirmiş və bundan sonra müsəlmanlara əsla hücum edilməyəcəyini qeyd etmişlər. Bu vədlərə inanan müsəlmanlar artıq can, mal, namuslarının mühafizə altına alındığını zənn edərək silahlarını atıb kəndlərinə dağılmışdılar. Fəqət aradan çox zaman keçmədən erməni çətləri yanlarına yeni dəstələr alaraq yenidən müsəlmanlara qarşı qətliama başlamışlar. Onlar 28 fevralda Zərşat qəsəbəsinə hücum edərək müsəlmanlara çox böyük itki verdirmiş, 28 kəndi yandıraraq qoca, qadın və uşaq demədən 2000-dən artıq adamın qanını axıtıb öldürmüşlər. Bu kəndlərin gənc və gözəl qızlarını Gümrüyə və Qarsa aparıb erməni canavarlarının evlərinə dağıtmışlar və bu zavallıları heyvancasına istifadə etmək üçün əsarət altına almışlar. Bu kəndlərdən aparılan əşyaları satmaq və sərgiləmək

üçün Qarsda bir bazar açılmış və xüsusilə qadınların işləməli don və köynəkləri açıq artırımlarla satılmışdır.

Bu bölgələrdə heç bir silahdan istifadə etmədən ermənilərə təslim olan kəndlərdə də belə qətlam, qarət və namusa təcavüz bütün qorxunluğu ilə törədilmişdir. Yanvar və fevral aylarında top və tüfənglərlə təchiz edilmiş erməni birlikləri Ağbaba, Çıldır, Zərşat və Gölə bölgələrinə dəfələrcə hücum etmişlər, bu hücumların çoxu böyük itkilərlə nəticələnmişdir. "İşi sülhlə həll etmək" kimi özünü göstərən erməni və ingilislərdən qurulan heyətlər qorxusuz və namuslu yaşamaq və torpağını qorumaqdan başqa bir diləyi olmayan müsəlmanlar arasındakı birliyi pozmaq üçün hər cür fəsad və pozğunçuluğa müraciət etmişlər. Bu bölgələrdə aparılan araşdırmalar nəticəsində ermənilərin törətdikləri zülm və faciələrin genişliyi və qorxunluğu ortaya çıxmışdır.

26 yanvar 1920-ci ildə erməni komandanlığından Borotov və Marzmanovun top, avtomat silah və digər partlayıcı maddələrlə silahlandırdıqları erməni əsgərləri Ani kəndindən təxminən 40, Daynolıqdan 98, Bacıoğludan 56, Vartanlıdan 109, İlanlıdan 41, Ağümüzdən 73, Aslanxandan 37, Aralıqdan 32 müsəlman evlərini dağıtmış, mal-qara və əşyalarını qarət etmiş və bir çox insanları öldürmüşlər.

Ermənilər Zərşat qəsəbəsinin Təpəkəndində 5 kişi ilə 1 qadını öldürüb mallarını qarət etmişlər. Məscidli kəndindən 32, Ağçalardan 44, Ərdağından təxminən 60 evi dağıdıb-yandırmışlar, 70-80 uşağı diri-diri atəşə atmışlar və bu kəndlərdən 8 mindən artıq mal-qaranı sürüb aparmışlar.

Aparılan araşdırmalara görə, Gölə qəsəbəsindən Güllü, Sənəmoğlu, Balçəsmə, Kiçikaltınbulaq, Qaratoyuq, Quytuca və Gülüstan kəndlərində ermənilər tərəfindən evlərinin dağıldığı, 180 müsəlmanın öldürülərək əşyalarının qarət edildiyi bildirilmişdir.

Ermənilərin 1919-cu ilin sonlarında və 1920-ci ilin əvvəllərində Ağbaba qəsəbəsində və kəndlərində müsəlmanlara bir çox zərər və ziyan verdikləri bildirilir. Onlar bu kəndləri yandıraraq əhalisini gürcülərə sığınmağa və Türkiyəyə köçməyə məcbur etmişlər. Bu illərdə Gölə və Oltu tərəflərində də türklərə zülm və işgəncələr vermişlər. Bu zülm və işgəncələr haqqında TBMM hökumətinin Şərq cəbhəsi komandanlığının hazırlamış olduğu kitabdən birlikdə oxuyaq (280):

"1919-cu ilin iyun ayında Marzmanovun birlikləri Pülümür (Dölekçayır) kəndinə hücum edərək heyvanlarla əşyaları qarət etmişlər. Bundan qaça bilməyib kənddə qalan 5-10 nəfərin geyimlərini almış, özlərini öldürmüş, qadınlarının namuslarını ləkələmişlər. Bu kəndin xalqı dağlarda üç gün boyunca ac qalmış, ermənilər çəkilib getdikdən sonra kəndə döndükdə xarabalıq və cəsəddən başqa bir şey görməmişlər.

Azərbaycana və başqa yerlərə getmək üçün qatarla İrəvandan Gəncəyə gedən 500-ə yaxın türk Gümrü yaxınlığında vaqonlardan endirilərək öldürülmüşlər.

Ermənilər İrəvan şəhərinin 15 dəqiqəlik yaxınlığında Qaçaparaq kəndinə 16 fevral 1920-ci il gecəsi hücum edərək oralarda yaşayan xalqı yox etməyə çalışmışlar. Bu vəhşilikdən qaçıb qurtara bilməyən 6 kişini xəncərlə doğrayıb öldürmüşlər. Qadın və qızların iffətlərini kirlətdikdən sonra onları acımasızca yandıraraq öldürmüşlər. Kənd evlərini qarət etmişlər.

30 mart 1920-ci ildə Kağızmanın yanında və Arazın şimalında yerləşən Şorlu kəndinə gələn 40 nəfərlik bir erməni çetəsi gündüzləri Araz keçidindən gəlib-gedən müsəlman yolçularını yaxalayıb şəhid etmiş, gecələri də yollarda pusqu quraraq vəhşətlərini nümayiş etdirmişlər.

Kağızmanın yanındakı Dəvəbüküdə erməni banditləri tərəfindən 400-ə yaxın heyvan oğurlanmış, erməni hökumətinin bu banditlərlə ortaqlığı olduğuna görə müsəlman əhalinin şikayətlərinə heç baxılmamışdır.

Ermənilər 6 aprel 1920-ci ildə Zəngəzur, Ordubad, Vedi bölgələrindəki müsəlman kəndlərinə hücum edib zülm və vəhşiliyin ən iyrənc növlərini, insanlığın nifrət edəcəyi alçaqlığı törətmişlər.

Azərbaycan Daxili İşlər Naziri 7 aprel 1920-ci ildə Xarici İşlər Naziri Xoyskiyə göndərdiyi məktubda general Baqdasarov və Albay Vartanyanın komandanlığındakı erməni ordusunun Qazax vilayətinə doğru hərəkətə keçdiklərini, Azərbaycanın "atəşkəs"ə əməl etməsindən faydalanaraq, iki müsəlman kəndini yox etdiklərini bildirmişdir.

Ermənilər 17 aprel 1920-ci ildə İğdırın 6 km şərqindəki Oba kəndinin xalqını və kəndə 1 km uzaqlıqda olan 300 evdən ibarət Yaycı kəndinin də xalqını qismən öldürmüşlər.

Ermənilərin İğdır zülmünə qarşı üsyan edən türk xalqı 21 aprel 1920-ci ildə İğdırı girib ermənilərə qarşı çıxmışlarsa da, ermənilərin hücumuna və qeyri-adi insani hərəkətlərinə tab gətirməyib İğdırı tərk etmişlər. Bu arada, ermənilər Ağrı dağının ətəyindəki kəndlərdə yaşayan Çunkanlı və Banuki türk tayfalarına hücum edərək onlardan 24 nəfəri şəhid edib yandırmışlar.

Ermənilər 1920-ci ilin may ayında İrəvanın Uluxanlı qəsəbəsinin yanındakı Qaradağlı kəndinin əhalisini zorla yerlərindən çıxararaq əşyalarını qarət etmiş, özlərini isə köçə zorlamışlar.

1920-ci il 23-24 may gecəsi 300-dən artıq erməni süvarisi Uluxanlının 5 km şimalında yerləşən Cəbəçalı kəndini mühasirəyə alaraq əli silah tutan türkləri bir yerə toplayıb hamısını süngü ilə şəhid etmişlər.

Ermənilərin hücumu zamanı Zekkəndindən Alakilsəyə köçüb orada yaşayan 18 müsəlmanın 29 iyun 1920-ci ildə, ermənilərin Oltuya hücum etdikləri

zaman, erməni jandarmaları tərəfindən, əkin biçdirmək bəhanəsilə aparıldığında, Sırbasan Boğazında qarşılıqlı çıxan silahlı erməni əsgərləri tərəfindən meşədə 17-si ağaclara bağlanaraq faciəvi bir şəkildə öldürülmüşlər.

Ermənilər 1920-ci il iyun ayının 19-da Zəngibasar kəndlərini işğal etdikdən sonra kəndlilərdən bir qismi tufənglə öldürülmüş, 1.500-ə yaxın qadın və uşaq Arahk mərkəzinə qaçarkən arxalarından yetişib, suda boğmuşlar.

1920-ci il 27 iyun gecəsi, yenə İrəvanda Hacı bayram və Xəbərbəyli kəndlərinə basqın edən ermənilər əhalinin mal-qarasını və qiymətli əşyalarını qarət etmiş, bir çoxunu öldürmüşlər. Qətliamdan qurtulan müsəlmanların bir qismi Araz çayından cənuba keçərkən ermənilərin basqını nəticəsində boğulmuşlar.

Türkü yox etmək üçün hər zaman bir fürsət axtaran ermənilər 1920-ci il iyul ayının 2-də İğdırın qərbindəki Duzluçay bölgəsinə hücum edərək 300-dən artıq insanı öldürmüş, mal-qara və əşyaları qarət etmişlər.

4 avqust 1920-ci ildə Sivin (Filizli) kəndinə hücum edən ermənilər 20 inək və öküz ilə 20 at və bir çox qiymətli əşyaları qarət etmişlər. Kənd xalqından 6 nəfəri də bir samanlığa soxub yandırmışlar. Yenə bu zamanlarda Dəmirqapı kəndinə hücum edərək bütün kişiləri öldürmüş, 20 qadının da namusunu kirlətmişlər.

Gölə qəsəbəsinin mərkəzi Merdin ilə yaxındakı Ağquş və Yatlacıq kəndlərinin əhalisi ermənilərin törətdikləri zülm və qətliamdan qorxaraq Oltu yönlərinə köçməkdə ikən, Erzinek yanındakı Karcıqı Boğazı ilə Pertel arasında ermənilərin hücumuna uğramış və 28 türk öldürülmüşdür.

Bir erməninin anlatdığına görə, Qəssab paşa deyə anılan Marzmanov Allahu Əkbər dağının yanındakı Aydərəsi deyilən mağarada gizlənən köçəri müsəlmanlardan 80 nəfərini parçaladaraq öldürmüşdür.

Kosor qəsəbəsinə bağlı Egidkamu, Karkrirk, Hegbesar, Balqaya, Ağımder, Erzinek, Köşk kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Bundan başqa Kosor qəsəbəsindən sayılan 31 kəndin mal-qarasını və qiymətli əşyalarını qarət etmişlər. Bu kəndlərdən dağınıq halda 5000-dən artıq müsəlman-türk öldürülmüşdür.

Oltu şəhərinin Olur qəsəbəsinə bağlı 26 kənd 1920-ci ilin əvvəllərindən ermənilər tərəfindən hücumlara, təxribatlara uğramışdır. Ermənilər bu kəndlərdə hər cür eybəcərliklər və qətliamlar törətmiş, qoca, qadın, uşaq demədən türk insanını vəhşicəsinə öldürmüş, yaşayış yerlərini dağıtmış və ya yandırmış, mal-qara və əşyalarını qarət etmişlər. Bu kəndlərin əhalisindən 2.832 müsəlman ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür.

Bu bölgədəki erməni vəhşiliyi və zülmündən qaçaraq Oltuya getmək istəyən 40 arabalı köçərilər qatarına Penok qarşısında və şosse üzərində ikən top,

tüfəng atəşləri açaraq 200-dən artıq kişi, qadın və uşaqları alçaqcasına şəhid edib 3.000-dən artıq mal-qaranı, çoxlu pul, əşya və arabaları qarət etmişlər.

Bu cinayətlər alay komandanları Mirmanov və Marzmanov ilə çətəçi Oltulu Kor Artinin oğlu Muradxan və Muşlu Pilos Aş.Bedros adlı ermənilər tərəfindən idarə edilmişdir.

Beləcə, ermənilər bir yandan bu qanlı və zəncirvari cinayətlərlə qətliam proqramlarını həyata keçirməyə davam edərkən, digər yandan da hiylə və yalanlarla dolu bildirilərlə Türkiyə torpaqlarında yaşayan türklər arasında ayrıçılıq, bölücülük təbliğati aparırdılar. Ermənilərin yayınladıqları bildirişlərin birində belə deyilir:

"Ey kürdlər! Biz ermənilər və kürdlər minlərlə ildən bəri torpaq və su qardaşı və qonşusu olaraq yaşadığımızı. Türklər aramıza girmədən əvvəl bizim atalarımız uzun zaman bir-birilə kirvə olmuşlar. Bu, heç kimin və heç bir tarixin inkar edə bilməyəcəyi bir həqiqətdir. Lakin son zamanlarda türklər xaricdən gələrək aramıza fəsad toxumu əkdilər və qurduqları tələ ilə bizləri bir-birimizə düşmən etdilər, rahatlığımızı pozdular. Onlar öz mənfəətləri üçün hər iki tərəfdən bir çox günahsız qanların tökülməsinə səbəb oldular.

Buna görə sizə səslənərək, əbəs yerə qan tökülməməsinə təklif edirik. Sizə son sözü müz budur: "Tələsin, hökumətə müraciət edərək itaət edin, mənfəətlərinizi ayaqlar altına atmayın. Bundan sonra erməni və kürd qanının tökülməsinə Allah razı deyildir. Ordumuz hələ işə başlamadan, razılaşmaq üzrə öz tərəfinizdən bizimlə danışmaq üçün adam göndərməyinizi təklif edirik. Yoxsa, başlayacaq bir müharibədə biz istəmədən şiddətli davranmağa məcbur olacağıq. İnanın ki, bu da haqqınızda yaxşı olmayacaqdır."

Ermənilərin Şərqdə törətdikləri zülm həyatı alt-üst edərkən 15-ci artilleriya komandanı general Kazım Qarabəkirin İrəvan erməni komandanlığına bu məktubu yazdığını görürük:

"ONBEŞİNCİ ARTİLLERİYA
KOMANDANLIĞI Ərzurum, 21.03.1920.
İrəvan əsgəri komandanlığına.

Erməni hökuməti içərisində qalan müsəlman əhaliyə qarşı əvvəldən bəri törədilən qətliam və zülm çox doğru məlumatlarla sənədləşdirilmiş və bu zülmün ermənilər tərəfindən törədildiyi Ərzurumdakı İngilis təmsilçisi podpolkovnik Mister Ravlinsonun anlatması və şahidliyiylə gerçəkləşmişdir. Ayrıca, ailəsini, uşağını, malını-mülkünü itirərək ac və pərişan halda bizə sığınan minlərcə Qars və İrəvandan qaçan köçəriləri amerikalı general Harbordun heyəti 1919-cu il sentyabr ayının sonlarında görmüş və bu zülmün şahidi olmuşdur. Topla, tüfənglə təmin

edilmiş birlikləriniz xalqımızın gözləri qarşısında (Şərqi Bəyazıt, Eleşgird, Pasinlərdəki sərhədlərimizə yaxın) bir çox müsəlman kəndlərini yaxıbyandırmışlar. Belə davranışlara son veriləcəyi umulurkən, təəssüflər olsun ki, 1920-ci il fevral ayının başından bəri Sürəgəl, Ağbaba, Zərşat və Çıldır başda olmaqla, müsəlmanlara qarşı törədilən zülm daha da artırılmışdır.

Bu bölgələrdə olan bir çox müsəlman kəndinin yaxılıbyandırıldığı və minlərcə müsəlmanın öldürüldüyü, əşya və heyvanlarının qarət edildiyi, gənc müsəlman qadınların Qarsa və Gümrüyə aparıldığı, bu kəndlərdən qaçan yüzlərcə qadın və uşaqların dağlarda donaraq öldükləri, müsəlmanların mallarına, namuslarına təcavüzün hələ də davam etməkdə olduğu xəbər alınmaqdadır.

Din qardaşlarına qarşı törədilən bu alçaqlıq və faciələri eşidən bütün müsəlmanlar idarəniz altındakı yerlərdə əqrəba və yaxınları olan ordu əsgərləri və tayfalar cəmiyyəti qeyri-adi şəkildə coşub-daşmağa başlamışlar. Hələ son günlərdə komandanlarınız və məmurlarınızın imzalarıyla sərhəd yanlarında ora-bura atılan və göndərilən: "Kürdlər ilə ermənilərin anlaşdıqlarına və ayrıca bir Kürdüstan hökuməti qurulduğuna, Van, Bitlis, Ərzurum və Trabzonun ermənilərə verildiyinə" dair uydurma xəbərlərlə bütün müsəlmanlar arasına bölücülük soxmaq məzmununda olan bildiriələr, Şərif paşa kimi vicdanını düşmən pullarına satmış olan Vətən xaini kəslərin heç bir vəkalət haqqının olmadığı və bunların kürdlər adından danışma haqlarının olmadığı, kürdlərin Osmanlı birliklərindən heç bir şəkildə ayrılmayacaqları bütün kürdlər tərəfindən hər yana və ittifaq hökumətlərinə teleqraf və protokollarla bildirilmiş, Şərif paşa ilə bənzərləri böyük qəzəb, nifrət və lənətlə qarşılanmış və bütün bu hallar var olan coşqunluq və həyəcanı artırmışdır. Ermənilərin Qars və İrəvan şəhərlərində törətdikləri zülmə görə müsəlmanlar arasında ortaya çıxan coşqunluq həyəcanını yatışdırmağa və xalqı sakit olmağa çağırırsınız da, həyəcanın keçməsi və xalqın inanması üçün zülm və qətliama son verilməsi, müsəlmanlardan alınan hər bir şeyin geri qaytarılıb zərərlərinin ödənməsi və müsəlmanların namus, can, mal və hər cür haqlarının qorunması erməni hökumətinin üzərinə düşən bir vəzifədir.

15-ci ARTİLLERİYA KOMANDANI GENERAL-MAYOR KAZIM QARABƏKİR"

Aşağıdakı sətirlər general Kazım Qarabəkirin amerikalı general Harbordun heyətinə verdiyi 1919-cu il 25 sentyabr tarixli raportundan alınmışdır:

"...İngilislər müqavilənin hökmlərinə uymamışlar, bizi səfalət və sıxıntılara qatlanmaq məcburiyyətində buraxmışlar. Müqavilənin hökmlərinə uyaraq Qars, Ərdəhan və Batumdan çəkilərkən Gümrü, Qars, Axiska, Ərdəhan, Naxçıvan və Batumdan ordumuz üçün satın aldığımız və tədarük etdiyimiz çox

miqdarda ərzaq, geyim əşyaları, xüsusilə tibbi ləvazimat və dərmanları daşımağa imkan verməmişlər, bunların hamısını müsadirə etmişlər. Bu, ordumuzu və məmləkətimizi böyük ehtiyaclar içərisində buraxmışdır. Ordumuzun yenidən ərzaq satın alması millətimizi böyük səfələtlə qarşılaşdırmış, xalqımızı böyük sıxıntılara soxmuş, çox sayda insanımız acından ölmüşdür.

Batumdan tərxis edilən ordunun silahları yenə Batumda ambarlara qoyulmuş, qorunmasına zabit və əsgərlər ayrılmışdı. Fəqət buradakı silahlarımızın hamısı ermənilərə və rumlara verilmişdir. Azərbaycan hökumətindən satın aldığımız qaz, benzin, mazut kimi maddələr Batumda qarət edilmişdir, birliklərimizin gətirdikləri ərzaqlar belə vaqonlarıyla birlikdə müsadirə edilmişdir.

İngilislər müxtəlif bəhanələrlə türk zabitlərini təhqir etmişlər. Azərbaycan bölgəsindəki ordumuzun komandanı Nuru paşanı, beşinci diviziyanın komandanı Mürsəl bəyi, on ikinci diviziya komandanı polkovnik Əli Rza bəyi heç bir günahları olmadan həbs etmiş və böyük komanda mövqeyində olduqlarını nəzərə almadan izzəti-nəfslərini qıracaq hərəkətlər etmişlər. Onların heç bir günahları olmadığı halda, Batumda hər b divanında mühakimə etmişlər, günahları isbat olmadığı halda, Qarsda bir qəza nəticəsində yanan teleqraf stansiyası məsələsindən ötrü yeddi min lirə pul ödəmə cəzasına məhkum etmişlər.

Müqavilə nəticəsində Osmanlı ordusu tərxis edildikdən sonra ingilislər əldə qalan əsgərləri öz yanlarında qalmağa təşviq etdilər. Buna görə bir çox təbliğat nəticəsində ordumuzdan qaçmış Şamlı Nuri adında birini ingilis yüzbaşısı Farel yanına aldı. Ərzuruma gələrkən yanında gözdirərək əsgərləri himayə etdiyini göstərmək istədi. Xorasan və sərhəddəki birliklərimizin qarşısından keçirərək Qarsa apardılar. Belələrinə cəsusluq da etdirdilər..."

Müqavilədən sonra Osmanlı ordusunun 1919-cu il 1 yanvar tarixində Qars, Ərdəhan, Kağızman bölgəsindən çəkilməsilə bu bölgənin çoxluğunu təşkil edən müsəlmanlar Qarsda milli bir şura təşkil etmiş, şura təqdir ediləcək ölçüdə bölgəni idarə etməyə başlamışdır. Onlar asayiş və təhlükəsizliyi təmin etmişlər. Şura idarəsi zamanında bölgədə heç bir pislik görülməmişdir. Asayiş və təhlükəsizlik yaxşı vəziyyətdə olmuşdur. Türk ordusu Qarsdan çəkildikdən sonra İngiltərənin təmsilçisi gəlmiş, şura idarəsini qəbul etmiş, onların asayiş və təhlükəsizliyi təmin etdiklərini öymələrinə baxmayaraq, 1919-cu ilin aprel ayında şurayı əsgərlərlə basaraq dağıtdırmış, şura üzvlərini də Malatiyaya sürgün etdirmişdir.

İngilislər o bölgənin idarəsini şuranın əlindən aldılar, heç kimin xəbəri olmadan Gümrüdən Qarsa erməni əsgərlərini gətirdilər və oranın idarəsini ermənilərə verdilər.

Beləliklə, ermənilər ingilislərin himayəsində o bölgənin hər tərəfinə yayılmağa, müsəlmanları, böyük-küçük demədən yox edib əhali sayında çoxluq

əldə etmək üçün silahsız türklərə qarşı qətləmə və faciəvi işgəncələrə başladılar. Bölgədəki asayiş və təhlükəsizlik pozuldu. Hər gün yüzlərlə müsəlmanın qanı axıdıldı.

Osmanlılar İraqdan çəkildikdən sonra ingilislər Zebaya qədər Musul vilayətini işğal edərək bu bölgəyə sahib olmuşlar. Onlar o tarixdən etibarən oradakı tayfalar arasında təbliğat işi aparmağa, onlarda müstəqillik fikirləri oyandırmağa və Süleymaniyyədən Vana qədər olan tayfaların Osmanlı dövlətinə olan bağlıqlarını qırmağa çalışmışlar.

İngilislər Rumye, Hoy, Van, Cizrə bölgələrində kürdcülük fikrini yaymağa, fəsadçılıq etməyə çalışmışlar. Şemdinanlı seyid Tahanı aldaraq, onu öz düşüncələrinə alət etmişlər. Bir tərəfdən də qanlı Simko ağa deyilən tayfa başçısını pul ilə ələ alaraq seyid Taha ilə sazişə girməsinə səy göstərmişlər. Seyid Taha Musuldan döndükdən sonra onu Simko ağanın yanına aparıb aralarını düzəltməyə çalışmışlar. Və 1919-cu il 21 iyun tarixində iki ingilis zabiti Simko ağa ilə seyid Taha arasındakı müzakirələrdə iştirak edərək, onların arasında müsbət münasibət təmin etmişlər. İngilislər verdikləri top və silahlarla iki təyyarəni almaları üçün 500 dəvəni Revandizə göndərmişlər. Revandiz siyasi hakimi Fayl seyid Taha ilə Şemdinana bağlı Mazır kəndinə gələrək o bölgənin rəhbəri Məhmədə Şemdinan bölgəsinin ingilislərə verildiyini, məmurlarla əsgər və jandarmanın qəzanı tərک edərək Vana getmələrini təklif etmişdir. Bu təklif rəhbər və məmurlar tərəfindən rədd edilmişdir. Fayl getdiyi Rumye istiqamətindən geri döndükdə jandarma zabitinə təkrar qəzanı tərک etmələrini yazı ilə bildirmişdir. Jandarma zabiti Faylin yazısına verdiyi cavabında: "Mən son dərəcə heyratlır içərisində qaldım. Axı necə olur ki, siz rəsmən yalan söyləyirsiniz? Məhməd əfəndi xəstə deyildir... Sizin burada olmağınız yersizdir. Son dəfə yazıram, gedin, yoxsa sizə həqarət etməyə məcbur olacağam," - demişdir.

İngilislər hər tərəfdə belə siyasi təbliğatla məşğul olmuşlar və Osmanlı dövləti əleyhində pul ilə üsyan hazırlamağa davam etmişlər.

İngilislər bir neçə dəfə Oltu şurasına da Oltunun ermənilərə verildiyini təbliğ etdilər. İngilis zabitləri Oltu şurasıyla görüşərək təkliflərinin qəbul edilməsini təkidlə istədilər. Oltu şurası Qars, Kağızman, Ərdəhan, İğdır bölgələrində ermənilərin törətdikləri qorxunc zülmü ingilislərə anladaraq, onların təkliflərini qəbul etmədilər. Ermənilər top və tüfənglərlə Oltu və Bardizə bir neçə dəfə hücum etdilər, bir çox kəndi yaxıb-yandırdılar, çox sayda müsəlmanı qəddarcasına şəhid etdilsə də, oraları işğal edə bilmədilər.

1919-cu il 31 iyul günü ingilis zabiti Bonfon yanında bir erməni zabiti və əsgəri Əhməd Robenson adında, əvvəlcə türk ordusunda xidmət etmiş bir tərcümanla Oltuya gəlmişlər. Əlindəki sənədi Oltu müvəqqəti hökumətinə göstərüb bu sənədin ermənilərə verildiyini bildirərək, onların ermənilərə itaət etmələrini

təklif etmişdir. Oltu hökuməti ingilis zabitinə hörmət göstərmiş, ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qorxunc və dəhşətli zülmü anladığından sonra on gün içərisində cavab verəcəklərini söyləmiş, lakin sonra savaşağa qərar vermişdir.

Ermənilərin hücumları davam edirdi. İngilislər ermənilərin zülmündən qorxaraq dağlara sığınan müsəlmanların ermənilərə təslim olmalarına çalışırdılar. Onlar 1919-cu il 1 iyun tarixində Qars Milli Şurası üzvlərindən Əhməd əfəndi ilə görüşmək üçün bir ingilis zabitinin yanına bir erməni zabiti qoşaraq Gümrü dağına göndərdilər. Bu zabitlər Əhməd əfəndi ilə görüşlər keçirmiş və onların on günə qədər ermənilərə təslim olmalarını təklif etmişdilər.

Ermənilər 1919-cu il 5 iyul günü Qaraqum ətrafında bir neçə müsəlman kəndlərinə hücum edərək qətləmə törətdiklərinə görə müsəlmanlar birləşərək müdafiə olunmuşlar. 7 iyulda bir ingilis zabiti bu kəndlərə top atdırmışdır.

1919-cu il 20 iyun tarixində ingilis zabitlərindən bir heyət Kağızmana gedərək yerli vətəndaşlara oranın "sahibləri" ermənilərə itaət etmələri üçün öyüdnəsihət vermişlərsə də, ermənilərin törətdikləri qorxunc zülm və işgəncələri xatırlayaraq səs çıxarmamışlar.

1919-cu il 5 sentyabr ayında bir ingilis zabiti yanında 8 nəfər erməni jandarması olduğu halda Berdizə getmiş, orada tayfa rəhbəri Əyyub Başo ilə görüşərək onların ermənilərə tabe olmalarını təklif etmişdir. Sonra zabit ingilis hökumətinə qarşı çıxmanın çox ciddi bir məsələ olduğunu, əgər qarşı çıxarlarsa, bir çox cəzaların veriləcəyini bildirərək təhdid etmiş, onlara cavab vermək üçün üç gün möhlət vermişdir. Əgər qəbul edərlərsə, çox pul verəcəklərini də sözlərinə əlavə etmişdir.

İngilis təmsilçisi Ravlinson o tarixlərdə Qarsdan aldığı məlumatda 40 min müsəlman əsgərinin bu bölgəyə toplandığını, bir pislik ehtimalını önləmək məqsədilə Qarsa gedəcəyini bildirdi və getdi. Ravlinson bu səfərdən döndükdə ermənilərin Qars, Sarıqamış və Kağızman vilayətlərində böyük zülm və qətləmlər törətdiklərini qəbul etmişdir. O, verdiyi raportda da bunu qeyd etdiyini söyləmişdir. Ravlinsonun bu dürüstlüyünü qəbul edə bilməyən ermənilər onun əşyalarını daşıyan avtomobilə hücum edərək sürücü ilə bir ingilisi öldürüb əşyalarını qarət etdikləri halda, Ravlinsonla görüşərək müstəqillikdən bəhs etmişlər.

İngilislərin yardımı və himayəsi erməniləri çox qudurtmuşdu. Onlar müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülmü gündən-günə artırdılar və Qars, Sarıqamış, Kağızman və Ərdəhanı ingilislərdən təslim aldılar. Beləcə, ermənilər ingilislərin sayəsində bu bölgələrə yerləşdilər.

İngilislərin erməniləri öz himayələri altına almaları və onlara hər cür yardım etmələri erməniləri qudurtmuş, onların müsəlmanlara qarşı törətdikləri

zülümün ağırlaşmasına yol açmışdır. Ermənilər müsəlmanları yox etmək üçün bir tərəfdən komitələr qurur, digər tərəfdən də əsgəri qruplaşmalarını topla-tüfənglə təmin edərək hər gün bir və ya bir neçə müsəlman kəndini yaxıb-yandırırılar. Onlar ayrı-ayrı tayfalara hücum edərək qətliamlar, vəhşiliklər törədər, müsəlmanları yox etməyə çalışırdılar. Onların mal və əşyalarını qarət edir, qadınların namusunu kirlədirilər. Onlar müsəlman əsgərlərini və qadınlarını çırıl-çılpaq dolaşdıraraq, insanlıqdan və dünya mədəniyyətindən çox uzaq olan bu hərəkətlərlə özləri haqqında tarixdə iz buraxmışlar.

Ermənilər ingilislərin nüfuzundann faydalanmaq üçün bəzi zabıt və əsgərlərinə ingilis formaları geyindirərək müsəlmanlara qarşı təxribat və zülmələr törətmişlər. Onlar çətin vəziyyətə düşdükdə bu hiylədən istifadə etmişlər.

1919-cu il 5 iyun günü İğdırdan Bəyazitə gedən bir ingilis baş leytenantının yanında bir erməni tərcüməçisi olduğu halda Bəyazit idarəçiləri ilə görüşmüş, Bəyazit bölgəsinin ingilis himayəsində qurulmuş erməni hökumətinə verildiyini təbliğ etmiş, əsgərin himayəsində bir aya qədər 10-15 min erməninin göndəriləcəyini bildirmişdir. Eyni gün "Bu ingilis baş leytenantı" İrənin Azərbaycan bölgəsinə (Cənubi Azərbaycan) keçmişdir. İngilis formasında gələn bu zabıtın bir erməni olduğu və bu təklifin heç bir əsli və əsasının olmadığını Ravlinson etiraf etmişdir.

1919-cu il 7 avqust günü Kağızmana iki avtomobil ilə ingilis formasında zabıt və əsgərlər gəlmiş, Qaracaviran kəndlisi Ömər ağa adında bir türkü yaxalamağa çalışmışlarsa da, bacara bilməmişlər və avtomobillərinə minərək İğdırı doğru qaçmışlar.

Ermənilər ingiliscə və fransızca bilən ermənilərdən 300 nəfəri ingilis formasına soxaraq bir batalyon təşkil etmiş, Qars, Ərdəhan və Sarıqamışa göndərmişlər. Bunların arasındakı bəzi ermənilər yerlilər tərəfindən tanınmışlar. İngilislər belə davranmaqla ermənilərin tərəfində olduqlarını və onlara yardım etdiklərini göstərərək müsəlmanların mənəvi güclərini qırmağa, onları köçə zorlamağa çalışmışlar.

Ermənilər 1919-cu il 25 iyul günü Sarıqamışa ingilis formasında zabıt və əsgər olmaqla 200-ə yaxın əsgər və dörd ingilis topu ilə gəlmişlər.

Ermənilərin bəziləri Kağızman və Mecəngird kəndlərindəki müsəlmanlara: "Biz müsəlmanlarla xoş keçinmək istəyirdik.

Bizi müsəlmanlar əleyhində təhrik edən və qətliama səbəb olan ingilislərdir. Onlar bizə "Siz bizim dostluğumuza baxmayın, müsəlmanları öldürün, silah bizdən" deyirlər. Beləliklə, ermənilər bu işdə həm də ingilisləri günahlandırmışlar.

Ermənilərin Baş Naziri Hatisov ingilislərin ermənilərə çox əhəmiyyətli yardımlar etdiklərini belə etiraf edir: "Cənab Haqqa çox şükürlər olsun, erməni

davası hər yerdə çox yaxşı qarşılır. Yeddi vilayət Ermənistana verilmişdir. Bu bir faktdır. Əsgərlərimiz hər yerdə alicənab himayəçimiz ingilislərin cəsur əsgərləri tərəfindən çox qiymətli yardımlar görməkdədirlər. Məsələn, əsgərlərimiz tərəfindən işğal edilmiş və ana vətənə qatılması lazım olan yerlərə dərhal bir miqdar ingilis əsgəri və zabiti gedərək müsəlmanları aldadır, sonra bizə təhvil verirlər. Əsgərlərimiz onların açıdıqları yolda rəsmi kecid düzəldərək girilməsi çətin yerlərə asanlıqla girirlər. Naxçıvan, Vedi bölgələri də beləcə fəth edilmişdir."

Ermənilər Qars, Ərdəhan, Naxçıvan, Şərur və İğdir bölgələrini işğal etdikdən sonra "Sərhəddimizə yaxın yerlərdə yeddi vilayət bizə verilmişdir"-deyərək, o bölgələrdə qarışıqlıq salmağa, müsəlmanları qorxudaraq köçə zorlamağa girişmişlər.

Ermənilər xaricdən gördükləri yardımlarla işğal etdikləri Qars, Kağızman və Ərdəhan bölgələrində törətdikləri qorxunc qətlialmlarla köçə məcbur etdikləri minlərcə müsəlmanın evlərinə Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən təşviq edərək gətirdikləri erməni ailələrini yerləşdirmiş olmalarına baxmayaraq, o bölgələrdəki əhəlinin çoxluğunu yenə müsəlmanlar təşkil edirdilər. Nə olursa olsun, müsəlmanlar erməni hakimiyyətini əsla qəbul etmədilər. Xaricilərin, xüsusilə də ingilislərin ermənilərə itaət etmək çağırışı onları kədərləndirsə də, zülmə və qətlə qarşı həyat mücadiləsi verdilər.

1919-cu ilin iyul ayında Qarasurqanda olan erməni çətləri Sarıqamışdan gələn 100 ev müsəlman köçərilərindən 9 inək, 6 at, 6 ton taxıl və ərzaqlarını zorla almış, qadınların üst-başını aramış, tapdıqları zinət əşyalarını alıb onların gözləri qabağında bölüşdürmüşlər.

Ermənilər 1919-cu il iyun ayının 4-də Qars ilə Oltu arasındakı Ağqalaya bağlı dörd kəndə basqın etmişlər. Onlar bu kəndlərdən birinin əhalisini tamamilə, digər kəndlərin hər birindən altmış adamı əsir alıb şəhid etmişlər. Bu kəndlərə basqın edən erməni dəstələrinin komandanı tanınmış erməni canisi Arşak olmuşdur. Ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri bu qətləmdə altı top, çox sayda tüfəngdən istifadə olunmuşdur.

Ermənilər 1919-cu il iyul ayının 4-dən 12-nə qədər Qaraqurd bölgəsindəki müsəlman kəndlərinə çox sayda əsgər, top və avtomat silahlarla hücum edib oraları dağıtmışlar. 8 iyul tarixində Məscidli kəndində kəndin ağsaqqalı Dərviş ağanı şəhid etmişlər. Dərbxana, Başkənd, Armudlu, Qaziantep, Qazıqaya, Hepork, Kalyav, Ağqoyunlu, Honik, Qanlıqaya, Gülayıntab, Kəlbantəpə kəndlərində yaşayan müsəlmanları vəhşicəsinə şəhid etmiş, onların mal-qara və əşyalarını aparmışlar. Bu dəhşətverici səhnələrdən qorxan müsəlmanların bir çoxu dağlara qaçaraq çadırlarda yaşamaq məcburiyyətində qalmış, bir çoxu da Türkiyəyə sığınmışdır.

İyul ayının 19-da 150 nəfərlik rum və erməni piyadası Bulaqlı kəndinə hücum edərək bu kəndi işğal edib kəndlilərin mal-qarasını və əşyalarını qarət etmişlər.

Ermənilər Qars bölgəsində də vəhşiliklərini davam etdirmişlər. Onlar Qurudərə adındakı kəndi basaraq müdafiəsiz beş kişi və üç qadını şəhid etdikdən sonra 33 kişi, bir gəlin, bir qız uşağını və 440 baş mal-qaranı alıb aparmışlar. Yürkəs qəsəbəsində bir müsəlmanın qardaşı ilə zövcəsini və qızını həbs edib özlərilə aparmışlar.

İyul ayının 20-də Qars şəhərinin yaxınlığındakı Berdin kəndinin müsəlmanlarından 93 öküz, 50 qoyun, Kaluk kəndi müsəlmanlarından 4 öküz, 10 qoyun və bir çox qiymətli əşyalarını alıb aparmışlar.

Eyni gün erməni çətləri Qars şəhərindəki Yusuf paşa camisinin imamı əzan oxuyarkən onu daşlamış və bağıraraq çirkin söylüşlərlə söymüşlər. Ümumiyyətlə, ermənilər Qars, Kağızman bölgələrindəki camilərdə əzan oxunmasına mane olmuşlar.

Ermənilər Erkək, Güreli, Bəvəkli, Savçaqqolu və digər iki kəndin xalqını kəndlərindən çıxarmış, onların əşya və heyvanlarını qarət etmiş, onlara qarşı vəhşiliklər törətmiş və bu məsum insanların dədə-baba yurdlarındakı evlərinə erməni köçərilərini yerləşdirməyə başlamışlar.

Ermənilər 1919-cu ilin iyun ayında Qarsda müsəlmanların yüzdən artıq irəli liderini, Osmanlı vətəndaşı və casusu deyə toplamış və naməlum bir istiqamətdə aparmışlar. Ermənilər Qars və Sarıqamışda iyun və avqust aylarında gənc müsəlmanları toplayaraq vəhşicəsinə şəhid etmişlər. Qars və Gölənin müsəlmanlarından irəli gələn səkkiz nəfəri şəhid etmişlər, Serjant Şükrü adındakı bir türkü gündüz-günorta cağı asaraq öldürmüşlər.

Ermənilər vergi və hərbiyyə adıyla bu bölgənin müsəlmanlarından at, öküz, araba və bütün qoyunlarını zorla alıb aparmışlar. Bunu vermək istəməyən Ağcaqala ətrafındakı səkkiz müsəlman kəndinə toplu, tufəngli 300 nəfərlik birliklərilə hücum etmişlər. Nəticədə, müsəlmanlar Allahu Əkbər dağlarına çəkilməmiş və mağaralarda pərişan bir halda yaşamlarını davam etdirmək məcburiyyətində qalmışlar.

Osmanlı torpağına köç etmək istəyən Fəxrəddin adında bir türkün və onun qardaşı oğlu Əlinin 500 lirə pulu, bütün mal və əşyaları erməni sərhədciləri tərəfindən qarət edilmiş, onlara sərhəddən heç bir şey keçirmək haqlarının olmadığını söyləmişlər.

Ermənilər Sarıqamışda müsəlman köçərilərinə tərəf bir bomba ataraq bir qadın ilə bir kişinin ölməsinə, bir çoxlarının da əl və ayaqlarının qopmasına səbəb olmuşlar. Onlar Qars və Oltu arasındakı müsəlman kəndlərinə hücum edərək bir çox qorxunc hadisələr və vəhşiliklər törətmişlər. Diqər qəsəbəsin də Qars Milli

şurasının üzvü Keleş ilə digər bir qəsəbənin vətəndaşlarından 12-ni həbs etmiş, mal və əşyalarını qarət etmişlər.

Ermənilər 1919-cu ilin iyul ayında Merdenin ətrafında Sucəvanq müsəlman kəndinə toplu-tüfəngli piyada dəstəsilə hücum etmiş, kəndlilərin bəzilərini öldürüb mal-qara və qiymətli əşyalarını özlərilə aparmışlar.

Zərşat, Gölə, Şurgəl, Zağıbabə, Qurudərə, Nahküldür kəndlərinin müsəlman sakinləri ermənilərə xərac verməkdən tənqə gəlmiş və bu işdən imtina etmişdilər. Ermənilər bunların mallarını zorla almış, kişilərini də bir-bir vəhşicəsinə öldürmüşlər.

Ermənilər bu zamanlar harada bir müsəlmanı tək, kimsəsiz görmüşlərsə, ona işgəncə verərək vəhşicəsinə öldürmüşlər.

Yenə 1919-cu ilin iyul ayında Məscidli, Ağkilsə, Hamamlı, Həpirtək, Şadvan kəndlərini basıb müsəlmanlara işgəncə verərək qətl etmişlər.

Ermənilərin bu qorxunc zülm və işgəncələrindən qurtularaq Türkiyəyə sığınanlardan bəziləri bir neçə yerindən süngü ilə yaralı, bəziləri də qolları kəsik qadın və uşaqlar olmaqla Bəyazıtdə Amerika heyətinə göstərilmiş, fotoşəkilləri çəkilmiş, ancaq bir nəticə əldə edilməmişdir.

Sarıqamışdakı erməni birliyinin komandanının Saatvirak və Şemsekyan kəndlərindəki müsəlmanların yox edilməsi haqqında verdiyi əmrin bir nüsxəsini Gülaynıtablı Süleyman əldə etmiş və ermənicə yazılan bu əmrin mənasını anlayınca Saatvirak kəndində yaşayan müsəlmanlar qaçmağa başlamışlar. Ermənilər bu kəndlilərdən ancaq səkkizini tutub öldürə bilmişlər.

Yenə 1919-cu ilin iyul ayında Zek kəndi üzərinə bir erməni zabitanın komandanlığında on erməni sırası əsgəri gələrək müsəlmanlardan daşına bilən nələrə varsa, hamısını ahb aparmaq istəmişlər. Müsəlmanlar səslərini çıxartdıqda ermənilər onları öldürmüş və ələ keçən nə varsa, hamısını toplayıb aparmışlar.

Ermənilər Gölə ətrafında axtarışlar aparmış, dövlət malı deyərək müsəlmanların ev əşyalarını qəsb etmişlər.

Ermənilər Kiçik Yusuf lu kəndindən olan Ömər Ağzadə Osmanı ayaqlarından asaraq üç gün başı aşağı asılı tutmuş, ona qeyri-insani işgəncələr verdikdən sonra 700 rubl rus pulunu alaraq buraxmışlar.

Ermənilər Ağkilsədə Koroğlu adındakı bir müsəlmanı vəhşicəsinə parçalamışlar.

1919-cu ilin 19 sentyabr günü bir erməni təyyarəsinin dağlarda olan müsəlman kəndlərinin üzərində uçduğu və oraları bombaladığı Türkiyə sərhəddindən müşahidə edilmişdir.

Ermənilər 1919-cu il 30 avqust günü Qaraçayır və Sofulu kəndlərini yandırmışlar, bu kəndlərin ətrafındakı dörd kəndin mallarını qarət etmiş, sakinlərini əsir almışlar.

Ermənilər 1919-cu ilin sentyabr ayında Samanlı kəndinə basqın edərək Qurban ağanın 32 adamdan ibarət əqrəbə və yaxınlarını çox qorxunc bir şəkildə şahid etmişlər.

1919-cu ilin 2 sentyabr tarixində topla, tufənglə təchiz olunmuş erməni birliyi Koravt kəndinə hücum etmiş, oranın əhalisini qətl etmiş, ətrafındakı 3 müsəlman kəndini əkin sahələrilə birlikdə yandırmışdır.

1919-cu ilin 3 sentyabr ayında 300 nəfərdən ibarət silahlı erməni piyada dəstəsi Malakan yaylasına və Böyük Qumru kəndinə hücum edərək çox sayda müsəlman öldürmüşlər. Müsəlmanlardan bir çoxu canlarını qurtarmaq üçün dağlara qaçmağı bacarmışlar.

Sülh müqaviləsindən sonra türk əsgəri Araz bölgəsindən çəkildiyinə görə çoxluğu Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi Naxçıvan, Şaxtaxtı, Şəhur, Vedi, Zəngibasar, İğdir bölgələrində müvəqqəti hökumət və şura quruldu. Qurulan müvəqqəti hökumət və şura bu bölgənin asayiş və təhlükəsizliyini təmin etməkdə müvəffəqiyyət əldə etdi. İngilislər Qars bölgəsində etdikləri kimi bu bölgələrə də əvvəl təmsilçilər göndərdilər. Müvəqqəti hökumət və şuranın ingilislərin ermənilərə itaət etmək təklifinə etiraz etmələrinə qarşılıq onlar əsgəri birliklər göndərib dəmiryolunu işğal etdilər. Təbriz və Tiflis yolu üzərində olan bölgəni ermənilərə təhvil vermək üçün 24 may 1919-cu ildə ingilis zabıtlərinin komandanlığında müxtəlif erməni siniflərindən qurulmuş 6.000 nəfərlik erməni birliyi ilə hücum edib oraları işğal etdilər. İngilislər buraları ermənilərə təslim etdilər. İşğaldan üç gün sonra, yəni 27 may 1919-cu ildə ermənilər müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başladılar. Beləcə, ermənilər ingilislərin yardımıyla işğal etdikləri yerlərdə müsəlmanlara qarşı zülm və işgəncələr törədərək asayiş və təhlükəsizliyi yox edib, çox sayda müsəlmanın qanının tökülməsinə səbəb oldular.

Ermənilər tərəfindən törədilən vəhşilikləri nəzərə alaraq Naxçıvan, Şəhur və Ordubad Milli Şurasına yardım edilməsinin lazım olduğunu ifadə edən Azərbaycanın Ermənistandakı təmsilçisi M.H.Tekinski Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinə bir teleqraf çəkmişdir.

Ermənilər Naxçıvan bölgəsinə girər-girməz müsəlmanların silahlarını toplamaq bəhanəsilə bir çox müsəlmanı öldürmüş, onların liderlərini toplamağa başlamış, ərzaq anbarlarını mənimsəmişlər. Müsəlmanlar bu vəziyyətdən qorxmış və ingilislərdən təminat istəmişlər. İstənilən təminat ingilislər tərəfindən verildikdən sonra müsəlmanlar silahlarını da ermənilərə təslim etmişlər.

İngilislərə yaraşmayan bu aldatma nəticəsində ermənilər Naxçıvanda və Yenicədə yaşayan müsəlmanların silahlarını topladıqdan sonra silah arama bəhanəsilə hər gün bir kəndə basqın edib liderlərin təslim edilmələrini istəmişlər. Onlar ağıllı, əlindən bir iş gələn kəsləri yaxalamış, bir çoxlarını da təqib edərək tənha olduğu zaman öldürmüşlər. Bu zülmün sürüb getməsi, xüsusilə Vedidəki

müsəlmanlara iki erməni dəstəsinin hücum etməsi ətrafda çaxnaşmaya səbəb olmuşdur. Müsəlmanlar belə ölməkdənsə, hər cür fədakarlığa hazır olaraq ermənilərə qarşı durmaq məcburiyyətində qalmışlar. Ermənilər Vedibasarda deyilən yerdə müsəlman kəndlərinə (iyul ayı) təcavüz edib məsum insanlara vəhşicəsinə zülm etməyə başlamışlar. Onlar silah toplamaq bəhanəsilə müsəlmanların mallarını qəsb etmişlər. Kişilərin xüsusilə liderlərini yaxalamış, qorxunc işgəncələrlə öldürmüşlər. Ermənilər oralarda qarət etmədikləri bir kənd buraxmamışlar. Müsəlmanlar bu qorxunc zülm qarşısında kəndlərini tərkdən qaçmaq məcburiyyətində qalmışlar, qadınlarını ermənilərin şərindən qorumaq üçün Çəmən kəndinə toplanmışlar. Ermənilər müsəlman qadınlarının toplandığı Çəmən kəndinə on səkkiz gün hücum etmişlərsə də, kişilər qadınlarını qoruya bilməmişlər. Ermənilər bu kəndi 25 gün top və avtomat silahlarla atəş tutaraq bir çox qadın və uşağın ölümünə səbəb olmuşlar.

Erməni ordusunun Vedibasarda törətdiyi zülm haqqında Naxçıvan Milli Şurası rəhbərinin teleqrafının mətni aşağıda verilmişdir:

"Naxçıvan Milli Şurasının rəhbəri Əli Səbri Qasımov tərəfindən Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinə göndərilən teleqrafda etibarlı şahidlərin verdikləri məlumata görə, ermənilərin Vedibasarda bölgəsində qətliama davam etdikləri, qatardan müsəlman sənişinləri endirərək özlərilə apardıqları, ayrıca, Ermənistan hökumətinin Naxçıvan və Şərurda bir çox müsəlmanı həbs etdiyi, Naxçıvan və Aleksandrov vilayətlərində müsəlmanların liderlərindən Teymur Həsən Kazımov, Mirzəlibəy Bəkdaşov, Hüseynağa Novruzov, Cəfər bəyin günahları olmadan həbs edilib İrəvan həbsxanasına aparıldıqları və iki xalqın uyum içərisində yaşamaları üçün bunların sərbəst buraxılmalarına dair" bir teleqraf çəkmişdir.

Erməni çətlərinin, Van və Sasun hadisələri adınının verildiyi bu bölgədə öldürdükləri və vəhşicəsinə yer üzündən sildikləri müsəlmanların çox olduğu anlaşılmışdır.

Ermənilər Vedi bölgəsində 1919-cu il iyul ayının əvvəllərində qətlə törətdikləri zaman Şərur, Şaxtaxtı, Naxçıvan bölgələrinə də hücum edərək müsəlmanların bir çoxunu öldürmüş, müxtəlif vəhşiliklər törətmişlər... Onlar oralarda liderləri toplamış, silah axtarma bəhanəsilə onların mallarını mənimsəmiş, gənclərini sürgün etmişlər. Ermənilər 13 müsəlman kəndini bir anda basaraq kişiləri qeyri-insani hərəkətlərlə şəhid etmiş, qadınları alçaqca kirlətməmişlər. Bu hadisələr üzərinə müsəlmanlar qadınlarını bir yerə toplayaraq qorumağa çalışmışlar. Ermənilər isə bunların üstünə top, avtomat tüfənglərlə hücum edərək qadın, uşaq və qocaları ayırd etmədən, qarşılıqlı çıxanı öldürmüşlər.

Ermənilərin Vedi bölgəsində törətdikləri qətliama etiraz olaraq Azərbaycan Xarici İşlər Naziri M.Y.Cəfərov Ermənistanın Bakıdakı təmsilçiliyinə 1919-cu il iyul ayının 12-də bir etiraz notası vermişdir. Bu notada Azərbaycanın iki

ölkə arasındakı problemləri siyasi yollarla həll edilməsindən yana olduğunu, ancaq Ermənistanın bu düşüncələrə yanaşmayıb müsəlman kəndlərinə əsgəri birliklər göndərərək qətliaamlar törətdiyi bildirilir. Xüsusilə Vedibasar və Milistan bölgəsindəki qətliaamların dayandırılması istənməkdədir. Notanın bir surəti İngiltərənin Bakıdakı ordu komandanına və bütün diplomatik təmsilçilərə göndərilmişdir.

Ermənilərin hazırladıkları planla Naxçıvan və Şərur bölgələrində törədəcəkləri basqın və hücumların proqramında komandanların birliklərinə verdikləri əmrlərdə eynilə bu cümlələr yer alır: "Şərur müsəlmanlarını Araz çayına tökmək üçüncü dəstə komandanının vəzifəsidir. Məqsəd Şaxtaxtı və Kuvanı basıb oradakı müsəlmanları belə Araz çayının arxasına tökməkdir."

Ermənilər Zəngibasar bölgəsindəki on səkkiz kəndin müsəlmanlarına 1919-cu il 14 iyul tarixində kəndlərini tərk edib getmələrini təklif etdilər. Bu təklifə qarşı çıxan kişi və qadınları vəhşicəsinə öldürdülər. Onların mal və əşyalarını qarət etdilər. Vəziyyətin belə bir hal aldığı görün müsəlmanlar qaşib-qaldılar, ermənilərə nə istəsələr verəcəklərini, yalnız can və namuslarına toxunulmamasını istədilər. Bu kəndlilər ermənilərə pul, mal, silah və əşyalarını verərək bu qorxunc zülm və işgəncələrdən qurtulmuşlar.

İrəvanda yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycanın Gürcüstandakı təmsilçi müavini F.Vəkilov 12 iyul 1919-cu ildə general Koriyə bir etiraz notası göndərmişdir. Notada ermənilərin müttəfiq ölkələrin ordularının bilgisi daxilində əsgəri qüvvədən istifadə edərək müsəlman kəndlərində törətdikləri qətliaamların və İrəvan vilayətində yaşayan müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri təzyiqlərin ağır nəticələr verəcəyi bildirilmişdir. Ayrıca, İngiltərə ordusunun nüfuzundan istifadə edən ermənilərin törətdikləri qətliaamların dayandırılması istənməmişdir.

Verilən bu etiraz notasına baxmayaraq, ermənilər İrəvan şəhərində gecələri müsəlmanların evlərinə hücum edir, onların mallarını alır, namuslarını kirlədir və ən qorxunc zülmü həyata keçirməyə çalışırdılar. Günəş batdıqdan sonra şəhər xaricində və ya stansiyada görünən müsəlmanlar bir anda yox olurdular. Müsəlmanlar qorxularından əkin sahələrinə, tarlalara gedə bilmirdilər. Çünki yaxalandıqları zaman dərhal öldürülürdülər. Müsəlmanların zənginlərindən pulu alınmamış bir nəfər belə qalmamışdı. İrəvan şəhərinin qəbriستانlıq məhəlləsində Əli oğlu Cabbarın evinə zorla girən ermənilər onun gözünün qabağında qadınların namuslarına təcavüz etdikdən sonra hamısını öldürmüşlər. Ermənilər bu qadınların döşlərini kəsərək Eçmiadzinə göndərmişlər. Ayrıca, Eçmiadzinə göndərilən Kırbulaqlı müsəlmanların aqibətləri bilinməməkdədir. İrəvan müsəlmanlarının çoxu bu qorxunc zülmədən qaçmış, dağlarda və mağaralarda ac, susuz, çıpaq dolaşmaq məcburiyyətində qalmışlar. Onlar da qorxunc səfalət nəticəsində tif kimi yoluxucu xəstəliklərə yaxalanaraq vəfat etmişlər.

Ermənilər Banibək qara kilsəsinin cənubundan Maymaq dağının cənubi-şərqiündəki Dəriçiçək deyilən yerdə olan müsəlman kəndlərinə hücum edərək qətlə tövətmişlər. Bu ətrafdakı müsəlmanların aqibətlərinin necə olduđu naməlum qalmışdır.

Ermənilər Kəmərlə ətrafındakı üç müsəlman kəndinin xalqını vəhşicəsinə qətl etmiş, cəsədləri Araz çayına atmışlar. Ermənilərin acımasızca yaratdıqları bu vəziyyət o bölgədə yaşayan müsəlmanları qorxutmuşdur. Onlar nə edəcəklərini bilmədən mal-qara və əşyalarını buraxaraq dağlara sığınmaq məcburiyyətində qalmışlar.

İrəvan bölgəsindəki Gor, Abbas, Siran, Reyhan, Cafandır, Quranlı kəndlərindən Buruki tayfasının mənsubları bu gözü dönmüş ermənilərin qorxunc zülm və işgəncələrindən qorxaraq 900-dən artıq evdən 5.545 nəfər müsəlman olmaq üzrə köçərək Türkiyəyə sığınmışlar.

Ermənilər 10 iyul 1919-cu il tarixində İğdır bölgəsindəki müsəlman kəndlərində yaşayan insanlara silahlarını təslim etmələrini təklif etmişlər. Sürməli, Qarabulaq, İncəsü, Xaraba kəndlərinin müsəlman əhalisi ermənilərə inanaraq silahlarını təslim etmişlər. Ermənilər isə silahları aldıqdan sonra liderləri bir yerə toplayıb öldürmüşlər. O bölgədəki yetmişə yaxın kənd sakinləri bu qorxunc hadisədən şübhələnərək ermənilərdən təminat istəmişlərsə də, ermənilər avtomat silahlarla hücum edərək o kəndlərdə vəhşicəsinə qətləmlər tövətmişlər.

Ermənilər 1919-cu ilin 12 avqust tarixində İğdır bölgəsində Molla Ömər deyilən yerin cənubundakı Tovuz kəndinə qəflətən basqın edərək oranın əhalisini böyük-küçük demədən tamamilə şəhid etmişlər.

Ermənilər 1919-cu ilin 13 avqust tarixində Yuxarı və Aşağı Kartı kəndlərinin kişilərini bir yerə toplayaraq əksəriyyətini şəhid etmişlər.

Yenə eyni günlərdə ermənilər Əli Xoca, Xamırkəsən, Parçatı kəndlərinin kişilərini qoca-cavan demədən hamısını qətlə yetirmişlər.

Ermənilər İğdır ətrafındakı 21 kəndi basaraq yaxalaya bildikləri kişiləri öldürmüş, qadınları isə çırıl-çılpaq olaraq Eçmiadzinə göndərmişlər. O ətrafın liderləri Eçmiadzin və Qarabulaq tərəfinə göndərilmişlərsə də, onların aqibətlərinin necə olduđu bilinməmişdir.

Ermənilərin tövətdikləri qorxunc zülm və işgəncələr, namusa təcavüz, uşaqlara olan hücumlar, qadınları çılpaq olaraq əsgərlərinin aralarında dolaşdırmaları, heyvanlara mindirilib gəzdirmələri müsəlmanlar arasında qarışıqlığa səbəb olmuşdur. Sürməli, Qarasaçlı, Yağlı kəndlərindən və Zilan tayfasından olan 87 evdən 555 nəfər mal və əşyalarını ataraq sərhəddən keçib Türkiyəyə sığınmışlar. Ermənilər bunlara bir çox itkilər verdirdikləri kimi, onların öküz, qoyun, keçilərini də qəsb etmişlər.

Ermənilər Kağızman şurasının dağılmasından sonra Kağızmana girərkən liderləri işgəncələrlə şəhid etmişlər. Daha sonra qətlə başlanmışlar. Kağızmanlı Kadı oğlu Əziz, bir dostu və ailəsilə Qarsa gedərkən Tiknis ilə Ağadavələr arasında ermənilər tərəfindən həbs edilmişlər. Sonra ermənilər bunlara işgəncə verməyə başlamışlar. Onlar bunların gözləri qabağında qadınlara təcavüz etdikdən sonra öldürmüşlər. Sonra bunların əllərini kəsib vücutlarında ciblər açaraq əllərini bu ciblərə soxmuşlar, burunlarını, qulaqlarını, dodaqlarını kəsib sinələrində açdıqları ciblərə doldurduqdan sonra gözlərini də oymuşlar. Beləcə onların dördünü də vəhşicəsinə şəhid etmişlər.

Kağızmanın liderlərindən Mustafa Əfəndizadə Aslan bəy zövcəsi Ninə xanım və İsmailzadə Əhməd bəy ilə zövcəsi Kağızmandan Qarsa gedərkən bir erməni polis idarəsinin qarşısından keçən yolun üstündən ermənilər bunlara hücum edib dördünü də şəhid etmişlər. Gözü dönmüş ermənilər bununla kifayətlənməyib dördünün də burun və dodaqlarını kəsmişlər. Hadisədən xəbər tutan erməni məmurları cəsədləri Kağızmana gətirib küçələrdə dolaşdıraraq terrorçuluq nümayişi yaratmışlar. Bu qorxunc hadisəni görənlər Kağızmanlı müsəlmanlar bütün mal varlıqlarını arxada buraxaraq qaçmışlar. Bu fürsəti əldən verməyən ermənilər də müsəlmanların bütün mal və əşyalarını qarət etmişlər.

1919-cu ilin 17 iyulunda ermənilərin müsəlman kəndlərinə atdıqları topların səsi Türkiyənin sərhəddindən eşidilmişdir. Ermənilər Çürük müsəlman kəndini qəflətən basmış, kəndlilərin mallarını və əşyalarını qarət etmişlər, kişiləri öldürmüş, qadınlara namuslarına alçaqca təcavüz etmişlər. Ermənilər Kağızmanın mərkəzində də qadınlara belə işgəncə verməkdən çəkinməmişlər.

Ermənilər 1919-cu il avqust ayının 11-də Kağızmanın liderlərini toplayaraq naməlum bir istiqamətdə aparmışlar. Bunlardan Məhməd bəyin cəsədi 17 avqust 1919-cu ildə Qarsın cənubunda, Kiçik Zaim kəndinin yaxınlığında, bədəni cib şəklində yırtılmış və əlləri bu ciblərə soxulmuş olduğu halda tapılmışdır. Ermənilər Kağızmanın müsəlman kəndlərinə hücum edərək uşaq, qoca, qadın, xəstə, şikəst ayırmadan qarşılaşdıqları bütün müsəlmanları qətl etmişlər.

Ermənilər 1919-cu il 10-20 avqust günlərində Kağızmandakı müsəlmanların bir çoxunu bir yerə toplayaraq qətl etmişlər.

Onların çoxu camilərə doldurularaq vəhşicəsinə yandırılmışdır. Bu qorxunc faciələri görənlər 200 nəfərə yaxın müsəlman mal və əşyalarını ataraq Çukurcam və Kükürtlü dağlarına qaçmış, günlərcə daş mağaralarda, ağac boşluqlarında ac-susuz yaşamışlar.

BƏZİ SƏNƏDLƏR Sənəd №1.

"...Biz Rusiyanın Revan vilayətində olan Zilan aşirətindənəm. Bundan bir neçə gün əvvəl ermənilər tərəfindən top, tüfəng gücü ilə məmləkətimizdən qovulduq. Ermənilər bütün əmlak və taxıllarımızı əlimizdən aldılar. Qarakilsə qəsəbəsinin sərhəd bölgəsindəki daşlıq yerlərdə müvəqqəti olaraq yerləşmişik.

Qış yaxınlaşır. Bizim olduğumuz yerdə qış hazırlığı görmək imkanı yoxdur. İrəlində yurdumuza dönmək mümkün olmadığı təqdirdə Osmanlı torpaqlarında uyğun bir yerdə yerləşməyimiz üçün əmr buyrulmasını rica edirik.

Qarakilsə Zilan Aşirəti
Başkanı Abdulfəttah"

Sənəd № 2.

"...Kağızmanın Xorasan bölgəsindəki min evdən artıq bir qəsəbədə yaşayan əhalininin hamısı aşirətimizdən və əqrəbalarımızdan əmələ gəlir. Bunların bu günlərdə ermənilərdən gördükləri zülm və işgəncə insanımızı məhv etmək üzrədir. Onların yardım xüsusundakı fəryadları ciyərləri parçalayacaq dərəcəyə çatmışdır. Biz ailəmizi və varlığımızı müdafiə etmək məcburiyyətindəyik. Ancaq əsgər olduğuma görə yardıma gedə bilmirəm. Qardaşlarımın və tayfamin yardımına çata bilmədiyimə görə özümü məsuliyyət altında görürəm. Tayfamin çaxnaşmasına əngəl olmağa gücüm çatmır. Necə hərəkət edəcəyimin bildirilməsini rica edirəm.

Zilan Aşirəti Başkanı
İxtiyar Minbaşı Əli"

Sənəd № 3.

"...Qars və Kağızman sərhəddində olan din qardaşlarıma və tayfama qarşı ermənilərin törətdikləri qorxunc zülm hadisələri bizi məhv etməkdədir. Məndən hər gün kömək istəyirlər. Bu kömək istəkləri hər gün ciyərlərimizə qədər işləyir. Buna qatlanmaq gücümüzün xaricində olduğuna görə müsəlmanlara qarşı törədilən, ürəkləri parçalayan zülmə qarşı çıxmaq məcburiyyətində qalırsam da, əsgər olduğuma görə əmr almadan ora getmənin uyğun olmayacağını düşünərək dövlətimə sığınmaq məcburiyyətində qaldım. Əmrlərinizi səbrsizliklə gözləyirəm. Tayfama yardım etmək üçün getməyimə icazə verilmədiyi təqdirdə aşirətimin

həyəcanını sakitləşdirməyə gücüm çatmayacaq. Bütün aşirətlər bu vəziyyətdədir. Bu zülmün millətimizin üzərindən qaldırılmasını və ya necə hərəkət edilməsinin bildirilməsinə lütf və mərhəmət buyrulmasını ərz edirəm.

Sabiki Aşirəti Başqanı
İxtiyar Minbaşı Əbdülməcid."

Sənəd № 4.

"... Bu altı ildən bəri ermənilərdən gördüyümüz və görməkdə olduğumuz, açıqlanmasına imkan olmayan vəhşət və zümlər hər kəsə məlumdur. Bu zamanlarda canavarlıqlarla yanaşı bir çox yerlərdəki böyüklərimizi yaxalayaraq hələlik həbs etdiklərini bilirsək də, daha sonra nə edəcəklərini bilmirik. Ermənilər rayonumuzda bir məhəllə hökuməti quraraq Qaraqurdan gəlib-gedən yolçuların, dəyirmanada gedən müsəlmanların əllərindəki öküz, inək, qoyun və keçilərini, hətta yanlarındakı çörəklərini zorla alırlar. Və yenə minik atlarımızı, namus və şərəfimizi qorumaq üçün əllərimizdəki tufənglərimizi bir-bir, iki-iki toplayırlar. Biz buralarda çox sahibsiz qalmış bir vəziyyətdəyik. Ermənilər müsəlmanları açıqdan-açığa öldürürlər. Şikayət və sızlamalarımızın lazım olan böyüklərə bildirilməsini diləyirik. Şikayətlərimizi bildirəcək bizə yaxın böyük bir dövlət olmadığı kimi, ermənilərin qorxusundan uzaq yerlərə gedib dərdimizi anlada bilmirik. Bu niyaznaməmizi sizlərin vasitəsilə böyüklərimizin təqdiminə cəsəret edirik...

Qarapınar əhalisi
Adından Ömər."

Sənəd № 5.

"Məsum bir cəmiyyətin namus və şərəfinin tapdalanmasına qərar verən ermənilərin pis ayaqları altında qalmaması, millətimizin müdafiəsi, haqlarımızın müəyyən edilməsi və qorunması üçün Cənab Haqqa sığındığımız bir zamanda qaçaraq yanımıza gələn Vedibasarı Musa oğlu Əkbər və Abdullah oğlu İbrahim öz ifadələrində müsəlmanların sığındığı dörd böyük qalanın və dörd qəsəbənin qapısı olan Böyük Vedi şəhəri və ətrafını ermənilərin çox qısa bir zamanda məzarlığa döndərmək istədiklərini bildirmişlər. Ermənilər bu məqsədlə top və təxminən dörd min nəfərlik bir qüvvə ilə mühasirəyə aldıkları, müxtəlif müdafiə imkanlarından məhrum və məzlum olan müsəlmanları 5 kilometr uzaqlıqdakı

qatarın vaqonlarından bombardman edirlər. Onlar məqsədlərinin müsəlmanları dağlara qaçıraraq tarladakı əkinlərini ələ keçirmək olduğunu söyləmişlər.

Osmanlı dövlətini təmsil edən zati-alilərinin aciz, kimsəsiz, zəif dindaşlarının bu qorxunc vəhşiliyə qurban olmalarına əsla razı olmayacaqlarını üç aydan bəri sürüb gələn fəryadımızla açıqlayıb bildirmişik. Zavallı qadınların, ağ saqqallı qocaların, südəmər uşaqların yardımçısı ola biləcək, ucları parıldayan süngü ilə təchiz olunmuş bir qüvvənin olması təbiidir. Ağladıq, sızladıq, yazdıq, bağırdıq, millət masqası altında insanlığı əzib yox etməyə can atanlara qarşı belə fəryad etdik. Bu səslerimiz başımızda parıldayan güllə səsindən eşidilməz. Müsəlman aləminin biricik şəfqətli hamısı olan xəlifəyə də fəryadlarımızı eşitdirə bilməsək, artıq biz kimə deyək? Hansı xariciyə sarılaq? Bu şikayətlərimizin yerinə bildirilməsilə bərabər, bizə qorxunc zülmü və işğəncəni verənlərə qarşı həyatımızın müdafiəsini rica edirik.

Naxçıvan əhalisinin
vəkili Naki"

İngiltərənin Şərqi Anadoludakı türkləri kürdlük təhrikilə Türkiyədən ayırmaq, dövləti parçalamaq və beləcə ermənilərə yardımçı olmaq məqsədilə girişdikləri və göstərdikləri səyləri bildirməsi baxımından aşağıdakı sənəd çox əhəmiyyətlidir.

Sənəd № 6.

"...Bundan üç gün əvvəl bir ingilis generalı Kötəkə gələrək məni yanına çağırdı və ermənilərlə aramızdakı ixtilafın səbəbini soruşdu. Bu ixtilafın yeni olmayıb keçmiş olduğunu, biz özlərindən üç qat artıq olduğumuz halda onlara imtiyaz verilib bizə nə üçün verilmədiyini söylədim. General nə istədiyimizi soruşdu. Əzrurum, Ərzincan və bütün şərq əyalətlərini istədiyimizi söylədim. General Türkiyəni sevib-sevmədiyimizi, bunları verməyə razı olub-olmayacağımızı soruşdu. Mən də siyasəti sevmədiyimizi, məsələnin dövlətlərin həll edə biləcəklərini söylədim. General sülh konfransında düşüncələrimizi müdafiə edəcək siyasət adamlarımızın olmadığını söylədi. Ona qardaşlarımızın çağrılmayan bir yerə necə gedə biləcəyini, belə adamlarımızın İstanbulda olmadığını, İngiltərənin bunları nəzərə almasını rica etdim. Dörd-beş ildə bizim də siyasət adamı yetişdirəcəyimizi söyləyərək generalı məmnun etdim və ermənilərin törətdikləri zülmü anladım. Bunun üzərinə məni avtomobilinə mindirərək gəzdirdi, bizə yardım edəcəyinə söz verib Kağızmana getdi. Orada bir gecə

qaldıqdan sonra ixtilaf səbəbini anlamaq üçün Qaraqurda getdi. İndi ermənilər Qaraqurda silah partlatmaqla və silahlarını verməyən müsəlmanları oradan qaçıрмаq çarələrini axtarmaqla məşğuldurlar. Çox yaxında bizim tərəfdə də bu işə başlayacaqlarını zənn edirəm. HÜSEYİN BƏY."

Sənəd № 7.

"...Qaraqurd rayonuna gələn ermənilərin başımıza gətirdikləri fəlakətləri Allah rızası və Peyğəmbərin haqq və xatirinə Avropa dövlətlərinə bildirin. Bildirməsəniz, sabah qiyamət günündə məhşər qurulduğu zaman Allah hakim olur, Peyğəmbər şafaətçi. Biz hamımız da şikayətçi olarıq.

1. Ermənilər kəndimizin liderlərini və ağıl kəsənləri bir-bir yaxalayıb üç gün, üç gecə ac, susuz buraxır və onlara gündə əlli dəyənək vururlar. Pulu olanlar qanlarını satın alırlar. Olmayanlar öldürülürlər.

2. Ermənilər mal və öküzlərimizi alırlar.

3. Hər gün iki kəndimizi top və avtomat tufənglə yaxıb-yandırırılar. Müsəlman qadınlarının namuslarına təcavüz edirlər. Dünən ermənilər Məscidli, Ağkilsə, Hayviran və Şadırvan kəndlərindəki müsəlmanlara hücum etdilər. İyirmi adam şəhid oldu. Otuz beş nəfər yaralandı. Əgər belə gedərsə, Qars və İrəvan vilayətlərində müsəlmanların adları qalmayacaq. 600 ildən bəri bütün dövlətlərin içərisindəki müsəlmanlara heç bir zaman belə qorxunc zülm edilməmişdir.

Qars, İrəvan, Batum vilayətlərilə yuxarıda adı keçən yerlərdəki müsəlmanlar, görəsən, necə böyük günah işləmişlər ki, ermənilər qudurmuş köpək sürüləri kimi hücum edirlər. Qorunmağımız üçün başqa bir dövlət yoxdurmu? Ermənilərin törətdikləri qorxunc zülm Şəddad, Nəmrud, Fironun zamanında belə olmamışdır. İndi hamımızın həyatı təhlükədədir. Gördüyümüz zülmələri lazım olan məqamlara bir an əvvəl bildirmənizi...

Qazkiyan kəndindən Yuxarı və Aşağı Küplücə kəndindən
Acem oğlu Osman Ağa oğlu Bəkir
Vəli oğlu Əhməd Qadir oğlu Fika Süleyman
Məhməd oğlu Əsəd əfəndi."

Sənəd № 8.

"...Qaraqurd qəsəbəsinə gələn ermənilər hər gün bir-iki kəndi xarabalığa çevirməyə çalışırdılar. Ermənilərin törətdikləri o qorxunc zümlər Şəddad və Nəmrud zamanlarında belə olmamışdır. Hər gün bir-iki kəndimizi xarabalığa çevirirlər. Vəziyyət çox qorxuncdur. Zülm və işgəncə belə davam edərsə, 6-7 min

evlik müsəlman cəmiyyətinin məzara basdırılacağından şübhə yoxdur. Allah və Peyğəmbər xatirinə, bizim vəziyyətimizi lazım olan yerlərə bildirin.

10 iyul 1919-cu il.

Örtülü kəndi adından Külçə kəndlisi

Sedik oğlu Bəkir Ağazadə Said Abid

Luli Kazıka kəndi adından Zilan Aşirəti Rəisi Həsən

Acem oğlu Osman Armudlu kəndlisi

Yüzbaşı Şərif oğlu Hacı Salih Rüstəm oğlu Əli."

Sənəd № 9.

"...Dünyada ədalət və bərabərliyin təmsilçisi, insanlığın müdafiəçisi olduğunu elan edən İngiltərə dövləti bundan 3 ay əvvəl siyasət tələbi zəminində şuramızı ləğv edib üzvlərini qovduqdan sonra can, mal və namusumuzun təhlükəsizlikdə olacağına söz vermiş, şuramızın yerinə erməni hökumətini gətirmişdi. Əfsuslar olsun ki, bu vəd quru söz olaraq qalmışdır. Həyatımız, gələcəyimiz və bütün varlığımız məhv olmaqdadır. Erməni hökuməti tərəfindən ağıllara durğunluq verəcək zülm törədilməkdədir. Tarixdə indiyə qədər belə vəhşi və qorxunc zülm və cinayətlər görülmədiyinə görə təfərrüata varmaq istəmirik. Namus, mal və canlarımız ermənilərin top və qılınclarının altındadır. Hər gün qorxunc cinayətlər olur. Ermənilərin hər an hücumlarına hədəf olan ailə fərdlərinin canları və qadınlarımızın namuslarının qorunacağı umudu ilə törədilən qorxunc cinayətdən bir neçəsini ərz edirik:

Kağızman şura rəisi və keçmiş rəhbəri Aslan bəy və zövcəsi, liderlərdən Əhməd bəy iki xidmətçisi ilə Qarsa gedərkən silahlı ermənilər onların yollarını kəsərək Aslan bəyin gözünün qabağında zövcəsinin namusunu kirlətdikdən sonra hamısını canavarlardan daha artıq vəhşiliklə öldürdülər. Kiçik Yusufu Ömər Ağazadə Osmanın sərvətini özlərinə tərk etməsi üçün min cürə işgəncədən sonra başı aşağı asaraq yeddi min rubl rus pulunu qəsb etdilər. Ermənilər müsəlmanları yox etmə siyasətini hər gün təkrar edirlər. Mal, can və namusumuz qudurmuş ermənilərin qorxunc zülmələrinə hədəf olmaqdadır. Fəryadımızın sakitləməyəcəyi onlara əmr edilmiş olmalıdır ki, beləcə qorxmada törədilən canavarlıqlar sürüb gedir. Mədəniyyət və insanlığın inkişaf etdiyi əsrimizdə fəlakətimizə acıyaraq can, mal və namusumuzu qoruyacaq, fəryadlarımızı dinləyəcək və bizə yardım edəcək, insanlığa yardım və ədalət göstərəcək və bunu isbat edəcək olan hökumətin Amerika hökuməti olacağını təqdir edərək adı keçən hökumətin bizə sahib çıxmasına sığınırıq. Fəryadlarımızın eşidilməsinə dəlalət buyrulmasını rica edirik.

Qars vilayəti müsəlman əhalisinin adından Millət Vəkili Beri." (282).

Tanınmış tarixşünas Əhməd Rəfiq türk ordusunun Ərzuruma girişindən, yəni ermənilərin törətdikləri zülm və qətləmədən 55 gün sonra Ərzuruma çatmış və gördüklərini belə anlatmışdır:

"...6 may 1918-ci il Ərzurum. Bir yanğın yerindəyəm. Türklərin bu tarixi və fədakar şəhəri sanki bir xarabalıq halındadır... Küçələr, binalar, camilər, mədrəsələr başdan-başa dağıdılmışdır... Evlər insan cəsədlərilə doludur. Yanmış, dağıdılmış evlərin çöküntüsü, qapqara kəsilmiş cəsədlər, dişləri ağara qalmış insan başlarına, uşaq başlarına, qol, ayaq, sinə, gövdə və ayaq parçalarına rast gəlinir.

Zavallı Ərzurum xalqı... Əsrlərdən bəri bütün varlığı ilə türk dövlətinə qulluq edərək indi erməni çətlərinin zülmünə uğramışdır. Uşaqları çılpaq və pərişan, ailələrilə evlərinin sönən ocaqlarının qalıntıları altında qaralmış, iylənmiş cəsədlər altında yatırlar. Nə minarələrində bir zamanlar Palantökən dağımın qarlı təpələrinə əks edən əzan səsləri eşidilir, nə də küçələrində o vüqarlı xalqının millətinə xas sıxlığı görünür. Zərif binalar, möhtəşəm xanlar tarixi, türbələrlə bəzəkli dörd əsrlik türk qəhrəmanlığına şahid olan şəhərin üstündən müdhiş bir qan və atəş tufanı keçmiş, azyaşlı uşaqlar, qocalar, şikəst insanlar, övlad acisiylə belləri bükülmüş bəxtsiz analar sahibsiz, kimsəsiz, yanmış, yıxılmış və sönmüş ocaqlarının ətrafında gözlərində yaşlar titrəyərək ağır və səssiz addımlarla dolaşırlar..." (283).

Şərqi Anadolunun halı: "Ermənilər moskvalıların geri çəkilmələrilə qəsəbə və kəndlərdə elə təxribatlar törətmişdilər ki, Trabzondan Qarsa qədər heç bir kənddə bir canlı qalmamışdı. Əsasən torpaq binalardan ibarət olan kəndləri yaxıb-yanmışdılar. Vətənlərinə dönən tək-tük biçarələrdən bəziləri - erməni zülmünün qurbanı qadınlar və uşaqlar boş səhralarda, qarlı yollarda, soyuq vadilərdə ac, səfil dolaşırdılar..." (284).

"Mamahatun parçalanmış övladlarını köksünə gömmüş, dağıdılmış camiləri, yıxılmış evlərilə sanki ağlayırdı. Ermənilər Ağqoyunlulardan qalma camini havaya uçurmuş, xalqın çoxunu qətl etmişdilər. Aşağıdakı dərə kənarında geniş bir çuxur yüzlərcə türk cəsədilə dolu idi. İylənmiş insan cəsədləri paltarları və çarıqlarıyla bir-birinə qarışmışdılar. Bu cəsədlər əriyən yağları, əzilmiş başları, qoparılmış qolları və ayaqlarıyla yığınlar təşkil edirdi..." (285).

"İlica xalqı ermənilər tərəfindən qanla boğulmuşdu. Ərzurumun küçələrində minlərcə türk cəsədi vardı. Ermənilər yüzlərcə türkü Mürsəl bəyin və Enzirmikli Hacı Osmanın evinə doldurub yandırmışdılar. Aralarından bir neçəsi divarda açılan deşikdən qaça bilmişdi. Torpaq bir az eşildikdə ya bir insan qolu, ya baş, ya da gövdə görünürdü. Zavallı xalq bu qorxunc sıxıntılar içərisində ana və atalarını axtarmaqla məşğul idi..." (286). Ahmet Refik türk ordusu Ərzuruma girdikdən sonra ermənilərlə birlikdə rus istehkamlarına əsir düşən yüzbaşı ilə görüşməsinə belə anladır:

- Bu bölgələri hey rus zabıtləri idarə etmişlər - deyirlər. Yüzbaşı qıpqırmızı oldu. Ordusuna cinayət ləkəsi sürdürmək istəmədiyi bəlli olurdu. O, əlini yellədi:

- Net (xeyr), biz qarışmadıq, hey ermənilər etdi.

Bizim polkovnik-leytenant bunları yazdı... Onun xatirələrini oxuyun..." (287).

Yazıçı xarabalıq halına gələn Ərzurumu gəzərkən yanına bir zabıt soxulmuş və belə demişdir: "...Bu gördükləriniz hələ şəhərin təmiz haldır. Bu küçələr başdan-başa qadın və uşaqların cəsədlərilə dolu idi. Qadınların döşləri və məhrəm yerləri kəsilmiş, divarlara mıxlanmışdı. Bu teleqraf tellərinə hey uşaq başları asılmışdı. Qarınları deşilmiş yarıçılpaq qadın cəsədləri keçəcəyimiz yolun iki tərəfinə düzülmüşdü. Talesiz millətimizin bu halını gördükdə dəli halına gəlmişdim. Baxaq görək mədəni Avropa bu böyük cinayətin icraçılarını cəzalandıracaqmı?... Tarix belə bir vəhşilik qeyd etməmişdir..." (288).

Rus podpolkovniki Tverdo Xlebov öz xatirələrində rusları təmizə çıxarmağa çalışmaqla bərabər, Rusiyanın ordusundakı erməni əsilli zabıt və əsgərlərin canavarlıqlarını da anlatmışdır. Onun sözlərinə görə, rus zabıtlərinin erməni komandanı, insan qəssabı Andranik minarələrdən türkcə danışaraq təminat verib xalqın evlərindən çıxmalarına müvəffəq olmuş, onları tələyə düşürərək qətl etdirmişdir.

Erməni xalqı ilə erməni əsgərləri saysız kiçik türk uşaqlarını divarların dibində yetim və kimsəsiz buraxmaq üçün əl-ələ vermişdilər. (General Kazım Qarabəkir minlərcə belə kimsəsi? uşaqları sənət məktəblərində yetişdirmək və digər məktəblərdə oxutmaqla həyata, yaşama hazırlatmışdır).

12 mart 1918-ci il qurtuluş günündən sonra Ərzuruma gələn bir məmləkət övladının söylədiklərinə qulaq asaqlar: "İlicaya gəldiyimizdə aldığımız xəbər çox acı idi. Ermənilər qətlə təmizləmişlər... Şəhərdəki binalardan dumanlar çıxır, bəzi evlərdən ölürlərimizin iyi gəlirdi. Böyük evlər, məktəblər insanlarla doldurulub güllələnmiş, süngülənmişdi və "içəridə sağ qalan ola bilər" düşüncəsilə oraları yandırmışdılar..."(289).

Bu hadisə türk əsgərinin Ərzuruma gəlişindən bir gün əvvəl baş vermişdi. Bundan bir həftə əvvəl isə Ərzurum xalqı dəstə-dəstə vağzala aparılmış, yolların açılmasında çalışdırılmaq bəhanəsilə müxtəlif istiqamətlərə sürgün edilmişdilər. Sivişli və Uzun Əhməd dərəsi Ərzurum xalqının meyitlərilə doldurulmuşdu. Onlar yaylın atəşindən sonra süngülənmişdilər, sağ qalanlar varsa ortaya çıxsınlar deyər, türk əsgərini təqlid edərək əzan oxumuşdular.

Həsənqala yolu üzərindəki kəndlərdən Sarıqamışa qədər qətlə təmizləmişdi. Buralarda öldürülən türklərin sayı 80.000-dən artıq olmuşdur.

Aşıq Qəhrəman bu zülmələri bu ağıyla dilə gətirir (290):

Bir gəlin gördüm: ayağa qalxmış,
Sandım ki, canı var, üzümə baxmış,
Kafir mismar ilə dirəyə taxmış,
Mismar çivi səsi ərsə dayandı.
Bir hamilə qadın davranmış qaça,
Erməni eyləmiş hey parça-parça,
Qılınc ilə vurmuş, bölünmüş kalça,
Axan qızıl qanı, ərsə dayandı...

Onu da xatırlayaq ki, 1877-1878-ci illərdə rusların türklərə qarşı başladığı müharibə haqqında Osmanlı parlamentinin Ərzurum deputatlarından erməni Hamzasp, Edirnə deputatı Ruben belə deyirdilər:

"...Rusiya illərdən bəri xristianları qorumaq hiyləsilə ortaya çıxmışdır. Onun girişdiyi intriqaalar məlumdur. Lakin biz xristianlar halımızdan məmnun olub himayəyə əsla ehtiyacımız yoxdur. Bu qədərini bəyan edim ki, erməni milləti 500 ildən bəri Osmanlı dövlətindən tam bir himayə və asayiş görmüşdür. Mən Ərzurum deputatı olan bir erməniyəm. Bundan 48 il əvvəl min bir hiylə ilə aldadılıb Rusiyaya köç etdirilən yüz min erməni oradakı həqiqəti gördükdən sonra təkrar ana Vətənə dönmək məcburiyyətində qaldı. Mən Osmanlı dövləti deyilən bir Vətənin övladıyam ki, indi bu Məclisdə Millət vəkilliyi sifətilə şərəflənmişəm..." (291).

Oltuda da Birinci Dünya müharibəsi illərində Çar Rusiyasının silahlı qüvvələri yerli rum və erməniləri təhrik edərək türklərə qarşı çox sərt davranmışlar, bir çox insanı ac və susuz buraxaraq çətin işlərə sövq etmişlər. (292).

Müharibə illərində çox sayda uşaq Cənub-qərbi Qafqaz, Ərdəhan, Oltu və Qars bölgələrində müharibə və erməni qətliaamlarından sonra kimsəsiz və yetim qaldı. Bu uşaqlardan bir qisminin təhlükəsizlik işini "Bakı İslam Cəmiyyəti Hayriyyəsi (Bakı İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti)" öhdəsinə götürdü.

1918-ci il 27 yanvar günü Oltunun idarəsi tək bir erməni qanı tökülmədən "Bakı İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti'nə bağlı "Milli İslam Komitəsi" üzvləri tərəfindən ələ keçirildi.

1915-ci ildə rusların törətdikləri qətliaamda Bahçecik, Havdos, Terpink kəndlərində kişilərin tamamı qılıncdan keçirilərək qətl edildi.

25 mart 1918-ci ildə Oltunun bütün yerləri Türk ordusuna təslim edilmişdir.

Oltu-Acara bölgəsində ruslara rəhbərlik edən erməni çətlərinin müsəlman xalqına verdikləri zülm Oltu köçərilərindən Humzadə Hadis və qardaşı Ramizin and içərək verdikləri ifadələrdən alınmışdır (Ərzurumdakı erməni

təxribatını və zülmünü istintaq etməklə vəzifələndirilən komissiyanın raportundan erməni komitəçilərinin məqsəd və hərəkəti-ixtilaliyyəsi): "Oltuya üç saatlıq məsafədə olan qəsəbədə yaşayırdıq. Buralara hücum edən erməni çətləri Sivri və Navərman qəsəbələrində yaşayan müsəlman xalqın mallarını və öküzlərini əllərindən aldılar və müsəlman qadınlara təcavüzlər etdilər. Ermənilər Peneskert, Örek, Çolagir, Oğdadap, Hatdos və Kamis kəndlərinə hücum edərək: "Osmanlı əsgərini siz çağırmışdınız"- deyərək, kişiləri öldürdülər, qadınların namuslarını kirlətdilər və uşaqları ata-analarının gözləri qabağında parçaladılar. Qaragördükoğlu Sülü adındakı şəxs ilə qapı qonşusunu, zövcəsini və iki uşağını erməni komitəçiləri Osmanlılara cəsusluq etməklə günahlandıraraq şəhid etdilər.

Peneskir kəndində kişiləri caminin həyətinə topladılar, ətrafına silahlı erməni növbətçiləri qoydular. Sonra kəndin içərisinə dağılaraq evləri qarət etməyə başladılar. Qadınların namuslarını ayaqları altına aldılar, kiçik uşaqları acımasızca öldürdülər.

150-ə yaxın çətə mənsubu Keban kəndinə hücum edərək qadınları bir yərə toplamış və ətrafdakı meşəliyə aparmışlar. Orada onların namuslarını kirlətməmiş, bir çoxlarını da vəhşicəsinə öldürmüşlər.

Olur mərkəzinə gələn erməni çətə komandanı Artinov adam göndərərək bizi yanına çağırırdı, çatdıqımızda bizə xitabən belə demişdi: "Ətrafınızdakı kəndlərdə "toy və şənlikləri" görüb eşidirsiniz. Başqa kəndlərdən qaçaraq kəndinizə iltica etmək istəyənləri gizlətsəniz, sizin kəndinizdə də "toy" etməyə başlayacağıq. Sonra qadınlarınızı bir yərə toplayıb rus əsgərlərinə və sevimli erməni qəhrəmanlarına hədiyyə olaraq təqdim edəcəyik."

Ortunun Perinik kəndində müsəlman xalqı erməni çətləri tərəfindən qətl edilmiş, cəsədləri qazılan xəndəklərə doldurulmuşdur. Kiçik uşaqlar da bunlarla birlikdə diri-diri basdırılmışlar. Bu cəsədlərlə dolan xəndəklər buralara gizlicə göndərdiyimiz şəxslər tərəfindən görülmüşdür. Biz bir çox fəlakət və ölüm təhdidlərinə məruz qalaraq min bir çətinliklə hicrət etdiyimiz üçün bu qaniçən çətlərin törətdikləri zülmü canlı və açıq olaraq göstərəcək fotoşəkil kimi sənədlərə, çox təəssüflər olsun ki, sahib deyilik. Söylədiklərimiz erməni zülmünün yüz mində birini belə təşkil etməz!..

KOMİSSAR POLİS MƏMURU
SEYİD ŞƏFİQ."

Narmanda erməniləri Mıgırdıç adlı bir erməninin qurduğu çətə ilə türkləri öldürərək (Tuzla dərəsində) qazdıqları çuxurlara basdırmaq üzrə çalışdıqları bir zamanda bu xəbərin alınması ilə törədilən basqın ermənilərin tələf olmalarıyla nəticələnmişdir.

Ərzurum caddəsindən Narmana girişdə sağ tərəfə düşən bir heykəl qanlı faciələrin bir çox acılarını görmüş və məhəllə döyüşlərində böyük vətənsəvrlik göstərərək şəhidlik mərtəbəsinə yüksəlmiş bir narmanlının heykəlidir. Bu heykəl narmanlıların xatirələrini canlandırır. (293).

Ermənilər Tortumda vicdan və namus tanımadan zümlərinə zülm qatmışdılar. 21 mart 1918-ci il tarixində qəhrəman türk ordusu ermənilərə qalib gələrək Tortuma girdiyi zaman oralarda öldürülən türklərin sayının 25.000-ə yaxın olduğu ortaya çıxmışdır. (294).

Erməni komitələri Sivas, Ərzurum, Şəbinqarahisar, Van və Elazığ bölgələrinə silah ötürülməsini Qara dənizin Samsun və Trabzon limanları vasitəsilə etmişlər. Bu işdə ticarət əşyası daşıyan böyük tacirlərdən istifadə olunmuşdur.

Komitə şöbələri ixtilaf dövlətlərinin buradakı konsulları vasitəsilə Rusiya və digər xarici ölkələrlə xəbərləşə bildirdilər.

Silah ixracatı üçün Giresun limanına da böyük əhəmiyyət verildi. Silah qaçaqçılığı Vahan Badelyan və Kel Artin adlı iki erməni tərəfindən idarə edilirdi. Bir gün rus gəmisi basılarkən çıxarılanda olan bir saman bağlamasının dağıdılması nəticəsində samanların arasında olan 400 martın ilə çox sayda mauzer tüfəngləri və mərmilər ortaya çıxmışdır. Beləcə, gömrük anbarlarında aparılan axtarışlarda da ticarət əşyaları arasından çox sayda tüfəng və digər silahlar ələ keçirilmişdir.

Giresunun bombardımanı zamanı ermənilər böyük sevinc səhnələri nümayiş etdirmiş, müsəlman xalqına və hökumət məmurlarına həqarətlər yağdırmışlar.

Ermənilər buralarda da müsəlman xalqına qarşı zülm və işgəncələrlə qətlialmlar törətmişlər. Aparılan rəsmi tədqiqatın nəticəsi aşağıda verilmişdir (295): "Erməni çətləri Beşikdüzü girişində Osman bəyin evinə sığınan bir çox qadın və uşaqları canavarcasına şəhid etmişlər. Bundan əlavə, 30 nəfərlik bir erməni çətəsi tərəfindən mühasirəyə alınan bir neçə evin qadın və uşaqlarını seçib bir dərəcə aparmış və hamısını orada boğmuşlar. Bu vəhşətdən qurtara bilən yaralı iki qadın sağaldıqdan sonra baş verən hadisələri kədər içərisində anlatmışlar.

Of qəsəbəsinin Kelali kəndindən beş nəfərlik bir erməni çətəsi bir qadına jandarmanın gözü qabağında təcavüz etmək istəmişdir. Qadını müdafiə etmək istəyən bu jandarmanı öldürüb zavallı qadının namusuna təcavüz etmişlər, sonra da yanağını dişləyərək qoparıb atmışlar. Yenə bu canavarlaşan erməni çətəsi bir elm adamını müxtəlif hərəkət və işgəncələrlə öldürmüşlər. Daha sonra bu erməni çətəsi bir çox mal-qaranı qabaqlarına qatıb aparmışdır.

Trabzon polisində müraciət edərək and içdikdən sonra açıqlamalar verən bir şəxsin ifadəsinə görə, Of qəsəbəsinin Lazandos kəndinə girən erməni çətləri sakinlərin adlarını və evlərin sayını qeyd etdikdən sonra mövcud əşyanın tamamını

Rusiyaya göndərmişlər. Kənd sakinlərindən Dilsizoğlu Əli Osmanın zövcəsi Yasənin bütün fəryadlarına baxmayaraq namusuna təcavüz olunmuş, əri isə çox ağır yaralanmışdır. Yenə Of qəsəbəsinə bağlı Pərvanə kəndindən Suiçməzoğlu Bican ağanın gözü qabağında zövcəsinin namusuna təcavüz etmişlər, sonra hər ikisini öldürmüşlər. Erməni çətləri Purnak, Böyük Zimlə və Kiçik Zimlə kəndlərinin sakinlərindən qaça bilməyən qadın və uşaqları qətl etmişlər. Alana kəndindən olan Çakıroğlu Süleymanın zövcəsinə təcavüz etmişlər, Telli oğlu Eminin, qəsəbə müəllimlərindən Əlinin, Hacı Mustafa oğlu Məhmədin, molla Mahmudun oğlu Əsgərin, Mahmudun və digər Mahmudun ailələrinin namuslarını kirlətməmişlər. Kəmahçızadə Həmidin, Əli oğlu Məhmədin və Tabi oğlu Hüseynin ağanın qızlarına təcavüz etmiş və Ömər oğlu Osmanı öldürmüşlər.

Bütün bu hadisələr və tükürpədicilərin alçaqlıqları rusların təşviq və yardımları ilə erməni çətləri tərəfindən törədilmişdir.

Rusiyanın əsgərlərinə öncülük edən erməni çətlərinin zülmü haqqında müsəlmanların and içərək verdikləri ifadələrə görə, Yumra qəsəbəsinin Kalafka kəndinə girən ermənilər bir evə toplanaraq gizlənən Qulaq oğlu Hüseyni, zövcəsi Ülviyyə və gəlini Hüsniyyəni, yenə Qulaq oğlu Əlini, zövcəsi Zəlihəni və bir neçə başqa qadın və uşağı gizləndikləri evdən çıxarıb kəndin qırağındakı dərədə əvvəl kişiləri qadınlarının gözləri qabağında boğub öldürdükdən sonra qadın və uşaqları qoyun kəsən kimi kəsmişlər. Kənddə qalan Paslı oğlu Əlinin 18 yaşındakı qızı Əminənin namusuna təcavüz etdikdən sonra öldürmüşlər. Bacısı Xədicənin də yeni doğulmuş bir qız uşağını havaya fırladaraq altına süngü tutmuş və süngüyə taxılan uşaq faciəvi şəkildə öldürülmüşdür. Qulaq Həsənin zövcəsi Əminə ilə Mövludənin və 8 yaşındakı qızı Şükriyyənin namuslarına təcavüz etmişlər. İspila kəndindən Ələmdar oğlu Həsən, Dəli Balta oğlu Həsən, Əyyubzadə Məhməd, Hacı Əhməd oğlu Osmanı və Həsən ağanı süngülərlə öldürmüşlər. Bunlardan Həsən ağanın əllərini, qollarını kəsərək özünü canlı olduğu halda atəşə atıb yandırmışlar. Əyyub oğlu Mustafanın da çox azyaşlı qızının namusunu kirlətdikdən sonra vəhşicəsinə şəhid etmişlər.

Ermənilər rusların bu bölgəni istilasını zamanında qaça bilməyən polis məmurlarından Həsən bəy ilə keçmiş polislərdən Aldıqaçdızadə Hikmət bəyi misli görünməmiş zülm və işgəncəyə məruz buraxıldıqdan sonra asaraq edam etmişlər.

Bu gün Giresun şəhərinin bir qəsəbəsi olan Şəbinqarahisar imperatorluq zamanında Şərqi Qarahisar adı ilə tanınan bir bayraqdar sayılırdı. 40-50 nəfərlik bir erməni cətəsi özlərini silah və bombalarla təmin edib, yanlarına 4-5 aya yetəcək qədər yemək-İçmək alaraq bu Şərqi Qarahisarın yanındakı Qarahisar qalasına girdilər. Bu qala yüksəklikdə olduğuna görə qəsəbəni yuxardan aşağı görmək mümkün idi. Erməni cətəsi bu qalaya yerləşməzdən əvvəl teleqraf tellərini kəşmişdi. Ermənilər türk bölgələri ilə əlaqəsi kəsilən bu qəsəbəyə güllə və

bombalar yağdırdılar. Vuruşmalar uzun müddət davam etmişdir. Qalaya yaxınlaşmaq istəyən müsəlmanlar və jandarmalar asanlıqla öldürülürdülər.

Nəhayət, bu vuruşmadan xəbər tutan əsgəri birliklər qalanı mühasirəyə aldılar və erməni bandit sürüsünü təslim olmağa çağırdılar. Ermənilər bu çağırışa silahla qarşılıq verdilər. Beləcə, bir neçə gün atışmalar davam etdi. Qaladakılar təslim olmaq məcburiyyətində qalmışlarsa da bir çoxu fürsət tapıb qaça bilməmişdir. Bu hadisədə yanğınların səbəb olduğu milyonlarca liralıq zərərdən başqa, 2 zabit, 84 əsgər şəhid olmuş, 140-a yaxın əsgər də yaralanmışdır.

Qalanın ələ keçirilməsilə aparılan araşdırmalarda ortaya çıxan 4 metrə ölçüdə 80-90 sm dərinliyindəki bir anbarda un, buğda, çörək, yağ, yorğan və müdafiəyə əlverişli sipərlərin düzəldilmiş olması erməni qruplaşmasının uzun tədqiqatdan sonra buranı özlərinə istehkam yeri olaraq seçdiyi ortaya çıxmışdır. (296).

Ermənilərin Osmanlı dövlətinə qarşı əvvəldən hazırladıqları planın bir parçası olan bu hadisə türk millətinin müdafiəsi və daxili hüzuru baxımından erməni çətlərinin bu bölgələrdən çıxarılmasını zəruri qılmışdır. Ermənilərin belə hazırlıq görüb türklərə qarşı döyüşmələri, alınmış qərarın nə qədər doğru olduğunu göstərmişdir.

QAZIANTEPİN MÜDAFİƏSİ

Qaziantepin əvvəl ingilislər, sonra da fransızlar tərəfindən işğalı zamanı şəhərdəki ermənilər işğalçılarla əməkdaşlıq edərək illərcə iç-içə yaşadıkları türk millətini arxadan vurmuş, müdafiəsiz, məsum insanlara qarşı qətliaqlar törətmişlər. Qaziantepin 11 ay davam edən müdafiəsi zamanı ermənilərin törətdikləri türk millətinin tarixindən əsla silinməyəcək acı xatirələrdir.

Qaziantepin işğalından sonra ingilislər türklərin əllərində olan silahları toplayaraq öz anbarlarına daşdıqlar.

Erməni kollecinin müdiri Mr.Weril ingilis işğal komandanlığına müraciət edərək türklərin əlində daha 26 min silahın olduğunu xəbər verdi. Weril bu satqınlığıyla türklərin silahlarının ancaq dördə birini verdiklərini söyləyirdi. (297).

İngilislər yeni bir elan yayınladılar. Bu elan ilə nəticə alına bilməyincə Qaziantepin liderlərini, ziyalılarını Halepe sürgün etdilər. Küçələrə avtomat silahlı əsgərlər yerləşdirildi, türklərin evləri bir-bir arandı, ermənilərə isə heç toxunulmadı. Beləcə, ingilislər türkləri silahsız erməniləri isə silahlı hala gətirmiş oldular.

Somon adında bir erməni ingilis işğal komandanlığına müraciətlə Qaziantepin 30 km qərbindəki Levhan kəndində silah gizlədildiyini xəbər verdi.

İngilislər bir zabit bölümü ilə kəndi basdılar. Silahları topladılar. Erməni tərcüməçiləri Adro Leonyan ilə birlikdə, başda muxtar Həsən və Əlişən ağa olmaqla bir çox kəndlilərin başlarını uzunboğaz çəkmələri altında əzdilər.

İngilislər ermənilərin getdikcə artan söyüş və azğınlıqlarını təsviq edirdilər. Aralarındakı müqaviləyə görə, 1919-cu ildə Qaziantep fransızların işğalına tərک edildi. Qaziantepin fransızlar tərəfindən işğalı fransız işğal birliyi komandanının 5 noyabr 1919-cu il cümə günü Ağyol polis idarəsi qarşısındakı türk bayrağını endirib yerinə fransız bayrağı çəkməsi ilə rəsmən başladı.

Fransız birliklərində erməni könüllüləri yer almışdılar. Bu könüllülər fransız birliklərinin yarısından çoxunu təşkil edirdilər. Bir başqa deyişlə, ermənilərlə fransızlar türklərə qarşı əl-ələ vermişdilər.

Türklərə qarşı insanlıq tarixində görünməyən zülm və qətliaamlar başladı. Yerli ermənilər türklərə rast gəldikləri yerdə həqarət edirdilər. 10 noyabr günü fransız birliklərindəki ermənilər bir türk qadınına hücum edərək namusuna təcavüz etdilər. Bu arada türk polisi də təhdid edildi. Türkiyə dövləti meydana gələn hadisələrə qarşı çıxdısa da, heç bir nəticə ala bilmədi.

12 yanvar 1920-ci il tarixində iki top və çox sayda avtomat silahlarla təchiz olunmuş, yarısı ermənilərdən mütəşəkkil 400 nəfərlik piyada ordusu və 50 nəfərlik zabitlər birliyi axşamçağı Maraşa doğru yola çıxdılar. Qaziantep yaxınlığındakı Arabdar kəndinə çatdıqda kəndlilərə işgəncə və zülm edərək soyuq qış havasında qadın və uşaqları evlərindən çölə atdılar. Bunlar qarlı və palçıqlı bir gecədə ətrafdakı kəndlərə sığındılar.

Yarısını ermənilərin təşkil etdiyi birlik evləri yandıraraq talan etdi. Bəzi qadınların namusuna təcavüz edildi. Ətraf kəndlərə gedən bu xəbər üzərinə türklər Bivna oğlu Məmik və Yamaçobanlı Dədə ağanın başçılığında Arabdar kəndini sardılar. Fransız və erməni banditlərindən çoxu öldürüldü. Qalanları ətrafdakı meşələrə qaçdırlarsa da, fransız birliyi tamamilə yox edildi. Hadisəni dəhşətlər içərisində öyrənən fransız birliklərinin komandanı tələş içərisində qaçaraq dövlətə sikayət etdi.

Bu, qaziantepilərin fransızlara qarşı ilk silahlanması idi. Vəziyyəti öyrənən yerli ermənilər türk məhəllələrinə atəş açdılar. Bu vəziyyət axşama qədər davam etdi.

1 aprel 1920-ci ildə qaziantepililər fransızlara qarşı müdafiə təşkilatı qurmağa başladığıda ermənilər bu hərəkətə qarşı çıxaraq rast gəldikləri türkü güllələyirdilər. Fransızlarla türklər arasındakı ilk küçə döyüşü 3 aprel 1920-ci ildə cümə günü baş verdi.

Bu arada, Kılıç Əli bəy ermənilərin fransızlarla birlik yaradaraq düşmən vəziyyətinə keçmələrinin qarşısını almaq üçün çox çalışdısa da, ermənilər, "Ya

Ermənistan, ya ölüm!.." - deyərək bağırmağa davam edirdilər. O günkü çatışmalarda 3 türk öldürüldü.

Ertəsi gün Kılıç Əli bəy, jandarma bölük komandanı, komissar müavini və daha bir neçə adamdan meydana gələn bir heyətlə Mardin qız məktəbinə gedərək, Erməni Millət Məclisi üzvlərindən Dr.Sipret, Mr.Mervill və əlaqəli insanlarla görüşdülər. Ermənilər bitərəf qalacaqlarına söz verdilər. Ancaq bu bitərəflilik sözü iyirmi dəqiqə belə davam etmədi. Ermənilər türklərin göstərdiyi bu böyüklüyü zəiflik zənn etmişdilər.

Fransızlarla ermənilər 7 aprel 1920-ci ildə türklərə qarşı şiddətli hücumla keçdilər. Türklər sipərlərin (qum torbaları ilə sipərlər qurulmuşdu) arxasına yerləşdiklərinə görə hücumu asanlıqla qıra bildilər.

Ermənilər fransızlarla birlikdə Çınarlı bölgəsinin qərb və cənubuna yerləşdilər. Düşmənin inadla hücum etməsi, xüsusilə 13-14 aprel 1920-ci il gecəsi ermənilərin Kozanlı, Balıqlı Suburcu və Çınarlı bölgələrinə etdikləri hücumlar bir nəticə vermədi.

Qaziantep 15-16 aprel 1920-ci il gecəsi fransızlar tərəfindən tamamilə mühasirəyə alındı. Ermənilər bu kədərli gündə əvvəldən hazırladıqları Fransa bayraqlarını evlərinə asdılar, məhəllələrini bəzədilər, müsəlmanlara haqarətlər və söyüşlər yağdırdılar.

"Sevr müqaviləsinin dəyişikliyinə görə, 30 may 1920-ci il tarixində fransızlarla bir müqavilə imzalanmışdı. Bu müqaviləyə görə, cəbhələrdə top, tüfəng və bomba səsləri kəsilərkən ermənilər türk cəbhəsinə qarşı atəş açdılar və Xamırkəsən kəndindən olan Dədə oğlu Həməzəni yaralandılar.

Bu müqavilənin şərtlərinə görə, fransızlar erməni məhəlləsini, türk xəstəxanasını, Bəyazoğlunun otelini və Mardin yetimxanasını boşaltdırdılar.

Cəbhələrdəki səssizlik ermənilərin 1920-ci il 8 iyun günü Çınarlı məscidinin həyətidə türklərə daş atmaları və atlarına söyüş söymələri ilə pozuldu.

30 may 1920-ci ildə bağlanan müqaviləyə görə, türk birlikləri türk xəstəxanasını təslim almış, erməni məhəlləsi türk bölgəsində qalmışdı. Ermənilər cürbəcür yalanlarla türklərə sığındılar və fransızlardan gördükləri alçaldıcı hərəkətlərdən şikayət edərək türklərdən və türk idarəsindən bir daha ayrılmaq istədiklərinə, türk bayrağı altında qardaş kimi yaşayacaqlarına and içdilər.

Buna inanan türklər iki ay özlərinə güllə yağdıran ermənilərə yemək- içmək verdilər.

Uzun illər boyu erməni kilsələri, papazları, müəllimləri və komitəçiləri türk və müsəlman düşmənçiliyini bir din və məzhəb halına gətirmişdilər. Buna görə də onların türklərə pislənmələri hər zaman gözlənə bilərdi.

Ermənilərin istəyilə türk və ermənilərdən mütəşəkkil bir inzibati dəstə qurulmuşdu və bu dəstə Qaziantepi Əli Cənani bəyin erməni məhəlləsindəki evində qalırdı. Bu dəstə əsəyişini təmin etməklə vəzifəli idi.

Bu arada, ermənilərin türklərə qarşı çox hörmətlə davrandıqları gözdən qaçmırdı. Bu hörmətin ermənilərin yemək ehtiyaclarından əmələ gələ biləcəyi heç kəsin ağına gəlməzdi.

Bir gün türklərin "İldırım" birliyi erməni komitə başçılarından Adro Leonyan, Ohannes Kalemkar, Fıstıqçıyan və dostları şərəfinə bir ziyafət verdi. Hər iki cəmiyyətin bundan sonra qardaş kimi bir arada yaşayacaqlarına dair nitqlər söyləndi. Bir neçə gün sonra da ermənilər "İldırım" birliyinin zabitləri şərəfinə bir ziyafət verdilər.

Erməni məhəlləsində yerləşən və türk məhəlləsinə yaxın olan İbn Əyyub Camisi türklərin ixtiyarına verilmişdi. Türklər bu camidə 30 nəfərlik bir əsgəri birlik yerləşdirmək niyyətində idilər. 1920-ci il 23 iyul günü türklərin "İldırım" birliyi camini təslim almaq üçün gəldiklərində ermənilər silahla qarşılıq verib türk əsgərlərini camiyə buraxmadılar. "İldırım" birliyinin birinci və dördüncü bölmələri çox soyuqqanlı davranaraq atəş açmadıqca ermənilər atəş açmağa cəsəət etmədilər.

Müqavilə müddəti sona çatan kimi ermənilər təkrar silaha sarılıb qurduqları sipərlərə yerləşdilər, türkləri məhəllələrinə buraxmaq bir yana dursun, yaralıların xəstəxanaya aparılmalarına belə mane oldular. Beləcə, ermənilərin iç üzü ortaya çıxmış, türklərlə əvvəlki kimi düşmən halına gəlmişdilər.

Fransızlar 1920-ci il 10 avqust günü Samsun təpəsini işğal edib türklərə minlərcə mərmə yağdırdılar. Türk birlikləri olduqca böyük itki verdilər. Bu birliklər güclü top atəşi altında geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Yaranmış vəziyyət erməniləri azdırdı. Dördüncü bölmə Mardin yetimxanasından çəkildikdə oralar ermənilərlə fransızlara qaldı.

Digər tərəfdən Sarı xəstəxanasındakı üçüncü bölmə ilə Bəyazoğlu otelindəki birinci bölmənin də iki düşmənin atəşi altında qalmasıyla üzərinə onların da geri çəkilməsi uyğun görüldü. Ermənilər bunu fürsət bilərək fransızlarla birlikdə fransız bayrağı çəkərək türklərlə savaşa başladılar. Fransızların türklərə "Təslim ol" çağırışı ilə bərabər, ermənilər də türklərin qeyd-şərtsiz təslim olmalarını istədilər.

İkiüzlü ermənilərin bu istəyi Qaziantep mücahidlərinə yeni bir güc vermişdi. Onlar türk bayrağını 1920-ci il 13 avqust günü qüllələrə tutaraq fransızlara və erməni çətlərinə qarşı ciddi hazırlıq görməyə başladılar.

Türklərin silaha böyük ehtiyacları vardı. Onlar jandarma anbarından xarab silahları təmir etdilər və 100 nəfərə yaxın silahlı bir dəstə təşkil edib erməni

məhəlləsinə hücum etdilər. Ermənilər fransızlarla birlikdə mücahidlərə qarşı atəş qusmağa başladılar. Mücahidlər Çınarlı təpəsinə çəkildilər.

1920-ci il 5 oktyabr günü ermənilər ağır bir bombardımandan sonra fransızlarla birlikdə Çınarlı təpəsinə hücum etdilər. Qartal bəyin seçilmiş serjant və onbaşılarının idarəsindəki birliklər və mücahidlər dəstəsi düşmənin arxasında çox sayda ölü və yaralı buraxaraq geri çəkilməsini təmin etdilər.

Fransızlar və ermənilər 1920-ci il 16 oktyabr günü Çınarlı təpəsinə yenidən hücum etməyə başladılar. Erməni və Fransa birliyi "Hamam damı" deyilən yerdən sipərlərə doğru irəliləyərkən Çavuş İbrahim və dostları son saniyyələrdək səssiz qaldılar. Düşmən atəş xəttinə girdikdə bir anda onların iyirmisini yerə sərdilər. Serjant İbrahimin bir az arxasındakı Mahmud xocanın istifadə etdiyi İldırım Yusuf adlı avtomat silah düşməni daramışdı. Bu döyüşdə əsgərlərə mərmii və su daşıyan bir türk qadını kişilərlə birlikdə düşməne qarşı döyüşdə qəhrəmanlıq dastanı yazmışdır.

1920-ci il 23 dekabrda fransızlar Musullu cəbhəsindən Qaziantepi top atəşinə tutdular. Onlar şəhəri yenidən bombalayaraq xarabalığa çevirdilər. O zaman mücahidlər geri çəkilmək məcburiyyətində qalmış, yerlərinə bir erməni, bir də fransız birlikləri girmişdilər. Bu vəziyyət türkə çox acı gəldi. Onlar geri dönüb ani bir hücumla, süngü hücumuna başladığıda düşmən süursuzca ora-bura qaçırdısa da, türk süngüsü altında can verirdi.

25 yanvar 1921-ci ildə Qaziantep Şanlı Türk ordusu tərəfindən qurtarıldığıda ermənilər də fransızların ardına qoşularaq Suriyaya qaçdılar. Beləliklə, Qaziantep acgöz düşmən əlindən qurtarılmış oldu.

Bu mövzunu qiymətləndirən Arnold J. Toynbee belə deyir: "Fransızlar ordunun yükünü azaltmaq üçün Kilikiyada qurduqları Şərqi Hərbi təşkilatına erməni könüllülərini qatmaqla məsuliyyətsiz bir siyasət izləmişlər. Onlar ermənilərin başı xarab çətələri əmələ gətirib silahlanmalarına şərait yaratmışlar. Beləcə, fransızlar ermənilərin 1915-ci ildəki başqa türklərlə yaranan acı hadisələrin əvəzini digər məsum türklərdən almalarını təmin etmişdilər. Bu intiqam alma duyğularını əvvəl təşviq edən, sonra da bu acı hadisələrə seyirici qalan fransızlar ermənilərdən daha çox günahkardılar. (298).

MONDROS SÜLH MÜQAVİLƏSİ

Cənubda fransızların dəstəyilə qırğın törədən ermənilər Şərqdə də ingilislərin dəstəyinə güvənərək Qızıl çaya qədər uzanan bölgədə bir Ermənistan dövləti qura bilmək üçün türkləri qırmağa başladılar. İrəvan bölgəsində toplanan çox sayda erməni İngiltərədən dəstək və güc alaraq birlik və çətələri halında qətlə və qarət cinayətləri törədə-törədə Ərzuruma qədər gəldilər. Amma

ingilislər təhrik etdikləri erməniləri üzüstə buraxıb Amerikaya müraciət edərək bu ermənilərin geri dönüşünün təmin edilməsini istədilər. Lord George vəziyyəti Amerika generalı Harbordda xəbər verdisə də, bunun maliyyətinin yüksək olacağını açıqlayan general bu hadisəyə qarışmadı.

Osmanlı dövləti Vilsonun ümumi sülh prinsiplərinə inanaraq, digər bəzi dövlətlər kimi müttəfiq dövlətlərə sülh təklif etdi və 30 oktyabr 1918-ci ildə "Mondros sülh müqaviləsi" imzalandı. Vilsonun sülh prinsiplərinin Osmanlı dövlətinə aid 12-ci maddəsi belə idi:

"Türklərə aid olan kəsimdən Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında olan digər xalqların da həyatlarından əmin olaraq müstəqil bir üsulla inkişaf etmələri təminat altına alınmalı və Çanaqqala bütün millətlərin ticarət gəmilərinə açıq olmalıdır."

Ermənilərə və Ermənistanı aid maddələr bunlar idi:

Maddə 4. Müttəfiqlərin əsirləri, bütün erməni əsirləri İstanbulda toplanaraq qeyd-şərtsiz müttəfiqlərə təslim olunacaqlar.

Maddə 11. İranın şimalı-qərbində və Qafqazda olan türk qüvvələri geri çəkəcəklər.

Maddə 24. Ermənistanın bir bölgəsində qarışıqlıq olduğunda müttəfiqlər bu bölgənin bir qismini işğal etməyə ixtiyar sahibdirlər."

Daha əvvəl İstanbula gələn erməni heyəti Qafqaza döndü. Onların arasından Axaronyan sülh konfransında hazır olmaq üçün bir fransız zirehlişi ilə Parisə tərəf hərəkət etdi.

Rəsmi ağızlardan "800.000 erməni öldürüldü" deyilən, ancaq heç bir rəsmi qeydlərə əsaslanmayan, sadəcə Osmanlı dövlətinin idarə və hökumətini tənqid edib qaralamaq üçün ifadə edilən bu rəqəm sülh konfransında Osmanlı dövlətinin əleyhində istifadə edilmişdir.

Müttəfiq dövlətlər ABŞ Prezidenti Vilsona Ermənistan mandatını qəbul etməsini və erməni - Osmanlı sərhəddini cızmasını təklif etmişdilər. Amerika dövlətinin rəhbəri mandatı qəbul etməmiş, fəqət sərhəddi cızmışdı.

Mondros müzakəsindən sonra ümumi müharibənin qaydalarına uyaraq, Osmanlı-rus sərhəddinin xaricində qalan müsəlmanlar qorumasız qalınca, ermənilər yenə qırğına başladılar. Müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınlar isə Avropa və Amerika mətbuatında ermənilərə təzyiq olunduğu kimi təbliğ edildi.

Qaçdıqları, gizləndikləri yerlərdən dönən erməni komitəçilərinin türklərin milli şərəf və ləyaqətlərini yaralayan hərəkətləri, xüsusilə də erməni birliklərinin və çətlərinin ingilislərin yardımıyla şərq bölgələrində törətdikləri qeyri-insani qırğınlar və qətləmlər həddi aşmış, faciəvi bir hal almışdı.

13 aprel 1919-cu ildə Qars Milli Şura hökuməti ingilislər tərəfindən zəbt edilərək hökumət təmsilçiləri Malatiyaya sürgün edildilər. 16 aprel 1919-cu ildə

daşnak ermənilərindən general Karqanov Qars hökumətinə bir vali olaraq təyin edildi. Beləcə, 23 aprel 1919-cu ildən başlayaraq müsəlmanlara işgəncə verməyə davam edildi. Milli Şuradan qovulan təxminən 100 əsgər toplanaraq öldürüldü. Milli Şuranın qitruclarından 17 nəfərin evləri və əşyaları əllərindən alındı. Çörəkçi Məhməd oğlu Həsənin 700 qızıl pulu ilə 2.000 lirəsi vali yardımçısı Çalquşyan tərəfindən qəsb edildi.

Paslı kəndində olan molla Məhməd "Türkiyə ilə bir xəbərleşmə edir." Nəticədə o, bu "iftirası" səbəbilə erməni qaniçənləri tərəfindən qalanın arxasına aparılır, başının sağ tərəfindən dərisi kəsilir, sonra böyürlərindən cib şəklində iki deşik açılır və iki qolu kəsilərək bu ciblərə soxulur. Bir din adamı beləcə işgəncə verilərək öldürülür. Buna vəhşilikdən başqa bir ad vermək mümkün deyildir.

Kazım Qarabəkir paşa ermənilərin bu cür hərəkətləri haqqında İstanbuldakı Müdafiə Nazirliyi ilə görüşür (299), bu erməni təşkilatları ilə əlaqəli Ermənistan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə məlumat verir. (300). Ancaq bu müraciətlər ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını ala bilmirdi. Bununla yanaşı, Beynəlxalq qurtuluş müharibəsində Anadolu hərəkətinə qatılan, Milli ordunu sonunadək dəstəkləyən və Anadoluya "Ladil" gəmisilə silah göndərən "La France" şirkətinin rəhbəri Şarl Kalçı Terziyan, Papazyanlar (iki qardaş), Karapet Xoqasyan və Bedeş kimi erməni yurdsevənlərini də unutmamaq lazımdır. (301).

Kazım Qarabəkir paşa 15-ci Artilleriya komandanı, general-mayor imzası ilə 20 mart 1920-ci il tarixində Ərzurumda Ermənistan Respublikası Müdafiə Nazirliyinə göndərdiyi məktubda ermənilərin törətdikləri işgəncə və qiyamdan bəhs edərək, yaranmış vəziyyəti bildirib məsələnin həllinə bir yol tapmalarını rica etmişdir. (302).

Bu arada, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan hökuməti də Ermənistan hökumətinə nota vermiş və ermənilərin törətdikləri qiyamdan bəhs edərək general Osepyana və Ermənistan hökumətinə Xarici İşlər Naziri Xan-Xoyski imzası ilə xəbərdarlıq etmişdi. (303).

Nəhayət, 10 avqust 1920-ci ildə "Sevr müqaviləsi" İstanbul hökuməti tərəfindən imzalandı.

Bu müqavilənin ermənilərə aid bəzi maddələri belədir:

Maddə 88. Türkiyə Osmanlı dövləti Ermənistanı müttəfiq dövlətlər kimi hürr və müstəqil bir dövlət olaraq tanıyacağını bildirir.

Maddə 89. Osmanlı dövləti ilə Ermənistan və müqaviləni imzalayan digər dövlətlər Ərzurum, Trabzon, Van və Bitlis vilayətlərində Osmanlı dövləti ilə Ermənistan arasındakı sərhəddin təyini ABŞ Prezidentinin hakimiyyətinə buraxır...

Maddə 92. Ermənistanın Azərbaycan və Gürcüstan ilə olan sərhəddi əlaqəli dövlətlər tərəfindən anlaşıaraq təyin ediləcəkdir. 89-cu maddədə açıqlanan

qərar qəbul edildikdən sonra əlaqəli dövlətlər sərhədlərinin təsbitini bacara bilmədikləri təqdirdə, bu sərhəd müttəfiq böyük dövlətlər tərəfindən təyin ediləcək və bunun ərazi üzərində tətbiqi özlərinə aid olacaqdır.

Əslində Osmanlı dövləti bu müqaviləni imzalamaqla, Türkiyənin edam hökmünü və məhv edilmə qərarını imzalamışdı. Fəqət ABŞ Prezidenti Vilsonun bu mövzuda qərar vermək üçün general Harbordun Anadoluya göndərməsi vəziyyəti dəyişdirmişdi. Çünki Ermənistan mandati mövzusunun incələnməsi üçün 1 avqust 1919-cu ildə Anadoluya göndərilən Harbordun Şərqi Anadoluda və Qafqazda tədqiqatlar aparıb oktyabr ayında yurduna dönərək Vilsona təqdim etdiyi təsbitləri o vaxta qədər Vilsona təqdim edilən məlumatlardan olduqca fərqli idi. "Yola çıxarkən, həqiqətən, bir Ermənistan və qətliaqlar görəcəyimizi zənn etmişdik"- deyən general Harbord heyətinin aparmış olduğu araşdırmalar nəticəsində bu bölgədə heç bir zaman və heç bir şəkildə erməni çoxluğunun olmadığına şahid olmuşdu. Harbordun rəhbərlik etdiyi heyət apardığı araşdırmalar nəticəsində türklərlə ermənilərin xarici ölkələrin təsiri olmadan yüzlərcə illər bir yerdə sülh və təhlükəsizlik içərisində yaşamış olmalarına inanmışdı. Bundan əlavə, general Harbordun rəhbərlik etdiyi heyətin nümayəndələri türklərin ermənilərə qarşı hər hansı bir şəkildə soyqırım hazırlığında olmadıqlarını da öz gözlərilə görmüşdülər. Türk birliklərinin Rusiya sərhəddində toplanmış olmalarına və Ərzurum ətrafında sivil xalqın ermənilərə qarşı hücumla hazırlanmaqda olduqlarına dair ən kiçik bir dəlilə rastlanmadığı Vilsona verilən raportda qeyd edilmişdi. Əksinə, sərhəd bölgəsindəki türklərə sərhəddi aşmamaları üçün çox qatı əmrlər verilmiş olub, buna qarşılıq Türkiyəyə dönmək istəyən ermənilərin Türkiyə erməni olduğu isbat etmək şərtilə Türkiyəyə girişlərinin sərbəst buraxıldığı öyrənilmişdi. Heyət nümayəndələri Türkiyəyə geri dönmək istəyən ermənilərin həyatlarının təhlükədə olduğunu düşündürəcək heç bir hadisə ilə qarşılaşmamışdılar. Ərzurumun başdan-başa türk memarlığının xüsusiyyətlərini daşması, yüz illərdir buraya türklərin hakim olduqlarını isbat edərkən, qəbristanlıqların müsəlmanlara aid qisminin çoxluğu və Ərzurum Valisinin "Ərzurumun ölüsü də türk, dirisi də"- deməsi çoxluğun kimdə olduğuna heç bir şübhə yeri buraxmamışdır. Heyət nümayəndələrində türklərin ermənilər tərəfindən çox pis davranışlara məruz qaldıqları inamı da qətiləşmişdi. Ermənilərin birlikdə yaşadıkları xalqa özlərini sevdirmədiklərini qeyd edən Harbord buralarda keçmişdən bəri yaşamaqda olan ermənilərin vəziyyətinin, zənn edildiyinin əksinə, pis olmadığını, hətta mülklərindən, yoxluqlarında belə kirayə pulu aldıqlarını bildirmişdi. (304).

1920-ci ilin may ayında Ermənistanda bolşevik hərəkatı baş verdi və parlamentar hökuməti devrilərək diktatorluq idarəsi quruldu.

Şərqdəki erməni təzyiqi getdikcə artırdı. Buna görə 9 iyun 1920-ci ildə Türkiyənin Şərq bölgələrində müvəqqəti səfərbərlik elan edildi. Şərq cəbhəsinin

komandanlığına Kazım Qarabəkir gətirilmişdi. Bu arada, ermənilər Oltuda qurulmuş yeni türk idarəçilərinə qarşı hücumla keçdilər. 7 iyul 1920-ci ildə Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinin verdiyi xəbərdarlıqla əks hücumla keçildi. Səfərbərlik elanından 3,5 ay sonra Kötək və Bardız bölgələrində gedən şiddətli döyüşlər nəticəsində bu bölgələr geri alındı. Hücumunu gücləndirən türk birlikləri 29 sentyabrda Sarıqamış, 30 sentyabrda isə Mendərəkəi ələ keçirdi. 30 oktyabr ayında Qars, 7 noyabrda Arpaçaydan Gümrüyədək olan bölgə türk orduları tərəfindən zəbt edildi.

Yaranmış vəziyyəti gören ermənilər atəşi kəsərək sülhün bağlanması üçün türk ordusunun rəhbərlərinə müraciət etdilər. Ermənilərin müraciətini qəbul edən türk tərəfi 8 noyabrda öz şərtlərini ermənilərə bildirdi. Parisdəki erməni təşkilatı digər dövlətlərin iştirakını istədilsə də, onların bu təşəbbüsləri bir nəticə vermədi və erməni tərəfdarları olan xarici dövlətlər bu müqavilənin imzalanmasında iştirak edə bilmədilər. Ermənilər türk tərəfinin tələblərini qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar və 2-3 dekabr gecəsi "Gümrü müqaviləsi" imzalandı.

Bu müqavilənin imzalanmasında Türkiyə dövlətini Şərqi cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşa, Ərzurum Valisi Həmid bəy, Ərzurum Millət Vəkili Süleyman Nəcəti bəy, Ermənistan tərəfini isə, keçmiş Baş Nazir Aleksandr Hadisyan, Maliyyə Naziri Avram Külhandanyan, Daxili İşlər Naziri Stepan Qurqanyan təmsil etmişlər.

"Gümrü müqaviləsi" 18 maddədən ibarətdir. Bu müqavilənin önəmli maddələri qısaca olaraq belədir:

Maddə 1. Türkiyə ilə Ermənistan Respublikası arasındakı müharibə vəziyyətinə son verilmişdir.

Maddə 2. Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhəd Araz çayı, Arpaçayı, Qaracan dərəsi, Tikninin və Qımlının şərq, Qızıldaş və Böyük Ağbaba dağı ilə müəyyən edilir...

Maddə 3. Yuxarıdakı maddədə gətirilən və hüquqi, tarixi və sosial baxımından Türkiyənin üstünlüyünün ayırd edilmədiyi ərazilərə Osmanlı hökuməti zamanında köçən ermənilər istəsələr üç il müddətində geri dönə bilərlər...

Maddə 4. İmperialist dövlətlərin təsir və təhrik etməsinə imkan verməmək şərti ilə, Ermənistan Respublikası, daxili səssizlik və intizamı qorumaq məqsədilə sərhədlərində müəyyən nisbətdə jandarma qüvvələri yerləşdirə biləcəkdir

Maddə 5. Bu vəziyyətdən Yerevandakı türk təmsilçilərinin hər zaman xəbəri olacaqdır.

Maddə 6. Müharibə zamanı düşmən ordularına qatılaraq, Osmanlı hökumətinə qarşı silahlanıb işğal təşəbbüsündə olanlardan başqa köçərilərin keçmiş yurdlarına dönərək ən mədəni ölkələrdəki azlıqlar kimi bütün hüquqi

haqlardan faydalanmaları təminat altına alınır. Fəqət bu insanlar bu dönüşü bir il ərzində həyata keçirməzlərsə, heç bir şikayətə haqları yoxdur.

Maddə 10. Ermənistan hökuməti Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qətiyyətlə qəbul etmədiyi "Sevr müqaviləsi"ni bütünlüklə yox saydığını elan edir.

Maddə 14. Ermənistan Respublikası hər hansı bir dövlətlə bağlanmış, lakin Türkiyənin faydalarına zidd olan bütün müqavilələri yox sayar. (305).

Hadisyan "Gümrü müqaviləsi"nin imzalanmasını kədər içərisində belə açıqlamışdır: "1920-ci ildə baş verən bütün rəzalətlərə daşnaksutyun komitəsi səbəb olmuşdur. Ətrafımızda olan dövlətlər də Ermənistanı tərk edincə Türkiyə bundan faydalandı..." (306).

Ermənistan Respublikasının müstəqilliyini qaldırıb Sovet İttifaqı Respublikalarından birinin vəziyyətinə gətirilincə, 16 mart 1921-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi və SSRİ arasında bağlanan müqavilə ilə "Gümrü müqaviləsi" sağlamlaşdırıldı, Qars və ətrafı Türkiyə sərhədləri içərisinə alındı. (307).

13 oktyabr 1921-ci ildə yenə SSRİ ilə "Qars müqaviləsi" imzalandı. Bu müqavilə ilə 29 aydan bəri davam edən şərq cəbhəsindəki müharibə hər şeyi ilə sona çatdı.

LOZANNA KONFRANSI

20 noyabr 1922-ci ildə başlayan və 24 iyul 1923-cü ildə imzalanan Lozanna Sülh Konfransında, əslində yalnız bir sülh müqaviləsi deyil, türklərlə millətlərarası sistemə hakim qüvvələr arasında böyük bir hesablaşma aparılmışdır. (308). Osmanlı dövlətinin XIX və XX yüzillərdən qalan nə qədər məsələsi vardısı, hamısı konfrans masasına yatırılmağa çalışıldı. Tərəflər çox ciddi çıbanlaşmalı mübahisələrə baxmayaraq, qalıcı bir sülh müqaviləsinin imzalanacağına inanırdılar. Əsasən erməni məsələsinin əmələ gətirdiyi bu ixtilaflar seriyası Türkiyə ilə böyük güclər arasında saziş metodu ilə həll edildi. Bu sülh müqaviləsi 1923-cü ildən günümüzədək öz gücünü qoruya bilən, həqiqi mənada yeganə sülh müqaviləsidir. (309).

Erməni heyətinin nümayəndəsi A.Hadisyanın bildirdiyinə görə, "Ermənilər konfransdan əvvəl İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yuqoslaviya və Yunanıstana müraciət edərək görüşmüşdülər, hətta ermənilərə dostluq göstərən bütün millətlər hərəkətə gətirilmişdilər..." (310).

Ermənilərin Türkiyə dövlətinə qarşı olan tələbləri:

1. Türkiyədəki azlıqlara dil, din və digər mövzularda bəzi haqların tanınması və bu haqların Millətlər Təşkilatı tərəfindən qorunması.

2. Xristianların əsgərlük çəkməmələri, buna qarşılıq bir "bədəl" ödəmələri.

3. Məzhəb imtiyazlarının qorunması.
4. Ümumi əfv çıxarılması.
5. Keçiş hüriyyətinin təmin olunması.

6. Yerlərdən çıxmış olan ermənilərin çıxdıqları yerlərə cəm halında dönmələrinin təmin olunması.

7. Ermənilərə Şərq vilayətlərində və Kilikiyada bir yurd verilməsi.

Lozanna Sülh Konfransı ilk iclasdan başlayaraq Ankara ilə London arasında bir duel şəklini almışdı. Əslində İngiltərə üçün də Ankara ilə bir an əvvəl razılığa gəlməkdən başqa bir çarə yox idi. Çünki Anadolu hərəkəti müstəqilliyini öz milli iradəsi ilə əldə etmişdi.

Bu konfransın məqsədlərindən biri azlıqlar probleminə bir həll yolu tapmaq idi. A.Hadisyanın təşəbbüsləri ilə "Gümrü müqaviləsi"nə qarşı çıxılaraq Türkiyə Ermənistanı problemi konfransın gündəliyinə gətirilmək istəndi. B.Yeram ilə Gümüşgerdenin təmsil etdikləri Birləşmiş Erməni Təşkilatı ilə Karo Basdırmacıyan və dövlət hüquq mütəxəssisi rus A.Mandelsonun təmsil etdikləri Erməni Respublikası Təşkilatı Fransa ilə İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət etdi və 31 noyabr 1922-ci ildə İngiltərə Xarici İşlər Naziri Lord Qurzonun təmsilçisi, Xarici İşlərin Şərq bölümünün, xüsusilə türk-erməni işlərinin məsul işçisi Vankıdart və katib Akporn ilə görüşərək Lozanna konfransında "Sevr müqaviləsi"nin istifadəsini istədilər. Bunlar konfransın məqsədinin boğazlar problemi olduğunu, razılığa gələn dövlətlərin Türkiyəyə pul və silah yardımı etdiklərini, artıq hər kəsin müharibədən bezmiş olduğunu, Türkiyə ilə siyasi və iqtisadi müqavilələri pozmaq bahasına erməni problemini gündəliyə gətirəcəklərini zənn etmədiklərini söylədilər.

Erməni probleminin gündəliyə gətirilməsi üçün Fransaya müraciət edən erməni quruluşları Londonda aldıkları cavaba bənzər bir cavab aldılar. Fransanın Şərq işləri ilə məşğul olanlar da Norandukyana Franklin Bouillonun onlara "Əvvəl Türkiyə ilə qeyd-şərtsiz sülh bağlanması, sonra bunların dostluğunun təmin edilməsi, sonra ancaq ermənilərin xüsusi istəklərinin bildirilməsini" uyğun gördüklərini söylədilər.

Lozanna konfransına Türkiyədən təmsilçi olaraq İsmət paşa (İnönü) göndərilmişdi.

12 dekabr 1922-ci ildə İngiltərənin təmsilçisi Lord Qurzonun təklifilə "azlıqlar problemi" gündəliyə alındı. (311).

İlk sözü Lord Qurzon aldı və: "Türkiyədəki azlıqlar problemi bütün dünya üçün maraqlıdır. Buna görə də bütün dünyanın gözü bu mövzuda veriləcək qərarın nəticəsi üçün Lozanna konfransına çevrilmişdir. Anlaşanlar Türkiyə ilə müharibə etməyə başladıkları zaman məqsədlərinin biri də Anadoludakı azlıqların qorunması

və mümkünsə onların xilas olunması idi. Ermənilərə hələ "Berlin müqaviləsi"ndə belə bir güvənc verilmişdi,"-dedi. (312).

Lord Qurzon bu girişdən sonra sözüünə Türkiyədəki azlıqlardan kimlərin qorunmasının lazım olduğu mövzusuyla başladı. Ermənilər, rumlar, yəhudilər, kəldanilər, nəstürilər bunların arasında idilər. İngilis Lordu Qurzon xüsusilə ermənilərin qorunmasında təkid edərək "xristian azlıqlar" dedikdə elə həyəcan keçirirdi ki, İngiltərənin Xarici İşlər Naziri kimi deyil, Papanın yardımçısı vəz edirmiş kimi bir tövr, görünüş alırdı.

Çıxışının sonunda İngiltərənin baş təmsilçisi azlıqlar üçün üç əsas istək və tələb irəli sürdü:

1. Geniş həcmdə ümumi bir əfv.
2. Əsgərlikdən pul qarşılığında qurtarıma.
3. Sərbəst dolaşım.

Lord Qurzon: "Bunlar təmin edildikdən sonra Millətlər Təşkilatının davamlı nəzarəti altında tutulması üçün Türkiyədə bir nümayəndənin təmsil edilməsi lazımdır" - deyərək, sözlərinə davam etdi.

Lord Qurzondan sonra söz alan Fransanın təmsilçisi M. Barrere də azlıqların qorunmasını təmin etmək mövzusunda uzun-uzadı bir nitq söylədi. İtaliya təmsilçisi M.Qarioni də bu mövzuda çıxış etdikdən sonra çıxış etmək növbəsi İsmət paşaya gəldi. (313).

Türkiyə təmsilçisi İsmət paşa özü ilə gətirdiyi mətni oxumağa başladı. Azlıqlar və ayrıcalıqlar mövzusunda çox mənalı və əlaqəli bir şəkildə hazırlanmış olan bu mətn Türkiyədə azlıqlara tanınan haqq və təhlükəsizlik baxımından bitərəf düşüncələrlə dinləyənlərə yetdi. Bu azlıqlar mövzusunda türklər ittihamlarla o qədər üz-üzə qalmışdılar ki, bu mövzuda tarixi ortaya çıxarmaq zəruri hala gəlmişdi. Amma İsmət paşanın bu çıxışını öz təkliflərinə bir qarşılıq olmaqdan çox ümumi bir açıqlama olduğu kimi anlayan erməni, yunan tərəfdarı dövlətlərin nümayəndələri İsmət paşanı dinləməkdən sıxıldılar. Lakin İsmət paşa oxuduğu mətnə dərin məna verərək diqqətli və gur bir səslə oxumağa davam etdi. İsmət paşa üç saat davam edən bu çıxışın mətninin gecəyarısı Türkiyənin təmsilçilərinə bir gündəlik göndərən Lord Qurzon üçün də bir açıqlama olduğunu saydı.

O məşhur mətnin müdafiə etdiyi mövzu budur:

Türklər öz idarələrində olan azlıqlara qarşı geniş haqlar tanımış və yaxşı düşüncələrlə hərəkət etmişlər. Onlar ən güclü olduqları zamanlarda belə müsəlman olmayanlara qarşı çox yaxşı davranmış və onların haqlarına hörmətlə yanaşmışlar. İsmət paşanın oxuduğu mətn bu istəklərlə sona çatır:

- 1) Xarici təhriklərin kəsilməsi.
- 2) Türk-rum xalqlarının dəyişdirilməsi.
- 3) Digər azlıqlar haqqında türk siyasətinin verdiyi etibarnamənin yerinə

yetirilməsi.

İsmət paşa öz çıxışını bitirdikdə Lord Qurzon söz aldı:

"Təmsilçilər indiyədək İsmət paşanı müvəffəq, xoş bir general və güclü bir diplomat kimi tanıyırdılar. Halbuki bu gün İsmət paşa özünün bir tarix professoru olduğunu da isbat etmişdir. O bizə Fatih Sultan II Məhmədin dönməndən günümüzədək türk tarixi haqqında uzun bir konfrans verdi. Bu konfransın bir çox yerləri maraqlı olmaqla birlikdə, bütün mətnin bugünkü mövzu ilə bir əlaqəsi yoxdur. Təmsilçilər bir daha belə bir şey yazmaq istəsələr, onu oxumaq üçün dostlarına göndərmələri kifayət edər..."- dedi. (314).

İsmət paşanın oxuduğu mətn Lord Qurzonun bildirdiyi kimi, həqiqətən, əvvəldən hazırlanmış olub, konfransa qatdan erməni və yunan tərəfdarlarının suallarına bir cavab ola bilməzdi. Daha sonra Yunanıstan təmsilçisi Venizelosun rum azlıqları haqqındakı problemləri cavablandıraraq İsmət paşa çıxışını belə davam etdirdi:

"Türk milləti inkişaf etmiş mədəni dünyanın haqlarını azlıqlara tanıyır. Amma özünün müstəqilliyini təhlükə altında qoyacaq heç bir təklifi təsdiq etməz. Azlıqları qurtarmanın ən doğru yolu onları ləkələyəcək əlaqələrlə təhrik etməmək, bu kimi əlaqələrdən qorumaqdır. Bunlar xaricdən gələn yaxınlığa istinad etməməlidirlər. Bax o zaman onların hamısı sülhdən sonra türk yurddaşları arasında yaşaya bilərlər.

Erməni problemini yaşayış vasitəsi və ya bir silah olaraq istifadə edən, xaricdə fəaliyyət göstərən komitəçilər aradan qalxarlarsa, iki tərəf də yaralarını sağalda bilərlər. Türkiyədə qalmaq istəyən ermənilər türk yurddaşları ilə qardaşca yaşayarlardı. Ancaq türk torpaqları hər hansı bir erməni yurdu üçün parçalanmaz. Nə Şərqi vilayətlərində, nə də Kilikiyada ana yurddan ayrılması mümkün olan bir yer yoxdur. Onsuzda bu gün Türkiyə müstəqil Ermənistan Respublikası ilə müqavilələr bağlamışdır. Başqa bir Ermənistanın qurulmasını Türkiyə tanımaz.

Azlıqların gedib-gəlmələri və mallarının qorunması isə Türkiyə Cümhuriyyəti qanunlarının həll edə biləcəyi bir işdir. Azlıqlar üçün nəzarət və ya təmsilçi göndərilməsinin Türkiyənin daxili işlərinə qarışma sayılacağına görə əsla təsdiq edilməz. Azlıqların qorunmasını Türkiyənin bütünlüyünə və müstəqilliyinə zərərverici bir səbəb olduğuna görə istifadə olunmasına yol vermərik."

İsmət paşanın bu qətiyyətli sözləri böyük diqqətlə dinlənilirdi. Bütün iştirakçılar Türkiyənin baş təmsilçisinin bu mövzu üzərində heç bir bazarlığa girişməyəcəyini onun hal və davranışlarından anladılar.

İsmət paşa: "Azlıqlar mövzusunda yaradılmış çətinliklərin xarici təhriklərdən ortaya çıxdığını və bu dürtülərin, xüsusilə Çar Rusiyasından gələn təbliğatlar nəticəsində olduğunu və bu təbliğatların bolşevik idarəsi zamanında da tamamilə kəsilmədiyini, ermənilərin keçmişdən bəri türk idarəsindən məmnun

olduqlarını, iki millət arasında qardaşlıq duyğularının davamlı olduğunu, son zamanlarda ermənilərin uğradıqları dağılımın səbəblərinin rusların dəlicə davranışları və xaricin təhrikləri nəticəsində olduğunu söyləyərək sizdən soruşuram, bu tezis doğrudurmu? Nə üçün yüz minlərcə erməni bütün dünya üçün bir qalmaqal mövzusu oldu? Türklərin ermənilərə dostluq duyğuları göstərmələrindən mən xoşbəxtəm. Bütün dünyanın gözləri türklərə və ermənilərə tərəf çevrilsə də, ümumi dünya ictimaiyyətinin bu zavallı insanlara türk hökumətinin istədiyi ölçüdə dostluq duyğularının göstərilməsinə razı olduğunu zənn etmirəm,"- dedi.

Lord Qurzon isə azlıqlar mövzusunda bütün dünyanın türklərə düşmən olduğunu söylədikdən sonra sözlərinə belə davam etdi:

"Bu böyük ölkədə ermənilər üçün bir parça yer yoxdurmu?.. Biz burada böyük bir milləti təmsil edirik. Bu millətin vətəndaşları arasında milyonlarca azlıqlar vardır. Biz Millətlər Təşkilatının qarışmasından qorxmuruq. Çünki əllərimiz təmizdir. İsmət paşa Türkiyənin Millətlər Təşkilatına hörmət bəslədiyini söylədi. Əgər onlar Millətlər Təşkilatına hörmət bəsləyirlərsə, onda bəs nə üçün bu cəmiyyətə üzv olmurlar? Artıq Millətlər Təşkilatı haqqında da türklərin davranış və düşüncələrini müəyyən etmənin zamanı gəlmişdir. Türklər Millətlər Təşkilatının üzvü olmaq, bu təşkilatın etibarından faydalanmaq istəmirlərmi? Anlaşıldığına görə, türklər azadlıq və müstəqilliklərindən qorxurlar. Türklərin müstəqillik və azadlığına hər kəs hörmət bəsləyir. Türklərdən ricam yenə inkişaf edə bilmək üçün sərbəst Türkiyənin bizimlə könül təmizliyi içərisində çalışmasıdır. Belə bir Türkiyə dünyanın hörmətinə layiq olar."

Qurzon azlıqların haqları haqqında millətin andının beşinci maddəsini oxuyaraq İsmət paşaya müraciətlə belə bir açıqlama verdi: "İndi İsmət paşa həzrətlərinə demək istəyirəm ki, mən bu gün çox əhəmiyyətli sözlər söylədim. Çünki istər bu mövzuda, istərsə də başqa mövzularda türklər bizim vəziyyətimizi, məqsədimizi anlamırlar. Bizim yalnız bir istəyimiz, bir məqsədimiz vardır. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımıza çıxan bütün əngəlləri aşmaq istəyirik. Amma türklər yeni əngəllər yaratmaq istəyirlər. Bu idarə sonunadək davam edə bilməz. Avropanın və bizim başqa işlərimiz vardır. Azlıqların məsələsi dünya mənfəətlərindən daha əhəmiyyətlidir. Bu konfransın çalışmalarını azlıqlar mövzusunun alacağı vəziyyət müəyyən edəcəkdir. Əgər türklər xoşgörülməyən davranışlarla konfransı kəsintiyyə uğradıb Lozannanı tərək edərlərsə, dünyada onların məsələsini müdafiə edəcək tək bir söz eşidilməz. Mən dostluq və hörmət duyğuları ilə düşüncələrimi söylədim. Mənim bu düşüncələrimi incələməyinizi rica edirəm. Siz düşüncələrinizi indimi, yoxsa günortadan sonramı açıqlayacaqsınız?"- deyərək soruşdu.

İsmət paşa: "Sonra cavab verərəm,"- dedi.

Lord Qurzon bu mövzu ilə maraqlanacaq bir komissiya daha quracağını və İsmət paşanı ondan əvvəl bir dəfə daha dinləmək istədiyini sözlərinə əlavə etdi. Nəticədə, toplanacaq komissiyaya bir dəfə olmaq üzrə bütün baş təmsilçilərin getməsi və İsmət paşanın orada cavab verməsi qərara alındı.

Beləcə, toplantıda boğazlar probleminin ümidverici havasından sonra birdən-birə qarışıqlıq çıxmışdı.

Ertəsi gün İsmət paşa Türkiyənin Millətlər Təşkilatına girməmək kimi bir qərarının olmadığını, sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra Millətlər Təşkilatına girəcəklərini söylədikdə qızğın görünən Lord Qurzon yumşalacaqdı. İsmət paşanın çox mənalı çıxışından sonra heç kəs konfransın kəsilməsindən, ya da türklərin çətinlik çıxaracağından söz etməyəcək, hətta Lord Qurzonun sərt sözlərini, xristian dünyasına əsaslanan gücünü haqlı görənlər belə İsmət paşanın bu çıxışı nəticəsində ortaya çıxan sülh və müqavilə istiqamətlərini olduqca təbii görəcəkdilər.

Toplantı saat 11-də başladı. Lord Qurzonun hər bir sualına cavab verən İsmət paşa Qurzonun: "Biz Millətlər Təşkilatına giririk, çünki əllərimiz təmizdir,"- sözlərinə qarşı, "Bizim əllərimiz xüsusilə təmizdir"- deyərək çıxışına başladı. Böyük təsir yaradan bu sözlər iclasda olan hər kəsə İsmət paşanın hörmətli bir insan olduğunu açıqladı.

Azlıqlar mövzusu gündəliyə gəldikdə İsmət paşa Lord Qurzonu hər zamankından fərqli bir dildən istifadə etdiyi üçün qınadı və azlıqların düşükləri vəziyyətin yaradıcısının özlərinin olması nöqtəsində dirəndi. Bitərəf kitabların Türkiyədəki ermənilərin 1.290.000 - 1.500.000 olaraq göstərdiklərini anladaraq Qurzonun səhvini ortaya qoyan və sözlərini davam etdirən İsmət paşa (315): "Xalq dəyişmə təklifi əvvəl Doktor Nansen tərəfindən irəli sürülmüş, sonra da rəsmi olaraq Müsyo Venizelos və Lord Qurzondan gəlmişdi. Cənab Lord "Türkiyə kimi böyük bir ölkədə ermənilər üçün bir parça yer yoxdurmu?"- deyə soruşdu. Ölkələri Türkiyədən çox böyük olan dövlətlər vardır. Həm də onlar bizdən yeni ayrılan torpaqlardan olduqca böyük yerlər əldə etmişlər. Türkiyə olaraq geri qalan ölkə heç bir zaman parçalana bilməz. Şərq vilayətlərimizdəki xalq öz yerlərini heç kəsə verməz. Lord Qurzon əhəmiyyətli azlıqların yaşadıkları bir çox ölkələri olduğu üçün Millətlər Təşkilatından qorxmadıqlarından və əllərinin təmiz olduğundan bəhs etdi. Burada bir yanlış anlama olduğunu vurğulamaq istəyirəm: "Türkiyənin də Millətlər Təşkilatından qorxusu yoxdur,"- deyərək, gözlərini Lord Qurzona çevirdi və sözlərinə belə davam etdi: "Xaricə mediya üzündən yıxılıb-dağıdılmış ölkəsində çalışan türkün əlləri xüsusilə təmizdir. Bu əllər heç bir zaman bir ölkəyə nə hücum, nə təzyiq etmiş, nə də onu yıxılıb-dağılmağa uğratmamışlar, qorxmadan digər əllərlə qarşılaşmağa dəyərlər və bu mənada haqlıdırlar."

İsmət paşanın bomba kimi partlayan bu sözləri olduqca əlaqə və həyəcan yaratdı. Artıq bütün konfrans iştirakçıları Türkiyənin baş təmsilçisini daha yaxşı tanıyır və qarşılarında necə bir adamın olduğunu anlayırdılar.

Konfransın kəsilməyi qorxusunu yayanlara da İsmət paşanın cavabı bu oldu: "Əgər bu kəsilmədən Türkiyə cavabdeh tutulmaq istənilsə, mövzu bu şəkildə ortaya qoyulmalıdır. Çünki Lord Qurzonun söylədiklərindən əvvəl azlıqlara haqq tanımağa biz özümüz səs vermişdik. Sonra Türkiyənin quruluşu heç bir çətinlik yaratmış deyildir. Konfransın kəsilməsi üçün azlıqlar mövzusunu uyğun bir səbəb olaraq istifadə etdilər və bu həqiqətlər öyrənilsə, o zaman bizim lehimizdə yüksələcək səslərdən zənn etdiyi kimi, yalnız Ankaranın səsi olmayacaqdır."

İsmət paşa sözlərini bu ifadələrlə bitirdi: "Bir daha söyləyirəm, Türkiyə sülh müqaviləsindən sonra Millətlər Təşkilatına girəcəkdir. Müsəlman olmayan azlıqlara isə ancaq Avropa dövlətlərinin təsdiq etdiyi təməl qaydalarda haqq tanıyacaqdır." (316).

İsmət paşanın nitqi nəticəsində konfransın havası yumuşalmış, təmsilçilər və razılıqda olan böyük dövlətlərin nümayəndələri paşaya təşəkkür edib, verdiyi etibarnaməni kifayət edici görərək sevinclərini bildirdilər və mövzunu ara komissiyaya göndərdilər.

Beləliklə, İngiltərə, Fransa, Rusiya təxminən 50 ildir Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan etdirdikləri erməniləri azad, müstəqil Ermənistan aldatmacası ilə imperialist məqsədləri naminə istifadə etmiş, Anadoluda Mustafa Kamal paşanın rəhbərliyində bitən müharibədən sonra onları üzüstə buraxaraq çəkilib getmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bundan əlavə 50 ildir özlərinin mənfəətlərinə xidmət edən erməniləri Lozanna sülh görüşmələrinə belə almaq istəməmiş, ancaq üzüstə buraxmanın və uduzduqlarının əvəzini ödəyirlərmiş kimi "Azlıqlar problemi" başlığı altında özlərinin yaratdıqları erməni probleminə də mənasız tərzdə Türkiyə Cumhuriyyətinin bir həll yolu tapmasını istəyəcək qədər ifrata varmışlar.

Erməni məsələsini ələ almalarında nə qədər səmimi olduqlarını göstərmək baxımından İngiltərə nümayəndələrinin yazışmalarına baxmaq kifayət edəcəkdir. Konfransın ikinci dövrəsində Türkiyənin nümayəndələri azlıqların statusu mövzusunda Millətlər Təşkilatının standartlarına uyacaqlarını ifadə etdikdə İngiltərənin təmsilçisi Forbes Adam da bu şərtlər altında "torpaq baxımından erməni yurdunu və Türkiyədə erməni məsələsini gündəliyə salmanın tamamilə lüzumsuz olduğunu" qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bundan əlavə, Ser Xorace Rumbold: "Ermənistan Respublikasında başqa bir milli yurd və ya ermənilər üçün bir vətən torpağı təyin etmək praktik olaraq mümkün deyildir. Müqavilənin azlıqlarla əlaqəli ehtiva etdiyi hökmlər bütünlüklə faydalı və yetərlidir," - deyəcəkdir. Erməni milli nümayəndəliyinin rəhbərlərindən biri, bir

zamanlar Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər Naziri Qabriyel Norandukyan İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət etdikdə ona verilən cavab diplomatik yazışmaların ola biləcəyi qədər sərt və qəti idi: "Cənabların bugünkü şərtlərdə bu məsələ üzərində çox dura bilməyəcəyini, müzakirələri təhlükəyə düşürə biləcəyi düşüncəsilə mümkün olmadığını və buna görə də indiki türk hökumətinin məqsədində dərhal və böyük bir dəyişiklik gözləmə ümidinin olmadığını bildirməklə mütəəssirdir." (317). Konfransın yenidən toplanmasından sonra müqavilədə ermənilərin milli yurdundan bəhs edilmədiyi aydın olunca, millətlərarası erməni tərəfdarı birliyi qərara şiddətlə qarşı çıxaraq bunu "millətlərarası ədalətin iflası" kimi xarakterizə etdi. (318). Buna cavab olaraq Qurzon özündən sonra İngiltərə nümayəndəliyinə rəhbərlik edən M.E.Navillaya türklərin qəbul etdiyi mətnin xaricində bir qərarın konfransdakı İngiltərə nümayəndəliyinin vəzifə həcmi açacağını, cavabdehliklərinin konfransa çağırılan dövlətlərlə Türkiyə arasında sülhü təmin edə bilmək olduğunu təkrarladı. Bundan əlavə Rumbold: "İngiltərə deleqasiyasının ermənilər üçün sərf etdiyi say və əməllərin artıq bitdiyini... və sizi razı salacaq bir cavabı göndərə biləcək vəziyyətdə olmadığını bildirməkdən səmimi olaraq təəssüf edirəm,"- deyərək əlavə etdi. (319).

Yuxarıda qeyd olunanlardan ingilislərin erməni məsələsində "Kraldan artıq kral tərəfdarı" olmaqla konfransın gedişatını irəlidə görülməyi kimi, hüquqi təslim olmalar mövzusunda olduğuna bənzər bir daha təhlükəyə atmaq istəmədikləri anlaşımaqdadır. İngiltərənin Lozannadakı nümayəndəliyinə bir mütəəssis olaraq qatılan və Osmanlı Türkiyəsindəki Londonun son draquunu olan Ser Andrey Ryanın bu gün İngiltərə dövlət arxivində mühafizə edilən sənədi İngiltərənin bu mövzuya münasibətini aydınladacaq sənədləri ehtiva edir. Ryan xüsusi məktublarından birində belə yazmışdır: "Erməni milli yurdu mövzusunun konfransın hardasa ən böyük partlayışlarından birinə səbəb olmasına baxmayaraq, ciddi bir məsələ deyildi. Qorxuram, bu məsələ bir vitrin dekorasiyası olaraq ortaya atılmışdı. Bu məsələnin daxili də mağazalarda rəf-rəf gördüyümüz süd qabları qədər boşdu." (320).

Lord Qurzonun başda erməni milli yurdu olmaqla azlıqlar mövzunu irəli sürməsi bir taktika məsələsi idi. Zorla köçürülməni gündəliyə gətirməklə türkləri dünya millətləri qarşısında rüsvay edəcəyini, utandıracağını zənn edirdi. Beləliklə, Qurzon elə bildirdi ki, Ankara müdafiə olunmağa çalışacaq, o da onların bu geriləyən vəziyyətdən faydalanaraq istədiklərini diktə edəcəkdir. Bundan əlavə o, bu taktika ilə Moskva və Ankaranın arasının pozulmasını istəyirdi. Belə ki, Qurzon İsmət paşaya azlıqlar mövzusunda Millətlər Təşkilatının hökmlərini qəbul etdiyi və bu təşkilata üzv olduğu təqdirdə erməni məsələsini daha artıq qurcalamayacağını eyham etmişdi. Millətlər Təşkilatının imperialistlərin kollektiv

bir təşkilatı olduğuna inanan Sovet İttifaqı Türkiyə kimi ideologiyası fərqli olsa belə, yaxın dostu olaraq gördüyü bir ölkənin bu təşkilata girməsini təbii olaraq xoş qarşılamayacaqdı. Qısacası, Qurzon İsmət paşaya erməni məsələsini unutma qarşılığında Millətlər Təşkilatına üzv olma alışı-verişini təklif edirdi.

Demək, Rusiya və ya bolşevik təhlükəsi İngiltərənin Lozannada erməni məsələsində mümkün olduğu qədər səssiz qalmasını təmin etmişdi. Üzünə Türkiyədən erməni yurdu adı altında bir torpaq parçasını qopartmanın haqsız və uyğun olmadığını yazan Ryanaya Henderson İstanbuldan bu cavabı verdi: "Doğrusu, mən Türkiyəni heç sevmirəm. Fəqət yenə bir nəticə verici siyasət əldə etmək üçün onlarla dost olmaq, onları istifadə etmək tərəfdarıyam. Ancaq bir küncə çəkilib: "Biz sizin şeytanlıqlar arxasınca qaçdığınızı bilirik və sizi durdurmağa çalışacağıq,"- deyə bilmirəm. Mən üzügülər bir siyasətin tərəfdarıyam və türklərlə heç olmasa dost olmağa çalışacağam. Gec-tez belə bir siyasətin içərisinə düşəcəyimiz bir çuxuru qazmağa deyil, Britaniya imperatorluğuna böyük yardımlar edəcəyinizə inanıram." (321).

İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyi artıq dinamikləşmiş bir Atatürk Türkiyəsinin ixtilalçı Sovet Rusiyasına qarşı erməni dövlətindən daha güclü bir tampon bölgə əmələ gətirəcəyinə inanırdı. Bu, çərçivə içərisində görünürdü. Başlarına nələrin gələcəyini anlayan erməni komitələri və bunlara bənzəyən diplomatik dərnəklər Qurzonu bir daha etirazlarla boğunca Xarici İşlər Naziri cavab yazısında diplomatik nəzakəti bir yana qoymaq məcburiyyətində qalmışdı. Lord Qurzon Williamın müraciətini eynilə belə qarşılımışdır: "Sizdən belə bir məktubun gəlməsi, həqiqətən, son dərəcə məyusedicidir. Çünki siz həqiqətləri ən az mənim qədər bildiyinizə baxmayaraq, İngiltərə hökumətinin düşdüyü vəziyyəti anlamamaqda təkid edirsiniz. İngiltərəyə etibara gəlincə, etimadınızı sarsıtmaq üçün İngiltərə nə etmişdir, deyə bilərsinizmi? Ermənilərin böyük qüvvələr arasında ən yaxşı dostlarının və ən davamlı dəstəkcilərinin krallar hökumətinin olduğunu bildiklərini zənn edirəm... Lakin siz bu ölkənin və ya hər hansı bir ölkənin Türkiyənin laləli bir bölgəsini seçib, oradakı digər bütün irqləri səbətə boşaldaraq ingilis süngülərinin ətrafında böyük miqdarda erməni mühacirlərlə doldurulmasına razı ola və beləliklə, ingilis vətəndaşlarından alınacaq vergilərlə orada bir erməni milli valığını təşkilatlandırma bilməzsiniz. Bunu düşünmək belə, xamxəyaldır..."(322). İngiltərənin erməniləri dəstəkləməkdən vaz keçməsinin səbəblərindən biri də erməni komitəçilərinin Mondros mütarikəsindən sonra Şərqi Anadoluda törətdikləri qətləmə qarşısında hiss etdikləri əsəb və narazılıqlar olmuşdur. Ermənilərin xüsusilə 1915-1920-ci illər arasında istər Şərqi Anadoludakı, istər Qafqazdakı müsəlmanlara qarşı törətdikləri qətləmə ermənilər tərəfindən gizlədilməyə, hətta bu qətləmin müsəlmanlar tərəfindən onlara qarşı törədildiyi göstərilməyə və Avropaya çatdırılmağa çalışılsa da, dünyanın ən yaxşı

məlumat agentliyinə rəhbərlik edən İngiltərə hökumətini sadə vətənaşları aldatdıqları kimi, aldatmaq mümkün deyildi. Üstəlik, zaman keçdikcə hadisələrin həqiqi üzü Qərb ictimaiyyətinə əyan olunca, xalq öz dövlətlərini belə vəhşət törədən dəstələri müdafiə etdiyinə görə tənqid etməyə başlayacaqdı. Yaranmış vəziyyətdə müttəfiqlərin siyasi platformda əli qanlı caniləri müdafiə etmələri, onların davalarına yardımçı olmaları keçmişə nisbətən asan olmayacaqdı. İngiltərənin Tiflisdəki təmsilçisi 4 mart 1920-ci ildə Qurzona belə yazırdı: "Heç tərəddüd etmədən deyə bilərəm ki, müsəlmanların can və mallarını daşnakçı bir erməni hökumətinə əmanət etmək insanlıq baxımından tövsiyə edilməz. Ermənilərin müsəlman idarəçilərinin rəhbərliyi altında daha salamat olacaqlarına, lakin müsəlmanların daşnak erməni idarəsi altında təhlükəsizlikdə olmayacaqlarına inanıram."(323).

Bu rapordan mütəəssir olan Qurzon Nubar Aqaronyan və İrəvan yepiskopundan təşkil olunmuş bir erməni nümayəndəliyinə vətəndaşlarının hərkətlərinin çılğınca və dayanılmaz olduğunu söylədi. Ermənilər bu qədər "istiqrarsızlıq və iğtişaş sövdası" göstərdikləri təqdirdə, heç kəsin Ermənistanı baxmayacağını etiraf etdi. Erməni rəhbərləri bu qırğını inkara və günahı türklərə yükləməyə səy göstərdilərsə də, əldə bir şey edə bilmədilər. (324).

İngiltərə xarici siyasətləri daxilində daşnaklara Qars və Naxçıvana doğru yayılmalarında arxa çıxırdı. Ermənilərin fikrincə, ingilislər eyni yardımı Denikin yayılmacılığı və bolşeviklər əleyhində də verə bilərdilər. Denikin ancaq bolşeviklər üçün deyil, eyni zamanda gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər üçün də təhlükə təşkil etdiyinə görə qüvvələrini və azərbaycanlılar güclərini birləşdirərək öz aralarında bir müdafiə paktı imzaladılar. Onlar bu imzanı atarkən ermənilərin də bu paktı qatılmalarını istədilər. Fəqət ermənilər bu ittifaqa qatılmadılar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər tarixdə rast gəlmədiyimiz anlamazlıqla hələ də "Böyük Ermənistan" uydurmasının arxasınca qaçır, Türkiyənin torpaqlarını ələ keçirmək üçün çabalayırdılar. Ermənilər "Böyük Ermənistan"ın Amerika başda olmaqla, bir Qərb dövlətinin himayəsində, hətta mandatı altında tutula biləcəyinə inanır və bu qüvvələrin işğalına dəvətnamə çıxarırdılar.

Ermənilərin bu düşüncələri bolşeviklərin Rusiya imperatorluğunu yenidən ortaya çıxarma yolunda qarşılarına çıxma biləcək ən böyük əngəllərdən biri idi. Bolşeviklər artıq ermənilərin bu fəaliyyətinə "dur" demənin zamanının gəldiyini anlamışdılar. Odur ki, bolşeviklərin Millətlər Komitəsi Komissarı İ.Stalin öz komissarlığına bağlı bir erməni alt şurasını əmələ gətirərək başına Avanesovu təyin etdi. Aralarında bolşevik ermənilərin də olduğu bu komissarlığı təşkil edən səlahiyyət sahibləri erməni kütləsinin burjuva mentaliteti ilə hərəkət etdiyini, onların marksist prinsiplərini həzm etməkdən aciz olduqlarını düşünür və bir an əvvəl

daşnaksütyun kimi əksinqilabi qüvvələrin bitərəf edilməsini millətlərarası sosializmin hədəflərinə çatmaq baxımından vaz keçilməz bir əməliyyat olaraq gördüldülər. Nəhayət, komussarlığın əmrilə aralarında Nazarbekyanın və Zavrevin də olduğu erməni milliyyətçiləri bir-bir həbs edilməyə başlandı. Bundan əlavə, ermənilərin Rusiya içərisində fəaliyyət göstərən nə qədər dərnək, təhsil, dini və siyasi təşkilatları vardısı, hamısı bağlandı, erməni mediası tamamilə dağıdıldı. Bunların yerini yerli bolşevik qrupları və quruluşları aldılar və alır-almaz öz səylərini görülməmiş bir şiddətlə sürdürməyə başladılar. (325).

Qafqazdakı hadisələr təhlil olunduqda, daşnakların İrəvan xanlığında elan etdikləri "Ermənistan"ın həyatına son verən ölkənin Türkiyə deyil, Sovet Rusiyasının olduğu ortaya çıxır. Yəni Sovet Rusiyası Gürcüstana, Naxçıvana və digər bölgələrə sığınan erməniləri azərbaycanlıların ata-baba yurdu olan İrəvan xanlığına sıxışdırıb orada yüzdə 12 faiz olan erməni azlığını yüzdə 42-yə çatdıraraq, Beynəlxalq qanunlara uyğun olmasa belə, bir "Ermənistan Respublikası" qurmuş, oraları öz səlahiyyəti altına almışdır. Beləliklə, ermənilərə rəsmi müstəqillik verilmiş, onların 2500 illik tarixlərində hər zaman qurmaq istədikləri Ermənistan Azərbaycan torpaqlarında qurulmuşdur. Bu azmış kimi Qarsda, Sürməlidə və Ərdəhanda yaşayan erməni azlıqlarını da İrəvan xanlığı başda olmaqla, Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirib "Ermənistan"ın torpaq sahəsini bir az da genişləndirmişdir. Azərbaycanın torpaq sahələrinin bir bölümünün də zorla Gürcüstanın sərhədləri içərisinə alınmasını da unutmamaq lazımdır.

1921-ci ildən sonra ermənilərin Sovet Rusiyasına olan münasibəti müstəqil Ermənistan Respublikasının ilk Baş Naziri Ohannes Kaçaznuni tərəfindən 1923-cü ildə Buxarestdə toplanan daşnaksütyun konfransında dəyərləndirilmişdir. İfadələrinin tezliklə sərf edilmiş düşüncəsiz sözlərdən ibarət olmadığını xatırladan Kaçaznuni ermənilərin Rusiyanı korcasına qucaqladıqlarını, halbuki bu dövlətin "öz şəxsi mənfəətləri naminə onların cəsədlərini çeynəməkdə bir an belə tərəddüd etmədiyini" qeyd etmişdir. Sonra o, 1923-cü ildə Ermənistan Respublikasının kommunist bir diktaturaya çevrildiyini bildirib, özlərinə heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən bir Rusiyaya qarşı nə daxildən, nə də xaricdən bir anti-bolşevik hərəkatın izlənməsinin mümkün olmadığını da sözlərinə əlavə etmişdir.

ERMƏNİLƏRİ KÖÇƏ ZORLAMA MƏSƏLƏSİ

Türk Vətəninin hər tərəfindəki cəbhələrdə türkün qanı axmaqda ikən, ermənilər "Xəyali Ermənistan" uğrunda könüllü çətlər təşkil edib rus ordusu ilə birlikdə Anadolunu işğal etməyə girişmişdilər. Osmanlı ordusundan silahlarıyla birlikdə qaçaraq çətlər quran ermənilər türk kəndlərini yaxıb-yandıraraq talan etməyə başlamış, kişiləri cəbhədə olan kəndlərin müdafiəsiz xalqını vəhşicəsinə

qırmış, qadınların və qızların namuslarına təcavüz etmişlər. Onlar rus ordusuna yardım etmək məqsədilə planlı üsyanlar törətmiş, düşmənə casusluq etmişlər. Van işğal edildikdə isə artıq Vanın erməni vətəni olduğunu, bundan sonra rus bayrağının yanında erməni bayrağının da dalğalanacağını, Vanın işğal edilməsi səbəbilə dünyanın hər tərəfində zəfər şənlikləri təşkil etdiklərini qəzet və jurnallarında bəyan etmişdilər.

Bütün bu hadisələr ermənilərin hər mövzuda düşmənlə əməkdaşlığa girdiklərini, dövlətin və millətin varlığını hədəf alan fəaliyyətlərdə olduqlarını ortaya qoyur. Buna görə də Osmanlı dövləti öz varlığını qorumaq məcburiyyətində qalaraq və ermənilərin xəyanətini nəzərə alaraq, onları köçə zorlamışdır.

Bu hadisələrə və rəsmi sənəd və dəlillərə baxmayaraq, bəzi xristian yazıçılar ermənilərin köçə zorlanmadan əvvəl üsyan etmədiklərini, ancaq köçə zorlandıqdan sonra özlərini müdafiə etmək məqsədilə silaha sarıldıklarını yazmışlar. Fəqət həqiqət olan ermənilərin zorlandıqdan sonra üsyan etdikləri deyil, onların xəyanət və satqınlıqlarına qarşı Osmanlı dövlətinin köçə zorlama qərarını almasıdır. Bu həqiqət hətta erməni yazıçılarının əsərlərindəki vəsiqələrlə də isbat olunmuşdur.

Ermənilərin bu gün belə keçirdikləri icaslarda, mitinqlərdə, nümayişlərdə, konfranslarda erməni komitəçilərinin törətdikləri cinayətlərdən sonra irəli sürdükləri məsələlərin başında "erməniləri köçə zorlama" məsələsi gəlir.

Bu kitabda anladılan hadisələr, göstərilən mənbələr, rəsmi və xüsusi sənədlər, erməni komitəçilərinin etirafları, yerli və xarici qəzet, kitab və jurnallarda hadisələri yaşamış və ya bu məsələ ilə əlaqəli şəxslərin ifadələri isbat edir ki, Osmanlı dövlətinin 21 iyul 1914-cü ildə elan etdiyi səfərbərlikdən və Birinci Dünya müharibəsinə girməsindən sonra ermənilərin davranışları, onların törətdikləri üsyanlar, erməni çətlərinin türk və müsəlman əhalini qırıb yox etməyə çalışmaları, onların düşmənlə sözləşib əməkdaşlıq etmələri və türk ordusunu arxadan vurmaları Osmanlı dövlətini ermənilər haqqında bir qərar almağa məcbur etmişdir. Alınan qərar erməniləri qırıb yox etməkdən deyil, sadəcə onları başqa yerlərə köç etdirməkdən ibarət olmuşdur.

"Köçə zorlama" qanunu 14 may 1915-ci ildə rəsmiləşdirilərək bu maddələri ehtiva edir:

Maddə 1. Səfər zamanı ordu, artilleriya və diviziya komandanları, bunların vəkilləri və mövqə komandanları əhali tərəfindən hər hansı bir hərəkətlə hökumətin əmrlərinə, Vətənin müdafiəsinə və asayişin mühafizəsinə aid icraat və tərtibatına qarşı çıxma və silahlı təcavüz görülərsə, əsgəri güclər belə təcavüzü və tərtibata qarşı çıxmanı ən şiddətli surətdə dərhal yox etməyə iznli və məcburdur.

Maddə 2. Ordu, müstəqil artilleriya, diviziya komandanları əsgəri tələblərə dayanaraq casusluq və xainliklərini hiss etdikləri kənd və qəsəbələrin əhalisini tək və ya cəm halda digər yerlərə ötürə və yerləşdirə bilər.

Maddə 3. Bu qanun nəşr edildiyi tarixdən qüvvəyə minir.

Göründüyü kimi, bu qanun ancaq ermənilərə aid deyil, imperatorluq sərhədləri içərisində hökumətin icraatına qarşı çıxan, əmrlərə itaət etməyən, silahlı müqavimət göstərən, düşməyə casusluq edən hər kəsə aiddir. Bu qanunun ancaq ermənilərə qarşı istifadə olunması onların müxtəlif cəbhələrdə vuruşan Osmanlı ordularının və dövlətin təhlükəsizliyini təhlükəyə soxmaları, yəni dövlətə qarşı üsyan etmiş olmalarındandır.

Türkün qanı Vətənin hər tərəfində su kimi axarkən ermənilər "Böyük Ermənistan" xəyali ilə rus, fransız və ingilis ordularının arxasına düşüb Anadolunu işğal etmək istəmişlər. Onlar Osmanlı ordusundan oğurladıqları silahlarla çətlər qurub müsəlman kəndlərini talan etmiş, yaxıb-yandırmış, qadın, uşaq, qoca demədən müdafiəsiz xalqı vəhşicəsinə öldürmüş, mallarını mənimşəmiş, qadınların namuslarına təcavüz etmişlər. Bax, buna görə də Osmanlı dövləti "köçə zorlama" qanununu uyğun görmüş və tətbiq etmişdir.

Aşırı xristian və xaçlı zehniyyəti içərisində gözləri dönmüş Röne Pinan Marqethaw, Dr.RStumer, James Bryec və Papz Lespins kimi türk düşməni yazıçılarına görə, erməni üsyanları ancaq özünü müdafiədir, guya ermənilər köç etməyə zorlandıqlarına görə üsyan etməyə başlamış, türk əsgərinə qarşı çıxmışlar. Halbuki tarix bunun tam tərsini göstərir, yəni "köçə zorlama" qanununun qəbul edilməsi ermənilərin türk insanına qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən sonra baş vermişdir.

Daşnaksütyun komitəçilərindən Van Millət Vəkili Vahan Papazyan yazdığı əsərdə "Türk hökumətinin aldığı qərarlara çox böyük əhəmiyyət verdiklərini, belə məlumatları Cercle d'orient klubunda öz aralarında çox ciddiyyətlə qiymətləndirdiklərini, könüllü təşkilatları ilə ruslara yardım etdiklərini, türk ordusunu çətin vəziyyətə salmaq üçün üsyan etdiklərini..." qeyd etmişdir. (326).

Yenə bir erməni yazıçısı olan Boryan rusca yazdığı əsərində, "Daşnak komitəsinin Rusiyanın imperialist əməllərinə xidmət etmək üçün ortaya çıxdığını..." yazır. (327).

Erməni yazıçısı Leo Mazi də 1915-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan "Erməni probleminin sənədləri" adlı əsərində ermənilərin türk ordusuna qarşı "çar ordusu sıralarına girişlərini..." anladır. (328).

Leoya görə, erməni üsyanları "erməniləri köçə zorlamadan" əvvəl başlamışdır. Leo bu mövzunu bu sözlərlə sənədləşdirir: "Muşda 7.000 erməni silahlandırılmış və kəndlərə dağıdılmışdır. Bunların bir çoxu silahları ilə birlikdə

türk ordusundan qaçmışdılar. Rus ordusu yaxınlaşdıqda bu bölgədə hazır vəziyyətə gətirilmiş ermənilər üsyan bayrağını açmağa hazırdılar..." (329).

Vanın rus ordusu tərəfindən işğal edilədiyi gün ermənilərin rus ordusu şərafinə verdikləri ziyafətdə Van üsyanının dəstə başçısı Aram Manukyan adlı bir partizanın rus komandanı Nikolayevə söylədiyi bu sözlər yenə "köçə zorlama" qərarından əvvəl olmuşdur: "Üsyan etdiyimiz bir aydan bəri dirənirdik. Lakin vəziyyətimiz çox təhlükəli idi. Biz ya təslim olmalı, ya da ölməli idik. Ölməyi üstün tutduq. Siz gözləmədiyimiz halda imdadımıza çatdınız..." (330).

Heç şübhəsiz, erməniləri bu vəziyyətə salan və "köçə zorlama" hadisələrinə səbəb olan erməni patriarxanası olmuşdur. Patriarxananın bu fəaliyyətinin keçmişi 1877-1878 türk-rus müharibəsinə dayanır. Erməni Patriarxı Matyos İzmirlıyanın Vahan Vartapet Minasyana, hncak komitəsinin liderlərindən Cangülyanın Patriarx Aşıqyana göndərdikləri məktublar erməniləri təhriklərlə "köçə zorlama" səbəblərinin çox-çox əvvəllərə dayandığını göstərən sənədlərdir.

General Mayevski öz əsərində: "Erməni komitələri türklərlə ermənilər arasında elə bir soyuqluq yaratmışdılar ki, onların yenidən bir araya gəlmələri mümkün deyildi,"- deyir. (331).

Eyni əsərin digər bölümlərində bu ifadələrə rast gəlirik: "Erməni komitəçiləri qadın, qoca və uşaqların qanları ilə dərələri bəyadılar... Baş komandanlıq Vanda yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq Xəlil bəy komandanlığında əsgəri birliyin Vana getməsinə əmr verdi..." (332).

Göründüyü kimi, Osmanlı dövləti "köçə zorlama" qərarını qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Harada bir komitəçi görülürdüsə, orada hökuməti çətin vəziyyətə salacaq hadisələr baş verirdi.

Səfərbərliyin elan edildiyi 21 iyul 1914-cü ildən 11 aprel 1915-ci ilə qədər keçən 8 ay 20 günlük qısa bir zaman içərisində bir zamanlar dövlətə qarşı göstərdikləri böyük bağlılıq sədaqətin nişanı olaraq "Milləti Sadıka" adı verilən ermənilərin komitəçilərin rəhbərliyində türk və müsəlman kəndlərini talan edib qətlə hədəfə alan hadisələri törətmə, yanğınlar çıxarma, müsəlman qadın və qızlarının iffətlərinə təcavüz etmə, casusluq edib Vətəni dağılmağa aparan hər cür hadisələri törətdiklərinə görə, Osmanlı dövlətinin "köçə zorlama" qərarını qəbul etməyə məcbur olduğunu görə bilməmək bağışlanmasa mümkün olmayan bir naqislikdir.

Osmanlı dövlətinin erməni patriarxına dəfələrcə müraciətlə bu işin bu şəkildə davam etməsinin mümkün olmayacağını, ixtilal və üsyanların mal, can və namus güvənliyini ortadan qaldırdığını, bu çətin müharibə şəraitində hər yerdə kifayət qədər əsgər və jandarma tutmanın mümkün olmadığını, ölkənin təhlükəsizliyini və asayişini qorumaq məqsədilə şiddətli tədbirlər almaq

məcburiyyətində qalacağını əvvəlcədən söyləməsi, şübhəsiz ki, son dərəcə müsbət bir niyyətin məhsuludur.

Patriarxana bu müraciətlərə qulaq asmaq yerinə erməniləri və çətəçiləri bu alçaqlığa daha da təhrik etmişdir. Ermənilər bununla da qane olmayıb əsgəri hərəkət və ordu haqqındakı bütün bilgiləri düşməyə məlumat vermək surətilə casusluq etməyə davam etmişlər.

11 aprel 1915-ci ildə bütün ölkə ərazisindəki erməni komitələrinin bağlanması qərar verdiyi zaman çox belə gec qalmışdı. Bu qərardan sonra erməni komitələrinin bu çirkin fəaliyyətlərini daha da artırdığını və komitə üzvü olmayan tək bir erməninin belə qalmadığı görülmüşdür.

Erməni komitələrinin ən kiçik kəndlərdə belə qurduqları erməni çətələri türk ordusuna təhlükəyə soxmuş və hökuməti "kəçə zorlama" qanununu qəbul etməyə məcbur etmişdir.

Beləcə, sözdə erməni din adamları və erməni ziyalıları illərdən bəri arxasından qaçdıqları müstəqil Ermənistan xəyalı ilə həm Türkiyə dövlətinin, həm də özlərinin başlarına bəlalar açmışlar.

O zamanlar baş verən fəlakətlərdə hadisələri tərs işıqlandıran ermənilərin şikayət etdikləri rus, ingilis və fransızların böyük tarixi məsuliyyətləri və rolları vardır.

İngiltərə əvvəldən bəri erməni məsələsini təhrik etmiş, yalançı, uydurma sənədlər hazırlamış və özlərinin siyasi mənfəətləri üçün bol vədlər etmişdir. İngiltərə hökumətinin erməni məsələsinə dair nəşr etdirdiyi 149 sənədə əsaslanan "Mavi kitab" bunlardan biridir və erməniləri aldadıb getdikləri qanlı yolda irəliləməyə təşviq edən türk düşmənçiliyinə aid bir əsərdir.

Osmanlı hökumətinin çətin müharibə şərtləri altında, "kəçə zorlama" qanununu qəbul etmədən əvvəl ermənilərin gedəcəkləri yerdə və yollarda müxtəlif ehtiyaclarını təmin edəcək şəkildə hazırlıq görülməsini istəmiş olması, ixtiyarındakı nəqliyyat vasitələrindən bir çoxunu bu işə ayırması, onların yerləşdiriləcəkləri bölgələrdə zərər görməmələri üçün hər cür tədbir görməsi, gedəcəkləri yollarda intiqam hissi ilə hərəkət edə biləcək, haqsızlığa məruz qalmış və ya şiddətə təhrik olmuş xalqdan qorunması, daşınır və daşınmaz mallarının qorunmasına dair qanun qəbul etmiş olması Böyük Türk millətinin tarixə keçmiş insani xüsusiyyətlərinin bir ifadəsidir.

Buna baxmayaraq, ermənilər, əsgəri birliklərinin himayəsi altında gələn qafilələrin ətrafını sararaq çox sayda jandarma və əsgərlərin şəhid olmalarına və bir çox erməninin ölməsinə səbəb olmuşlar.

"Kəçə zorlama" qanununu ilk olaraq Kayseri, Amasiya, Yozgat, İzmit və Bursa kimi orta və Qərbi Anadoluda yerinə yetirilməsi istənməmişdir. Kəçə hazırlıqla

əlaqədar bu şəhərlərdə aparılan axtarışlar nəticəsində ermənilərin çalışdıqları atelyelərin ambarlarında böyük həcmdə gizlədilmiş silahlar ortaya çıxarılmışdır.

Ermənilər türk etdikləri bölgələrdəki evlərini və bəzən bütün kəndi yandırmaqla yanaşı, türk və rumların da ev və dükanlarını atəşə verib yandırmışlar. Şəbinqarahisarda, İzmit və Adabazarında türk məhəllələri talan edilib kül halına gətirilmişdir. Haçındə törədilən yangın hadisəsi 53 saat davam etmişdir. Burada 2.000 ev, 5 kilsə, 5 məktəb, 150-ə qədər dükən, bələdiyyə və dövlət evləri atəşə verilmişdir. Nəticədə, bütün qəsəbədə 100-ə yaxın ev qalmışdır. Ermənilər Trabzon, Ordu, Bursa və daha bir çox şəhərdə də yangınlar törətmişlər.

Rusiya, İngiltərə, Fransa və Amerikalı misyonerlər Anadolunun hər yerində erməniləri Osmanlı dövlətinin əleyhində təhrik etmiş, türkləri onlara "barbar" kimi tanıtmışlar.

Əslində ruslar ermənilərə qarşı heç bir zaman yaxşı niyyətdə olmayıb, hətta qətlialmlar törədib onları Anadoluya köçə zorlamışdılar. Buna baxmayaraq, Anadolu erməniləri rusların türklər əleyhindəki təhriklərinə aldanmış, hətta onların arxasınca düşüb yerli vətəndaşlarına qarşı vəhşiliklər törətmişlər. Erməniləri təhrik edən imperalist dövlətlərin dünya tarixində bir çox məzlum milləti də əzib keçdikləri bir həqiqətdir. Bu dövlətlər istifadə etdikləri azlıqlara belə heç bir haqq tanımamışlar. Belə ki, 1916-cı ilin əvvəllərində rus ordusu Ərzurumu işğal etdiyi zaman, Baş komandanlığın əmrindəki bu önəmli sətirlərə rast gəlirik: "...Ermənilər Ərzurumda yerləşmə haqqına sahib deyildirlər..." (333).

SEVR MÜQAVİLƏSİ

Ermənilərin bu gün belə ortaya atıb bütün dünyada müzakirə mövzusu etdikləri "soyqırım" məsələsinə keçməzdən əvvəl onların həyata keçirmək arzusunda olduqları "Sevr müqaviləsi"ni bir daha müzakirə etmək istərdik. Çünki dünya ermənilərinin təbliğatı "Sevr müqaviləsi"nin hələ də qüvvədə olduğunu və buna əsaslanaraq müqavilədə bildirilən "erməni torpaqlarının" ermənilərə geri qaytarılmasını müdafiə edir.

Bu müqaviləni imzalayan dövlətlərin müqavilənin rəsmiyyət qazanmadan aradan qalxdığını və yerini "Lozanna müqaviləsi"nin aldığını öz imzalarıyla təsdiq etmələrindən sonra bu gülünc iddia necə ola bildiyi məlum deyil. Bir də ermənilərin bir dövlət olaraq imzaladıqları başqa müqavilələr də vardır. Bunların başında Batumda imzalanan müqavilə gəlir. Daşnaklar 28 may 1918-ci ildə İrəvan xanlığında bir "Ermənistan Respublikası"nı elan etmişdilər. Osmanlı dövləti də 4 iyun 1918-ci il tarixində ermənilərlə Batumda imzaladığı müqavilə ilə bu respublikanı tanımışdı.

Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Naziri Hadisyan bu müqavilədən sonra bunları söyləmişdir: "Türkiyə erməniləri Osmanlı imperatorluğundan ayrılmağı düşünmüşlər. Türkiyədəki ermənilərlə əlaqəli problemlər Osmanlılar ilə Ermənistan Respublikası arasında görüşmə mövzusu belə ola bilməz. Osmanlı İmperatorluğu ilə Ermənistan Respublikası arasındakı əlaqələr əladır və belə də olmalıdır. Bütün erməni siyasi partiyaları bu mövzuda eyni fikirdədirlər. Bu yaxşı qonşuluq əlaqələrinin davam etdirilməsi Xarici İşlər Naziri olduğum Ermənistan hökuməti tərəfindən izlənen proqramın əsas nöqtələrindən biridir." (334).

Daşnak mətbuat orqanı "Hairenik" də 28 iyun 1918-ci il tarixli nüsxəsində bunları yazmışdır: "Rusiyanın Türkiyəyə qarşı düşməncə güddüyü siyasət Qafqaz ermənilərini də cəsarətləndirirdi. İki dost arasında döyüşlərə Qafqaz erməniləri səbəb oldu. Çox şükürlər ki, bu vəziyyət uzun sürmədi. Rusiya inqilabı sonrasında Qafqaz erməniləri sabitliyin yalnız Türkiyədə olduğunu anladılar və əllərini Türkiyəyə uzatdılar. Türkiyə də keçmişdə olanları unutmaq istədi və uzadılan əli kavalər ruhu ilə sıxdı. Artıq erməni probleminin həll edilməsi və tarixdə qalmış olduğunu qəbul edirik. Xaricilərin əjanı bir neçə macərapərəstin əsəri olan qarşılıqlı inamsızlıq və düşmənçilik hissləri aradan qalxmalıdır." (335).

Bu maraqlı bəyanlardan aşağıdakı nəticələr çıxır:

- a) erməni məsələsi bağlanmışdır;
- b) hadisələrdən türklər yox, ruslar və ermənilər məsuldurlar;
- c) bir haqsızlıq varsa, buna uğrayan türklərdir.

Göründüyü kimi, bizim bu gün dediklərimizin doğru olduğu bundan 88 il əvvəl daşnaklar tərəfindən də etiraf edilmişdir. Ancaq bu açıq etiraflara baxmayaraq, məsələ ermənilər tərəfindən bağlanmış sayılmır və erməni çevrələri ilk fürsətdə öz etiraflarını unudub keçmiş xeyallarının ardınca gedirlər. Belə ki, Batum, Gümrü, Qars və Lozanna müqavilələrinə baxmayaraq, erməni hərəkəti bu gün belə davam edir: "soyqırım" məsələsi bütün dünyanın gündəliyində, "Ermənistanda" azərbaycanlıların yaşadıkları şəhər, qəsəbə və kəndlərdə, Dağlıq Qarabağdakı şəhər, qəsəbə və kəndlərdə qətləmlər, qarətlər, yanğınlar, qadın, uşaq və qocalara qarşı törədilən vəhşiliklər, dağıdılan tarixi abidələr, kitabxalar və qəbristanlıqlar, yandırılan təbii gözəlliklər, dağıdılan yaşayış binaları, dövlət idarələri və dəmir yolları... (bunları saymaqla bitməz), bir milyondan artıq azəri türkləri ata-baba yurdundan zorla qovulmuş, didərgin salınmışlar. (Bu məsələlər barəsində kitabımızın 2-ci cildində rəsmi sənədlərlə geniş açıqlamalar veriləcəkdir). BMT bu mövzuda dörd dəfə qərar vermiş və ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarını qeyd-şərtsiz tərk etmələri istənmişdir. Ermənilər isə BMT qərarlarını heçə sayaraq Xəzər dənizi, Qara dəniz və Ağ dənizə çıxışı olan "Böyük Ermənistan" xəyalındadırlar.

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmaları və 30 oktyabr 1918-ci ildə Mondros mütarikəsinin imzalanması erməniləri yenidən hərəkətə gətirmişdir. Onlar yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdəki yazılanları unudub, böyük xəyallar arxasınca qaçan daşnak komitəsinin nəzarəti altında olan "Ermənistan Respublikası"nın quruluşunun birinci ildönümü günü, 28 may 1919-cu ildə "Türkiyənin Ermənistanı istila etdiyini" açıqlamışdılar. Bu açıqlama ittifaqda olan dövlətlər daxil olmaqla, heç kəs tərəfindən ciddi qarşılanmamışdır. Sevr diktəsi ilə nəticələnən Paris konfransı Ermənistanın sərhədləri mövzusunda ABŞ Prezidenti Vilsonun hakimiyyətinə buraxmış, Vilson da General J.G.Harbordun rəhbərliyində bir Amerika heyətini bu məsələni araşdırmaq üçün 1919-cu ilin payızında Türkiyəyə göndərmişdir. 1919-cu ilin sentyabr ayında Türkiyədə tədqiqatlar aparan Harbord heyəti əldə etdiyi nəticələri bir raport halında ABŞ konqresinə təqdim etmişdir. Həqiqətləri ehtiva edən bu raportda "Türklər ilə ermənilərin yüzzillərcə yan-yana, sülh içərisində yaşadıkları, "köçə zorlama" zamanı türklərin də ermənilər qədər acı çəkdiyələri, türk kəndlərinin yandırıldığı, döyüşə gedən türklərin ən çox yüzdə 20-nin geri dönə bildiyi, Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcından ermənilərin "Türkiyə Ermənistanı" deyilən bölgələrdə heç bir zaman çoxluqda olmadıkları, "köçə zorlanan" ermənilərin geri dönmələri halında tək bir yerləşmə mərkəzində belə çoxluğu əmələ gətirə bilməyəcəkləri, geri dönmə ermənilərin təhlükə içərisində olmadıkları və hadisələrə aid qorxunc iddiaların doğru olmadığını təsbit edildiyi" qeyd edilmişdir. (336). ABŞ konqresi bu raport nəticəsində 1920-ci ilin aprel ayında Ermənistanı mandat verilməsini rədd etmişdir.

10 avqust 1920-ci ildə erməniləri bir daha ümidləndirən "Sevr müqaviləsi" Osmanlı dövlətilə İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanıstan arasında Fransanın paytaxtı Parisin Sevres qəsəbəsində imzalandı. Fəqət, Osmanlı Sultanı Vəhdəddin xan ilə ingilis, fransız və İtaliya parlamentləri tərəfindən təsdiq edilmədiyi üçün hökmsüz qaldı. Müqavilə Osmanlı dövlətinin Ermənistanı azad və müstəqil bir dövlət olaraq tanımasını hökm edirdi.

Bilindiyi kimi, 10 avqust 1920-ci ildə Türkiyədə biri İstanbulda Osmanlı hökuməti, digəri Ankarada Milli Məclis hökuməti olmaqla iki hökumət var idi. "Sevr müqaviləsi"ni imzalayan Osmanlı hökumətidir. Mustafa Kamal Atatürkün Ankara hökuməti erməni "problemini" özbaşına həll edəcəkdir.

Mondros mütarikəsindən sonra fransızlar Adana vilayətini, ingilislər də Urfa, Maraş və Qaziantepi işğal etmişdilər. Daha sonra ingilislər işğal etdikləri bölgələri fransızlara buraxmışdılar. Fransızların öz əsgəri formasını geydirib özlərilə gətirdikləri ermənilər Anadoluda daha geniş sahələr əldə etmək üçün türklərə hücum etməyə başladılar. Ermənilərin bu hücumu türklərin acıqlı müqaviməti ilə qarşılaşmış, fransız-erməni işğalına qarşı türk müqaviməti

təşkilatlanmışdır. Bu müqavimət yenə türklərin erməniləri qətl etdikləri təbliğatını başlatmış, ancaq başda fransız komandanlığı olmaqla bu dəfə ermənilərə heç kəs inanmamışdır.

ABŞ konqresinin Ermənistan üçün mandat verməyi qəbul etməməsindən sonra Qafqaz "Ermənistan Respublikası"na bağlı tam tərtibli ordu birlikləri və çetələr 1920-ci ilin iyun ayında Türkiyəyə qarşı hücumu keçmişlər. 1920-ci ilin sentyabr ayında bu dəfə Ankara hökuməti əks hücumu əmr etmiş və türk ordusu erməni çetələrini ağır itkiyə və məğlubiyyətə uğradaraq bütün türk torpaqlarını erməni işğalından azad etmiş, sərhəddi aşaraq Gümrüyə girmişlər. Bu məğlubiyyət qarşısında erməni hökumətinin sülh istəməsi nəticəsində 3 dekabr 1920-ci ildə "Gümrü müqaviləsi" imzalanmışdır. Bu müqavilə ilə ermənilər "Sevr müqaviləsi"nin keçərsiz olduğunu qəbul etmiş və Türkiyədən torpaq tələblərindən rəsmən vaz keçmişlər. Ancaq bu müqavilə təsdiq edilmədən Qızıl ordu İrəvana girmiş və Azərbaycan torpaqlarında "Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası" qurulmuşdur.

18 fevral 1921-ci ildə Vrantsyanın başladığı üsyan ilə İrəvandakı rəhbərlik təkrar daşnak komitəsinin əlinə keçmiş və Vrantsyanın rəhbərliyində bir hökumət qurulmuşdur. Vrantsyan hökuməti 18 mart 1921-ci ildə Ankaraya bir heyət göndərərək Ankara hökumətindən bolşeviklərə qarşı yardım istəmişdir. Tarixin nə gözəl cilvəsi! Hələ 2 il əvvəl Şərqi Anadolu torpaqlarını mənimsədiyini açıqlayan ermənilər bu dəfə varlığını davam etdirmək üçün Ankaranın yardımını istəmişdir.

Bu daşnak hökuməti uzunömürlü olmamış və bolşeviklər iqtidarı yenidən ələ keçirmişlər. Türkiyə 16 mart 1921-ci il tarixində Sovet İttifaqı ilə "Moskva müqaviləsi"ni imzalamış və Türkiyə - SSRİ sərhəddi təsdiq edilmişdir. Bu müqavilənin tamamlanması məqsədilə bu dəfə 13 oktyabr 1921-ci ildə "Ermənistan Respublikası" ilə "Qars müqaviləsi" imzalanmışdır. Hər iki müqavilədə də "Sevr müqaviləsi"nin tanınmadığına dair hökmlər yer alır. Beləcə, daşnak hökumətindən sonra qurulan "Ermənistan Respublikası" hökuməti də hər cür tələbdən vaz keçmiş, "Sevr müqaviləsi"nin təsirsiz olduğu rəsmiləşmişdir.

"Ermənistan Respublikası" ədalət və fəhlə komitəsinin komissarı Şaxverdiyevin "Qars müqaviləsi"nin imza mərasimindəki çıxışında, "Bundan sonra iki millətin başqalarının mənəfətləri uğrunda bir-birlərinə qarşı təhrik edilməsinin mümkün olmayacağı" qeyd etmişdir.

Bütün bu çıxışlara, verilən sözlərə və imzalanan müqavilələrə baxmayaraq, ermənilər dəvət olunmasalar da Lozanna konfransına da qatılmış, yuxarıda qeyd etdiyimiz iddialarını ortaya ataraq, erməni məsələsinin konfransını ikinci komissiyasında müzakirə edilməsinə müvəffəq olmuşlar. Fəqət 24 iyul 1923-cü ildə imzalanan "Lozanna müqaviləsi"ndə ermənilər haqqında heç bir

hökm yer almamışdır. Beləliklə, Türkiyə-Ermənistan məsələsi Lozannada tamamilə həll edilmişdir. Bu gün ermənilərin "Sevr müqaviləsi"yə dayanaraq müxtəlif iddialar irəli sürmələri heç bir mənə daşımır.

SOYQIRIM

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması və Osmanlı dövlətinin 1914-cü ildə ittifaq bağlamış dövlətlərə qarşı Almaniyanın yanında müharibəyə qatılması ermənilər tərəfindən bir fürsət olaraq görülmüşdür. Loise Nalbandyanın bildirdiyi kimi, "Erməni komitələrinin qarşılarına qoyduqları hədəfləri yerinə yetirmək üçün üsyan başlatmanın ən uyğun zamanı Osmanlı dövlətinin müharibə halında olduğu zaman idi." (337).

Erməni komitələrinin Birinci Dünya müharibəsində fəaliyyətə başlayacaqlarından şübhələnən Osmanlı dövləti, müharibədən əvvəl 1914-cü ilin avqust ayında Ərzurumda daşnak idarəçilərlə bir iclas keçirdilər. Daşnaklar bu iclasda osmanlıların müharibəyə girməsi halında, sadıq bir vətəndaş olaraq öz vəzifələrini Osmanlı ordusu sıralarında lazımınca yerinə yetirəcəklərini vəd etdilər. Təəssüflər olsun ki, onlar bu vədlərini yerinə yetirmədilər. Çünki onlar bu iclasdan əvvəl iyun ayında yenə Ərzurumda keçirilən daşnak konfransında Osmanlı dövlətinə qarşı aparılan mübarizənin davamına qərar vermişdilər. (338).

Rusiya erməniləri də rus ordusu ilə birlikdə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə hazırlıqlarına başlamışdılar. Eçmiadzin katolikosu ilə Qafqazın ümumi valisi arasında "Rusiyanın Osmanlı dövlətinə ermənilər üçün aparılacaq islahatın icra tələbləri qarşılığında Rusiya ermənilərinin qeyd-şərtsiz Rusiyanı dəstəkləmələri" yolunda razılığa gəlinmişdi. Daha sonra katolikos Tiflisdə çar tərəfindən qəbul edilmiş, o da çara "Anadoludakı ermənilərin qurtarılmasının ancaq türk hakimiyyətindən ayrılaraq avtonom bir Ermənistan təşkil etmələri və bu Ermənistanın Rusiyanın himayəsilə mümkün ola biləcəyini" bildirmişdi. (339). Əslində Rusiyanın niyyəti ermənilərdən istifadə edərək Şərqi Anadolunu ilhaq etmək olmuşdur.

Rusiyanın Osmanlı dövlətinə müharibə elan etməsilə daşnak komitəsi mətbuat orqanı "Horizon"da bu məlumatı yayınlamışdır: "Ermənilər ən kiçik bir tərəddüd göstərmədən ittifaq yaratmış dövlətlərin yanında yer almışlar. Onlar bütün güclərini Rusiyanın əmrinə vermiş və könüllü dəstələr təşkil etmişlər." (340).

Daşnak komitəsi öz təşkilatlarına bu təlimatı vermişdi: "Ruslar sərhəddi keçdikdə və Osmanlı orduları geri çəkilməyə başladığında hər yerdə üsyanlar çıxarılmalı, Osmanlı iki atəş arasına alınmalıdır. Osmanlı ordularının irəliləməsi

halında isə erməni əsgərlər silahları ilə birlikdə yerlərini tərk edəcək və çətlər təşkil edib ruslarla birləşəcəklər." (341).

Hncak komitəsi də öz təşkilatlarına göndərdiyi təlimatında bunları bildirmişdi: "Komitə bütün gücü ilə mübarizəyə qatılaraq ittifaq qurmuş dövlətlərin, xüsusilə də Rusiyanın yanında yer alacaq və Türkiyə Ermənistanında, Kilikiya, Qafqaz və Azərbaycanda zəfəri təmin etmək üçün bu dövlətlərə hər cür vasitə ilə yardım edəcəkdir." (342).

Osmanlı məclisində Van deputatı olan Papazyan isə bir məlumat yayınlayaraq, "Qafqazda könüllü erməni dəstələrinin hazır tutulmalarını, onların rus ordularının öncüləri olaraq ermənilərin yaşadıkları bölgələrdəki kilid nöqtələri ələ keçirmələrini və Anadolu torpaqlarında irəliləyərək erməni dəstələri ilə birləşdirilmələrini" istəmişdir. (343).

Bütün bu əmrlər artıqlamasıyla yerinə yetirilmişdir. Rus orduları Osmanlı dövlətində yaşayan ermənilərlə Rusiyada yaşayan ermənilərdən qurulmuş könüllü dəstələrin öncülüğündə Osmanlı torpaqlarına şərqdən müdaxilə etmişlər. Osmanlı ordularında əsgərlik edən ermənilər isə silahları ilə birlikdə aradan çıxaraq məktəb və kilsələrdə gizlədilən silahları ortaya çıxarmış, əsgərlik şöbələrini dağıdaraq yeni silahlar təmin etmiş, yeni çətlər qurmuşlar.

Silahlanan çətlər terrorçu komitələrin "Qurtulmaq istəyirsənsə, əvvəl qonşunu öldür" təlimatıyla kişilər cəbhələrdə olduqlarına görə müdafiəsiz qalan türk şəhər, qəsəbə və kəndlərinə hücum edərək qətliamlar törətmişlər. Bu çətlər Osmanlı ordularını arxadan vurmuş, onların hərəkətlərini əngəlləmiş, təchizat yollarını kəsmiş, körpü və yolları dağıtmış, şəhərlərdə üsyan edərək rus işğalını asanlaşdırmışlar.

Rus ordularındakı erməni könüllü dəstələrinin törətdikləri qətliamlar o qədər ağır və dəhşətverici olmuşdur ki, rus komandanlığı belə bəzi erməni dəstələrini cəbhədən uzaqlaşdıraraq arxa xətlərə ötürmək məcburiyyətində qalmışdır. O zamanlar Rusiyanın ordularında vəzifəli olan zabitlərin xatirələri bu qətlialmlara bütün açıqlığı ilə şahidlik edir. (344).

Erməni qətliaımı ancaq məzlum türkləri hədəf almamış, Trabzon tərəfindəki rumlar və Hakkari tərəfindəki müsəvilər də erməni çətləri tərəfindən qətliağa uğramışlar. (345). Erməni komitələrinin məqsədi bu torpaqlar üzərində yaşayan ermənilər xaricində bütün vətəndaşları yox etmək və ya köçə zorlamaq olmuşdur. Beləcə, qurulması xəyal edilən "Böyük Ermənistan" dövlətinin təşkili üçün ermənilərin çoxluqda olmalarını təmin etmək istənmişdir.

Rus orduları ilə birlikdə sərhəddi ilk keçən könüllü erməni dəstələrinin başında Armen Garo ləqəbilə tanınan, keçmiş Osmanlı idarəsinin deputatı Karekin Bastırmaçıyan olmuşdur. Yenə Osmanlı idarəsinin keçmiş deputatlarından olan, Murad ləqəbilə tanınan Ambarsum Bəyacıyan erməni çətlərinin başında türk

qəsəbə və kəndlərinə hücum etmiş və müdafiəsiz türk insanını öldürməklə qalmamış, erməni milləti üçün "təhlükə" təşkil edən türk uşaqlarını belə öldürmüşdür." Osmanlı idarəsinin başqa bir deputatı Papazyan könüllü erməni dəstələri və çetələrilə Van, Bitlis və Muş bölgələrində qətlamlar törətməklə qalmamış, oraları yaxıb-yandırmışdır.

Rus ordusunun 1915-ci ilin mart ayında Van bölgəsində hərəkətə keçməsi 11 apreldə Vanda böyük bir erməni üsyanı başlatmış və bu üsyan nəticəsində Van asanlıqla rusların əlinə keçmişdir. Rusiya çarı II Nikolay 21 aprel 1915-ci ildə Vandakı erməni komitəsinə bir teleqraf göndərərək Rusiyaya göstərdikləri xidmətlərə görə komitə rəhbərlərinə təşəkkür etmişdir.

ABŞ-da yayınlanan erməni qəzeti "Goçnak," 24 may 1915-ci il tarixli sayında "Vanda ancaq 1.500 türkün qaldığını" iftixarla bildirmişdir.

Daşnak təmsilçisinin 1915-ci ilin fevralında Tiflisdə toplanan Erməni Milli Konfaransında söylədiyi nitqində "Rusiyanda Osmanlı ermənilərini silahlandırmaq, hazırlamaq və onların üsyanlar çıxarmalarını təmin etmək üçün müharibədən əvvəl 242.900 rus rublu verdiyini"- söyləməsi (346) rus-erməni ittifaqı və erməni komitələrinin müharibədən əvvəl necə ciddi bir hazırlıq işçisində olduqlarını bütün açıqlığı ilə göstərəcək səviyyədədir.

Ermənilər bu üsyanların və qətlamların Osmanlı dövlətinin "köçə zorlama" qərarı ilə başladılan və özünümüdafiə xüsusiyyəti daşıyan bir hərəkət olduğunu bildirirlər. Halbuki o zamanlar hələ ortada qüvvəyə minmiş bir "köçə zorlama" qərarı yox idi. Üsyanlar "köçə zorlama" qərarına görə deyil, əksinə, "köçə zorlama" üsyanlar nəticəsində alınan bir qərardir.

Osmanlı dövləti yaranmış vəziyyət qarşısında Erməni patriarxını, deputatları və liderlərini çağıraraq ermənilərin müsəlmanları qətl etməyə davam etmələri halında lazım olan qərarları alacağını bildirmişdir. Alınan müdafiə qərarları bir nəticə verməyincə, 24 aprel 1915-ci ildə erməni komitələrini ləğv etmiş və idarəçilərdən 235 nəfəri dövlət əleyhində fəaliyyət göstərdiklərinə görə həbs etdirmişdir.

Xaricdəki erməni cəmiyyətlərinin hər il "qətlam" ildönümü deyə yad etdikləri tarixi "qətlam" hadisəsi, bax bu 24 aprel günü 235 nəfər erməninin yaşadıkları ölkəyə qarşı xəyanət və ikiüzlülüklərinə görə həbs edildikləri hadisədir.

Osmanlı dövləti məruz qaldığı bu böyük daxili və xarici təhlükələr səbəbilə bənzər təhlükələrlə qarşılaşan bütün ölkələrin almaqda tərəddüd etməyəcəkləri 27 may 1915-ci ildə müvəqqəti bir qərar almışdır. Beləliklə, döyüş gedən bölgələrin yaxınlığında yaşayan ermənilər Cənubdakı Osmanlı torpaqlarına, Suriyaya köçürülmüşlər.

Erməni tarixşünası Leonun da bildirdiyi kimi, Osmanlı dövləti "Rusiyanın təhriklərinə uyaraq və rus silahlarına güvənərək qarışıqlıq və üsyanlar çıxaran erməni komitələri qarşısında öz varlığını qorumaq haqqından istifadə etmişdir."

Üstəlik, "köçə zorlama" bir cəza deyil, ancaq təhlükəsizlik səbəbilə müəyyən bir qrupu müəyyən bir yerdə yaşamaqdan vaz keçirməkdir. Bir müharibədə düşmən ilə əlbirlik etdiyi isbat olmuş bir cəmiyyətin zərərli fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün müəyyən edilmiş bölgələrdə məcburi yaşamağa zorlanmaları etiraz ediləcək bir xüsüs deyildir. Bu tədbir İkinci Dünya müharibəsində belə bir çox dövlətlər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Bu da bir həqiqətdir ki, Osmanlı dövləti ermənilərin "köçə zorlama" zamanı zərər görmələrinin qarşısını almaq üçün konkret bir istək də göstərmişdir. Bu məqsədlə yayınlanan əmrlər bunun isbatıdır: "Bəhs edilən qəsəbə və kəndlərdə yerləşmiş və köçürülməsi lazım olan ermənilərin yeni yerləşmə bölgələrinə hərəkət etdirilmələri və səfərləri zamanı rahatlıqları təmin olunmalı, canları və malları qorunmalıdır. Onların yeni yurdlarına tamamilə yerləşincəyə qədər qidalanmaları, mültəci quruluşlar tərəfindən qarşılanmalıdır. Onlara daha əvvəlki maddi vəziyyətləri və hal-hazırdakı ehtiyaclarına görə mal və torpaq sahələri paylanmalıdır. Dövlət ehtiyac sahibləri üçün evlər tikməli, kəndçiləri toxum və kənd təsərrüfatı alətlərilə təmin etməlidir." (347).

"Bu əmrin tamamilə erməni üsyanının genişləməsinə qarşı bir tədbir olduğuna görə, müsəlman və erməni dəstələrinin qarşılıqlı qətləmə girişmələrinə yol verilməməlidir." (348).

"Yenidən yerləşdirilən erməni qruplarına rəfaqət etməyə xüsusi vəzifəliyərin təmini üçün planlamalar olmalı, köçərilərin yemək və digər ehtiyacları təmin edilməlidir. Bu məqsədlə lazım olan xərcləmələr köçərilərə ayrılan dövlət təhsisatından qarşılanmalıdır." (349).

Yoxsul köçərilərin yerləşə bilmələri üçün kredit verilməlidir. Səfər halındakı adamlar üçün qurulan düşərgələr müntəzəm olaraq yoxlanmalıdır. Bu adamların rifahı üçün lazım olan ehtiyatlar görülməlidir. Ayrıca, asayiş və təhlükəsizlik təmin olunmalıdır. Köçərilərə kifayət qədər yemək verilməli və onların sağlamlıqları hər gün həkimlər tərəfindən yoxlanılmalıdır... Xəstələr, qadın və uşaqlar qatarla, digərləri isə dözümlüklərinə görə qatırla, arabayla və ya piyada olaraq göndərilməlidirlər. Hər konvoya bir dəstə mühafizə rəfaqət etməli, hər konvoyun yeməkləri göndəriləcəkləri yerlərə qədər qorunmalıdır... Düşərgələrə və ya yolçuluq zamanı köçkünlərə qarşı bir hücum olarsa, bu hücumlar dərhal püskürtülməlidir." (350).

Ermənilərin Şərqi Anadoludakı döyüşlər və "köçə zorlama" zamanı itki verdikləri doğrudur. Əslində bunu heç kəs inkar etmir. Bir dünya müharibəsi, bir itxial və ya üsyan "köçə zorlama" məsələsini ortaya çıxarar. Müharibə

vəziyyətdən ortaya çıxan ümumi asayişsizlik şəraiti, şəxsi kin və intiqam duyğuları "köçə zorlanan" qafilələrin bir neçə hücumlara uğramasına səbəb olmuşdur. Osmanlı dövləti bu vəziyyətin qarşısını hər zaman almağa çalışmış və məsul gördüyü şəxsləri cəzalandırılmışdır.

Digər tərəfdən, müharibə günlərinin çətin şəraitlərini, minik, yanacaq, qida, dərman və digər imkanların yetərsizliyini, ağır iqlim şəraitini və tif kimi epidemik xəstəliklərin yol açdığı təxribatı da nəzərə almaq lazımdır. 90 min nəfərlik bir Osmanlı artilleriyasının Şərqi cəbhəsində soyuq və xəstəlikdən qırıldığı yaddan çıxmamalıdır. Cəbhələrə uzaq bölgələrdə, hətta Paytaxt İstanbulda belə, çox böyük sıxıntılar ortaya çıxmışdır. Bu sıxıntılar yalnız ermənilər üçün deyil, bütün osmanlılar üçün də keçərlidir və çəkilən acılar hər kəs üçün ortaq acılar olmuşdur.

Ermənilərin "XX əsrin ilk soyqırımı" deyər elan etdikləri hadisənin əsl bax bundan ibarətdir. Bu gün ermənilər "soyqırım" deyər elan etdikləri hadisələrdə 1,5 milyon erməninin öldürüldüyünü iddia edirlər. Onlar bu hadisələrdə əvvəl 600 min, sonra 800 min erməninin öldüyünü irəli sürmüşlər. Lozanna konfransında birləşmiş erməni heyətinin Lozanna konfransındakı müttəfiq dövlətlər təmsilçilərinə verdiyi rəsmi sənəddə: "...Türkiyə Ermənistanının 2.250.000 ermənisindən 1.250 minini yox edilmişdir..."- deyilir. Daha sonra bu rəqəm 1,5 milyona çıxarılmışdır. Bu açıq artırmanın davam etməsinə və sabah, biri gün ermənilərin bu hadisələrdə ölənlərin sayını 2 milyona, hətta daha artıq bir sayıya çıxaracağına çaşmamaq lazımdır. Belə ki, artıq bu itkinin 2 milyon olduğundan bəhs edilməyə başlanmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu açıq artırmaya ciddiyyətlərlə tanınan bəzi yayın orqanları da qatılmışlar. Məsələn, "Britannica Encyclopedia"nın 1918-ci ilki nəşrində ölən ermənilərin sayı 600 min olaraq qeyd edilir, 1968-ci ilin nəşrində isə bu rəqəm 1,5 milyon olaraq göstərilmişdir...

Bəs həqiqətən, o zaman ölən ermənilərin sayı nə qədər olmuşdur? Gəlin, bu rəqəmin təsbitinə başqa cür yanaşaq. Hər şeydən əvvəl onu da qeyd etmək lazımdır ki, bunu qəti olaraq təsbit etməyə, əlbəttə, imkan yoxdur. Ancaq ortada əsas olaraq götürə biləcəyimiz təməl bir mənbə vardır, bu da o zaman Osmanlı dövlətində nə qədər erməninin yaşamasıdır.

Mənbələrdə Osmanlı dövlətində yaşayan erməni vətəndaşlarının sayı barədə müxtəlif rəqəmlər verilmişdir. Təxmin ediləcəyi kimi, erməni mənbələrində açıqlanan və ya bu mənbələrə əsaslanaraq irəli sürülən rəqəmlər daha yüksəkdir.

Osmanlı dövlətindəki erməni vətəndaşların sayı haqqındakı məlumatları belə bir tablo halında göstərmək mümkündür:

Erməni patriarxanasının rəqəmlərini
əsas alan erməni əsilli Marcel Learta görə 2.500.000

Erməni tarixşünası Basmacıyana görə 2.380.000
Lozanna konfransına qatılan erməni heyətinə
görə 2.250.000

Erməni tarixşünası Gevork Aslana görə 1.800.000
Fransanın sarı kitabına görə 1.555.000

"Ensiklopedia Britannica"ya görə 1.500.000
Ludovic de Constensona görə 1.400.000

H.F.B. Lyncha görə 1.345.000
Revue de Parisye görə 1.300.000

Osmanlı statistikasına görə 1.295.000
İngilis illiyinə görə 1.056.000

Erməni mənbələrində açıqlanan rəqəmlərin mübahisəli olduğu açıq-aydın bilinir. Biz bu mənbələri bir kənara qoyaq.

Qərb mənbələrinin rəqəmləri 1.056.000 ilə 1.555.000 arasında dəyişdiyini görürük. O zamanlar Osmanlı dövlətində yaşayan ermənilərin sayında Osmanlı statistikasına uyğun gəlməsə də, qərb mənbələrinin ortaya qoyduqları rəqəmlərin ortalamasını deyil, hətta ən yüksək, yəni 1.555.000 rəqəmini götürsək belə, yenə də 1,5 milyon erməninin öldürüldüyünü söyləmək mümkün deyildir. Çünki Osmanlı dövlətini tərk edən ermənilərin sayında həm Osmanlı, həm qərb, həm də erməni mənbələrinin üstündə durduqları rəqəm 700 mindir. Demək, erməni təbliğatının bu iddiasının həqiqətlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Elə isə, bəs öldürülən ermənilərin sayı nə qədərdir?

Tələt paşa İttihad və Tərəqqi partiyasının son iclasında ölən ermənilərin sayının 300 min olaraq təxmin edildiyini söyləmişdir.

Fransız din alimi Monseigneur Touchet Oeuvre d'orient quruluşunda verdiyi bir konfransda 500 min erməninin öldüyünün zənn edildiyini, ancaq bunun mübahisəli olduğunu ifadə etmişdir.

Toynbee ölən ermənilərin sayını 600 min olaraq göstərmişdir.

"Encyclopedia Britannica"-nın 1918-ci il nəşrində də eyni rəqəm vardır. Ermənilər özləri də əvvəllər bu rəqəmi irəli sürmüşlər.

Türkiyə baxımından bu mövzudakı bir səhv mütarikədən sonra iş başına gələn və işğalçı qüvvələrlə əməkdaşlıq edən Osmanlı Hürriyyət və İttifaq hökumətinin İttifaq və Tərəqqi iqtidarını məhkum etmək məqsədilə, "köçə zorlama"da 800 min erməninin öldüyünü iddia etməsi olmuşdur. İşğalçı qüvvələrə faydalı olmaq məqsədilə uydurulan bu rəqəm ermənilərin ölü sayını yüksək göstərmələrində önəmli rol oynamışdır.

Bununla bərabər, həqiqi ölən ermənilərin sayı haqqındakı təxminlər 600 min civarındadır. İngiltərə və Fransa mənbələrinin də əvvəllər bu rəqəmi verdikləri bilinir.

Lozanna konfransında Birləşmiş Erməni Heyətinin Lozanna konfransındakı müttəfiq dövlətlər təmsilçilərinə verdiyi rəsmi sənəddə: "...Hələ də Türkiyə Ermənistanında, kəndlərdə 130.000, İstanbulda isə 150.000 erməni vardır..."- deyildiyinə görə o zaman Türkiyədə 280 min erməninin qaldığı, 700 min erməninin isə başqa ölkələrə köçdüyü doğrudursa, cəmi erməni vətəndaşının sayını, qərb mənbələrinin ortaya qoyduqları ən yüksək rəqəmlə, yəni 1.555.000 olaraq götürsək belə, yenə də ölən ermənilərin sayı 600 mini aşmır, hətta 600 minin altında qalır. Bundan əlavə, unutmamaq lazımdır ki, bu itki rəqəminə çətə hərəkətində və düşmənlərin yanında yer alaraq türklərə qarşı vuruşub ölən ermənilərin sayı da daxildir.

Göründüyü kimi, 1,5 milyon erməninin öldürülməsini iddia etmək tarixi həqiqətləri azdırmaqdan və ölü istismarı etməkdən başqa bir məna daşımır.

Bu mövzunu bitirərkən istər erməni təbliğatında, istərsə də qərbdəki bəzi çevrələrin diqqətə almadıqları bir mövzunu-türk tərəfinin itkisini də xatırlatmaq istərdik. Türk tərəfindən öldürülənlərin sayı erməni tərəfindən öldürülənlərin sayından qat-qat artıqdır. Erməni yazıçısı Boqos Nubara inanmaq olarsa, Şərqi Anadoluda öldürülən müsəlmanların sayı 1,4 milyondur. Fəqət bir çox mənbələrin ortaya qoyduqları rəqəm 2 milyonun üzərindədir!..

Tarixi hadisələrin tərəfsiz və ciddi bir şəkildə təhlili erməni iddialarının həqiqətlərdən uzaq olduğunu ortaya qoyur. Elmi ölçülərə sadıq olan bütün tədqiqatçıların gec-tez bu nəticəyə gələcəkləri qaçılmazdır. Çünki ermənilərin iddiaları tarixin süzgəcindən keçirildiyi zaman bu iddiaların tarixi həqiqətlərdən uzaq olması açıq bir şəkildə ortaya çıxır.

İsmət paşanın Lozanna konfransında vurğuladığı kimi, Türkiyənin heç kəsə torpaq borcu yoxdur. Doğrudur, ermənilər bir azlıq olaraq Anadoluda türklərlə birlikdə yüz illər boyu yaşamışlar. Bunu inkar edən də yoxdur. Ancaq bəlli bir tarix kəsimi içərisində müəyyən bir yerdə yaşamış olmaq heç kəsə o torpaqlara sahib çıxma haqqını verməz. Əgər belə olarsa, onda ermənilərin İrəvan xanlığını, Göyçə mahalını, Zəngəzuru... dərhal boşaltmaları lazımdır. Çünki onlar heç bir zaman bu torpaqlarda çoxluq təşkil etməmişlər. Bu həqiqəti araşdırmaq

üçün tarixin dərinliklərinə getməyə ehtiyac yoxdur. XX əsrin başlarında İrəvan xanlığında yaşayan ermənilərin yüzdəsi 12 faiz olmuşdur. Sonradan Anadoludan, İrandan, İraqdan, Naxçıvandan və Gürcüstandan köçürülən ermənilər İrəvan xanlığına doluşduruldular. Hələ bu da onlara bir üstünlük vermədi, çünki "Ermənistan Respublikası" elan olunduqda o torpaqlarda yaşamağa başlayan ermənilərin yüzdəsi cəmi 42 faizi təşkil edirdi. Hər bir millətin və ya cəmiyyətin bir zamanlar yaşadığı torpaqlara dönməyə qalxması və ya bunları tələb etməsi nəticəsində dünyanın necə bir mənzərə alacağı göz qabağındadır. Qaldı ki, erməniləri qovan da olmamışdır. Onlar düşmənlə əlbir olub dövlətə qarşı xəyanət, satqınlıq etdiklərinə və türklərə qarşı qeyri-insani hərəkət və qətlialmlar törətdiklərinə görə, ölkə torpaqlarının bir yerindən digər bir yerinə və ya sərhədyanı ölkələrə yerləşdirilmişlər. Bir də ermənilərin hamısı bu davranışa tabe tutulmamışlar. Belə ki, Lozanna konfransında Birləşmiş Erməni Heyətinin, Lozanna konfransındakı müttəfiq dövlətlər təmsilçilərinə verdiyi rəsmi sənəddə eynən belə deyilir: "...Hələ Türkiyə Ermənistanında, kəndlərdə 130.000, İstanbulda isə 150.000 erməni vardır..."

Bu da bir həqiqətdir ki, ermənilər üçün talesizliyi onların fransızlar, ingilislər və ruslar kimi işğalçı güclərin quyuğuna taxılmaları təşkil etmişdir. Yəni bu talesizliyi ermənilər özləri yaratmışlar.

Uydurma mövzuların təbliğatı və terror hadisələri xaricində qalan ermənilərə bunu xatırlatmaqda fayda vardır: ermənilər uzun illər boyu özlərinə yardım edər kimi görünən bəzi ölkələr tərəfindən aldatılmışlar; onlara yardım edər kimi görünüb müxtəlif vədlərdə olanların əslində xüsusi faydaları arxasınca getdiklərini və erməni cəmiyyətini irəli sürüb onları bu xüsusi faydaları uğrunda tələf etdiklərini hələ anlamamışlarsa, çox təəssüflər olsun!..

ERMƏNİ MƏNBƏLƏRİNDƏ LOZANNA KONFRANSI VƏ SONRASI

22 dekabr 1922-ci ildə Lozanna konfransında baş vermiş, ermənilər üçün çox önəmli olan bir hadisəni oxucularımızın nəzərinə çatdırmaq istərdik. Məsələ burasındadır ki, bu konfransda ermənilərin uydurmaları bir dəstək görmür, hər şey onlara qarşı cərəyan edirdi. Odur ki, Türkiyə erməniləri ilə Ermənistan Respublikasının təmsilçiləri Lozanna gələrək özlərinin də konfransda dinlənmələri üçün konfrans rəhbərlərinə müraciət etdilər. Onlar özlərinin erməni millətinin səlahiyyətli təmsilçiləri olduqlarını irəli sürərək konfransa etdikləri müraciətlərini qəbul etdirdilər və onların konfransın ikinci komissiyasında dinlənmələri

qərarlaşdırıldı. Türk heyəti bu komissiyanın iclasında iştirak etməyi uyğun görməyib salonu tərk etdi.

Komissiyada aparılan bu müzakirənin ermənilər üçün çox önəmli və son bir təşəbbüs olduğuna görə iclasda baş verənləri, erməni Hadisyanın, "Ermənistan Respublikasının doğuşu və irəliləməsi" və Novosartyanın, "Artıq Daşnaksütyunun görəcəyi iş yoxdur" mənbələrindən əldə etdiyimiz bilgiləri və komissiyanın protokol xülasəsini kitabımıza daxil etdik.

22 dekabr 1922-ci il

Protokol xülasəsi

Heyət: K.Norandukyan, A.Axaronyan, A.Hadisyan, L.Paşalyan komissiyanın qarşısına çıxmışdır.

Norandukyan və Axaronyan ermənilərin istəklərini komissiyaya təqdim etmiş, Norandukyan oxumuş, Axaronyan izahatlar vermişdir.

Müzakirə belə cərəyan etmişdir:

Ser Xoras Rumbold:

- Erməni yurdunu və Türkiyə əlaqələrini necə düşünürsünüz?

Axaronyan:

- Arzu etdiyimiz yurd Türkiyədən ayrı və müstəqil olmalıdır. Müttəfiqlərə asanlıq olsun deyər türklərin mənfəətlərini sağlamaşdıran şəkillər də hazırdır. Məsələn, Britaniya istismarçıları rejimi kimi. Norandukyanın da bu mövzuda mənimlə eyni fikirdə olduğunu düşünürəm.

Norandukyan:

- Mən bu xüsusda bir az əvvəl raportumu oxudum.

Rumbold:

- Yerevan sərhədlərinin genişlənməsi və erməni yurdu haqqında nə düşünürsünüz? Belə olduqda iki Ermənistan olmazmı?

Axaronyan:

- Ermənistan Respublikasının sərhədlərinin genişlənməsi oranın Sovet İttifaqı rejimində olduğuna görə çətin bir işdir. Çünki Rusiya onunla məşğul deyildir. Rusiya Ermənistanında yeni bir erməni yurdunun quruluşu bir şey ifadə etməz. Biz Türkiyə tərəfindən zəbt edilmiş, ABŞ Prezidenti tərəfindən cızılmış sərhədləri istəyirik. Ancaq bir kəsim ilə kifayətlənirik. Keçmiş Ermənistan məsələsinin həllinə gəldikdə isə, Bolqarıstan və Şərqi Rumelidəki idarə şəkli bu xüsusda sizə bir nümunə ola bilər.

Rumbold:

- Sizcə, ən əlverişli torpaq parçası haradır? Xəritə üzərində göstərə bilərsinizmi?

(Axaronyan xəritə üzərində Rizə və Həsənqaladan keçərək Ərzurumu xaricdə buraxıb Muşa gedən və içərisinə Van gölünü alaraq İran sərhəddinə qədər olan bir sərhəd çizdi).

Rumbold:

- Bu sərhədlər içərisində 700.000 erməni köçərillərini yerləşdirmək mümkündürmü? Bunların hamısı Türkiyə erməniləridirmi?

Axaronyan:

- Bəli, Türkiyə erməniləridirlər və bu ərazidə yerləşdiriləcəklər.

Rumbold:

- O zaman Türkiyədə erməni qalmayacaqdır?

Axaronyan:

- Erməni yurdu qurulduqdan sonra ermənilərlə türklər arasında güclü bir sülh və dostluq yaranacaq və Türkiyədə qalmaq istəyən ermənilər yaxşı bir vətəndaş olacaqlar.

Rumbold:

- İndi bu ərazidə kimlər vardır?

Axaronyan:

- Başçıları kürdlərdir. Bunlar hələ müharibədən əvvəl böyük bir nüfuz təşkil edirdilər. Türklər isə azlıqda idilər. Çoxluq kürdlər və ermənilərdə idi. Kürdlər Ari irqinə mənsubdular və çox çətinliklə müsəlmanlaşmışdılar.

Delacroix:

- Kürdlərə olan inamımız mübahisəli ola bilər. Bütün kürdlər sizdən yana deyirdilər. Onlardan bir çoxları erməni qətlialmlarında iştirak etmişdilər. Kürd qoruyucu ordularının rolları meydandadır.

Axaronyan:

- Kürdlər qətlialmdan artıq talançıdırlar. Bir çox kürd vardır ki, bizimlə birlikdədirlər. Ermənistanda iki kürd polkumuz vardı. Bunlar sonuna qədər türklərlə vuruşdular.

Delacroix:

- Bu mövzuda Norandukyanın da fikirini öyrənmək istərdim.

Norandukyan:

- Kürdlərdən bəhs edilərkən onların 200-dən artıq olan tayfalarını da nəzərə almağımız lazımdır. Yezidilər və qızılbaşlılar ermənilərlə dostdurlar. Bunların 1905-ci ildə 20.000 erməniyi gizlətməmiş olduqları unudulmamalıdır. Lakin məsələn, cəlalilər ermənilərə qarşı müxalifdirlər. Kürdlərin qoruyucu orduları bunlardan əmələ gətirilmişdi. Bunlar türk paltarı geyərək banditliklərini törədirdilər. Onlar başqa yerə göndərilmək istənildikdə, ikinci ordu komandanı Zəki paşa: "Bunlar hara getsələr, ənənələri olduğuna görə eyni şəkildə hərəkət edəcəklər"- deyərək, buna qarşı çıxmışdı.

Delacroixs:

- Bəhs etdiyiniz 700.000 erməninin hamısı Türkiyə ermənisidir, yoxsa onların arasında Rusiya erməniləri də vardır?

Axaronyan:

- Onların hamısı Türkiyə ermənisidir və geri dönmək üçün bir işarət gözləyirlər.

Delacroixs:

- Türkiyə Ermənistanı vilayətlərində yerləşmiş 130.000 erməni haqqında necə məlumatlarınız vardır? Onlar oralardan sürgün edirlər, yoxsa öz arzularıyla çıxırlar?

Axaronyan:

- Həqiqət budur: küçələrdə, gəmilərdə ermənilərin müəyyən bir zaman içərisində çıxıb getmələri üçün elanlar yapışdırılmışdır. Sonra türk xalqı ermənilərə öz tərəflərində qalanların başına kim bilir nələr gələcəyini söyləmişlər. Qara qışa baxmayaraq bir çox çətinliklər altında Qara dəniz və xüsusilə də Suriyaya keçmək üçün ermənilər müxtəlif istiqamətlərdə getmişlər. Suriyadakı ermənilərin sayı 140 mini keçmişdir. Ərəb xalqının da belə pərişan köçürülərdən məmnun olmadıqları bilinir.

Laport:

- Bununla bərabər, bu, iqtisadi bir məsələdir. Ermənilərin gəlməsilə əməyin dəyəri düşmüşdür. Bu da təbii olaraq ərəblərin xoşlanmayacaqları bir şeydir.

Norandukyan:

- İskəndərün bölgəsindəki ermənilərin vəziyyəti daha yaxşıdır.

Laport:

- Mən də eyni düşüncədəyəm Rumbold:

- İndi Ermənistan Respublikasındakı xalqın əhalisi nə qədərdir və hansı irqlərdən əmələ gəlmişdir?

Axaronyan:

- Dostum Hadisyan məmləkətimizi yaxşı tanıyır. O, iki il Baş Nazir vəzifəsində işləmişdir, sizə məlumat verə bilər.

Hadisyan:

- Ermənistan Respublikasının əhalisi 1.400.000 mindir. Bunun 1.200.000-i erməni, 60.000-i müsəlmandır. Bu xalq 26.000 kv. km. ərazi üzərində yerləşmişdir ki, bunun da 9.000 kv. km. kənd təsərrüfatına əlverişlidir. Son vaxtlarda bura yeni köçürülərin göndəriləcəyi sözü ortaya çıxınca, Ermənistan Respublikası bunu rədd etdi. Əlcəzairdən gəlmiş olan 10.000 adamı yerləşdirmək üçün çox çətinliklər çəkildi. Ancaq Ermənistan deyil, Qafqazın da bir qismini bəsləyən bu verimli ərazi Qars, Sürməli və Naxçıvan türkləri tərəfindən işğal edilmişdir.

Rumbold:

- Ermənistanda yaşayan müsəlmanlar necə oldu?

Axaronyan:

- Onların bir qismi Türkiyəyə, bir qismi Qars vilayətinə, bir qismi də Azərbaycana köçdü.

Rumbold:

- Xahiş edirəm, Kilikyanın hansı kəsimində yurdunuzu qurmaq istədiyinizi xəritə üzərində göstərin.

Norandukyan Ocak, Ceyhan, Suriya sərhədlərilə Fərat arasındakı bölgənin içərisinə Sis və Maraş da alaraq göstərdi.

Rumbold:

- Bu bölgəyə nə qədər erməni yerləşdirə bilərsiniz?

Norandukyan:

- 5-6 yüz min.

Başqan:

- Cənablar, məlumatlarınız qeyd edilmişdir. Biz müzakirə edər, lazım olsa sizi yeni məlumatlar almaq üçün təkrar dəvət edirik...

Aşağıda Norandukyanın Lozanna konfransının ikinci komissiyasında oxuduğu məruzənin mətni verilmişdir.

Məruzə:

"...Cənablar, bilirsiniz ki, bizim istəklərimiz çox normaldır. Ermənilərin nə qədər sülhə möhtac olduqlarını və bu konfransda onların xeyirli qayələri yerinə yetirildikdə nə qədər xoşbəxt olacaqlarını da bilirsiniz. Fəqət ortada bəzi məsələlərin olduğunu və bunlar üçün izahat verməyimizin lazım olduğunu anlayırıq. 1915-ci il hadisələri ermənilər və türklər arasında böyük bir uçurum yaratmışdır. Gənc türklərin idarəçiləri qanunsuz şəkildə ancaq ermənilərə - Türkiyə hökumətinin sadıq vətəndaşlarına qarşı deyil, məmləkətlərinin maddi mənfəətlərinə qarşı da bilgisizlik göstərmişlər. Alman səfirinin və digərlərinin şahidliyini nəzərə almadan Türkiyə erməniləri əsgərə alınmış, əsgəri xidmətlərini yerinə yetirmiş, sürgünə, qətlə uğramış və sayılarının çox hissəsini itirmişlər.

Türk siyasətinin bu vəziyyəti olduqca acınacaqlı halda olmaqla bərabər, biz o məsələlərə qayıtmaq istəmirik. Gözlərimizi indiki vəziyyətə və gələcəyə çevirməyi daha üstün görürük. Təəssüflər olsun ki, türklər və ermənilər arasında qarşılıqlı səmimi bir dostluq yoxdur. Türkiyədə hökm sürən, sərt və qəti bir görünüş ərz edən vəziyyəti yüngülləşdirmək mümkün deyildir.

İsmət paşa həzrətləri bizim erməni yurdu qurmağımızı lazım bilmir, sadəcə xarici məmləkətlərdə olan mühacirlərimizin Türkiyəyə dönmələrinə izin verilməsini sülh üçün kifayətedici görür. Fəqət təəssüflər olsun ki, biz indiyə qədər meydana gələn və gələcəkdəki hadisələri nəzərə alıb yalnız bununla kifayətlənə

bilmərik. Baxın, bir nümunə: Balıqkəsir, Bursa və Bıqada yaşayan ermənilər türklərin sözlərinə güvənərək evlərində qalmışlar və sonra son hadisələr zamanı öldürülmüş, yox edilmişlər. Digər tərəfdən, Mondros mütarikəsindən sonra Anadoluya getmək cəsarətini göstərmiş olan həyatda qalan ermənilər də təkrar köç etmək yolunu tutmuşlar. Hər şeyini itirmiş olan qadınlar, uşaqlar, qocalar qışın soyuğunda, buzlar arasında Qara dəniz və Suriya yollarını tutmuş, sağlam olanlar isə həbsxanalarda saxlanmışlar.

Bu gün 700.000 Türkiyə erməniyi bu ölkələrə dağılmışlar:

345.000 Qafqazın müxtəlif yerlərinə, 140.000 Suriyaya 120.000 Yunanıstan və Adalar dənizindəki adalara, 40.000 Bolqarıstana, 50.000 İrana, geri qalanları isə başqa yerlərə. Bütün bunlar və bunların arasından xeyriyyə quruluşları tərəfindən nəzarət altına alınan 110.000 yetim uşaqlar nəzərə alınmayaraq köçə zorlanmışlar. Bütün bu köçkənlər böyük çətinliklər görmüş, saysız qurbanlar vermiş və indi də səbrsizliklə özlərinin bu acınacaqlı hallarına son veriləcək günü gözləyirlər. Bu çalışqan və fəal insanlar xeyriyyə təşkilatları tərəfindən nəzarət altındadırlar. Lakin belə bir yardımın da davam edə bilməyəcəyi ortadadır.

Heyf ki, həqiqət budur.

Cənablar, şübhəsiz ki, bu ailələrin qorxunc xatirələr buraxdıqlarını, onlar üçün bitməz-tükənməz mübarizələrin təkrar başlayacağını və onların keçmiş yurdlarına dönmələrinin təbii olduğunu qəbul edərsiniz. Heç bir izin, heç bir əmr, heç bir vəd güvən verə bilməz. Ancaq milli bir yurdun yaradılması keçmişin üzərinə bir pərdə çəkər, düşmənçilik hisslərini aradan götürər və güvənliyi təmin edə.

İttifaq dövlətlərinin daha əvvəl milli yurd haqqında aldıkları bir qərar vardı. Bu qərar 1921-1922-ci illərdə London, Paris iclaslarında sağlanmışdır. Türklərin öz müstəqillikləri üçün savaşımış olan və əvvəllər imperatorluqlarının bir parçasını təşkil edən digər müsəlman millətlərinin müstəqilliklərini tanımış olduqları halda, niyə yenə digər vətəndaşlarına aid olan bu qədər alçaq könüllü bir istəyi rədd etdiklərini anlamırıq. İstər türk hökuməti, istərsə də xüsusi şəxslər bütün bu qarışıq irqlər içərisində erməniləri də idarə etmişdilər.

Biz Ankara Milli Məclis hökuməti konstitusiyasının Böyük Britaniya hökuməti idarəsi altında müstəmləkə şəklində olacaq bir idarəyə, milli bir yurdun qurulmasına əngəl olacaq bir götüş irəli sürəcəyini zənn etmirik.

Təyin ediləcək yurda gəlincə, heyətimiz əsasən bunun yerini konfransa vermişdir. Bu yurd ya Şimal, ya da minlərcə ildən bəri ermənilərin yaşadıkları və ümumi müharibə səbəbilə müsəlmanların azalmış olduğu Kilikiyada olacaqdır.

Bunu da xatırlatmama izin verin ki, dünyanın bütün millətləri bizim davamızın haqlı olduğunu və bu yurdun qurulmasını qəbul etmişlər. Baxın, masanızın üstündə minlərcə amerikalı və avropalı xristian kilsələr və etibarlı

şəxslər tərəfindən imzalanmış şikayət ərizələri vardır. İzin verin, bunu da diqqətinizə çatdırım: belə düşüncələr yalnız xristianlar deyillər, Hindistandan, İrandan, Azərbaycandan, yenə Türkiyədən bir erməni yurduunun qurulmasını haqlı və faydalı gören müsəlmanlar da vardır.

Nəhayət, problemin türk və insanlıq baxımından düşünülməsindən sonra, hörmətli cənablar, haqq qavramı baxımından da bir neçə kəlmə ifadə etməyə izin verin. Haqq adına savaşmış olan güclü müttəfiqlər minlərcə dəfə Türkiyədəki millətlərə hürrüyyət vəd etmişlər. 1915-ci ildəki faciəvi sürgündən sonra Amerikada və digər yerlərdəki ermənilər fransızların əmri altında (Şərq ordusunu) təşkil etmişlər. Vətənlərinin qurtuluşu işini müdafiə və himayə etmək üçün əsgərə alınma kağızını imzaladıqdan sonra (General Allenby) komandanlığı altında Fələstin, Suriya sərhədlərində müvəffəqiyyətlə vuruşmuşlar.

1920-ci ildə "Sevr müqaviləsi"ndə erməni sərhədlərinin cızılması ABŞ Prezidentinin hakimiyyətinə verilməsi və Millətlər Təşkilatının 22-ci maddəsi müttəfiqlərin erməni milləti haqqındakı xoş niyyətlərini doğrulayan böyük isbatlardır.

Siyasi vəziyyət Yaxın Şərqi tələyini təyin etmək və sülhün davamı üçün tərəfinizdən yeni bir müqavilənin hazırlanmasına ehtiyac göstərmişsə, əminik ki, türklərin istəklərindən əvvəl erməni məsələsi mövzusunda haqq-ədalətin həyata keçirilməsini unutmazsınız.

Müttəfiqlərin güclü olduğu nəzərə alınmayaraq - hələ vəziyyət belədir - "Sevr müqaviləsi" zamanı erməni heyətinə yanınızda yer alma izni verilmişdi. Prinsiplərinizi və vədlərinizi yerinə yetirəcəyiniz haqqında heç bir şey bizi ümitsiz buraxa bilməz. Sözlərimi bitirərkən demək istəyirəm ki, türklər erməni yurdu mövzusunda fikirlərini dəyişdirəcəklər. Çünki bu vəziyyət, bu yeni quruluş Türkiyə üçün şərafəterici olmaqla yanaşı, gələcəkdə özləri üçün çalışqan, sadıq, fəal bir ünsuru əldə etmək baxımından hər tərəfdən ağıllıca bir addım atmaq demək olacaqdır.

Biz Yaxın Şərqdə sülh məsələsinin bu vəziyyətin təmini ilə sağlam əsaslar üzərində qurulacağına güvənirik."

Aşağıda Axaronyanın Lozanna konfransının ikinci komissiyasında oxuduğu məruzənin mətni verilmişdir.

Məruzə:

"Dostum Norandukyanın çıxışından sonra söz alırsam, bu ancaq erməni millətinin partiyalarıyla, mühacirlərlə burada sizə ərz etdiyimiz istəklərdə birləşmiş olduğunu bildirmək üçündür. Bundan əlavə, bura özləri üçün ədalət istəmək məqsədilə gəlmiş olan türklərin bizə qarşı törətdikləri ədalətsizlikləri söyləmək istədim. Bu gün onlar ancaq Türkiyə Ermənistanının deyil, Ermənistan Respublikasının da böyük bir hissəsini zorla almışlar. Mən Rusiyaya və

müttəfiqlərə aid məsələləri qarışdırmaq fikrində deyiləm. Fəqət bunu da deməliyəm ki, 1920-ci ilin axırlarında Ermənistan Respublikası müttəfiqlər tərəfindən təsdiq edildiyi zaman Kamal ordusu Ermənistana hücum etmiş və Qars şəhəri ilə Ərdəhan, Sürməli və Naxçıvanı işğal etmişlər.

Türklər Qafqaz ermənilərinin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırmışlar. Çünki işğal olunan yerlərdən 180.000 erməni türklərin irəliləməsindən qaçmış və respublika ərazisinin geri qalan qisminə sığınmışlar. Bu rəqəmə müharibə zamanında, yenə Şərq şəhərlərindən qaçmış və buralara sığınmış olan 350.000 erməni də əlavə edilərsə, o zaman bu yerlərdə hökm sürmüş qıtlığın, yoluxucu xəstəliklərin səbəbləri aydın olar. Yalnız Amerikanın və Avropanın yardımıyla bunların böyük təsirləri yüngülləşdirilmişdir.

Türklərin bu müdhiş hərəkətləri 1921-ci il noyabr ayının 13-də Qarsda imzalanan müqavilə ilə haqlı göstərilmişdir. Həqiqətdə isə, yalnız bu müqavilə deyil, daha bir çox müqavilələr vardır. Bunlar da "Brest-Litovsk" (1918), "Aleksandropol" (Gümrü, 1920), "Qars" (1921) müqavilələridir. Sonrakı müqavilələr "Brest-Litovsk" müqaviləsinin təkrarıdır və hamısı da yuxarıda sayılan yerləri bizdən alırdılar. Mondros mütarikəsilə "Brest-Litovsk" və "Batum" müqavilələri hökmsüz qaldı. 1921-ci il "Batum müqaviləsi" tamamilən ortadan qalxmış qəbul edildi. Böyük dövlətlərin heç biri "Qars müqaviləsi"nin varlığını tanımaq istəmədi.

Türklər bütün bu şəhərlərin hələ 1877 türk-rus müharibəsindən əvvəl də özlərinə aid olduğunu söyləyirlər. Əgər belə düşünəcəkdir, o zaman Bolqarıstan da Türkiyəyə aid idi. Əgər özləri bir qədər uzaqlara gedərlərsə, o zaman iddia etdikləri hakimiyət haqları, görərsən, haralara qədər uzanar?

Bu da nəzərə alınmalıdır ki, türklər çox güvəndikləri (Misak-i Milli) ilə Qarsı, Ardahanı, Batumuni iddia edirdilər. Bundan əlavə xatırlatmalıyam ki, Sürməli və Naxçıvan əsla türklərə aid olmamışdır. Bunları ruslar iranlılardan almışlar. Lakin türklər bu ikisinə də hakim oldular. Sürməlini özlərinə saxlayaraq Naxçıvanı Azərbaycana verdilər.

İndi erməni milli yurdu probleminə keçərkən, bu məsələnin çox zaman pis bir şəkildə müzakirə mövzusu olduğunu və yanlış anlaşıldığını nəzərinizə çatdırmağıma izin verin. Bizim xahiş etdiyimiz bir sığınacaq, bir mühacir yeri deyildir, biz köhnə vətənimizə, milli bir yurda sahib olmaq istəyirik.

Bilirsiniz ki, erməni millətinin çox acı zülm görməsi və əzilməsi məsələsilə birlikdə siyasi problemləri də vardır. Erməni məsələsindən 1856-cı il Paris və 1878-ci il Berlin konfranslarında bəhs edilmişdir. Əbdülhəmidin səltənət günlərində törədilən qətliamlardan sonra 1895-ci ildə islahat işi müzakirə olundu və nəticədə, yeddi şəhər haqqında qərarlar verildi. Alınmış qərarlar nəticəsində Ermənistanı Vestenək və Xof adlarında, biri hollandlı, digəri norveçli iki yüksək

komissar göndərildi. Böyük müharibə çıxdı, türklər bu komissarların ikisini də qovdular və erməni problemini erməniləri yox edərək ortadan qaldırmağa çalışdılar. Bu faciəvi tarix hamımız tərəfindən bilinir və təkrarına ehtiyac yoxdur. Müttəfiqlərin tərəfini əsrlik iztirablarımıza qarşı böyük bir etimad və fədakarlıqla qəbul etdik. Onlar da bizə Türkiyədən, Rusiyadan ayrılış, müstəqil və azad bir Ermənistan verməliydilər.

Bu gün bizə Qafqaz Ermənistanını və yenə ABŞ Prezidentinin cızdığı sərhədləri bir tərəfə qoyaq, heç olmasa bir Ermənistanın təşkili üçün nə qədər yetərsiz olsa da, dənizə bir çıxış limanıyla bərabər milli bir yurd vermək ən azından bir ədalətin yerinə yetirilməsi üçün olmazdı mı?

Millətimiz 2500 il davamlı olaraq o qitələrdə yaşamışdır. Türklər oralarda bir üstünlük əsla göstərməmişlər. Ermənilərin alçaq könüllü olduğu qədər haqlı olan bu iddialarına qarşı, İsmət paşa 700.000 erməni mühacirlərimizə Kanada və Avstraliya yollarını göstərir. Bugünkü nöqtəyə çatıncaya qədər biz vətənimiz üçün çox iztirab çəkmiş və çox qanlar axıtmışıq. Millətimiz Kanada və Avstraliyaya getməmək üçün bir ruh və bir ürək olaraq ümumi qarmaqarışıqlığa atılmış və yalnız indiki vəziyyətini, gələcəyini deyil, keçmişini də ortaya qoymuşdur. Çünki bu hərəkət bütün bir nəslin keçmiş və gələcəkdəki nəsillərlə fizioloji bağlarının yox olmasını lazım bilirdi. Ümumi müharibəyə qatılmış olan heç bir böyük və ya kiçik müttəfiq millətin kiçik erməni milləti qədər iztirablı günləri olmamışdır. Bu iztirablar da nə qədər kiçik ölçüdə olursa olsun, bir Vətən istəmək haqqını ona verməkdədir.

Bizə deyirlər ki, erməni qurtuluş hərəkəti Britaniyadan və çar Rusiyasından gələn təsirlərlə başlamışdır. Burada eşitdirmək istəyirəm ki, çar hökuməti və sultan Türkiyə Ermənistanındakı zülmü yox etməyi hədəf alan bütün hərəkəti məhv etmək xüsusunda eyni fikirdə olmuşlar. Türk Ermənistanındakı qardaşlarının imdadına çatmaq üçün qurulmuş olan bütün Qafqaz dəstələri sərhəd boyunca rus ordusu tərəfindən yox edilirdilər. Çünki çar hökuməti sərhədlərinin cənub kəsimində bir Ermənistan yaratmaq istəmirdi.

İngiltərənin təsirli olduğu xəbərlər də başqa bir əfsanədir.

Bizim qurtuluş hərəkətimiz Balkan millətlərinin hərəkətlərinə yol açan dərin səbəblərdən irəli gəlmişdir. Türklərin və onlardan ayrılmış millətlərin qarşılaşdırılması tarixin nə qədər haqlı, bu hərəkətlərin insanlıq və mədəniyyətlər baxımından nə qədər faydalı olduğunu göstərmək üçün kifayətedici bir əsas ola bilər.

Bəli, biz daima vətənimizin hürriyyəti üçün çalışmışıq. Birləşmiş Ermənistan bizim idealımız olacaqdır. Əgər bu gün müttəfiqləri bir Ermənistan yerinə kiçik bir Ermənistan cızmağa zorlayan çətinliklər varsa, Kilikiyada milli bir

yurdun qurulması təklifini müttəfiqlərin arzusuna hörmət etmək və çalışmalarını asanlaşdırmaq üçün qəbul edəcəyik.

Biz ədalətə çatacağımıza inanırıq. Çünki İngiltərə, Fransa və İtaliyanın bizə verdikləri sözlərə güvənirik. O İngiltərə ki, bir gün içərisində bütün dünyaya qarşı Beynəlxalq müqavilələrin ancaq bir kağız parçasından ibarət olmadığını göstərmək üçün ayağa qalxmışdır. O Fransa ki, müttəfiqlərə bağlı qalmaq və insani böyük prinsiplərin ayaq altına alınmasının qarşısını almaq üçün bütün varlığı ilə meydana atılmışdır. O İtaliya ki, xaricilərin boyunduruğunu tanımamış və o boyunduruğu qırmaq üçün ortaya çıxmışdır. Onlar bizi tərک etməməlidirlər. Bu baxımdan biz inam içindəyik. Bu konfransın bizim davamızı adil bir şəkildə çözmədən dağılmayacağına inanırıq. Biz bu işin ağırlığını bilirik. Lakin əminik ki, ədalətin tam və həqiqi olması üçün müttəfiqlərin ortaq və birləşmiş arzuları kifayətdir."

Türk millətinin düşüncələrinə tərçüman olan böyük dövlət adamı, bacarıqlı siyasətçi İsmət İnönünün: "Türk torpaqları bir erməni yurdu üçün parçalana bilməz. Nə Şərqi vilayətlərdə, nə də Kilikiyada ana vətəndən ayrılması mümkün olan bir qarış torpağımız belə yoxdur. Onsuzda Türkiyə bu gün mövcud və müstəqil olan Ermənistan Respublikası ilə müqavilələr bağlamışdır. Digər bir Ermənistanın ola biləcəyini Türkiyə xəyalından belə keçirməz" şəklindəki sözləri bu məsələni dibindən söküb atdı. Ermənilərin bütün təşəbbüsləri nəticəsiz qaldı.

Erməni heyəti bütün bu nəticələrə baxmayaraq öz fəaliyyətlərindən geri durmurdu. Bu arada, daşnaksütyun komitəsi heyət təmsilçilərinə sırf siyasi qayələrinə görə özlərindən istifadə etmiş və bir zamanlar özlərinə vədlər vermiş dövlətlərin vasitəsilə erməni "problemini" yeni yollarla davam etdirmələrini bildirdi. Buna görə də Birləşmiş Erməni Təmsilçilər Heyəti Lozannadan ayrılarkən konfrans iştirakçılarına bu bildirişi verdi:

Erməni heyətinin bildirişi

2 fevral 1923, Lozanna

"Heyətimiz Lozanna konfransı komissiyasının bildirişlərində və mətbuatda yayınlanan sülh müqaviləsi proyektinin ittifaq dövlətləri tərəfindən erməni problemini üzüstə buraxmış olduğunu anlamışdır.

Təmsilçilər heyəti bu şərtlər altında ittifaq dövlətləri və ermənilər üçün olduğu qədər türklər üçün də çox kədərli olan bu üzüstü buraxılmanın səbəblərini axtarmaq və müzakirə etmək istəməz. Lakin erməni heyətləri erməni məsələsinin təkrar çözülməmiş olaraq qaldığını və talesiz bir millətin vəziyyətinin daha da faciəvi bir şəkil aldığıni göz qabağına qoymağa özlərini məcbur görürlər.

Böyük dövlətlər Türkiyə ermənilərinin qurtulması haqqında ancaq siyasi və insani baxımdan deyil, ermənilərin ümumi müharibə zamanı ittifaq dövlətlərinə göstərdikləri saysız xidmətlər səbəbilə verdikləri vədləri, şübhəsiz, xatırlayırlar.

İttifaq dövlətlərin çağırısı səbəbilədir ki, erməni könüllüləri dəstə-dəstə bunların bayraqları altında toplanmışdılar. Bu erməni könüllüləri vətənlərinin hüriyyəti vəd edilmiş şərtnaməni imzalamışdılar. Fələstin və Kilikiyada məşhurlaşmış şərq ordusunu meydana gətirmişdilər.

1918-ci ildə təkbaşına Qafqaz sərhədlərində vuruşan və türklərin Britaniya ordusuna və İraqa doğru irəliləmələrinə əngəl olan ermənilərin əsgəri gücü olmuşdur. Nəhayət, Bakıda qəhrəmanca müdafiə olunmalarıyla neftin qərb cəbhəsindəki Alman ordusuna çatmasının qarşısını alan da erməni əsgəri olmuşdur. Alman komandanlarının ifadələrinə görə, bu qıtlıq hərbin bitməsinə tezlaşdırmışdır.

Belə öyüləcək və ölçülə bilməyəcək dərəcədə çox olan fədakarlıqlar erməni millətinə çox baha başa gəlmişdir. Əgər onların maddi və həyatı itkilərinə bir nəzər salsaq, 1.500.000 erməninin qətlam və sürgünlərlə məhv olduğunu və 700.000 erməninin yersiz-yurdsuz dolaşdığını, 100.000 yetimin xeyriyyə cəmiyyətlərinə yük olduğunu və Türkiyədə 10 milyon frank itkiyə uğradıqlarını görürük. Beləcə, erməni milləti övladlarından böyük bir qismini itirmiş, kilsələrindən, məktəblərindən və vətənidən məhrum qalmışdır.

1878 Berlin konqresi və bundan sonra erməni məsələsinin böyük dövlətlər tərəfindən ələ alınması üzərində durmayaraq, böyük dövlətlər tərəfindən ümumi müharibənin qayələri arasında haqq və ədalətin olduğu haqqında verilən bildirişi xatırlamağımıza izin verin.

1919-cu ildə Versaillesdə bağlanan müqavilənin 22-ci maddəsi əsaslarıyla müttəfiqlər Osmanlı imperatorluğunda olan bir çox millətləri qurtarmaq istəmişlər ki, bunların başında ilk yeri ermənilər alırdı. "Sevr müqaviləsi" ilə 1920-ci ildə ittifaq dövlətləri müstəqil Ermənistanın sərhədlərini cızdılar. 1921-ci ildə London konfransında erməni yurdunun qurulmasını qərarlaşdırdılar. 1922-ci ildə Paris toplantısında "Böyük Dünya müharibəsi zamanı özlərinə qarşı müttəfiqlərin o qədər borclu olduqları ermənilərin içərisində olduqları pis vəziyyətə xüsusi olaraq diqqət göstərilməsini" bildirdilər. Nəticədə, Millətlər Təşkilatının ənənəvi arzularını təmin etmək üçün kiçik millətlərin müdafiə olunması əsasına riayət edilərək müttəfiqlər tərəfindən müharibə əsnasında döyüşən bir millət və hərbdən sonra müttəfiq olaraq tanınmış olan ermənilər üçün 1923-cü ildə Lozannada vədlərini həyata keçirəcək heç bir şey qərarlaşdırılmamış olduğunu diqqətinizə çatdırmağımıza, şübhəsiz, izin verərsiniz.

Bu şərtlər altında yaradılmış olan təmsilçilər heyəti zülm görmüş və qurban edilmiş bir millət adından dövlətlərdən bir dəfə daha ədalət və haqsevərlik

yolundakı iztirablarına, əməllərinə mədəni aləmin dayana bilməyəcəyi erməni millətinin gələcəyi üzərində qərar vermələrini xahiş edər. Belə bir sülhün Yaxın Şərqdə istəniləni verməyəcəyini əlavə etmək də bizə düşər.

Bu bildirişi imzalayan təmsilçilər heyəti sizdən buna əhəmiyyət verməyinizi xahiş edərək səbrsizliklə cavabınızı gözləyir.

BİRLƏŞMİŞ ERMƏNİ HEYƏTİNİN TƏMSİLÇİLƏRİ."

Erməni dostları birliyinin təmsilçiləri tərəfindən Çiçerinə belə bir yazı verildi:

"Lozanna konfransının nəticəsi nə olursa olsun, erməni məsələsi qəti olaraq bir nəticəyə bağlanmadıqca bir müqavilə imzalanmamalıdır. Bu gün milyonlarca imza ilə erməni milli yurdunun qurulmasını istəyən mədəni dünyanın ümumi düşüncəsi Türkiyə Ermənistanının varlığına son verəcək bir sülhün qəbul edilməməsi istəyindədir.

Erməni dostları birliyi və onun Lozanna təmsilçiləri bu gün türk təhlükəsinin xaricində olan Qafqaz Ermənistan Respublikasını Sovet İttifaqı Rusiyasının qurtarmış olduğunu bilirlər. Fəqət bura yurdu gözləyən 800.000 erməni qaçqını almaq üçün çox kiçikdir.

Ruslar Qafqaz Ermənistanının sərhəddini Van və Bitlis istiqamətində genişlətmək üçün türklərlə bir müqavilə bağlaya bilirlər. Beləcə, ruslar sərhədləri içərisində müstəqil bir hökumət yaratmaq üçün türklərin qarşı çıxmasıyla çətinliyə uğrayan müttəfiq dövlətlərlə və türklərlə erməni problemini çözmüş olarlar.

ERMƏNİ DOSTLARI BİRİLİYİNİN TƏMSİLÇİLƏRİ"

Çiçerin bu məktuba belə cavab vermişdir:

"Sizinlə və yanınızda olan Beynəlxalq Ermənistan Birliyi üzvlərilə olan görüşmələrim nəticəsində Lozanna konfransında Rusiya, Ukrayna və Gürcüstanın erməni məsələsinin gözdən keçirilməsilə maraqlanmamış olduqlarını eşitdim. Halbuki bizim qatılmağımız bu problemin doğru bir şəkildə və həqiqət olaraq həll edilməsini təmin edərdi.

İndi isə Rusiya və Ukrayna hökumətlərinin sayları doğru olaraq müəyyən ediləcək erməni mühacirlərini sərhədləri içərisinə almağı təklif etdiklərini bildirirəm. Bu təklifimin əlaqədar şəxslərə eşitdirilməsini xahiş edirəm.

Dərin hörmətlə, ÇİÇERİN."

Mussoliniyə də Millətlər Təşkilatında erməni yurdu fikrinin müdafiəsini təmin etmək məqsədilə bu teleqraf çəkildi:

"Ekselans, bu sabahkı görüşməmizin nəticəsi olaraq sizə erməni yurdunun yaradılmasını asanlaşdıracaq aşağıdakı təklifləri ərz edirik. Əgər ittifaqda olan dövlətlər saysız vədlərinə baxmayaraq, erməni yurdu üçün bir şey edə bilməzlərsə, heç olmasa bunları təmin edə bilərlər:

1. Lozanna müqaviləsinə həyata keçirilməsini Millətlər Təşkilatına buraxmaqla, prinsip olaraq erməni milli yurdunun qurulması üçün bir maddə qoya bilər və ya:

2. Erməni milli yurdunun qurulmasını prinsip olaraq qərarlaşdırdıqdan sonra bunun həyata keçirilməsini səfirlərin konfransına və yaxud da meydana gətiriləcək bir xüsusi komissiyaya verə bilərlər.

Yüksək şəxsinizdən bizim məsələmiz haqqında göstərdiyiniz xoş düşüncənizə görə təşəkkürlərimizin qəbulunu xahiş edirik. Müdaxilənizin istər ittifaq dövlətləri tərəfindən, istərsə də bütün vicdanı ilə iztirab çəkməkdə olan bir millət tərəfindən mükəmməl anlaşılacağına inanmağınızı istəyirik.

Dərin hörmətimizi qəbul edin.

**BİRLƏŞNİŞ ERMƏNİ HEYƏTİNİN
TƏMSİLÇİLƏRİ."**

Birləşmiş Erməni Heyəti Millətlər Təşkilatına belə müraciət etmişdir (9 avqust 1923):

"Rəis həzrətləri, erməni milləti tərəfindən səlahiyyətli qılınan Ermənistan Respublikası Təmsilçilər Heyəti 24 iyul 1923-cü ildə Lozannada müttəfiqlərlə türklər arasında bağlanmış müqaviləni sükut içərisində keçirə bilməz. "Sevr müqaviləsi"nin yerini tutan bu müqavilə "Sevr müqaviləsi"lə və onu təqib edən konfransların ümumi müharibə zamanında və ondan sonra müttəfiqlər tərəfindən verilən sözlərə əsaslanaraq ermənilərə vermiş olduğu haqları nəzərə almamaqla qalmır, açıq olaraq ermənilərin varlığını da rədd edir. Bu üz ilə Ermənistan Respublikası Təmsilçilər Heyəti böyük dövlətlərin rəhbərlərinə müraciət etməklə, bu məsələ haqqında Millətlər Təşkilatının hörmətlə və önəmlə diqqətini çəkər.

Erməni məsələsinə aid olan bütün işlər hələ həll edilməmiş bir vəziyyətdə qalmaqdadır. İndiyə qədər Millətlər Təşkilatının müttəfiq dövlətlər yanında edilən müdaxilələri və qərarlarıyla erməni millətinə qarşı olan hissləri və marağından dərin minnətdarlıq daşıyan erməni təmsilçi heyəti adından sizdən bu ərizəmizdə

bəhs edilən məsələlərin gündəliyə alınmasına yardım etməyinizi hörmətlə xahiş edirəm.

Dərin hörmətlərimi qəbul buyurmanızı xahiş edirəm, rəis həzrətləri.

**ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI HEYƏTİNİN
RƏİSİ A.AXARONYAN."**

Müttəfiq dövlətlərin təmsilçilərinə lazımi səbəbləri açıqlayan bu protest yazısı verilmişdir (9 avqust 1923):

"Lozanna konfransından sonra "Sevr müqaviləsi"nin yerinə yeni bir sənəd imzalanmışdır ki, bunda erməni probleminə dair bir söz belə yoxdur. Müharibə edən millətlərdən ən çox yara alan, ittifaq qurmuş dövlətlərin böyük prinsiplərinə güvənərək müstəqilliyini əldə etmək üçün savaşa atılan və əhalisinin tam üçdə birini itirən millət bu gün özünü yalqız və unudulmağa məhkum bir vəziyyətdə hiss edir. Müttəfiqlərin parlaq vədlərinin nəticəsi və saysız qurbanlarının mükafatı olaraq Ermənistanın varlığını təmin edəcək nöqtələr "Sevr müqaviləsinə qoyulmuşdu. Müstəqillik və ədalət üçün savaşıyan millətlərdən heç biri müstəqil yaşamaq haqqını əldə etmək üçün ermənilər qədər baha ödəməmişdir. Ümumi sülhün müharibədən əvvəlki problemləri həll etdiyi doğrudursa, o halda vəziyyəti proqramlanamayacaq dərəcədə ağırlaşan tək millətin ermənilər olduğu da doğrudur. Zəfərin müsbət nəticələrindən yoxsul qalan və bunun bütün acılarını dadan erməni millətidir. Türkiyədə və bolşevik rejimi altında yaşayan iki milyon erməniyə toxunmayaraq deməliyəm ki, hələ bütün dünyaya yayılmış, ağır məhrumiyətlərə, xəstəliklərə uğramış bir milyondan artıq erməni vardır. Bunlardan ancaq onda biri öz gücü ilə yaşamaqda və az-çox yaxşı bir vəziyyətdədir. Geri qalanı qanunların himayəsindən yoxsul və mühacir zopası əlində dolaşmaqdadır. Türkiyə ermənilərinin ölkələrinə dönmələrinə və mallarından faydalanmalarına izin vermir. On mindən artıq yetim uşaq miras hüququndan məhrumdur. Müraciət edən ermənilər isə qanun xaricində sayılırlar. Nə ödəmə, nə də geri dönmə bilmə?

Vətəndə qalan və zərərləri milyonları aşan mallar, kilsələr, məbədlər, kitabxanalar haqqında bir məlumatımız yoxdur. Bunların hamısı ya yanmış, ya da yox olmuşdur. Qalmışsa da, türk hökuməti tərəfindən zəbt edilmişdir.

Bu qədər tez unudulmağa tərk edilən erməni millətinin faciəvi vəziyyətini göstərmək üçün bunların hamısını hazırlamaq lazımdır. Bütün bu problemlər və bunlardan irəli gələn digər bir çoxları da indiyə qədər həll edilməmiş olaraq qalmışdır. Məlumdur ki, erməni məsələsi üçün Lozanna aldatma şəklini aldı. Bu müqavilə ermənini nəzərə almayaraq, erməni milləti yoxmuş kimi imzalandı. Bir

şərəfli millətin gələcəyini qərarlılıq içərisində buraxan Lozanna müqaviləsi nə sülhə, nə də haqq və ədalətə yaraya bilər.

Heyətimiz bu şərtlər altında, ittifaq dövlətləri tərəfindən müharibədən əvvəl, müharibə zamanı söz verilmiş "Sevr müqaviləsi" və onu təqib edən müqavilələrlə gücləndirilmiş olan bütün haqlarına bağlı məsələlər mövzusunda daha ehtiyatlı olacaqdır. Etiraz notamız necə şərh edilərsə edilsin, Ermənistan Respublikası heyəti erməni milləti tərəfindən özünə verilmiş ixtiyara hörmət edərək bütün gücüylə "Lozanna müqaviləsi"nə qarşı çıxır.

Tarixin ən yaxşı hakim olacağı ümidlərilə doluyuq.

ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI HEYƏTİNİN
RƏİSİ, A.AXARONYAN."

LOZANNADAN SONRA ERMƏNİLƏRİN VƏZİYYƏTİ

Bu tarixi əsərimizin 1-ci cildini "Lozanna sülh müqaviləsi"ndən sonra ermənilərin düşdükləri vəziyyətdən bəhs etməklə bitirməyi uyğun gördük.

İllərdən bəri ermənilərin "qoruyucusu" vəziyyətində olan və sırf "insani" duyğularla hərəkət etdiklərini elan edib bir çox sözlər verən dövlətlər artıq özləri üçün bir fayda qalmayınca, Lozannada erməniləri silib atmışdılar.

Avropanın müdaxiləsilə erməni məsələsinin həll ediləcəyinə illərcə böyük ümidlər bəsləyən ermənilər Türkiyədə hər şeyi itirdikdən sonra gözlərini təkrar Rusiyaya çevirdilər. Ermənilər türklərin Rusiyanı əzəldən bəri düşmən qəbul etdiklərini və arada milli bir nifrətin mövcud olduğunu düşündüklərinə görə, ümidlərini köhnə idarənin Rusiyaya dönüşünə bağlamağı və rus idarəsi ilə məşğul olmağı uyğun gördülər. Onlar Rusiyadakı rejimin erməniləri qoruyacağını və ermənilər üçün faydalı olacağını sandılar.

Lozannadan sonra erməni çevrələrində bu düşüncəyə bir proqram şəkli vermək uyğun görüldü. Beləcə, bu dörd əsas üzərində çalışılmasına qərar verildi:

1) Ermənistan Respublikasındakı rejimdə müstəqil olaraq iqtisadiyyat və mədəniyyət əsaslarını gücləndirmək.

2) Bütün dünyaya dağılmış olan ermənilərdə dili, mədəniyyəti, milli ruhu və siyasi ideali yaşatmaq və qorumaq.

3) Avropa dövlətləri qarşısında, Millətlər Təşkilatında və siyasi cəmiyyətlər arasında ermənilərin iddialarını davam etdirmək və onların gerçəkləşməsi üçün şəraitlər hazırlamaq.

4) Ermənistan xalqına və mültəcilərinə xeyriyyə cəmiyyətlərinin mali

yardımlarını hər nə bahasına olursa olsun təmin etdirmək, yetimləri oxutmaq, onları həyata yetişdirmək, möhtac ermənilərə yardım etmək, xəstələri müalicə etdirmək.

Avropada yaşayan ermənilərdən onları idarə edəcək bir təşkilat yaratmaq düşüncəsi, bəzi müxaliflərə baxmayaraq, yenə daşnaksütyun komitəsinin keçmişdəki kimi, birləşmiş və müstəqil bir Ermənistanın bayraqdarlığını təmin etmişdi.

Daşnaksütyun komitəsinin başçılarından biri olan Kaçaznuninin "Lozanna müqaviləsi"ndən sonra söylədiklərinə bir nəzər salaq ("Artıq Daşnaksütyunun görəcəyi iş yoxdur" əsərindən alınmışdır):

"1922-ci ildə Türkiyə ermənisinin davası çözülməyə başlandı. Lozanna konfransında ilk dəfə rəsmən (home) kəlməsi söyləndi. "Sevr müqaviləsi" unudulmuşdu. Artıq nə müstəqil bir Ermənistan, nə də yarı müstəqil bir Ermənistandan bəhs edilirdi. Milli bir yurd, başqasının evi içərisində şübhəli bir yurd düşüncəsi ortaya atılmışdı. Buna sülhü qorumaq üçün son bir fədakarlıq deyilirdi. Məsələ mart ayında belə idi.

İl sonunda iş bir az fərqli bir vəziyyət aldı. (Yurd), dostca bir təklif və istək şəklində türklərin lütfünə verildi. Bir operetta dialoqu başlandı. Türklər bu düşüncəni rədd etməkdən və əhəmiyyət verməkdən, mədəni bir şəkildə çox üzgün göründülər. Müttəfiq Böyük dövlətlər, yaşlı və ümitsiz jestlər etdilər: "Zavallı ermənilər üçün bütün vasitələrimizdən istifadə etdik, hər bir çarəyə baş vurduq, mümkün olan və olmayan hər şeyə təşəbbüs göstərdik, artıq bir şey etməyə gücümüz çatmaz..."- dedilər və kuponlar probleminə keçdilər.

Burada ortaya çıxan Çiçerin Sovet Rusiyası adından böyük yardım olaraq Türkiyə ermənilərinin həyatda qalanlarına Volqa çayı sahillərində və Sibirə yer təklif etdi...

Hökumət yurda, yurd da köçlərə, Sibirə döndü.

Dağ sığanını doğdu? Xeyr. Dağ tərif edilə, anladıla bilməyəcək dərəcədə iztirablər keçirdi, təmələndən sarsıldı, parça-parça oldu, içərisindən qanlar fışkırdı və sonra heç bir şey, hətta sığan belə doğulmadı..."

Daha sonra Kaçaznuni belə demişdir:

"Bizim üçün hökumətin təşkili və siyasi bir liderlik daima qüdrətimizin üstündə bir şey olmuşdur. Biz daima hesablarımızda yanıdıq, uzaqgörən olmadıq, görəcəyimiz işlər haqqında bilgi sahibi olmadıq.

Hələ Ermənistanın vəziyyəti nədir?

Araz və Sevan (Göyçə gölü) arasında olan kiçik bir cəmiyyət. Adı müstəqildir, lakin həqiqətdə Rusiya imperatorluğunun yarımmüstəqil üç respublikasından biridir. Türkiyə Ermənistanı yoxdur. Nə hökumət, nə yurd, nə də millətlərarası bir məsələ. Dava bağlanmış, öldürülmüş və Lozannada dəfn

edilmişdir. Bundan əlavəsi də var: Artıq Türkiyə Ermənistanında erməni də yoxdur. Bundan sonra olması da məlum deyildir. Türklər qapularını bərk-bərk bağladılar. Bunu zorlayaraq açmaq üçün də bizdə güc yoxdur.

Bir milyona yaxın əhali Ermənistan Respublikası içərisində, bir milyondan artığı da xaricdə, - Gürcüstan, Azərbaycan, Şimali Qafqaz, İran, Suriya, İstanbul və dünyanın hər tərəfinə dağılmış bir halda. Çöldəkilərin ancaq bir qismi Ermənistanda sığınacaq bir yer tapa bilər. Çox dar olan sərhədlər erməni şəhərlərindən çıxmış olanların içəriyə köç etmələrinə əngəldir. Daşnakların bir qismi də ticarətə bağlıdır. Ümumiyyətlə, xaricdəki ermənilər bugünkü Ermənistan üçün bir unsur sayıla bilməzlər. Bugünkü vəziyyət belə davam etdikcə də bunlar Ermənistan üçün ögey övladdırlar. Daşnaklar birlikdə çalışmaq üçün əsasən ixtilalçı sosialist bolşeviklərə müraciət etmişlər, ancaq rədd olunmuşlar. Onlar istək və arzularıyla xaricdə yaşayırlar, daxilə alınmırlar. O halda qeyri leqal, fəsadçı şəkildə və ya daha geniş ölçüdə ixtilalçı olaraq çalışmaq qalır.

Biz çarlıq və sultan dövlətləri tərəfindən təqib edilmişdikmi? İllərcə Türkiyə Ermənistanında etdiklərimizi indi Ermənistanda edə bilmərikmi? Şübhəsiz, buna sahibik. İranın Qaradağında bir yuva qura bilərik (bir zamanlar Selmasda qurduğumuz kimi). Və oradan Arazın digər tərəfinə insan və silah keçirə bilər, gizli əlaqələr qura bilərik. Biz silahlı çetələr saxlaya bilərik, Sünik və ya Tarlakyazı dağlarında, Sasun dağlarında, Şatak təpələrində, girilməz, alınmaz yerlərdə bir neçə kəndi üsyan etdirməyə, oradakıları ya xaricə və yaxud qırmağa gücümüz çatır. Sonra gurultulu nümayişlər törətməyə, hətta Yerevan içərisində bir neçə saat üçün hər hansı bir rəsmi idarəni bir zamanlar Osmanlı bankasını işğal etdiyimiz kimi, işğal edər, bu və ya digər bir idarəni havaya uçurmağa, təşkilat qurmağa, şəxsi təhdidlərə, cinayətlər törətməyə qadirik. Sultanın və çarın vəzifəli şəxslərini öldürdüyümüz kimi, bir neçə bolşeviki öldürə bilərik. Ulduzcada Sultan Həmidin ayaqları altında partlatdığımız kimi, Miyasnikyan və ya Lukaşinin qarşısında bombalar partlada bilərik. Bütün bunları edə bilərik, lakin ortaya bir sual çıxır: hansı ümidlə edək?

Türkiyədə bu hərəkətləri törətdiyimiz zaman bu surətlə üzərimizə böyük dövlətlərin dostca marağını çəkirdik, lehimizə müdaxilələrinə təmin etdiyimizi zənn edirdik. Artıq indi bu müdaxilənin həqiqi bir qiyməti yoxdur və mənə elə gəlir ki, belə sınaqlara da ehtiyacımız yoxdur.

Əgər Avropa bizə Türkiyədə yardım etmədi və ya edə bilmədisə, artıq bundan artığını etmək istəməyəcəyini də anlamaq çətin deyildir. Rusiya yardım edə bilər. Buna görə işi Rusiyaya buraxmalı. Onsuzda bolşeviklər Ermənistanı istila etməmiş olsaydılar, onları çağırmağa biz məcbur olardıq."

MƏNBƏLƏR

1. Evald Banse, "Türkei," Berlin 1915.
 2. Dr.Dağavaryan, "Erməni tarixi haqqında bir qaralama," Venedik, 1908.
 3. "Peopls of all Nations" jurnalı, 1934, № 3.
 4. Memoir sur Asie Centrale, 1875.
 5. The Historians of the World, cild VI, s. 401.
 6. Renee Crousset, Histoire de l'Asie, cild I, s. 72.
 7. Renee Crousset, Histoire de l'Asie, cild I, s. 72-73.
 8. Sait Martin, Histoire des Arsacides, cild I, s. 28.
 9. Qaşqarlı Mahmud, "Divani lüğət-it türk," cild I, s. 286.
 10. Bedros Keresteciyān, Dictionnaire Etymologique de la Langue Türk, cild I, s. 191-192.
 11. Moise de Khoren, Histoire d'Armenien, cild III, s. LXXI.
 12. İnayetullah Cemal Ozkaya, Le Pekple Armenien et Les Tentavites de Reduire Le Peuple Turc en Servitude, İstanbul 1971, s. 10.
 13. Qafqaz dilləri və xüsusilə köhnə ermənicə və köhnə gürcücə ixtisasçısı, SSRİ dil alimi Prof.N.Marrın dediyi kimi: "Erməni kilsəsinin ortodoks kilsəsindən ayrılmasına qədər ermənilərin milli bir adları yox idi." Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 97.
 14. Revue des Etudes Armaniennes, cild I, Paris 1920, s. 2. Yahya Akyüz, "Türk Kurtuluş Savaşı və Fransız Kamuoyu," 1921-1922, Ankara 1975, s. 87.
 15. M.Streck, "Ermeniye," İslam ensiklopediyası, cild XXXIII, 1964, s. 322; Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 101-106.
 16. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 104.
 17. N.Adontz, Histoire d'Armenie: Les Origines du Xe Siecle ak VI (Av.J.C), Paris 1946, s. 27-34.
 18. RGrousset, "Histoire de l'Armenie: Des Originrs 1071," Payot-Paris 1973, s. 42.
 19. C.A.Burney, D.M.Lang, The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus, 1971, s. 179.
- * İpsos və ya İsos, Nuh dağının şərqində Suriya ilə Kilikiya arasında olan bir bölgədir.
20. Ayyıldız İlakki Raif, "Ermənistan," Çıburi biradelier basım evi,

1946, s. 27.

21. Abdullah Yaman, "Erməni Məsələsi və Türkiyə," İstanbul 1972, s. 15.
 22. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermənilər və türk-erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basım evi, 1967, s. 42.
 23. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermənilər və türk-erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basım evi, 1967, s. 42.
 24. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermənilər və türk-erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basım evi, 1967, s. 42.
 25. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik etüt Başkanlığı arşivi, №1 / 2, klasör 339, Dosya 1361, F.12.
 26. ATASE arşivi, № 1 / 2, klasör 401, dosya 1578, F.1-3.
 27. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermənilər və türk-erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basımevi, 1967, s. 42.
 28. M.Hamidullah, "İslamda dövlət idarəsi," s. 127-128.
 29. Həsən ibn Kahtaba, - Bizanslılarla müharibə edən Abbasi komandanı.
 30. Böyük Buğa, Abbasi dövlətinin Babək üzərinə göndərdiyi türk komandanlarından Afşinin dostudur.
 31. Aqratuni, ermənilərin tarixində çox mühüm mövqeləri olan bir kral sülaləsinin adıdır. M.VII əsrdən onbirinci yüzilə qədər üçə ayrılmış olaraq hökumətlərini sürdürmüşlər. Sülaləyə əvvəl Əməvi Mərvan zamanında Aşot Baqratuni rəyasət edərək Ermənistanı idarəsi altına almış, sonra məğlub olaraq idarəni Mamikonyan xanədanına buraxmışkən Abbasilər zamanında təkrar hakimiyyəti əllərinə aldılar. Sonra bu sülalə bu şəkildə üçə bölündü.
 - a) Ani Baqratları 885 - 1045.
 - b) Qars Baqratları 968 - 1064.
 - c) Taşirk Baqratları 982 - 1064.
- Son Baqratlı kralı Qagik Kapadokiyada üsyan zamanı öldürüldü (1079). Beləliklə, xanədanlıq söndü.
32. İslam ensiklopediyası, cild IV, s. 320.
 33. Ahmet Hulki Saral, "Erməni məsələsi," s.39.
 34. İslam ensiklopediyası, cild IV, s. 319.
 35. Claude Cahen, Pre-Ottoman Turkey, New York 1968.
- Türkcəsi: Yıldız Moran, "Osmanlılardan əvvəl Anadoluda türklər," İstanbul 1979, s.79.
36. Kimmerlərin prototürklər olduqları haqqında M.Taner Tarhanın bu mühüm təbliğinə bax. "Keçmiş çağda kimmerlər problemi," VIII türk tarix kongresi, cild I, Ankara 1979, s.355-369.
 37. Bu gün irəli bir səviyyədə olan "Saka / İskit araşdırmaları,"

Sakaların bir çox məsələlərə və əks düşüncələrə baxmayaraq, mənşələrini Orta Asiyaya bağlamaqda və bunların türk əsilli olduqlarını qətiyyətlə ortaya qoymaqladır. Bx. A.Zeki Velidi Toğan, "Ümumi türk tarixinə giriş," I, cild II. Baskı İstanbul 1970, s. 33-36,405-409; romen tarixçisi Mixail Guboğlu sakaların (iskitlər) türklüyü haqqında bunları söyləməkdədir: "Proto-türkər tarixdə Seytsi ya da İskit adı ilə tanınmışlar. İskitlərin çox qarışıq mənşəyi haqqında da bəzi etüdlər yazılmışdır, amma elmi əsələri çox zəifdir. Çünki ancaq qrek - iskit və qrek - helen əfsanələrinə əsaslanır... Acizənə fikrimcə Şərqi Avropaya miladdan əvvəl mininci ildən başlayaraq köçmüş iskitlərin damarlarında on keçmiş terk ya da proto-türk qanı olmuşdur... İskitlərin yediyinə komas, içdiyinə kısırak sütündən hazırlanmış kımız deyildir. Bu növ bir içki indiyə qədər istər Orta Asiyada, istərsə də Monqolustanda istifadə edilir. Sənətləri haqqında keçmiş qrek yazıçısı Anakreon (Sincilər çox yaxşı oxçular idi...) deyə yazar." Mixail Quboğlu, "Romen millətinin keçmiş türk dövlətləri ilə əlaqələri haqqında," VTII türk tarix kongresi, cild II, Ankara 1981, s. 753; Sakalar ilə əlaqəli son tədqiqatlar və köçlər haqqında bx. Babaeddin Ög, "Böyük Hun imperatorluğu tarixi," cild I, Ankara 1981, s. 182-186, 194-198, 461-464, 478-482.

38. "İdil (Volqa) bolqarların Şərqi Anadoluya gəlişləri haqqında," bx. A.Zeki Velidi Toğan, "Ümumi türk tarixinə giriş" s. 168-169; "tdil (Volqa) bolqarlarının türklüyü və fəaliyyətləri haqqında" bx. Akdes Nimet Kurat, "IV-XVIII yüzillərdə Qara dənizin şimalındakı türk qövmləri və dövlətləri," Ankara 1972, s. 108-118.

39. Çin mənbələrində "Hiunqan" adı ilə keçən hunlar miladi 363-373 illəri arasında Qafqazı aşaraq Şərqi Anadoluya girmişlər və Urfaya qədər uzanan bölgəni istila etmişlər. Daha artıq məlumat üçün bx."Gyula Nemeth, Atilla və Hunları." Tərcümə edən: Şerif Baştav, İstanbul 1962, s. 60; Artvin, Ərzincan, Muş, Bingöl və Əlazığda hun və hunlar adlı kəndlərin olması, Şərqi Anadolunun səlcuqlulardan çox əvvəl türkləşdiyini göstərməkdədir.

40. Sabir türkləri haqqında ətraflı bir tədqiqat Şerif Baştav tərəfindən aparılmışdır. Bx. "Sabir türkləri," bülleten, cild V, sayı: 17-18. Ankara 1941, s. 53-99.

41. Xəzərlərin türklüyü və Qafqazdakı fəaliyyətləri haqqında bu əsərlərə baxın: Bahaəddin Öget, "İslamiyyətdən əvvəl türk kültür tarixi: Orta Asiya tapıntılarına görə," Ankara 1962, s. 223-237; Akdes Nimet Kurat, "IV-XVIII yüzillərdə Qara dənizin şimalındakı türk qövmləri və dövlətləri," Ankara 1972, s. 30-43; "İbn Fazlan Səyahətnaməsi,"

hazırlayan Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 76-80; Arthur Koestler, "On üçüncü qəbilə: Zəzər imperatorluğu və mirası." Tərcümə edən Belkis Çorakçı, 2-ci basqı, İstanbul 1977.

42. Peçenek və peçenek qitələrinin Anadolu

torpaqlarında yerləşdirilmələri haqqında, bx. A.N.Kurat, "Peçenek tarixi," İstanbul 1937; İbrahim Kafesoğlu, "Türk milli kultürü," Ankara 1977, s. 171-172.

43. Prof.Dr.Arif Erzen, "Eastern Anatolia and Urartians," İstanbul

1979, adlı əsərində ermənilərin Urartular ilə qəti surətdə bağlarının olmadığını və Urartu mədəniyyətinə sahib çıxma söylərinin elmi əsasdan nə dərəcədə yoxsul olduğunu ortaya qoymuşdur.

44.Türklər haqqındakı mənfi təbliğat istər erməni və rum, istərsədə erməni və rum tərəfdarları olan bəzi yazıçılar tərəfindən keçmişdən bəri aparılmaqdadır. Şübhəsiz ki, bu nöqtədə onları xristianlıq birləşdirir. Onların ortaya atdıqları siyasi mahiyyətdəki təbliğat artıq bu gün öz əhəmiyyətini itirmişdir. Bunlar tərəfindən irəli sürülən müxtəlif görüşlər, türk və bitərəf xarici elm adamları tərəfindən çürüdülmüşdür. Bu mövzuda yazılan iki mühüm əsəri: M.Fuad Köprülü, "Bizans Müəssisələrinin Osmanlı müəssisələrinə təsiri." Yayınlayan F.Köprülü, İstanbul 1981; Stanford J.Shaw and Ezel Kural Shaw, "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey," 2 vol., London: Cambridge University Press, 1976-1977, incələməni məsləhət bilirik.

45."Urfalı Mateos Vekayinaməsi və Papaz Qriqorun zeyli,"

Türkcəyə tərcümə edən: Hrant D.Andreasyan, Ankara 1962, s. 48.

46. Mehmet Altay Köymen, "Səlcuqlu dövrü, türk tarixi,"

Ankara 1963, s.243.

47.Yaves Ternon, Les Armeniens: Histoire dun genoside (Ermənilər: Bir soyqırımın tarixi), Paris 1977.

48."Urfalı Mateos Vekayinaməsi və Papaz Qriqorun zeyli,"

Türkcəyə tərcümə edən: Hrant D.Andreasyan, Ankara 1962, s. 122; R,Grousset, "Histoire de l'Armenie: Des Origins 1071," Payot-Paris 1973, s. 615-617.

49."Urfalı Mateos Vekayinaməsi və Papaz Qriqorun zeyli,"

Türkcəyə tərcümə edən: Hrant D.Andreasyan, Ankara 1962, s. 111-112, 122.

50.Enver Ziya Karal, "Yaxın Şərqi ticarət tarixi," Ankara 1975, s.407.

51 Türk hökmdarlarının ermənilərlə yaxşı davrandıqlarını bildirən erməni tarixçilərinin sözləri diqqətə dəyər. Urfalı Mathieu Səlcuqlu sultanı Məlik şah barəsində: "Məlik şah hakimiyyəti boyunca Uca Allahın yardımına

nail oldu. O, bütün ölkələri fəth etdi, Ermənistanı sülh və asayişə qovuşdurdu,"- deyir.

("Urfalı Mateos vekayinaməsi və Papaz Qriqorun zeyli," Türkcəyə tərcümə edən: Hrant D. Andreasyan, Ankara 1962, s.146). Türkiyə ermənilərinin patriana Şinork Qalustyan da: "Türklərin əsrlər boyunca ermənilərin dini və mədəni inkişafını təmin etməsini ifadə etmişdir." Bx. "Türk ermənilərindən gerçəklər," İstanbul 1980, Jamanak yayını, türkcə bölümü, s. 28.

52. Franz Babinger, "Mehmed der Eroberer und seine Zeit," Munich 1953, s.226, Zikr eden Halil İncancık. The ottoman Empire: "The klassikal age 1300-1600," London and New York 1973, s. 56-57.

53. Fatihin bu nitqi üçün bx. Kritovulos, "Tarihi Sultan Mehmed Hani sani," Karolidi tərcüməsi, İstanbul 1328, s. 24-37.

54. Aspirations et Agissement Revolutionnaires des Comitens, avant et apres la proclamation de la Constitution Ottomane, İstanbul 1917, s.7; R.H.Y.G.Gark, "Türk dövləti xidmətində ermənilər," 1453-1953, İstanbul 1953, s. 8.

55. Fuad Köprülü, "Türk ədəbiyyatının erməni ədəbiyyatı üzərindəki təsirləri," ədəbiyyat araşdırmaları, Ankara 1956, s. 239-269.

56. Enver Ziya Karal, "Osmanlı tarixi: Birinci məşrutəyə və istibdad dövrləri (1876-1907)," cild VIII, Ankara 1962, s.126-127; Enver Ziya Karal, "Question Armenian, 1878-1923, Ankara 1975, s. 7.

57. Mikascha, II, Leipzig 1793, s.171. Türkcə tərcüməsi: B.Sıtkı Baykal, "Osmanlı tarixi," cild V, 1774-1912, Ankara 1948, s. 616.

58. Revue des deux Mendes, iyun 1867, s. 903-928. Edqar Granville, "La tsarizme en Asie Mineure." Revue Politique Internationale, 1917; Türkcə tərcüməsi: Orhan Arman, "Çarlıq Rusiyasının Türkiyədəki oyunları," Ankara 1967, s. 26-27.

59. Orhan Arman, "Çarlıq Rusiyasının Türkiyədəki oyunları," Ankara 1967, s. 30.

60. Y.Gark, "Türk xidmətində ermənilər," İstanbul 1952, s.1.

61. M.Vartanyan, "Erməni hərəkatının tarixi," Cenevrə 1914.

62. Varan, Van ilə Muş şəhərinin arasında bir monastırdır.

63. Doğan Avcıoğlu, "Türkiyənin nizam-intizamı," Ankara 1968, s. 59.

64. Prof.N.Yurqa, "Geschichte des Osmanisten Reiches," cild V, s. 606.

65. İsmail Hamdi Damşment, "Osmanlı tarixinin xronologiyası," cild , s. 228.

66. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermənilər və türk-erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basımevi, 1967, s. 90.

- 67 Stanford J.Shaw and Ezel Kural Shaw, "History of the Ottoman Empire and Modern Türkiye," və II, s. 202; Metin Kirath, "Modern Türkiyənin doğuşu," Ankara 1970, s.353.
- 68.Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 156.
- 69.Enver Ziya Karal, "Question Armenian, 1878-1923, Ankara 1975, s. 9.
70. Stanford J.Shaw and Ezel Kural Shaw, "History of the Ottoman Empire and Modern Türkiye," 2 vol, London Cambridge University Press, 1976-1977.
71. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 547-548.
72. Erməni patriarxı IV Ohannesin tarixində söylədiyini Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," adlı əsərində nəql etmişdir.
73. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s.40-42.
74. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s.48-49.
75. Ali Nadi Ünler, "Qaziantepin müdafiəsi," İstanbul 1969.
76. Uğurof Barlas, "Qaziantep Tibb Fakültəsinin tarixi," Karabük 1971.
77. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s. 50.
78. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s.1 16.
79. Altan Deliorman, "Türklərə qarşı erməni komitəçiləri," İstanbul 1975, s. 34.
80. Altan Deliorman, "Türklərə qarşı erməni komitəçiləri," İstanbul 1975, s. 35.
81. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s.128; A. Deliorman, "Türklərə qarşı erməni komitəçiləri," İstanbul 1975, s. 25-26.
82. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s.129.
- 83."Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkəti," İstanbul 1916.
84. Mmə Zabel və H Asadoryan, "Orta məktəblər üçün dil bilgisi," İstanbul 1914, s. 16.
85. Mmə Zabel və H. Asadoryan, "Orta məktəblər üçün dil b ilgisi," İstanbul 1914, s. 16.
86. Mmə Zabel və H Asadoryan, "Kitabxana," s. 40.
87. Mmə Zabel və H Asadoryan, "İkinci sinif dil bilgisi," s.32.
88. K.N. Basmacıyan, "Rəsmli erməni tarixi," İstanbul 1910, s.1.
89. K.N. Basmacıyan, "Rəsmli erməni tarixi," İstanbul 1910, s.82.
90. K.N. Basmacıyan, "Rəsmli erməni tarixi," İstanbul 1910, s.87.
91. K.N. Basmacıyan, "Rəsmli erməni tarixi," İstanbul 1910, s.88.
- 92."Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkəti," İstanbul 1916, s.1 15.
93. Tesavir ve Vesaik Albümünden Haklen Zave, s. 5.

94. Tesavir və Vesaik Albümündən Haklen Zave, s. 5.
95. Baş vəkalət arxivi, "Yıldız Evrakı," 1-ci qisim, № 35.
96. Başbakanlıq arxivi, "Yıldız Evrakı," 35-ci qisim
97. Baş vəkalət arxivi, "Yıldız Evrakı," 18-ci qisim.
98. Başbakanlıq arxivi, "Yıldız Evrakı," 18-ci qisim.
99. Başbakanlıq arxivi, "Yıldız Evrakı," 18-ci qisim.
100. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 428.
101. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 429.
102. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkəti," İstanbul 1916, s. 34.
103. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, 104.s. 44.
105. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 447.
106. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 447.
107. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi,"
108. Ankara 1950, s. 448.
109. Avcıoğlu, "Milli qurtuluş tarixi," cild III, s 1084.
110. Sarkis Atamyan, "The Armenian Community," Filosofikal Library, New York 1955, s. 136-137.
111. A.J.Alberry, "Reliqion in the Middle East," vol I, Camberidge University Press, Camberidge 1969, s. 498.
112. Avendis K.Kojlan, "The Armenian in Syria Under Ottoman Deminion," Harvard University Press, Camberidge 1965, s. 31.
113. Riçard Davey, "The Sultan and His Subjets," vol II, Charman and Hall Ltd., London 1897, s. 205.
114. George HHepworth, "Through Armenia on Horsback," E.P.Dutton, New York 1898, s. 325.
115. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikasını," Mat-baa-i Asgeriye, İstanbul 1330, s. 134.
116. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikasını," Matbaa-i Asgeriye, İstanbul 1330, s. 137.
117. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikasını," Mat-baa-i Asgeriye, İstanbul 1330, s. 215.
118. Başbakanlıq arxivi, "Yıldız Evrakı," 35-ci və 36-cı qisimlər.
119. Mavi kitab, 1896, № 3, Türkiyə s. 115.
120. Turqut İsiksal, "Erməni fəaliyyətləri ilə əlaqəli

araşdırmalarda Osmanlı sənədlərinin əhəmiyyəti və 1893 Merzifon hadisəsi, B.T.T. jurnalı, sayı: 79-80-81, s.50-52.

Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers and the Strait Question*, P. IX. A.MTK № 553, 18.05. 1893.

120. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers and the Strait Question*, P. IX. A.MTK № 394, 22.04. 1893.

121. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers and the Strait Question*, P. IX. A.MTK № 9541.

122. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers and the Strait Question*, P. IX A.MTK № 17370-17461-17469.

123. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikas", Mat-baa-i Asgeriye, İstanbul 1330, s. 142.

124. Graves Robert, "Storm Centres of the Near East," Hutchinson and Co.Ltd., London 1975, s. 124.

125. Graves Robert, "Storm Centres of the Near East," Hutchinson and Co. Ltd., London 1975, s. 143.

126. Pears Edvin, "Turkey and Its People," Meuthuen and Co. Ltd., London 1911, s. 280-281.

127. Tahsin Paşa, "Əbdülhəmid və ulduz xatirələri," M.Ahmet Halim kitabxanası, İstanbul 1933, s. 174.

128. George Hepworth, "Throegh Armenia on Holsback," E.P. Dutton, New York 1898, s 339-342.

129. İsmət Bozdağ, "II Əbdülhəmidin xatirə dəftəri," karvan yayımları, İstanbul 1975, s. 55.

130. İsmət Bozdağ, "II Əbdülhəmidin xatirə dəftəri," karvan yayımları, İstanbul 1975, s. 57.

131. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikas", Mat-baa-i Asgeriye, İstanbul 1330, s. 136.

132. William L.Langer, "The Diplomasy of imperializm 1890-1902," Alfred A.Knopf, New York 1972, s.163.

133. Dr.Fridtjof Narsen, "Armenia and the Near East," George Allen and Unwing Ltd., London 1928, 290.

134. Cəlal Bayar, "Mən də yazdım," cild V, Baha mətbəəsi, İstanbul 1967, s.240.

135. Fəxrəddin Ərdoğan, "Türk ellərində xatirələrim," Yeni mətbəə, İstanbul 1954, s. 10.

136. Əhməd Rəşid Bəy, "Gördüklərim, etdiklərim," Türkiyə yayınevini, İstanbul 1955, s. 21.

137. "Müfəssəl Osmanlı tarixi," cild VI, s. 3367.

138. Hüsamətdin Ərtürk, "İki dövrün pərdə arxası," Pınar yayın evi, İstanbul 1964, s. 41,42.
139. Levon Dabağyan, "Sultan II Əbdülhəmid və ermənilər," Son Havadis qəzeti, 28 noyabr 1981, s. 6.
140. Tahsin Paşa, "Əbdülhəmid və ulduz xatirələri." M. Ahmet Halim kitabxanası, İstanbul 1933, s. 114.
141. Camal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 211.
142. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," cild II, k.4, s.125
143. Ahmet Bedevi Kuran, "İnqilab tariximiz və jontürklər," Tan mətbəəsi, İstanbul 1946. s. 234-235.
144. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," cild I, k.1, s.387, 388.
145. E.Ramseur, "Jon Türklər və 1908 ixtilalı," Sander yayınları, İstanbul 1972, s. 144.
146. E. Ramseur, "Jon Türklər və 1908 ixtilalı," Sander yayınları, İstanbul 1972, s. 156.
147. II Əbdülhəmidin xatirə dəftəri, s. 59.
148. Dabağyan, "Sultan II Əbdülhəmid və ermənilər," Son Havadis qəzeti, 12 oktyabr 1981, s. 6.
149. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkatı," Matbaa-i amire, İstanbul 1332, s. 231.
150. E.Mondel, "What Realy Happened of Paris the Conference," Hodler and Stoughton, London 1921, s. 180.
151. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkatı," Matbaa-i amire, İstanbul 1332, s. 42.
152. Fəxrəddin Ərdoğan, "Türk ellərindən xatirələrim," Yeni mətbəə, İstanbul 1954, s. 39.
153. İsmail Hakkı Danışmend, "31 mart hadisəsi," İstanbul kitab evi, İstanbul 1961, s. 143.
154. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkatı," Matbaa-i amire, İstanbul 1332, s. 48.
155. Yümaz Öztuna, "Başlanğıcından zamanımıza qədər Türkiyə tarixi," cild XII, Həyat yayınları, İstanbul 1967, s. 142.
156. İsmail Hami Danışmend, "Osmanlı tarixi xronologiyası," Türkiyə yayınları, İstanbul 1972, cild. IV, s. 373.
157. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 551.
158. Damar Arıkoğlu, "Xatirələrim," Tan mətbəəsi, İstanbul 1961, s. 46-47.
159. Camal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 442.

160. Ənvər Bələyir, "Tələt paşanın xatirələri," Güvən basımevi, İstanbul 1946, s. 16.
- 161.F.Hürşid Günday, "Həyatım və xatirələrim," Çeltik mətbəəsi, İstanbul 1960, s.36.
162. Lütfi Bəy "Osmanlı Sarayının son günləri," Hürriyyət yayınları, İstanbul, s. 153.
163. M.Ali Ayni, "Milliyyətçilik," Maarif basım evi, İstanbul 1943, s. 6.
164. Camal Kutay, "31 mart ixtilalında Sultan Həmid," Camal Kutay kitablığı, İstanbul 1977, s. 246.
165. Ahmet Bedevi Kuran, "İnqilab tariximiz və jontürklər," Tan mətbəəsi, İstanbul 1946. s. 315.
166. İsmail Hami Danişmend, "Osmanlı tarixi xronologiyası," Türkiyə yayınları, İstanbul 1972, cild. IV, s. 391.
167. Cəlal Bayar, "Mən də yazdım," cild III, Baha mətbəəsi, İstanbul 1967, s.758.
168. Əhməd Rəşid Bəy, "Gördüklərim, etdiklərim," Türkiyə yayım evi, İstanbul 1964, s.157.
169. Qalib Kemali Söylemezoğlu, "Hariciyyə hidmetinde otuz il," Sakam mətbəəsi, İstanbul 1949, cild I, s. 56.
170. "İnönünün xatirələri," Ulus qəzeti, 15 sentyabr 1968, s. 4.
171. "Tələt paşanın xatirələri," Güvən basım evi, İstanbul 1946, s. 60.
172. "Tələt paşanın xatirələri," Güvən basım evi, İstanbul 1946, s. 45.
173. Ahmet Rza, "Xatirələr," Cumhuriyyət qəzeti, 10 fevral 1950, s. 2.
174. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 453.
175. Vartanyan, "Yeni doğulan vətən və bizim rolumuz," Cenevrə 1910, s. 113-115.
176. Altan Dəliorman, "Erməni komitələri," s. 31.
177. "Erməni kabusu," Boston 1916, s. 150-151.
178. Mavi kitab, № 6, Türkiyə 1896, s. 38.
179. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 455-456.
180. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 540-542.
181. Mehmet Hocaoğlu, "Arxiv vəsiqələri ilə Türkiyədə erməni məzalimi və ermənilər," Qardaş mətbəəsi, İstanbul 1977, s.172.
182. Mixail Hovakimyan, "Kafqaz Vanteası," Tiflis, ermənicə.
183. Vartanyan, "Daşnaksütyunun tarixi," s. 358.
184. Vartanyan, "Daşnaksütyunun tarixi," s. 38.

185. Mixail Hovakimyan, "Kafqaz Vanteası," Tiflis, ermənəcə.
186. "Daşnak" № 4, 20.04.1914, s. 262.
187. K Küdülyan, "Andrianikin savaşları," Beyrut 1929, ermənəcə.
188. Baş vəkalət arxivi, "Yıldız Evrakı," 24-cü qisim.
189. "5 mayıs 1879 tarixi genelge," Başbakanlıq dövlət arxivi, "Yıldız Evrakı," 24-cü qisim.
190. Abdullah Yaman, "Erməni məsələsi və Türkiyə," İstanbul 1973, s. 15.
191. Başbakanlıq arxivi, "Yıldız Evrakı," 35-ci qisim.
192. Mehmet Hocoğlu, "Tarixdə erməni məzalimi və ermənilər," İstanbul 1976, s. 197.
193. Başbakanlıq arxivi, "Yıldız Evrakı," 35-ci qisim.
194. Mehmet Hocoğlu, "Tarixdə erməni məzalimi və ermənilər," İstanbul 1976, s. 10.
195. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 458, 459.
196. Hayrenik qəzeti, 1927, № 1.
197. Prof.Dr. Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklərimiz," Ankara Universiteti yayınları, 354, 1974, s. 29.
198. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," İstanbul 1976, 199. s. 134.
200. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," İstanbul 1976, s. 146.
201. Kemal Taran, "Erməni iddiaları tutarsızdır," İstanbul 1984, s. 26.
202. Prof.Dr. Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklərimiz," Ankara Universiteti yayınları: 354, 1974, s. 43.
203. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkəti," İstanbul 1916.
204. M.Fəxrəddin Kırzioğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi," s.114.
205. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild II, k. 2, s. 41.
206. "Tələt paşanın xatirələri," Qivən basım evi, İstanbul 1946, s. 65.
207. Camal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 415.
208. "Tələt paşanın xatirələri," Güvən basım evi, İstanbul 1946, s. 55.
209. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 587.
210. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkəti," Matbaa-i amire, İstanbul 1332 (1916), s. 105.
211. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkəti," Matbaa-i

- amire, İstanbul 1332 (1916), s. 201.
212. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 55.
213. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 769.
213. Matthew Smith Anderson "The Eastern Question 1774-1923", Macmillan Co., New York 1966, s. 340.
214. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 31-66.
215. Prof.Dr. Nimet Aktaş Kurat, "Türkiyə və Rusiya," Ankara Ü.D.T.C. fakültəsi, İstanbul 1946, s.285.
216. M.Philips Price, "Türkiyə tarixi," Çev. S.Atalay, Ararat yayını evi, İstanbul 1979, s. 153.
217. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 7.
218. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkatı," Matbaa-i amire, İstanbul 1332 (1916), s. 237, 238.
219. Camal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 442-443.
220. E.Mondel, "What Really Happened of Paris the Conference," Hodler and Stoughton, London 1921, s. 182.
221. A.J.Alberry, "Religion in the Middle East," vol. I, Cambridge University Press, Cambridge 1969, s. 460.
222. Dr.M.Fəxrəddin Kırzioğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920), "Qars turizm və tanıtma dərnəyi yayınları, Ankara 1970, s. 37.
223. Dr.M.Fəxrəddin Kırzioğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920), "Qars turizm və tanıtma dərnəyi yayınları, Ankara 1970, s. 37, 38.
224. Cevdet Dursunoğlu, "Milli mücadələdə Ərzurum," Ziraət bankasının mətbəəsi, Ankara 1966, s. 25-43.
225. Camal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 441.
226. A.D.Adamov, "Sovet dövləti arxivinin gizli sənədlərindən Anadolunun bölünməsi planı," Bəlgə yayınları, İstanbul 1972, s.140, 141.
227. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 634.
228. Jean Levn, "Daima hiyləgər," Çevirən Əli Rəşad, cild II, Qənaət kitabxanası, İstanbul 1339 (1923), s. 181.

229. Erol Ulubelen, "İngilis gizli sənədlərində Türkiyə,"
Yaylacaq mətbəəsi, İstanbul 1967, s.171.
230. Fəxrəddin Ərdoğan, "Türk ellərindən xətirələrim," Yeni
mətbəə, İstanbul 1954, s. 175.
- 231.Fəxrəddin Ərdoğan, "Türk ellərindən xətirələrim," Yeni mətbəə,
İstanbul 1954, s. 225.
232. İlqar, "Həyat, tarix," Oktyabr 1975, s. 34.
233. Dr.İ.Etem Güzel, "Kürdçülük gerçəyi," Kömen yayınları,
Ankara 1977, s.52-53.
234. General Veysel Ünüvar, "İstiqlal müharibəsində bolşeviklərlə
səkkiz ay," Şirketi Mürettebiyə basım evi, İstanbul 1948, s. 4.
235. Mustafa Nurəddin, "Hubbi istiqlalın abidəsi Qaziantepin
müdafəsi," Matbaa-i Milli, İstanbul 1340 (1924) s.25-28.
236. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix
qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 4, s. 120.
237. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix
qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 120, 121.
238. Matthew Smith Anderson, "The Eastern Question
1774-1923", Macmillan Co., New York 1966, s. 274.
239. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə
yayınları, İstanbul 1976, s. 634.
240. Gotthard Jaeschke, "Qurtuluş müharibəsi ilə əlaqəli
ingilis sənədləri," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1971, s. 47.
241. Gotthard Jaeschke, "Qurtuluş müharibəsi ilə əlaqəli
ingilis sənədləri," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1971, s. 47,48.
242. Rize Mebusu Esat, "Adananın qurtuluş mücadiləsi xətirələri,"
Ülkü mətbəəsi, İstanbul 1934, s. 20.
243. Rize Mebusu Esat, "Adananın qurtuluş mücadiləsi xətirələri,"
Ülkü mətbəəsi, İstanbul 1934, s. 23.
244. Rize Mebusu Esat, "Adananın qurtuluş mücadiləsi xətirələri,"
Ülkü mətbəəsi, İstanbul 1934, s. 24.
245. Ali Saib, "Urfanın qurtuluşu və Kilikiya faciəsi," Ankara
1340 (1923)," s. 16-20.
246. Erol Ulubelen, "İngilis gizli sənədlərində Türkiyə,"
Yaylacaq mətbəəsi, İstanbul 1967, s.229.
247. Doc.Dr.Yahya Akyüz, "Qurtuluş savaşı və Fransada
erməni propaqandası," Sənədlərlə Türk tarixi jurnalı, sayı 66 s. 23.
248. "Hərb tarixi vəsiqələri jurnalı," sayı 13, sənəd 350.
249. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix

qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 87.

250. Bu zamanlarda Rusiyanın ordu qərargahı Ərzincandan Ərzuruma köçmüşdü.

251. Bu zaman kəsimində Brest-Litovck müqaviləsi müzakirə edilməkdə idi, buna görə Osmanlı ordusu ciddi tədbirlər almışdı. Ayastefanos müqaviləsindən 40 il sonra Sovet Rusiyası ilə Osmanlı imperatorluğu arasında Brest-Litovckda 03 mart 1918-ci il tarixində imzalanan müqaviləyə görə Türkiyənin sərhəddi 1877-1878-ci ildəki sərhəd olacaqdı, yəni Qars, Ərdəhan və Batumi təkrar Türkiyə sərhədləri içərisinə girəcəkdə.

253. I Ordu məzalim dosyası.

254. Ahmet Refik, "İki komitə, iki qırğın," İstanbul 1919, s.71.

255. Ahmet Refik, "İki komitə, iki qırğın," İstanbul 1919, s.71, 72.

256. M.Fəxrəddin Kırzioğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920)," Ankara 1970, s. 83.

257. Ahmet Hulki Saralı, "Erməni məsələsi," Ankara 1970, s.396-402.

258. Bəlgələr dosyası, bəlgə № 20.

259. Bəlgələr dosyası, bəlgə № 21-22.

260. Bəlgələr dosyası, bəlgə № 23.

261. Bayburt dosyası, bəlgə № 24.

262. I Ordu məzalim dosyası.

263. III Ordu məzalim dosyası.

264. Tarixçi Ahmet Refik (Altınay), "Qafqaz yollarında," adlı əsərində, s. 45.

265. Tverdo Xlebov, "Xatirə," Ermənilər haqqında məqalələr məcmuələr, s.273, 274; Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919, By Dj-emal Pasha, New York 1922, s.284.

266. III Ordu məzalim dosyası.

267. Bəlgələr dosyası bəlgə № 25. Ayrıca bx: "Memories of a Turkish Statesman (1913-1919)," s. 285-298.

268. M.Fəxrəddin Kırzioğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920)," Ankara 1970, s. 85.

269. III Ordu məzalim dosyası.

270. III Ordu məzalim dosyası.

271. III Ordu məzalim dosyası.

272. Bəlgələr dosyası, bəlgə № 31.

273. M.Fəxrəddin Kırzioğlu, "Ədəbiyyatımızda Qars," - 2-ci kitab, İstanbul 1958, s.123-124.

274. Bəlgələr dosyası, bəlgə № 28.

275. Bəlgələr dosyası, bəlgə № 29.
276. Bəlgələr dosyası, bəlgə № 30.
277. Bəlgələr dosyası, bəlgə № 32.
- "Ermənilərin Ahıləkəlidəki türklərə qarşı törətdikləri vəhşət və qırğınlar." Ermənilər haqqında məqalələr-məcmuələr, cild II, s. 279-281; M.Fəxrəddin Kırzioğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920)," Ankara 1970, s. 50, 51
279. 1919-1920-ci illərdə Qafqazda müsəlmanlara qarşı törədilən erməni məzalimi T.B.M.M. hökuməti, Şərq cəbhəsi komandanlığı 10-cu şöbəsinin yayını, 1 yanvar 1921, Qars.
280. 1919-1920-ci illərdə Qafqazda müsəlmanlara qarşı törədilən erməni məzalimi T.B.M.M. hökuməti, Şərq cəbhəsi komandanlığı 10-cu şöbəsinin yayını, 1 yanvar 1921, Qars.
281. M.Fəxrəddin Kırzioğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920)," Ankara 1970, s. 97-113.
282. General Kazım Qarabəkir, "İstiqlal hərhimiz," s. 292- 304.
283. Ahmet Refik, "İki komitə, iki qırğın," İstanbul 1919, s.43.
284. Ahmet Refik, "İki komitə, iki qırğın," İstanbul 1919, s.68.
285. Ahmet Refik, "İki komitə, iki qırğın," İstanbul 1919, s.73.
286. Ahmet Refik, "İki komitə, iki qırğın," İstanbul 1919, s.74.
287. Ahmet Refik, "İki komitə, iki qırğın," İstanbul 1919, s.75.
288. Mehmet Hocoğlu, "Tarixdə erməni məzalimi və ermənilər," İstanbul 1976, s. 748-764.
289. Sadrettin İbrahim Hakkıoğlu, " Tarix yolunda Ərzurum," say: 11-12, s. 16.
290. Prof.Dr.Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklərimiz," Ankara Universiteti yayınları, 354, 1974, s. 29, 30.
291. Şevket Süreyya Aydemir, "Ənvər Paşa," cild I s. 75.
292. Sami Önal, "Milli mücadilədə Oltu," Ankara 1968, s. 24,25.
293. Prof.Dr.Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklərimiz," Ankara Universiteti yayınları, 354, 1974, s. 43.
294. Prof.Dr.Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklərimiz," Ankara Universiteti yayınları, 354, 1974, s. 44.
295. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkəti," Matbaa-i amire, İstanbul 1332 (1916), s. 194, 195.
296. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkəti," Matbaa-i amire, İstanbul 1332 (1916), s. 277-290.
297. Mustafa Nurəddin, "Hubbi istiqlalın abidəsi Qaziantepin müdafiəsi," Matbaa-i Milli, İstanbul 1340 (1924) s.26.

298. Arnold J. Toynbee, "The Westren Question in Grece and Turkey," New York 1970, s. 312.
299. Kazım Qarabəkir, "İstiqlal hərbiniz," İstanbul 1969, s.549, 627, 727.
300. Kazım Qarabəkir, "İstiqlal hərbiniz," İstanbul 1969, s.523. Kamal Kocer, "Qurtuluş savaşında İstanbul (İşğal illərində M.M. qruppasının gizli fəaliyyətləri)," Vakit basım evi, İstanbul 1946, s. 30, 31, 41, 195.
302. Kazım Qarabəkir, "İstiqlal hərbiniz," İstanbul 1969, s.523, 524.
303. Türkiyə Böyük Millət Məclisi, Şark Cəh. Kom. onuncu şöbə, 1 yanvar 1921, xülasə.
304. S.Akgün, "General Harbordun Anadolu gəzisi və raportu: "Qurtuluş müharibəsi başlağıcında." İstanbul 1981, s. 243. Raport üçün bx. "(Amerikan Military Mission to Amerika), Conditions in the Near East, 66 th Congress, 2 nd Session," Senat sənədi, № 266 (Washington 1920) və Mandatory Over Armenia, raport made to Major General Harbord by brigadier General Gvan, H.Moseley, 66 th Congress, 2 nd Session, Srnato № 281, Washington 1920.
305. Türk istiqlal hərbi, cild III (Şərq cəbhəsi), s.308-311.
306. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayımları, İstanbul 1976, s. 701, 702.
307. Beynəlxalq əlaqələr tarixi. Diplomatiya tarixi, 3 may yayını, İstanbul 1978, s. 236, 237.
308. The Louzanne Conferece 1922-1923): The mes and Congres in the Archives of Great Britain.
309. S.L.Meray, Lozanna konfransı: protokollar, sənədlər, Ankara 1978, cild I, s. IX.
310. A.Hadisyan:"Ermənistan Respublikasının doğuşu və irəliləməsi," s. 335.
311. S.L.Meray, Lozanna konfransı: protokollar, sənədlər, A.Ü.S yayımları №291, dəstə I, cild I, kitab I, A.Ü. Basım evi 1969, s.1.
312. S.L.Meray, Lozanna konfransı: protokollar, sənədlər, A.Ü.S. yayımları № 291, dəstə I, cild I, kitab I, A.Ü. Basım evi 1969.
313. S.L.Meray,Lozanna konfransı: protokollar, sənədlər, A.Ü.S.B.F. yayımları № 291, dəstə I, cild I, kitab I, A.Ü. Basım evi 1969, s. 187.
314. S.L.Meray, Lozanna konfransı: protokollar, sənədlər, A.Ü.S.B.F. yayımları № 291, dəstə I, cild I, kitab I, A.Ü. Basım evi 1969, s. 200.
315. S.L. Meray, Lozanna konfransı: protokollar, sənədlər,

- A.Ü.S.B.F. yayınları № 291, dəstə I, cild I, kitab I, A.Ü. Basım evi 1969, s. 220.
316. Ali Naci Karacan, "Lozanna konfransı və İsmət paşa," T.İ.T.E. yayını, 3, maarif mat. 1943, s. 127-137.
317. PRO, FO, CP. № 12404. Futher Correspondance Respekting Turkey," part V, April to June 1923.
318. PRO, FO. 839 / 12, 20.01.1923.
319. PRO, FO. 839 / 12, 25.01.1923.
320. PRO, FO. 800 / 240 (Ryan papers), 15.01.1923.
321. PRO, FO. 800 / 240 (Ryan papers), 09.01.1923.
322. PRO, FO. 800 / 151, 06.12.1921.
323. PRO, FO. 321 / 4954 E 2775, Wardropdan (Tiflis) Qurzona (London), 04.03.1920.
324. PRO, FO. 371 / 4954 E 2775, Wardropdan (Tiflis) Qurzona (London), 04.03.1920.
325. R. H. Dekmenjiyan, "Soviet - Turkish Relations and politics in the Armenian SSR" Soviet studies, cild XIX / 4 (aprel 1968).
326. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 606-608.
327. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 608.
328. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 609.
329. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 626.
330. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 626,627.
331. General Mayevsky, Les Masseur d'Armenie, St. Peterburg, 1916.
332. General Mayevsky, Les Masseur d'Armenie, St. Peterburg, 1916, s. 43.
333. Leo, "Keçmiş," s. 356.
334. Schemsi Kara, "Turcs et Armeniens devant Histoire," Geneve, İmprimerie Nationale, 1919, s. 19.
335. Schemsi Kara, "Turcs et Armeniens devant Histoire," Geneve, İmprimerie Nationale, 1919, s. 31-32.
336. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 149.
337. Loise Nalbandyan, "Armenian Revolutionary Movement," University of Californiya Press, 1963, s.110-111.

338. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkatı," İstanbul 1917, s. 144-146.
339. Tchalkovchian Gr. "Le Livre Rouge," Paris 1919, s.12.
340. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 594.
341. Mehmet Hocaoğlu, "Tarixdə erməni məzalimi və ermənilər," İstanbul 1976, s. 570-571.
- Mehmet Hocaoğlu, "Tarixdə erməni məzalimi və ermənilər," İstanbul 1976, s. 570-572
343. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 596-600.
344. Məsələn, "Jurnal de Guerre du Deuxieme Regiment d'artillerie de Forteresse Erzurum, 1919."
345. Schemsi Kara, "Turcs et Armeniens devant Histoire," Geneve, Imprimerie Nationale, 1919, s. 19.
346. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Bəlgə yayınları, İstanbul 1976, s. 604.
347. 1915 may ayı tarixli, "Bakanlar Kurulu Talimatı," Başbakanlık arxivi, İstanbul Meclisi Vukala Mazbataları, c. 198, qərar № 1331 / 163.
348. İngiltərə Xarici İşlər arxivi, F.O. 371 / 4241 / 170751.
349. İngiltərə Xarici İşlər arxivi, F.O. 371 / 9158 / E 5523.
350. İngiltərə Xarici İşlər arxivi, F.O. 371 / 9158 / E 5524

Prof. Fazil QARAOĞLU

ERMƏNİLƏR VƏ HƏQİQƏTLƏR
(RƏSMİ SƏNƏDLƏRLƏ)

Texniki redaktor: Rauf KƏRİMOV
Bədii redaktor: Elnur ƏHMƏDOV
Səhifələyici: Fəxri VƏLİYEV
Korrektor: Suğra OSMANOVA

Yığılmağa verilmişdir: 01. 06. 2007.
Çapa imzalanmışdır: 10. 07. 2007.
Nəşrin ölçüsü: 84x108 1/32. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi: 25,0.
Sifariş: 80. Sayı: 1000 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə.

N U R L A R
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Bakı-Az1122, H.Zərdabi pr. 78.
Tel: 4977021, 4971362. Faks: 4971295.
E-mail: office@nurprint.com